వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

మాణ్డూక్యోపనిషత్ సగౌడపాదీయకారికా
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదాచార్యవిరచితం భాష్యమ్
శ్రీమదనుభూతిస్వరూపాచార్యవిరచితా మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యటీకా

ఓం

అథర్వవేదీయా

మాణ్డూక్యోపనిషత్[1]

సగౌడపాదీయకారికా

ఓం భద్రం కర్ణేభిః శృణుయామ దేవాః। భద్రం పశ్యేమాక్షభిర్యజత్రాః।
స్థిరైరఙ్గైస్తుష్టువాంసస్తనూభిః। వ్యశేమ దేవహితం యదాయుః॥

భద్రం నో అపి వాతయ మనః॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదాచార్యవిరచితం భాష్యమ్

ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్య లోకాన్
భుక్త్వా భోగాన్స్థవిష్ఠాన్పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్కామజన్యాన్।
పీత్వా సర్వాన్విశేషాన్స్వపితి మధురభుఙ్మాయయా భోజయన్నో
మాయాసంఖ్యాతురీయం పరమమృతమజం బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥౧॥

శ్రీమదనుభూతిస్వరూపాచార్యవిరచితా మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యటీకా

చిత్సత్తామాత్రరూపస్య పూర్ణస్యైవ మమాత్మనః।
ప్రకారాస్సర్వం ఏవైతే కల్పనైవ ద్విచన్ద్రవత్॥౧॥

గౌడపాదీయభాష్యస్య టిప్పణం క్రియతే స్ఫుటమ్।
చిరోజ్ఝితాగమాఖ్యాతృచిత్తసన్తాపశాన్తయే॥౨॥

నన్వత్రాద్యశ్లోకద్వయమర్థతస్తురీయబ్రహ్మమాత్రప్రతిపాదనపరత్వాత్ ద్వితీయే చ శ్లోకే చతుర్థ ఏవ పాదేఽక్షరాధిక్యాత్, సమవృత్తాద్యసమవిషమవృత్తలక్షణాభావాత్, లక్షణదుష్టత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమ్। తత్ర న తావత్పౌనరుక్త్యమ్। ప్రక్రియావిభాగప్రదర్శనార్థత్వాత్। ద్విధా ఖలు వేదాన్తే ప్రతిపాదనప్రక్రియా। క్వచిత్తదర్థత్వేనోపక్రమ్య త్వమర్థేనైక్యముపదిశ్యతే। యథా

శ్రీమదానన్దగిర్యాచార్యకృతా మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యటీకా

పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే।
విష్ణవే జిష్ణవే తస్మై కృష్ణనామభృతే నమః॥౧॥

శుద్ధానన్దపదామ్భోజద్వన్ద్వమద్వన్ద్వతాస్పదమ్।

నమస్కుర్వే పురస్కర్తుం తత్స్వజ్ఞానమహోదయమ్॥౨॥

---

౧. “ఓమిత్యేతదరక్షరమిదం సర్వమి' 'త్యారభ్య "ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద" ఇత్యన్తా ద్వాదశఖణ్డాత్మికా మాణ్డూక్యోపనిషత్। తస్యాః వివరణరూపాః గౌడపాదీయకారికాః ప్రథమప్రకరణస్యైకోనత్రింశత్ సంఖ్యాకాః। 'వైతథ్యాద్వైతాలాతశాన్త్యాఖ్యాని' ప్రకరణాని చోపనిషదర్థంవివరణపరాణి గౌడపాదాచార్యప్రణీతాని—ఇతి సమ్ప్రదాయః। అత్ర మధ్వాచార్యాః ప్రథమప్రకరణస్థాః ఏకోనత్రింశత్కారికాః శ్రుత్యన్తర్గతా ఏవేతి మన్యన్తే వ్యాకుర్వన్తి చ। రామానుజసమ్ప్రదాయే వ్యాఖ్యాతారః రఙ్గరామానుజాస్తు కారికాః న వ్యాకుర్వన్తి। తన్మతవ్యాఖ్యాతా కూరనారాయణస్తు ప్రథమప్రకరణగతకారికా అపి వ్యాకరోతి తాసాముపనిషదన్తర్భావం స్వీకుర్వాణః।

ఏవం స్థితే విధుశేఖరభట్టాచార్యనామా కశ్చిత్ ప్రాధ్యాపకో వదతి—ప్రథమప్రకరణగతాః శ్లోకా ఏవోపనిషద్ఘటకా ఉపనిషద్రూపాః, ఓమిత్యాదివాక్యాని తు తదర్థప్రతిపాదకాని పౌరుషేయవాక్యాని। కుత ఇతి చేత్, కారికాణాం వ్యాఖ్యానత్వేనాభిమతానాం మూలాపేక్షయా అధికార్థాప్రతిపాదకత్వాత్ మూలస్యైవ తథా-

---

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఛాన్దోగ్యే 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి తత్పదార్థ ప్రక్రమ్య స ఆత్మేతి తస్యైవాన్తే ప్రత్యగాత్మత్వం దర్శయతి। క్వచిత్తు త్వమర్థేనోపక్రమ్య తస్యాసంసారిబ్రహ్మాత్మత్వం నిరూప్యతే। యథా బృహదారణ్యకే 'సోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వి' తి ప్రక్రమ్య, 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీవే 'తి తస్యాసంసారిత్వముక్త్వా, అన్తే 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మేతి బ్రహ్మత్వం నిరూపయతి। తథైవ ప్రక్రియాద్వైవిధ్యం శ్లోకాభ్యాం సూచయతి। తత్రాద్యేన 'యత్పరం బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మి' త్యస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణమేవనమనమ్। సూత్రే యథా బ్రహ్మణః ప్రత్యక్త్వప్రతిపాదనపరత్వం సూచితమ్। ద్వితీయశ్లోకేన చ విశ్వాదిశబ్దవాచ్యస్య భోక్తుస్తురీ—

ఆనన్దగిరిటీకా

గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమివ లక్ష్యతే।
తదర్థతోఽతిగమ్భీరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః॥3॥

పూర్వే యద్యపి విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రిరే।
తథాఽపి మన్దబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే॥४॥

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాదిసిద్ధయే పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతః సమాచరన్నర్థాదపేక్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపి సూచయతి— ప్రజ్ఞానేత్యాదినా। తత్ర విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి—బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మీతి। అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపం నమనం సూచయతా బ్రహ్మణస్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః। యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధేన మఙ్గలాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే। బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవ జననమరణకారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తమ్। జననమరణప్రబన్ధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శయతా సంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితమ్। యద్యద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాన్తప్రమాణకం తహి కథమవస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోఽనుభూయన్తే భోజయితా చేశ్వరః శ్రూయతే భోజ్యం చ విషయజాతం పృథగుపలభ్యతే। తదేతదద్వైతే విరుధ్యేతేత్యాశఙ్కయ బ్రహ్మణ్యేవ జీవా జగదీశ్వరశ్చేతి సర్వం కాల్పనికం సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— ప్రజ్ఞానేతి। ప్రకృష్టం జన్మాదివిక్రియావిరహితం కూటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తు ప్రజ్ఞానమ్। తచ్చ బ్రహ్మ। 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి హి శ్రూయతే।

త్వాత్। మూలస్థానాం "సప్తాఙ్గః ఏకోనవింశతిముఖః" ఇత్యాదికఠినపదానాం కారికాభిరవ్యాఖ్యానాత్। మూలస్యవైశ్వానరపదం విహాయ విశ్వపదప్రయోగాత్। జాగరితస్థానః, స్వప్నస్థానః, సుషుప్తస్థాన, ఇత్యాదిపదానాం 'కారికా స్వవ్యాఖ్యానాత్।

వైతథ్యాద్వైతాలాతశాన్తిప్రకరణాని మిలిత్వా అథవా పృథగేవ గ్రన్థాన్తరాణి? న తేషాం ప్రథమప్రకరణేన సమ్బన్ధో వక్తవ్యః, పృథగ్గ్రన్థత్వేఽపి బాధకాభావాత్ కారికాసు ఆదీ ప్రథమప్రకరణవివరణార్థీ ఇమాః కారికా ఇత్యనుక్తత్వాచ్చేతి।

తత్రేదముచ్యతే – సమ్ప్రదాయాగతో మహత్యా శ్రద్ధయా పరిపాలితో భారతవర్షే సర్వత్ర ఏకరూపేణ ప్రవృత్తో గ్రన్థసన్నివేశః కథం వా కేనచిదాధునికేన సమ్ప్రదాయానభిజ్ఞేనాన్యథయితుం పాయతే। వయం తు పృచ్చామః — యథాశ్రుతసమ్ప్రదాయావలమ్బనేన ప్రవృత్తాయాః శ్రీభగవత్పాదీయకారికావ్యాఖ్యాయా అవలమ్బనే కాఽనుపపత్తిః? కో వా ప్రద్వేషస్తస్య మహాభాగస్య? యదుక్తమ్, గద్యభాగగతానాం కేషాఞ్చిత్పదానాం కారికాసు వ్యాఖ్యా న కృతేతి, తన్న। ఉపనిషదర్థానుసన్ధాన కుశలానాం తదుక్తపదార్థాః ప్రసిద్ధా ఏవేతి న వ్యాఖ్యాపేక్షా తేషామ్। యదపి వైతథ్యాది—ప్రకరణానాం పృథగ్గ్రన్థత్వమేవాస్త్వితి, తన్న ।ఆగమప్రకరణగత ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్య విస్తరేణ నిరూపణాయ ద్వితీయం ప్రకరణమ్। అద్వైతం చతుర్థం మన్యన్తే, 'స ఆత్మా స విజ్ఞేయ' ఇత్యత్ర విజ్ఞేయత్వేనోక్తాద్వైతస్య యుక్త్యాప్యుపపాదనార్థం తృతీయమద్వైతప్రకరణం తత్రప్రతిపక్షభూతానాం నిరాకరణార్థం చతుర్థమితి భగవత్పాదోక్త్యైవ భవదుక్తదురాక్షేపాణాం సమాధానం భవత్యేవేతి విజానీహి। అపి చ ' సోఽయమాత్మా చతుష్పాత్ '—ఇత్యారభ్య ప్రవృత్తా సర్వాప్యుపనిషత్ నృసింహోత్తరతాపిన్యామపి దృశ్యతే। యది వాక్యాత్మికా ఉపనిష్యత్త్వేన ప్రసిద్ధా కేనచిద్రచితటీకా అభవిష్యత్ కథముపనిషది దృశ్యతే। తస్మాత్ సైవోపనిషత్ శ్లోకాస్తు తత్రాదృశ్యమానత్వాత్ పౌరుషేయా ఏవేతి నిర్ణయః।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యత్వేనాసంసారిబ్రహ్మత్వప్రతిపాదనపరత్వం సూత్రితమ్। యద్వా, ఆద్యేన కృతస్య నమస్కారస్య ఫలం విఘ్నోపప్లవాద్రక్షణం, ద్వితీయేన యాచతే—పాత్వితి। అథవా విధిముఖేన నిషేధముఖేన చ బ్రహ్మప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాద్వైవిధ్యం శ్లోకాభ్యాం సూచయతి।

నన్వనయోః ప్రక్రియయోః కో భేదః? ఉచ్యతే— లౌకికేష్వన్తః కరణవృత్తిశబలేషు జ్ఞానానన్దాదిషు వ్యుత్పన్నాశ్శబ్దాః సామానాధికరణ్యేన వేదే ప్రయుజ్యమానా విశేషణవిశేష్యభావబలేన సమ్భావితానృతజడపరిచ్ఛేదదుః ఖానాత్మవిరోధిస్వరూపం బ్రహ్మత్వేన లక్షయన్తః సవిలాసావిద్యానివృత్తిఫలావసానా భవన్తి। తదేతద్విధిముఖేన బోధనం సూత్రితమ్—బ్రహ్మ యదితి। స్థూలార్థేషు వ్యుత్పన్నానాం స్థూలాదిశబ్దానామభావవాచకనఞా సహ ప్రయుజ్యానానాం నైసర్గికస్థూలాద్యభావబోధనేనాధ్యస్తనివృత్తిఫలావసానత్వమ్। యథా స్వాభావికాసర్పత్వబోధేన నాయం సర్ప ఇత్యాప్తవాక్యస్య సర్పాధ్యాసనివృత్తిఫలత్వమ్। తదేతన్నిషేధముఖేన బోధకత్వం సూచితమ్—పీత్వా సర్వాన్విశేషానితి। నను నైసర్గికస్థౌల్యాద్యభావః కిం సన్ ఉతాసన, ఆధే సద్వితీయతా, అన్త్యే అసతి వేదాన్తాః ప్రమాణం స్యుః। తతో బ్రహ్మణ ఔపనిషదత్వవిశేషణమసమఞ్జసం స్యాత్। సన్నసన్నితి కోఽర్థః? యది భావోఽభావో వేతి, నైవం వికల్పస్సమ్భవతి। ప్రతిపన్నే ధర్మిణి విరుద్ధానేకవిశేషోపనిపాతాభావాత్। నో ఖలు ఘటః కిం ఘటోఽఘటో వేతి వికల్పస్సఞ్ఘటీతి। యది బాధ్యోఽబాధ్యో వేతి। తత్రాద్య ఇతి బ్రూమః। తదాలమ్బనస్యైవ ప్రమాణస్య ఇతరాధ్యస్తనివర్తకత్వాత్। న సద్వితీయతా భావాద్వైతాభ్యుపగమాత్। సమ్బన్ధానిరూపణాదియుక్తిబాధాచ్చ న దృశ్యత్వమనేకాన్తమ్। న చోపనిషదత్వవ్యాఘాతః, వాచకశక్త్యా స్థూలాద్యభావమభిధాయ తదుపలక్షితే పర్యవసానాత్। నను అభావబోధస్య అధ్యస్తదుఃఖనివృత్తిఫలత్వే సత్యపి కిమిత్యద్వైతే పర్యవసానమిష్యతే, అజిజ్ఞాసితప్రతిపాదనప్రసఙ్గాత్। పరమానన్దం హి కామయమానః ముముక్షురద్వైతానన్దం బ్రహ్మ జిజ్ఞాసతే। అభావజ్ఞానాచ్చ మోక్షః ప్రసజ్యతే తదా చ 'తరతి శోకమాత్మవిదిత్యుపక్రమ్య, 'తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతీత్యుపసంహారో విరుధ్యతే।

యే తు, నిషేధశాస్త్రం నివర్తకమేవేతి వదన్తి తేషాం ముద్గరాభిఘాతవత్ కారకత్వప్రసఙ్గః కిఞ్చిదనాలమ్బ్య స్వభావవిశేషాన్నివర్తకత్వే సదా నివర్తకత్వప్రసఙ్గోఽపి। తస్మాత్ తాత్పర్యవృత్యా అద్వైతస్య ఔపనిషదత్వం నిషేధపక్షేఽపి సిద్ధమ్। అథవా ప్రకరణచతుష్టయాత్మకస్యాగమస్య వేదాన్తైకదేశసమ్బద్ధత్వఖ్యాపనాయ

నిర్గుణవాక్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ఆద్యశ్లోకేన సూత్రితమ్।
మాణ్డూక్యశ్రుతివాక్యవ్యాఖ్యానరూపేణ ఆద్యప్రకరణేన ఓఙ్కారమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం తురీయం బ్రహ్మసూచితం ద్వితీయశ్లోకేన। న చ తస్య లక్షణదుష్టత్వం గాథాలక్షణోపేతత్వాత్। తదుక్తమ్—విషమాక్షరపాదం వా పాదైరసమం దశధర్మవత్। యచ్ఛన్దో నోక్తమత్ర గాథేతి తత్సూరిభిః ప్రోక్తమ్। వృత్తరత్నాకరే ఇతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

తస్యాంశవో రశ్మయో జీవాశ్చిదాభాసాః సూర్య ప్రతిబిమ్బకల్పా 'నిరూప్యమాణా బిమ్బకల్పాద్బ్రహ్మణో భేదేనాసన్తస్తేషాం ప్రతానా విస్తారాస్తరపర్యాయ మేవాశేషశరీరఖ్యాపిభిః। తదేవాఽఽహ—స్థిరేతి। స్థిరా వృక్షాదయః। చరా మనుష్యాదయః। తేషాం నికరః సమూహస్తం వ్యాప్తుం శీలమేషామితి తథా తైరితి యావత్। లోకా లోక్యమానా విషయాస్తాన్వ్యాప్యేతి విషయసమ్బన్ధోక్తిస్తత్ఫలం కథయతి —భుక్త్వేతి। భోగాః సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారా స్తేషాం స్థవిష్ఠత్వం స్థూలతమత్వం దేవతానుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారా బుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం తాన్భుక్త్వా స్వపితీతి సమ్బన్ధః। ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తమ్। తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి—పునరపీతి। జాగ్రద్ధేతుధర్మాధర్మక్షయానన్తర్యం పునః శబ్దార్థః। స్వప్న హేతుకర్మోద్భవే చ సతీత్యపినోచ్యతే। న చ తత్ర బాహ్యేన్ద్రియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సన్తి కిం తు ధిషణాశబ్దితబుద్ధ్యాత్మనో వాసనాత్మనో విషయా భాసన్తే తాననుభూయ స్వపితీత్యర్థః। తేషాం ప్రాపకముపన్యస్యతి—కామజన్యానితి। కామగ్రహణం కర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థమ్। అవస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి—పీత్వేతి। సర్వే విశేషాః సర్వే విషయాః స్థూలాః సూక్ష్మాశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాస్తాన్పీత్వా స్వాత్మన్యజ్ఞాతే ప్రవిలాప్య

---

౧. ప్రతిబిమ్బో బిమ్బవ్యతిరిక్తో న వేతి విచారే, న తావదతిరిక్తః, ఆదర్శాన్తస్తత్పరిమాతుం ప్రదేశాభావాత్। నాప్యభిన్నః, ఉపాధావన్తర్గతత్వేన ప్రతీతేః। అతః భేదేన వా అభేదేన వా నిరూపయితుమశక్యః ప్రాతిభాసికః ఇత్యేకః పక్షః, బిమ్బ ఏవాదర్శతలమభిహత్య

పరావృత్తైశ్చక్షూరశ్మిభిః అభిముఖత్వేన గృహ్యతే। తత్రాభిముఖ్యం దర్పణస్థత్వం చ కల్పితం, స్వరూపం తు బిమ్బ ఏవేతి వివరణకారాః।

౨. వాసనాజన్యాః ప్రాతిభాసికాః।

యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్ప్రాశ్య భోగాన్స్థవిష్ఠా-

న్పశ్చాచ్చాన్యాన్స్వమతివిభవాజ్జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్।

సర్వానేతాన్పునరపి శనైః స్వాత్మని స్థాపయిత్వా

హిత్వా సర్వాన్విశేషాన్విగతగుణగణః పాత్వసౌ నస్తురీయః॥౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఆద్యశ్లోకో మూలాచార్యస్య ద్వితీయో భాష్యకారస్యేత్యసామ్ప్రదాయికం సమ్బన్ధానభిధానాత్। ఓమిత్యేతదారభ్యేత ఇతి ఆదిగ్రహణవిరోధాచ్చేతి।

అత్రైవం పదాన్వయః— యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధావద్యోతకత్వాత్ వేదాన్తప్రసిద్ధం యదద్వైతం బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి మఙ్గలమాచరతి। అద్వితీయత్వాదేవ జన్మమరణకారణాభావాత్ అమృతమజమ్। జన్మమరణప్రబన్ధో హి సంసారః తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం దర్శితమ్।

యది స్వతోఽసంసార్యద్వితీయం బ్రహ్మ వేదాన్తవేద్యం తర్హి అవస్థాత్రయవిశిష్టాః జీవా భోక్తారో దృశ్యన్తే భోజయితా చేశ్వరః శ్రూయతే। తద్విరుధ్యేత ఇత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణ్యేవ కాల్పనికం సర్వం సమ్భావయతి — ప్రజ్ఞానాంశ్విత్యాదినా। ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ తస్యాంశవ ఇవాంశవో జీవాశ్చిన్మాత్రం తత్రానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానేషు ఆవరణ విక్షేపశక్తిమత్సు మత్యా వ్యష్టిషు ప్రతిబిమ్బితం తదేవ చైతన్యం అనన్తజీవవ్యవహారాస్పదమితి బహువచనమ్। తేషాం ప్రతానా విస్తారాశ్చిదాభాసాః తైః యుగపత్ సకలశరీరవ్యాపివేదనానుసన్ధానానుపపత్త్యా స్థావరజఙ్గమశరీరవ్యాపిభిః లోకాన్విషయాన్ ప్రాప్య

స్థూలతమాన్ సుఖదుఃఖాదిభోగాన్ భుక్త్వా స్వపితీతి సమ్బన్ధః। జాగరితే హి అదృష్టేన్ద్రియాదిసహకృతం మనో దీర్ఘప్రభాకారేణ గవాక్షనిస్సృతప్రదీపప్రభావత్ విషయపర్యన్తం సఞ్చరత్ తాన్ వ్యాప్నోతి తదుపహితం చైతన్యం తత్ర చిదాభాసహేతుర్భవతి। యథా జలే ప్రతిబిమ్బితస్సవితా తంత్ర ప్రకాశాభాసోదయహేతుః ఏషః స్థూలో భోగః। స్వప్నే తు ధిషణోద్భాసితాన్ జాగ్రబుద్ధివాసనా నిర్మితాన్ కామగ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ కామకర్మావిద్యానిమిత్తాన్ భుక్త్వా పునరపి క్రమేణాక్రమేణ వా స్వపితి స్థానద్వయోద్భూత శ్రమేణ పరిశ్రాన్తం పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ మధురభూగానన్దభుక్ స్వాపం మౌఢ్యలక్షణమనుభవతి। చిదాభాసోదయేనేత్యర్థః।

ఏతదుక్తం భవతి—బ్రహ్మైవ వ్యష్ట్యుపాధిః తథా ద్వారేణ జీవభావాపన్నం భోక్తా। సమష్టిరూపమాయాయాం ప్రతిబిమ్బితం నోఽస్మాన్ ఘటాకాశకల్పాన్ జీవాన్ మాయయా మోహయత్ భోజయతి। అతో నాద్వైతవిరోధ ఇతి।

నను—చతుర్ణాం పూరణస్తురీయ ఇతి వ్యుత్పత్తేః బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన శ్రుత్యా నిర్దేశాత్సద్వితీయత్వం ప్రాప్తమ్। తత్రాహ—మాయాసంఖ్యేతి। కల్పితస్థానత్రయసంఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం నతు సద్వయతయేత్యర్థః। మాయావిత్వేన ప్రాప్తం నికృష్టత్వం నిరాచష్టే—పరమితి। చిత్త్రాపి మాయా స్వప్రతిబిమ్బిత ఏవం చైతన్యే సంసర్గవ్యవహారం జనయతి। దర్పణాద్యుపాధీనామేవంస్వభావతాదర్శనాత్ న తు బిమ్బకల్పే బ్రహ్మణీత్యర్థః॥౧॥

యో విశ్వాత్మేతి। విధీయత ఇతి విధిః ధర్మోఽవిధిరితి పదచ్ఛేదేనాధర్మోఽపి గృహ్యతే। తదుపస్థాపితాదిత్యాది—

ఆనన్దగిరిటీకా

స్వపితి కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః। తత్రాఽఽనన్దప్రాధాన్యమభిప్రేత్య విశినష్టి— మధురభుగితి। అవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబిమ్బకల్పేష్వస్మాసు సమ్బన్ధితామివాఽఽపాద్యాస్మాన్భోజయద్బ్రహ్మ వర్తతే। అతో బ్రహ్మణ్యేవావస్థాత్రయమ్। తద్వస్తో జోవా మాయావి బ్రహ్మ చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరికల్పితం సర్వమిత్యాహ— మాయయేతి। తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి—

తురీయమితి। చతుర్ణాం పూరణం తురీయమితి వ్యుత్పత్తేర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన నిర్దేశాత్ప్రాప్తం సద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్య కల్పితస్థానత్రయ సంఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం న సద్వితీయత్వేనేత్యాహ—మాయేతి। మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తమ్—పరమితి। మాయాద్వారా బ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధేఽపి స్వరూపద్వారా న తత్సమ్బన్ధోఽస్తీతి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః॥౧॥

విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామవలమ్బ్య తదర్థేనోపక్రమ్య తస్య త్వమర్థప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తమ్। అభిధేయ 'ఫలోక్త్యా సమ్బన్ధాధికారిణౌ చ సూచితౌ। సమ్ప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య త్వమర్థేనోపక్రమ్య తస్య 'తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి—యో విశ్వాత్మేతి। తత్ర త్వమర్థః స్వతః సిద్ధశ్చిద్ధాతుః సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే।

---

౧. నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనమ్—యథా 'నేతి నేతీ 'తి ప్రపఞ్చం నిషిధ్య అన్యత్పరమస్తీతి బ్రహ్మప్రతిపాదితమ్। ఏవమత్ర విగతగుణగణత్వప్రతిపాదనపూర్వకం తురీయం బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రకాశానుగృహీతేన్ద్రియసమ్బన్ధేన మాయామయమహాభూతపరిణామత్వేన స్థూలతమాన్ ప్రాశ్య యో విశ్వాత్మా భవతి సమగ్రస్థూలభోగసాధనాభిమానాత్। పశ్చాచ్చ స్వప్నావస్థాయాం వాసనామాత్రమయత్వేన సూక్ష్మాన్ స్వేన జ్యోతిషా ఉపలభ్య యస్తైజసో భవతి। పునరపి క్రమేణ సుషుప్తే సర్వాన్విశేషప్రత్యయాన్ స్వాత్మని సంహృత్య యః ప్రజ్ఞానఘనః ప్రాజ్ఞో భవతి, స ఏవ వ్యవస్థో జీవో 'నాన్తః ప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞమిత్యాదినిషేధశాస్త్రజనితప్రమాణోపరుధస్సర్వానధ్యస్త విశేషాన్ హిత్వా

నిర్గుణపరమాత్మరూపేణ సమ్పృక్తో నోఽస్మాన్ వ్యాఖ్యాతౄన్ శ్రోతౄశ్చ విఘ్నాభిభవాత్ పాతు రక్షతు ఇత్యర్థః ॥౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

తస్మిఞ్జాగరితమారోపితం తముదాహరతి—విశ్వాత్మేతి। విశ్వం పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం స్థూలం జగద్వైరాజం శరీరమ్। తస్మిఞ్జాగరితే చాహం మమేత్యభిమానవానిత్యర్థః। తస్యార్థక్రియాముపన్యస్యతి— విధిజేతి। విధీయత ఇతి విధిర్ధర్మో నఞ్త్రానుబన్ధేన తతో వ్యతిరిక్తోఽవిధిరధర్మస్తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూతాభ్యాం విషయాః శబ్దాదయో జన్యన్తే। తాన్భోగయోగ్యతయా భోగశబ్దితానాదిత్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయా స్థూలతమాన్ప్రాశ్య సాక్షాదనుభూయ స్థితోఽయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః। తత్రైవ స్వప్నావస్థామధ్యస్యతి—పశ్చాచ్చేతి। జాగ్రద్ధేతుకర్మక్షయానన్తరం స్వప్న హేతుకర్మోద్భవే చ సతి స్థూలేభ్యో విషయేభ్యోఽన్యానస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మాన్బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మప్రేరితాత్మీయమతిప్రభావాదేవ ప్రసూతానన్తఃకరణాత్మనో వాసనామయానాదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా విషయీకృతాననుభూయాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మప్రపఞ్చ హైరణ్యగర్భ శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమానస్తైజసో భవతీత్యర్థః। తత్రైవ సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి—సర్వానితి। స్థూలసూక్ష్మవిభాగేన స్థానద్వయావచ్ఛిన్నాన్ప్రకృతానేతానశేషానపి విశేషానుపాధిద్వయభూతానుపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయ సఞ్చారప్రయుక్త శ్రమోద్భవానన్తరం తస్యాపి పరిజిహీర్షాయాం శనైరనుక్రమేణాక్రమేణ వా స్వాత్మన్యజ్ఞాతే కారణాత్మని స్థాపయిత్వోపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానః సన్ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః। తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య నాన్తఃప్రజ్ఞ న బహిః ప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతి షేధశాస్త్ర ప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్య సర్వానప్యనర్థవిశేషాకార్యకారణరూపాన్ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ హిత్వా నిరుపాధికపరిపూర్ణ పరిజ్ఞానపరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నం తత్త్వం కథయతి—హిత్వేతి। ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యూహప్రవాహ ప్రశమనాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీయేన—పాత్వితి। నోఽస్మాన్వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాన్పురుషార్థ పరిపన్థిభూతకారణనిరాసపురఃసరం పరమాత్మా పరాకృతాశేషకల్పనో నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వభావో మోక్షప్రదానేన తద్ధేతుజ్ఞానప్రదానేన చ పరిరక్షతాదిత్యర్థః। కేచిత్తు ప్రకరణచతుష్టయాత్మనో

గ్రన్థస్య వేదాన్తైకదేశసమ్బద్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప్రపఞ్చం వాక్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితమ్। ద్వితీయేన మాణ్డూక్యశ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాఽఽద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మసూచితమితి మన్యన్తే। న చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదే వృత్తలక్షణాభావాదసా ఙ్గత్యమాశఙ్కనీయమ్। 'గాథాలక్షణస్య తత్ర సుసమ్పాదత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్। అన్యే త్వాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాన్తర్భూతమభ్యుపగచ్ఛన్తో ద్వితీయశ్లోక భాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి। తదసత్। ఉత్తరశ్లోకే ష్వివాఽఽద్యేఽపి శ్లోకే భాష్యకృతో వ్యాఖ్యానప్రణయనప్రసఙ్గాత్। ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిభాష్యవిరోధాచ్చ। అపరే పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్య పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమనక్రియా ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేన క్రియతే। పరదేవతాభక్తివదపరదేవతాభక్తేరపి విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గత్వస్య శాస్త్రీయస్య శిష్యశిక్షాయై జ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్నిత్యసిద్ధవిజ్ఞానమూర్తేరాచార్యాన్మోక్షోపయికజ్ఞానప్రాప్తిరాచార్య వాన్పురుషో వేదేత్యాదిశ్రుత్యవష్టమ్భేన ముముక్షుణా ప్రార్థ్యతే ద్వితీయశ్లోకేనేతి కల్పయన్తి॥౨॥

---

౧. గాథా లక్షణేతి — తదుక్తం వృత్తరత్నాకరేవిషమాక్షరపాదం వా పాదైరసమం దశధర్మవత్। యచ్ఛన్దో నోక్తమత్ర గాథేతి తత్సూరిభిః ప్రోక్తమ్॥

అత్ర దశధర్మా భారతే ప్రోక్తాః। ప్రకృతశ్లోకే విషమాక్షరపాదత్వమాత్రమ్।

"మత్తః ప్రమత్తః ఉన్మత్తః శ్రాన్తః క్రుద్ధో బుభుక్షితః। త్వరమాణశ్చ భీరుశ్చ లుబ్ధః కామీ చ తే దశ॥"

౨. భాష్యే ఓమిత్యారభ్య వ్యాఖ్యానవిరోధాత్।

ఓమిత్యేతదక్షరమిదꣳ సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం భవద్భవిష్యదితి

సర్వమోఙ్కార ఏవ యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ॥౧॥

ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్। వేదాన్తార్థసారసంగ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే। అత ఏవ న పృథక్సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని। యాన్యేవ తు వేదాన్తే సమ్బన్ధాభిధేయ ప్రయోజనాని తాన్యేవేహ భవితుమర్హన్తి। తథాఽపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునా సంక్షేపతో వక్తవ్యాని। తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభి—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకమాదత్తే—ఓమిత్యేతదక్షరమిదం తస్యోపవ్యాఖ్యానమితి। ప్రకరణలక్షణాభావాదవ్యాఖ్యేయత్వం నాశఙ్కనీయమిత్యాహ—వేదాన్తార్థేతి। వేదాన్తానామర్థా నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మైకత్వసగుణబ్రహ్మోపాసనకార్యం బ్రహ్మోపాసనాదివిషయాస్తేషాం మధ్యే సారమాత్యన్తికపురుషార్థవత్తయా నిర్విశేషబ్రహ్మాత్మైకత్వం తస్య శాస్త్రే విస్తరేణోక్తస్య సంక్షేపాభిధాయకమిదమ్। అతోఽవాన్తరప్రయోజనసద్భావాద్వ్యాఖ్యాతుమారభ్యత ఇత్యర్థః।

నిర్విషయత్వా సమ్బన్ధత్వాదిప్రయుక్తాపి అవ్యాఖ్యేయత్వాశఙ్కా ప్రకరణత్వాదేవ పర్యహారీత్యాహ—అత ఏవేతి। శ్రోతృప్రవృత్త్యర్థమవశ్యం వక్తవ్యానీతి చేత్ తత్రాహ—యాన్యేవ త్వితి। నను ప్రయోజనం మోక్షాఖ్యం బ్రహ్మజ్ఞానస్య, న వేదాన్తానాం తస్యైవ చ విషయేణ బ్రహ్మణా సమ్బన్ధోఽపి, అతః కథముచ్యతే— వేదాన్తే సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనానీతి। తత్రాఽఽహ—తత్రేతి। ప్రయోజనస్య మోక్షస్య సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం తస్య జనకత్వేన శాస్త్రమపి బ్రహ్మసమ్బన్ధం భవతి। తదభిధానమన్తరేణ

ఆనన్దగిరిటీకా

యదుద్దిశ్య మఙ్గలాచరణం కృతం తన్నిర్దేష్టుమాదీ వ్యాఖ్యేయస్య ప్రతీకం గృహ్ణాతి— ఓమిత్యేతదితి। ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టమిదమారభ్యతే వ్యాఖ్యాయతేఽస్మాభిరిత్యుద్దేశ్యం ప్రతిజానీతే। కిమిదం శాస్త్రత్వేన వా ప్రకరణత్వేన వా

వ్యాచిఖ్యాసితమ్। నాఽఽద్యః। శాస్త్రలక్షణాభావాదస్యాశాస్త్రత్వాత్।
ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధమశేషార్థప్రతిపాదకం హి శాస్త్రమ్। అత్ర చ
మోక్షలక్షణైకప్రయోజనవత్త్వేఽపి నాశేషార్థప్రతిపాదకత్వమ్। న ద్వితీయః। ప్రకరణలక్షణా
భావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వేదాన్తేతి। శాస్త్రం వేదాన్తశబ్దార్థః। తస్యార్థోఽధికారినిర్ణయ
గురూపసదనపదార్థద్వయతదైక్య విరోధపరిహారసాధన ఫలాఖ్యః। తత్ర సారో జీవపరైక్యం
తస్య సమ్యగ్గ్రహః సంగ్రహః సంశయవిపర్యాసాదిప్రతిబన్ధవ్యుదాసేన తదుపాయోపదేశో
యస్మిన్ప్రకరణే తత్తథేతి యావత్। తథా చ—"శాస్త్రైకదేశసమ్బద్ధం శాస్త్రకార్యాన్తరే స్థితమ్"।
ఇదం ప్రకరణత్వేన వ్యాఖ్యాతుమిష్టమ్। నిర్గుణవస్తుమాత్రప్రతిపాదకత్వాత్।
తత్ప్రతిపాదనసంక్షేపస్య చ కార్యాన్తరత్వాత్ప్రకరణలక్షణస్య చాత్ర సమ్పూర్ణత్వాదిత్యర్థః।
ప్రకరణత్వేఽపి నిర్విషయత్వాదిప్రయుక్తమవ్యాఖ్యేయత్వమాశఙ్క్యాఽఽహ—అత ఏవేతి।
ప్రకరణత్వాదేవ ప్రకృతశాస్త్రాద్భేదేన సమ్బన్ధాదీనామవాచ్యత్వేఽపి
ప్రకరణప్రవృత్త్యఙ్గతయా తాని త్వవశ్యం వక్తవ్యానీత్యాశఙ్కయ శాస్త్రీయసమ్బన్ధాదీనాం
తదీయే ప్రకరణేఽర్థాత్ప్రాప్తత్వాన్నాస్తి వక్తవ్యత్వమర్థం పునరుక్తేరిత్యాహ—యాన్యేవేతి।
శ్రోతారో హి శాస్త్రీయం ప్రకరణం ప్రతిపద్యమానాః శాస్త్రీయాణ్యేవ సమ్బన్ధాదీన్యత్ర
వచనాభావేఽపి బుధ్యమానాః ప్రవృత్తిం తస్మిన్ప్రకుర్వన్తీత్యర్థః। తర్హి ప్రకరణకర్తృవదేవ
తద్భాష్యకృతాఽపి విషయాదీనామత్రావక్తవ్యత్వాద్భాష్యకృతో విషయాద్యుపన్యాసాయాసో
వృథా స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తథాఽపీతి। ప్రకరణకర్తురవక్తవ్యాన్యపి తద్భాష్యకృతా తాని
సంక్షేపతో వక్తవ్యానీతి వ్యాఖ్యాతౄణాం మతమ్। ద్వాభ్యామనుక్తత్వే
తేష్వనాశ్వాసాశఙ్కావకాశాదిత్యర్థః।

భాష్యకృతా ప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధే
శాస్త్రప్రకరణయోర్మోక్షలక్షణప్రయోజనవత్త్వం ప్రతిజానీతే —తత్రేతి।
ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితి సమ్బన్ధః। శాస్త్రగ్రహణం ప్రకరణోపలక్షణార్థమ్। మోక్షలక్షణం
ఫలం బ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే న శాస్త్రప్రకరణయోరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సాధనేతి। సత్యం
మోక్షస్య సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానమ్। తస్య జనకం శాస్త్రాది తద్భావేన జ్ఞానవ్యవధానేన
మోక్షఫలవద్భవతి శాస్త్రాదీత్యర్థః। తథాఽపి బ్రహ్మణా విషయేణ సమ్బన్ధో
వేదాన్తానామేవేష్యతే తత్కథమభిధేయసమ్బద్ధం శాస్త్రాదీత్యాశఙ్కయ బ్రహ్మవిచారమన్తరేణ
తజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాత్తజ్జ్ఞానజననద్వారా విషయసమ్బన్ధసిద్ధి—

---

౧. "ఆహుః ప్రకరణం నామ గ్రన్థభేదం విపశ్చితః" ఇత్యుత్తరార్ధమ్।

వ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసమ్బద్ధం శాస్త్రం పారమ్పర్యేణ విశిష్టసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనవద్భవతి। కిం పునస్తత్ప్రయోజనమిత్యుచ్యతే। రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా। తథా దుఃఖాత్మకస్యాఽఽత్మనో ద్వైతప్రపఞ్చోపశమే స్వస్థతా అద్వైతభావః ప్రయోజనమ్। ద్వైతప్రపఞ్చస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమః స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యాఽఽరమ్భః క్రియతే। “యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి"। "యత్ర వాఽన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్"। "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

జనకత్వాసమ్భవాత్ జ్ఞానద్వారేణ తత్ఫలేనైవ ఫలవచ్చేత్యర్థః। శాస్త్రీయం ప్రయోజనమాక్షిపతి— పునరితి। సిద్ధత్వే నాస్య ప్రయోజనం, సాధ్యత్వే స్వర్గవదనిత్యత్వమితి భావః। స్వస్వరూపత్వేన సిద్ధస్యాపి అద్వైతానన్దస్యాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకనివృత్త్యోపాధికసాధ్యత్వేన ప్రయోజనత్వం ఘటత ఇతి పరిహరతి—ఉచ్యత ఇతి। తథాపి బన్ధస్య సత్త్వాత్ కర్మణైవ నివృత్తిఽనం జ్ఞానేనేత్యాశఙ్కయాహ— ద్వైతప్రపఞ్చస్యేతి। బన్ధస్యావిద్యాత్మకత్వేఽన్వయవ్యతిరేకగర్భాం శ్రుతిమాహ—యత్ర హీత్యాదినా। ఏవం

ఆనన్దగిరిటీకా

రిత్యాహ—అభిధేయేతి। ఉక్తం జ్ఞానవ్యవహితం ప్రయోజనాది శాస్త్రాదేరుపసంహరతి—పారమ్పర్యేణేతి। తత్ర సమ్బన్ధీ బ్రహ్మజ్ఞానం 'శాస్త్రాదినా జన్యమేవేత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాదుక్తః। శాస్త్రాదినైవ జన్యమిత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్విషయోఽపి దర్శితః।

యదుక్తం ప్రయోజనవత్త్వం తదాక్షిపతి—కిం పునరితి। సాధ్యత్వే స్వర్గవదనిత్యత్వం నిత్యత్వే సాధనానధీనత్వాన్న తాదర్థ్యేన శాస్త్రాది ప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః।

మోక్షస్యాఽఽత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం నాపి సాధనానర్థక్యమ్। స్వరూపభూతమోక్ష ప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ—ఉచ్యత ఇతి। యథా దేవదత్తస్య జ్వరాదినా రోగేణాభిభూతస్య స్వస్థతా స్వరూపాదప్రచ్యుతిరూపా స్వరూపభూతేవ ప్రాగపి సతీ రోగప్రతిబద్ధాఽసతీవ స్థితా చికిత్సాశాస్త్రీయోపాయప్రయోగవశాత్ప్రతిబన్ధభూతరోగాపగమే సత్యభివ్యజ్యతే। న హి తత్రోపాయవైయర్థ్యం ప్రతిబన్ధప్రధ్వం సార్థత్వాత్। న చానిత్యత్వం స్వస్థతాయాః శఙ్కయేత। తస్యాస్తదసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేఽర్థే దృష్టాన్తమాహ—రోగార్తస్యేవేతి। యథోదితదృష్టాన్తానురోధాదాత్మనః స్వతః సముత్ఖాతనిఖిలదుఃఖస్య నిరతిశయానన్దైకతా నస్యాపి స్వావిద్యా ప్రసూతాహఙ్కారాదిద్వైతప్రపఞ్చ సమ్బన్ధాదాత్మని దుఃఖమారోప్యాహం దుఃఖీ సుఖం మయా ప్రాప్తవ్యమితి ప్రతిపద్యమానస్య పరమకారుణికాచార్యోపదిష్టవాక్యోత్యాద్వైతవిద్యాతో ద్వైతనివృత్తౌ ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసే స్వభావభూతా పరమానన్దతా నిరస్తసమస్తానర్థతా చ స్వారస్యేనాభివ్యక్తా భవతి। సా చ స్వస్థతా పరిపూర్ణ వస్తుస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే। తదిదం శాస్త్రీయం ప్రయోజనమ్। తస్య స్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వం శఙ్కితవ్యమ్। న చ సాధనవైయథ్యం ప్రదర్శిత ప్రతిబన్ధనివృత్తిఫలత్వాదితి దాన్తిక మాహ—తథేతి। నను ద్వైతస్యాంహఙ్కారాద్యాత్మనో వస్తుత్వా-ద్వస్తునశ్చ విద్యానపోహ్యత్వాన్నిత్యనైమిత్తికకర్మాయత్తత్వాత్తన్నివృత్తేరలం విద్యార్థేన ప్రకరణారమ్భేణేతి తత్రాఽఽహ—ద్వైతేతి। ఆత్మావిద్యాకృతస్య ద్వైతస్యాఽఽత్మవిద్యయా కారణనివృత్త్యా నివృత్తేరాత్మవిద్యాభివ్యక్తయే శాస్త్రారమ్భో యుజ్యతే। న చ ద్వైతస్యావిద్యాకృతస్య విద్యమాన దేహత్వే ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్కయాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినీం శ్రుతిముదాహరతి—యత్ర హీతి।ఇవశబ్దాభ్యామవిద్యావస్థాయాం ప్రతిభాతద్వైతస్య తత్ర్పతిభానస్య చాఽఽభాసత్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే — ఆత్మైవాభూదితి। విదుషో విద్యావస్థాయాం కర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం నాతిరిక్తమస్తీత్యుక్త్యా విద్యాద్వారా సర్వస్య ద్వైతస్యాఽఽత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్తా కార్యకారణాత్మకద్వైతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలప్యతే। తథా చ విద్యాతో ద్వైతనివృత్తినిర్దేశాత్తస్యావిద్యాత్వమవద్యోత్యతే। ఆదిశబ్దాన్నేహ నానేత్యధిష్ఠాననిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం ద్వైతస్యాభిదధద్వాక్యం వాచారమ్భణవాక్యం చ గృహీతమ్। అస్యార్థస్యేతి। ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః।

విషయప్రయోజనాద్యనుబన్ధోపన్యాసముఖేన గ్రన్థారమ్భే స్థితే సత్యాదౌ ప్రకరణచతుష్టయస్య ప్రత్యేకమసఙ్కీర్ణం ప్రమేయం

---

౧. శా[స్త్రాదినా జన్యమేవేత్య[త్రాయోగవ్యవచ్ఛేద ఏవకారార్థ; విశేషణసఙ్గత్వాత్ శఙ్ఖః పాణ్డుర ఏవేతివత్। అత్ర యథా ఏవాకారేణ శఙ్ఖత్వవ్యాపకత్వం పాణ్డురత్వే ప్రతీయతే తథా శా[స్త్రవ్యాపకత్వం తత్త్వజ్ఞానజనకత్వే ప్రతీయతే। శా[స్త్రాదినైవ జన్యమితి ఏవకారస్య విశేష్యేణ సమ్బన్ధే 'పార్థం ఏవ ధనుర్ధరః' ఇతివత్ శా[స్త్రాదన్యేన న జన్యత ఇత్యర్థః। తేనాసాధారణవిషయసిద్ధిః। క్రియాసఙ్గతస్తు ఏవకారో 'నీలం సరోజం భవత్యేవేత్యాదౌ త[త్రాయోగే సరోజే నీలాయోగే సరోజత్వవ్యాపకత్వవ్యవచ్ఛేదో బోధ్యత ఇతి జ్ఞేయమ్।

౨. ఇవ శబ్దాభ్యామితి — య[త్ర హి ద్వైతమివ' ఇత్యాదౌ కల్పితత్వరూపమాభాసత్వమివశబ్దార్థ ఇత్యర్థః।

పశ్యేత్కేన కం విజానీయాత్" ఇత్యాది[శ్రుతిభ్యోఽస్యార్థస్య సిద్ధిః। త[త్ర తావదోఙ్కారనిర్ణయాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమ[ప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతమ్। యస్య ద్వైత[ప్రపఞ్చస్యోపశమేఽద్వైత[ప్రతిపత్తీ రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పోపశమే రజ్జుతత్త్వ[ప్రతిపత్తిః తస్య ద్వైతస్య హేతుతో వైతథ్య[ప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణమ్। తథాఽద్వైతస్యాపి వైతథ్య[ప్రసఙ్గ[ప్రాప్తౌ యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ తృతీయం ప్రకరణమ్। అద్వైతస్య తథాత్వ[ప్రతిపత్తి[ప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాన్తరాణ్యవైదికాని తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థ ప్రకరణమ్। కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వ[ప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి। ఉచ్యతే। "ఓమిత్యేతత్"। "ఏతదాలమ్బనమ్"। "ఏతద్వై సత్యకామ"। "ఓమిత్యాత్మానం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రయోజనాదిమత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వముపపాద్య ప్రకరణచతుష్టయస్య సంక్షేపతోఽర్థవిభాగమాహ—త[త్ర తావదిత్యాదినా। ఆగమ[ప్రధానమితి। మాణ్డూక్య[శ్రుతివ్యాఖ్యానరూపత్వాన్న యుక్తి[ప్రధానమిత్యర్థః। అద్వైతస్యాపి వ్యవస్థానుపపత్యాదితర్కవిరోధాత్ ద్వైతవత్ వైతథ్య[ప్రసక్తౌ సత్యామిత్యర్థః। తదుపపత్తిభిరేవ

నిరాకరణే హేతుః అన్యోన్యవిరోధిత్వాదితి। నిరాకార్యత్వ హేతుః అతత్త్వార్థత్వేనేతి। మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః।

ఆద్యప్రకరణార్థ మాక్షిపతి—కథం పునరితి। అన్యజ్ఞానం హ్యవినాభావాదిబలేనాన్యప్రతిపత్తౌ హేతుర్యథా ధూమాదిజ్ఞానం వహ్న్యాదిప్రతిపత్తేః, న చోఙ్కారస్యావినాభావాదిరస్తీత్యర్థః। పరిహరతి— ఉచ్యత ఇత్యాదినా। ' సర్వే వేదా

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సూచయితవ్యమిత్యాహ—తత్ర తావదితి। ఓఙ్కారప్రకరణస్యాసఙ్క్షేర్ణం ప్రమేయం సంగృహ్ణాతి—ఓఙ్కారేతి। తన్నిర్ణయాయ ప్రకరణమారబ్ధమిత్యయుక్తమ్। తన్నిర్ణయే ప్రమాణాభావాత్తస్య చానుపయోగిత్వాత్। ఆత్మప్రతిపత్తిర్హి పురుషార్థోపయోగినీత్యాశఙ్కయాఽఽగమేత్యాదివిశేషణద్వయమ్। తదుపదేశప్రధానం మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపమ్। తేన తత్ర ప్రమాణ్యాదుక్తో నిర్ణయః సేత్స్యతి న త్విదం యుక్తిప్రధానం యుక్తిలేశస్య సతోఽపి గుణత్వాదప్రధానత్వాత్। న చాయమోఙ్కారనిర్ణయో నోపయుజ్యతే। యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం తత్ప్రతిపత్తావుపాయత్వాత్। తత్ప్రతిపత్తేశ్చ ముక్తిఫలత్వాత్। అతశ్చాఽఽయం ప్రకరణమోఙ్కారనిర్ణయావాన్తరఫలద్వారేణ తత్త్వజ్ఞానే పరమఫలే పర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగన్తవ్యమిత్యర్థః। వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశేషం దర్శయతి—యస్యేతి। ఆరోపితనిషేధే సత్యనారోపితప్రతిపత్తిః స్వాభావికీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ— రజ్జ్వామివేతి। హేతుతో దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదియుక్తివశాదిత్యర్థః। అద్వైతప్రకరణస్యార్థవిశేషముపన్యస్యతి— తథాఽద్వైతస్యాపీతి। తస్యాపి ద్వైతవద్వ్యవస్థానుపపత్త్యా మిథ్యాత్వప్రసఙ్గః శఙ్కయతే। తస్యాం సత్యామౌపాధికభేదాద్వ్యవస్థాయాః సుస్థత్వాదవ్యభిచారాది యుక్తివశాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః। అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థవిశేషం కథయతి— అద్వైత స్యేతి। తస్య తథాత్వమబాధితత్వేన వస్తుత్వం తత్ప్రతిపక్షత్వం పక్షాన్తరాణామిత్యత్ర హేతుమాహ— అవైదికానీతి। తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ—అతత్త్వార్థత్వేనేతి। మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః। తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణే హేతుమాహ—అన్యోన్యేతి। పక్షాన్తరప్రతిషేధముఖేనాద్వైతమేవ ద్రఢయితుమన్త్యం ప్రకరణమిత్యర్థః।

ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాఽఽత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తమ్। తన్నిర్ణయస్య తద్ధేతుత్వాయోగాత్। న ఖల్వర్థాన్తరజ్ఞానమర్థాన్తరజ్ఞానే వ్యాప్తిమన్తరేణోపయుజ్యతే। న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే। న చాఽఽత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యుక్తమ్। ఆకాశాదేరవిశేషాత్। తస్య చ సర్వాత్మత్వేనాఽఽత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానః సన్ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి—కథమితి। న వయమనుమానావష్టమ్భాదోఙ్కారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామో యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్। కిం తు శ్రుతిప్రమాణ్యాత్తన్నిర్ణయస్తద్ధీహేతురితి పరిహరతి—ఉచ్యత ఇతి। తత్ర మృత్యునా

---

౧. ప్రథమం ఆగమప్రకరణముపనిషదర్థప్రతిపాదనపరత్వాత్। ద్వితీయమ్—'ప్రపఞ్చోపశమం' 'అద్వైతం' 'జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే' ఇతి వాక్యసూచితం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం యుక్తిభిః ప్రతిపాదయతి। తృతీయం ప్రపఞ్చ మిథ్యాత్వే తదధిష్ఠానస్యాపి మిథ్యాత్వశఙ్కాయాం తస్య సత్యత్వం బోధయతి। చతుర్థం తు అద్వైతసమర్థనాయ ద్వైతవాదిమతఖణ్డనమితి ప్రథమప్రకరణశేషభూతం ప్రకరణత్రయమపీతి భావః।

౨. అవ్యభిచారాదీతి—శరీరాదేర్భేదేఽపి ఆత్మనోఽభేదః; భేదప్రతీతేః ఉపాధిగోచరత్వాత్। ఉపాధీనాం మిథ్యాత్వాచ్చేతి। సద్బుద్ధేః సర్వత్రావ్యభిచారాచ్చ।

3. అలాతదృష్టాన్తఘటితన్యాయప్రయోగయుక్తం ప్రకరణమలాతశాన్తిప్రకరణమ్।

యుఞ్జీత"। "ఓమితి బ్రహ్మ"। "ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాఽఽస్పదోఽద్వయ ఆత్మా పరమార్థతః సన్ప్రాణాదివికల్పస్యాఽఽస్పదో యథా తథా సర్వోఽపి వాక్ప్రపఞ్చః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓఙ్కార ఏవ। స

చాఽఽత్మస్వరూపమేవ। తదభిధాయకత్వాత్। ఓఙ్కారవికారశబ్దాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోఽభి—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యత్పదమామనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి।' 'యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతదితి, మృత్యునా నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మత్వేన 'ఓమిత్యేతదుపదిష్టమ్। తస్యాయం భావః— ఉపసంహృతబాహ్యకరణేన సమాహితమనస్కేనోఙ్కారోచ్చారణే సతి యచ్చైతన్యం స్ఫురతి తదోఙ్కారసామీప్యాత్ శాఖాచన్ద్రన్యాయేన 'ఓ' శబ్దేన లక్ష్యతే। అతో లక్షణయోఙ్కారనిర్ణయో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయ ఇతి। యద్వా వక్ష్యమాణేన వాచ్యవాచకాభేదన్యాయేన సర్వమో మితి ప్రతిపద్య వ్యవస్థితో యదేతదోమితి తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామాన్యాధికరణ్యేన బోధ్యతే యోఽయం స్థాణుః పుమానేష ఇతివదితి। యద్వా, ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టివత్ పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యా ఓఙ్కార ఉపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతి। తదేతదభిప్రేత్య శ్రుతీః పఠతి— ఏతదాలమ్బనమిత్యాదినా। అథవా, "ఓఙ్కార ఏవేదమితి శ్రుత్యన్తరేణోఙ్కారః సర్వాస్పద ఉక్తః। సర్వాస్పదం చ బ్రహ్మ। అత ఏకలక్షణత్వాదన్యత్వమసిద్ధమిత్యర్థః।

నను ప్రాణాదిః స్వానుగతప్రతిభాసే వస్తుని కల్పితః విభక్తత్వాద్య ఏవం స ఏవం యథా సర్పాదిః, స్వానుగత ప్రతిభాసే రజ్జ్విదమంశే కల్పిత ఇత్యనుమానాదాత్మైవ సర్వాస్పదో గమ్యతే। సర్వస్య స్వప్రకాశానువిద్ధత్వాత్, నోఙ్కారస్తస్య జగత్యనుగమాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— రజ్జ్వాదిరివేత్యాదినా। "ప్రాణ ఇతి ప్రాణవిద" ఇత్యాది వక్ష్యమాణో యః ప్రాణాదిః ఆత్మవికల్పస్తద్విషయః సర్వో వాక్ప్రపఞ్చః ఓఙ్కారాస్పదః "ఏవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృష్ణే"తి శ్రుతేః। తదనువిద్ధత్వస్యాప్యవగమాదిత్యర్థః। తర్హ్యర్థజాతస్యాఽఽత్మాఽఽస్పదః ఓఙ్కారశ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్యాఽఽస్పద ఇత్యాస్పదద్వయం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స చోఙ్కార ఆత్మనః స్వరూపమేవ। తస్యాఽఽత్మనోఽభిధాయకత్వాత్।

ఆనన్దగిరీకా

నచికేతసం ప్రత్యోమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనోమిత్యేతదుపదిష్టమ్। సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి తదోఙ్కారసామీప్యాదేవ 'శాఖాచన్ద్రన్యాయేనోఙ్కారశబ్దేన లక్ష్యతే। తేన లక్షణయోఙ్కారనిర్ణయో బ్రహ్మవహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి—ఓమిత్యేతదితి। ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధివదోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధయోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి — ఏతదాలమ్బనమితి। కిం చాయమోఙ్కారో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్టయోపాస్యతే తదా తజ్జ్ఞానోపాయతాముపారోహతీతి మత్వా పునః శ్రుతిం దర్శయతి—ఏతద్వా ఇతి। కిం చ సమాధినిష్ఠో యదా ఓమిత్యుచ్చార్యాఽఽత్మానమనుసంధత్తే తదా స్థూలమకారముకారే సూక్ష్మే తం చ కారణే మకారే తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య సన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాన్తరేణాఽఽహ— ఓమిత్యాత్మానమితి। కిం చ యోఽయం స్థాణుః స పుమానితివద్యదేతదోమిత్యుచ్యతే తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మ బోధ్యతే। తథా చ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానహేతుత్వమిత్యాహ—ఓమితి బ్రహ్మేతి। కిం చ సర్వాస్పదత్వాదోఙ్కారస్య బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వాదేకలక్షణత్వాదన్యత్వాసిద్ధేరోఙ్కారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ—ఓఙ్కార ఏవేతి। ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యాన్తరసంగ్రహార్థం మాదిపదమిత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోఙ్కారస్య ప్రమితమితి శేషః। నను స్వానుగతప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనః సర్వాస్పదత్వం న పునరోఙ్కారస్య తదస్త్యననుగమాదితి తత్రాఽఽహ—రజ్జ్వాదిరితి। యథా రజ్జుః శుక్తిరిత్యాదిరధిష్ఠాన విశేషః సర్పో రజతమిత్యాదివికల్పస్థాఽఽస్పదోఽభ్యుపగతస్తథాఽఽత్మాఽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వ హేత్వభావాత్పరమార్థసత్స్వభావో వక్ష్యమాణస్తస్య ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యతే యథైష దృష్టాన్తస్తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పో యస్తద్విషయః సర్వో వాక్ప్రపఞ్చో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్తదాస్పదో గమ్యతే। న చ జగత్యోఙ్కారస్యాననుగమః। ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్ రే సంతృణేతి శ్రుతేః। అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః।

నన్వర్థజాతస్యాఽఽత్మాస్పదత్వాదోఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్య ప్రాప్తమాస్పదద్వయత్వమితి నేత్యాహ—స చేతి ।

---

౧. శాఖేతి—అస్మిన్ జ్యోతిర్మణ్డలే కశ్చన్ద్ర ఇతి జిజ్ఞాసోః చన్ద్రసమ్బన్ధరహితాయాః శాఖాయా ఉపలక్షణతయా చన్ద్రసూచకత్వం దృశ్యతే, తద్వత్ ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మణః స్ఫురణమ్ ఓఙ్కారావాచ్యత్వేఽపి శుద్ధబ్రహ్మణః యుక్తమ్।

౨. సన్తృణ్ణా—వ్యాప్తా। అకారః సర్వశబ్దానుస్యూతః। ఓఙ్కారశ్చాకారప్రధానః తేన తద్వ్యాప్తత్వం సర్వేషాం శబ్దానామిత్యర్థః।

ధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి। "వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం" "తదస్యేదం వాచా తన్త్యా నామభిర్దామభిః సర్వం సితమ్

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నను యో యస్యాభిధాయకః స తస్య స్వరూపమితి నాస్తి వ్యాప్తిః। ప్రాణాదేః ఆత్మవికల్పస్యాభిధానాతిరేకదర్శనాదిత్యాశఙ్కయ తస్యావివక్షితత్వాన్న వ్యభిచార ఇత్యాహ— ఓఙ్కారేతి। విమతశ్శబ్దస్తత్త్వతః స్వవ్యతిరిక్తాభిధేయశూన్యః శబ్దత్వాత్ శశవిషాణాదిశబ్దవత్। నను ప్రత్యక్షవిరుద్ధః పక్షః, న తావచ్చాక్షుషం ప్రత్యక్షం శబ్దే వ్యాప్రియవర్తి, కథఙ్కారం తతో వ్యతిరేకం పరిచ్ఛిన్ద్యాత్। శ్రావణం చ న రూపే వ్యాప్రియవతి తదపి కథఙ్కారం తస్య వ్యతిరేకం గోచరయేత్। మనశ్చాస్వతన్త్రం బాహ్యే। ప్రత్యక్షస్య చ వర్తమానగ్రాహిణోఽత్యన్తబాహ్యాంశగ్రహణే వ్యాపారాభావాన్న ప్రకృతప్రతిపక్షతా। నను శబ్దార్థౌ న తత్త్వతోఽభిన్నౌ విరుద్ధధర్మాక్రాన్తత్వాత్తమః ప్రకాశవదిత్యనుమానవిరుద్ధః పక్షః। న। విరుద్ధధర్మాక్రాన్తత్వస్య భేదసిద్ధిపూర్వకత్వేన హేతోరసిద్ధత్వాత్। నో ఖల్వభేదవాదినశ్శబ్దస్య నిరవయవత్వమర్థస్య సావయవత్వమితి విరుద్ధధర్మాక్రాన్తత్వం సంమతమ్। నను శబ్దః ప్రమాణం ప్రమేయశ్చార్థ ఇతి వ్యవహారాన్యథానుపపత్యా బాధః। న, స్వప్నవదుపపత్తేః। న చ సాధ్యవికలో దృష్టాన్తః, వికల్పమాత్రత్వాత్ తదుక్తం—శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి।

కిఞ్చ, తార్కికాణాం వనసేనావిశిష్టాదిశబ్దా వ్యతిరిక్తాభిధేయశూన్యా ఇతి సులభ ఏవ దృష్టాన్తః తాన్ప్రతి। అథ వనాదిశబ్దానామౌపాధికోఽర్థం ఆలమ్బనమ్। కిముపాధిః తద్యోగోఽథంశ్చేతి

త్రయమాలమ్బనం? కిం వా రూపాన్తరం? నాద్యః, ఏకాకారాయా బుద్ధేరనేకాలమ్బనత్వే భ్రమత్వప్రసఙ్గాదేకైకస్మింస్తద్బుద్ధ్యదర్శనాచ్చ। న ద్వితీయః అనభ్యుపగమాదభ్యుపగమే వా పదార్థాతిరేకప్రసఙ్గః। కిఞ్చ తత్కిం ప్రత్యేకం సమవేతం సముదితేషు వా? నాద్యః, న హి ప్రత్యేకం తరుషు వనమితి మతిః। న ద్వితీయో వస్త్వతిరేకేణ సముదాయానుపలమ్భాత్। అనేకత్వవిశిష్టేషు సమవాయేఽనవస్థా। ఏతేన పఞ్చావయవమనుమానమిత్యపి వాఙ్మాత్రం న హి తత్రాపి ప్రత్యవయవమనుమాబుద్ధిః, న చ సముదాయోఽఙ్గీక్రియతే।

కిఞ్చ వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిశిష్టాత్ ధూమాద్యా ప్రమితిరుదేతి తస్యాస్తావన్న వహ్నిపర్వతతత్సమ్బన్ధాలమ్బత్వం, పరోక్షబుద్ధేః ప్రత్యక్షాలమ్బనవిరోధాన్నాపి వహ్నివిశిష్టః పర్వతః పక్షధర్మతాఽభావప్రసఙ్గాత్, న విశిష్టస్య విశిష్టాన్తరే వృత్తిః పర్వతస్య స్వవృతితాపాతాత్। కిఞ్చాగ్నిధూమయోః వృత్తిః సంయోగలక్షణా। తత్ర యః ప్రదేశోఽగ్నిసంయోగరుద్ధస్తత్ర ధూమసంయోగాప్రవేశాదసిద్ధిస్తథా విషయవిషయిభావవిశేషేణవిశేష్యభావాదయః సమ్బన్ధా నాతిరిక్తాః సన్తి, ద్వయాధారవస్త్వన్తరానుపలమ్భాత్, అత స్తే వాఙ్మాత్రా ఏవ। కిం బహునా— అన్యోన్యదృష్ట్యపేక్షయా సర్వే పక్షా అన్యోన్యస్య వాఙ్మాత్రా ఏవ। ధాతువాదాది గ్రన్థాశ్చ తత్త్వతోఽర్థశూన్యా ఇతి ప్రసిద్ధమ్। అతో దృష్టాన్తస్సులభః।

నన్విదం వైయాకరణమతం కిమితి భాష్యకృతా స్థాపితం వైయాకరణానాం శబ్దః తత్త్వం తత్రార్థః పరికల్పిత ఇతి మతమ్। బ్రహ్మవిదాం తు శబ్దాతిరిక్తార్థాభావే శబ్దస్య శబ్దత్వానుపపత్తౌ నిర్వికల్పం సన్మాత్రం వస్త్వితి మతమ్। తతో మహదన్తరం; యది తేషామపి వాచ్యవాచకకల్పనాస్పదం నిర్వికల్పం చిత్సత్తామాత్రం వస్తు తర్హి సంవాద ఏవేతి సన్తోష్టవ్యమ్। నాస్మాభిః వైయాకరణసిద్ధాన్త ఆశ్రితః, కిన్త్వయం శ్రౌత ఏవ పన్థా ఇత్యభిప్రేత్య శ్రుతి పఠతి—వాచారమ్భణమితి। అస్య బ్రహ్మణ ఇదం సర్వం వికారజాతం వాచా సామాన్యరూపయా తన్త్యా ప్రసారితరజ్జుతుల్యతయా నామభిః శబ్దవిశేషః

ఆనన్దగిరిటీకా

ఆత్మవాచకత్వేఽపి నాస్త్యోఙ్కారస్యాఽఽత్మమాత్రత్వం తద్వాచకస్య తన్మాత్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్। ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధానవ్యతిరేకదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ—ఓఙ్కారేతి। తస్య వికారః సర్వో వాగ్విశేషః। 'అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేః। ఓఙ్కారస్య చ తత్రప్రధానత్వాత్తేన ప్రాణాదిశబ్దేన వాచ్యః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పః సర్వః స్వాభిధానవ్యతిరేకేణ

నాస్తి। తచ్చాభిధానం ప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మకమోఙ్కారవికారభూతమోఙ్కారాతిరేకేణ న సమ్భవతీత్యోఙ్కారమాత్రం సర్వమితి నిశ్చీయతే। ఆత్మనోఽపి తద్వాచ్యస్య తన్మాత్రత్వాభిధానాదిత్యర్థః। శబ్దాతిరిక్తార్థాభావే శబ్దస్యార్థవాచకత్వానుపపత్తేరేకత్ర విషయవిషయిత్వాయోగాన్నిర్వికల్పం సన్మాత్రం వస్తు వాచ్యవాచకవిభాగశూన్యం పర్యవస్యతీత్యభిప్రేత్య కార్యస్య వస్తుతోఽసత్త్వే ప్రమాణమాహ—వాచారమ్భణమితి। కార్యస్య సర్వస్యైవం మిథ్యాత్వేఽపి కథమోఙ్కారనిర్ణయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తదస్యేతి। తదిదం వికారజాతమస్య బ్రహ్మణః సమ్బన్ధి వాచా సామాన్యరూపయా తన్త్ర్యా ప్రసారిత రజ్జుతుల్యయా సితం బద్ధం వ్యాప్తమితి సమ్బన్ధః। శబ్దసామాన్యేనార్థం సామాన్యస్య వ్యాప్తావపి కథమర్థవిశేషస్య శబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నామభిరితి। శబ్దవిశేషైర్దామభిర్దామస్థానీయైర్విశేషరూపమపీదమర్థ జాతం వ్యాప్తం

సర్వꣳ హ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మా బ్రహ్మ సోఽయమాత్మా చతుష్పాత్॥౨॥

సర్వం హీదం నామనీ" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। అత ఆహ—ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి। యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం తస్యాభిధానావ్యతిరేకాత్ అభిధానస్య చోఙ్కారావ్యతిరేకాదోఙ్కార ఏవేదం సర్వమ్। పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ। తస్యైతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానమ్। బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం ప్రస్తుతం వేదితవ్యమితి వాక్యశేషః। భూతం భవద్భవిష్యదితి కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్తదప్యోఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః। యచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతం కార్యాధిగమ్యం కాలాపరిచ్ఛేద్యమవ్యాకృతాది తదప్యోఙ్కార ఏవ॥౧॥

అభిధానాభిధేయయోరేకరూపత్వేఽప్యభిధానప్రాధాన్యేన నిర్దేశః కృతః ఓమిత్యేతక్షరమిదం సర్వమిత్యాద్యభిధానప్రాధా-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

దామస్థానీయైః సితం బద్ధం వ్యాప్తమిత్యర్థః। తత్ర హేతుస్సర్వం హీతి—నామ్నా నీయతే వ్యవహారపథం ప్రాప్యత ఇతి నామనీ తథా చ గోపాలాదయో వ్యవహారాసఙ్కరాయ సంజ్ఞాం నివేశయన్తి। తదనధ్యవసాయే చ వాక్సామాన్యానుబద్ధోఽపి అనధ్యవసాయో దృష్టః। తస్మాద్వాగనురక్తబుద్ధివిషయత్వాత్ సర్వం వాఙ్మాత్రమ్। వాగ్జాతం సర్వమోఙ్కారానువిద్ధత్వాదోఙ్కరమాత్రమ్। స చ ఓఙ్కారో లక్షణాదిద్వారేణాత్మప్రతిపత్తేరుపాయ ఇత్యాదినా ప్రకరణారమ్భముపపాద్య శ్రుతిమవతారయతి—అత ఆహేతి। శ్రుతి యోజయతి। యదిదమిత్యాదినా। వాచ్యం సర్వం భవతు ఓఙ్కరమాత్రం న పరం బ్రహ్మేత్యాశఙ్కయాహ—పరం చేతి। బ్రహ్మాప్యవగన్తవ్యం చేత్తర్హి శబ్దానురక్తమేవ। నిర్వికల్పేఽపి సూక్ష్మా వాగస్త్యేవ। యత్ర తు నావగమ్యావగన్తృవిభాగస్తత్ర న శబ్దానురాగోఽపి ఇతి వాచ్యస్య బ్రహ్మణ ఓఙ్కరత్వే న వస్తుస్థితిరితి భావః। ఆదిశబ్దాత్ సూత్రాత్మా గృహ్యతే, కాలస్యాదిత్యోదయాది—క్రియాధర్మత్వాత్ న కారణపరిచ్ఛేదకత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్ ॥౧॥

'సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మే'తి శ్రుతి వృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి—అభిధానేత్యాదినా। ఏకరూపత్వేతి। సతి కల్పితత్వేన సదేకరూపత్వేఽపీత్యర్థః।

ఆనన్దగిరిటీకా

వక్తవ్యం న్యాయస్య తుల్యత్వాదిత్యర్థః। ఉక్తమర్థం సమర్థయతే—సర్వం హీతి। ఇదం హి సర్వం సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతం సామాన్యరూపేణ నామ్నా నీయతే వ్యవహారపథం ప్రాప్యతే తేన నామనీత్యుచ్యతే। తదేవం వాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యత్వాద్వాఙ్మాత్రం సర్వం వాగ్జాతం చ సర్వమోఙ్కారానువిద్ధత్వాదోఙ్కరమాత్రమ్। స చోఙ్కారో లక్షణాదినాఽఽత్మధీహేతురిత్యాద్యప్రకరణారమ్భః సమ్భవతీత్యర్థః। తద్యథా శఙ్కునేతిశ్రుతిసంగ్రహార్థమాదిపదం ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరితి శేషః।

అర్థముపపాద్య తస్మిన్నర్థే శ్రుతిమవతారయతి—అత ఆహేతి। శ్రుతిం వ్యాచష్టే—యదిదమితి। తదిదం సర్వమోఙ్కార ఏవేతి సమ్బన్ధః। అభిధానస్యాభిధేయతయా వ్యవస్థితమర్థం జాతమోఙ్కార ఏవేత్యత్ర హేతుమాహ—తస్యేతి। తథాఽపి పృథగభిధానభేదః స్యాస్యతి నేత్యాహ—అభిధానస్యేతి। వాచ్యం వాచకం చ

సర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభ్యుపగమేఽపి పరం బ్రహ్మ పృథగేవ స్థాస్యతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ— పరం చేతి। యద్ధి పరం కారణం బ్రహ్మ తచ్చేదవగమ్యతే తదా కిఞ్చిదభిధానం తేనేదమభిధేయమిత్యేవమాత్మకోపాయపూర్వకమేవ తదధిగమోఽభిధేయం చ స్వాభిధానావ్యతిరిక్తం తత్పునరోఙ్కారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యం బ్రహ్మాపి వాచకాభిన్నం తన్మాత్రమేవ భవిష్యతి యత్ర తు కార్యకారణాతీతే చిన్మాత్రే వాచ్యవాచకవిభాగో వ్యావర్తతే తత్ర నాస్త్యోఙ్కారమాత్రత్వమోఙ్కారేణ లక్షణయా తదవగమాఙ్గీకారాదిత్యర్థః। తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్యం వ్యాకరోతి—తస్యేతి। భూతమిత్యాదిశ్రుతిం గృహీత్వా వ్యాచష్టే— కాలేతి। వాచ్యస్య వాచకాభేదాత్తస్య చోఙ్కారమాత్రత్వాదిత్యుక్తో న్యాయః। కాలత్రయాతీతమోఙ్కారాతిరిక్తం జడం వస్తు నాస్త్యేవం ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— కార్యాధిగమ్యమితి। అవ్యాకృతం సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం తన్న కాలేన పరిచ్ఛిద్యతే కాలం ప్రత్యపి కారణత్వాత్కార్యస్య కారణాత్పశ్చాద్భావినో న ప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వం సఙ్గచ్ఛతే। సూత్రమాదిపదేన గృహ్యతే తదపి న కాలేన పరిచ్ఛేతుం శక్యతే। "స సంవత్సరోఽభవన్న హ పురా తతః సంవత్సర ఆసే"తి సూత్రాత్కాలోత్పత్తిశ్రుతేః। తదపి సర్వమోఙ్కారమాత్రం వాచ్యస్య వాచకావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః॥౧॥

అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవ సతి కల్పితత్వేన తదేకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్కిమితి పునః సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే। తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్య సఫలం తాత్పర్యమాహ—అభిధానేత్యాదినా। వాచ్యస్య వాచకత్వోక్త్యైవ తయోరేకత్వ

౧జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః స్థూలభుగ్వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః॥3॥

న్యేన నిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధాన్యేన నిర్దేశోఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః। ఇతరథా హ్యభిధానతన్త్రాఽభిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వం గౌణమిత్యాశఙ్కా స్యాత్। ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోరేకేనైవ ప్రయత్నేన యుగపత్ప్రవిలాపయ్యస్తద్విలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యేతేతి। తథా చ వక్ష్యతి—“యాదా మాత్రా

మాత్రాశ్చ పాదాః" ఇతి। తదాహ—సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి। సర్వం యదుక్తమోఙ్కారమాత్రమితి తదేతద్బ్రహ్మ। తచ్చ బ్రహ్మ పరోక్షాభిహితం ప్రత్యక్షతో విశేషేణ నిర్దిశతి—అయమాత్మా బ్రహ్మేతి। అయమితిచతుష్పాత్త్వేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాఽభినయేన నిర్దిశతి—అయమాత్మేతి। సోఽయమాత్మోఙ్కారాభిధేయః పరాపరత్వేన వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్కార్షాపణవన్న గౌరివేతి। త్రయాణాం విశ్వాదీనాం పూర్వపూర్వప్రవిలాపనేన తురీయస్య ప్రతిపత్తిరితి కరణసాధనః పాదశబ్దః। తురీయస్య పద్యత ఇతి కర్మసాధనః పాదశబ్దః॥ ౨॥

కథం చతుష్పాత్త్వమిత్యాహ—జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః। బహిష్ప్రజ్ఞః స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నన్వభిధేయస్యాభిధానతన్త్రత్వేఽభిహితే సిద్ధమేకత్వం కిమితి వ్యతిహారోపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—ఇతరథా హీతి। పరస్పరాభేదోపదేశేనాభిధానాభిధేయయోః ఏకత్వప్రతిపత్తేర్వా కింప్రయోజనమిత్యాశఙ్క్యాహ—ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చేతి। సర్వం సతి కల్పితం ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ యత్ యేన ప్రత్యేకమనువిద్ధం తత్తత్ర పరికల్పితం యథా జలతరఙ్గచన్ద్రమసశ్చన్ద్రమసోత్యనుమానానుగృహీతశ్రుతిసమర్పితత్వాత్। పరోక్షత్వం ప్రాప్తం నివర్తయతి— తచ్చ బ్రహ్మేతి। వివక్షితార్థప్రతిపత్తయే అసాధారణః కాయికో వ్యాపారోఽభినయః। తేన కరాగ్రం హృదయదేశమానీయ నిర్దిశతీత్యర్థః। పరాపరత్వేనేతి। సర్వాధిష్ఠానతయా పరోక్షరూపేణ పరత్వం, ప్రత్యగ్రూపేణ చాపరత్వం తేన సర్వాత్మనా వ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్ కల్ప్యతే ప్రతిపత్తిసౌకర్యాయేత్యర్థః। కార్షాపణ ఇతి। షోడశపణానాం సంజ్ఞా దేశవిశేషే। తస్య యథా పాదకల్పనా వ్యవహారప్రాచుర్యాయ తద్వదిత్యర్థః। న గౌరివ చతుష్పాత్ నిష్కలత్వశ్రుతినిషేధాదిత్యర్థః। కథం తర్హి విశ్వాదిషు పాదశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—త్రయాణామితి॥ ౨॥

సుతేజాః ద్యులోకః దిశ్వరూప ఆదిత్యః పృథక్ నానావిధం వర్త్మ సఞ్చరణమాత్మా స్వభావో యస్య సః పృథగ్వర్త్మాత్మా

ఆనన్దగిరిటీకా

సిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వృథేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఇతరథేతి। వాచ్యేన వాచకస్యైక్యమనుక్త్వా వాచకేనైవ వాచ్యస్యైక్యవచనే సత్యుపాయోపేయప్రయుక్తమేకత్వం న ముఖ్యమైక్యమిత్యాశఙ్క్యేత తన్నివృత్త్యర్థం వ్యతిహారవచనమర్థవదిత్యర్థః। పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు సాఽపి విఫలా బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఏకత్వేతి। అభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదం ప్రయోజనం యదేకేనైవ ప్రయత్నేన ద్వయమపి విలాపయన్నుభయవిలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపద్య నిర్వృణోతీతి యోజనా। అభిధానాభిధేయయోర్వ్యతిహారోపదేశే వాక్ శేషమనుకూలయతి—తథా చేతి। ఉక్తే వాచకస్య వాచ్యా భిన్నత్వే వాక్యమవతార్య యోజయతి—తదాహేతి। సర్వం కార్యం కారణం చేత్యర్థః। బ్రహ్మణః శ్రుత్యుపదిష్టస్య పరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి—తచ్చేతి। యద్బ్రహ్మ శ్రుత్యా సర్వాత్మకముక్తం తన్న పరోక్షమితి మన్తవ్యం కిం త్వయమాత్మేతి యోజనా। చతుష్పాత్త్వేన విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః। అభినయో నామ వివక్షితార్థప్రతిపత్త్యర్థమసాధారణః శారీరో వ్యాపారస్తేన హస్తాగ్రం హృదయ దేశమానీయ కథయతీత్యర్థః। సోఽయమిత్యాదివాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి—ఓఙ్కారేతి। సర్వాధిష్ఠానతయా పరాక్షరరూపేణ పరత్వం ప్రత్యగ్రూపేణ చాపరత్వం తేన కార్యకారణరూపేణ సర్వాత్మనా వ్యవస్థితః సన్నాత్మా ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష్పాత్కల్ప్యతే తత్ర దృష్టాన్తమాహ— కార్షాపణవదితి। దేశవిశేషం కార్షాపణశబ్దః షోడశపణానాం సంజ్ఞా। తత్ర యథా వ్యవహారప్రాచుర్యాయ పాదకల్పనా క్రియతే తథేహాపీత్యర్థః। యథా గౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే న తథా చతుష్పాదాదేష్టుం శక్యతే నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ—న గౌరివేతి। విశ్వాదిషు తుర్యాన్తేషు పాదశబ్దో యది కరణవ్యుత్పత్తికస్తదా విశ్వాదివత్తుర్యస్యాపి కరణకోటి—నివేశే జ్ఞేయాసిద్ధిః। యది తు పాదశబ్దః సర్వత్ర కర్మవ్యుత్పత్తికస్తదా సాధనాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విభజ్య పాదశబ్దప్రవృత్తి ప్రకటయతి—త్రయాణామిత్యాదినా। కరణసాధనః కరణవ్యుత్పత్తికః కర్మసాధనః కర్మవ్యుత్పత్తిక ఇతి యావత్॥౨॥

ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే పాదచతుష్టయం తు దూరోత్సారితమితి శఙ్కతే—కథమితి। పరమార్థత—

౧. జాగరితం 'దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వ' ఇత్యుక్తేః జాగ్రదవస్థావతః స్థానం దక్షిణాక్షి। జాగ్రదవస్థా తు తదభిమానవిషయావస్థా—అత్ర విశ్వవైశ్వానరయోరేకత్వాభిప్రాయః జాగరితస్థానః స్థూలభుక్ ఇతి పదాభ్యాం వైశ్వానరపదేనాభిధానాత్ ద్యులోకాదిసప్తా ఙ్గత్వాచ్చ ద్యోత్యతే।

యస్య స బహిష్ప్రజ్ఞః బహిర్విషయేవ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసత ఇత్యర్థః। తథా సప్తాఙ్గాన్యస్య "తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో బస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ" ఇత్యగ్ని-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వాయుః సన్దేహః కాయమధ్యం బహులో విస్తీర్ణ ఆకాశః। వస్తిః మూత్రస్థానమ్, రయిరన్నం లక్షణయా తత్కారణభూతా ఆప ఇత్యర్థః। తద్యదృక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యాదినా ప్రాణాహుతిషు అగ్నిహోత్రకల్పనా కృతా। తచ్ఛేషత్వేన ఆహవనీయోఽగ్నిరస్య ముఖత్వేన కల్పితః ఇత్యర్థః। ప్రాణాదిషు సత్స్వేవ శబ్దాద్యుపలబ్ధిః సమ్భవతి నోత్క్రాన్తేష్వితి పరమ్పరయోపలబ్ధిద్వారత్వం ద్రష్టవ్యమ్। విశ్వే చ తే నరాశ్చ విశ్వానరాః 'నరే సంజ్ఞాయా' మిత్యస్య విషయత్వాన్నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా। విశ్వాన్నరాన్నయతి అనేకధా కర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాది నయతి ప్రాపయతి సమష్టిరూప ఇతి వైశ్వానరః। కర్తర్యణ్ప్రత్యయః। అథవా, విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః స ఏవ వైశ్వానరః। స్వార్థేఽణ్ రాక్షసవాయసవత్।

ఆనన్దగిరిటీకా

తశ్చతుష్పాత్త్వాభావేఽపి కాల్పనికముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాఽఽద్యం పాదం వ్యుత్పాదయతి—ఆహేత్యాదినా। స్థానమస్యేత్యభిమానస్య విషయభూతమిత్యర్థః। ప్రజ్ఞాయాస్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్కయ వ్యాచష్టే—బహిరితి। చైతన్యలక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే తస్యా విషయానపేక్షత్వాత్

బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—బహిర్విషయేవేతి। న స్వరూపప్రజ్ఞా వస్తుతో వాహ్యవిషయేష్యతే బుద్ధివృత్తిరూపాత్వసావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి। న చ సాఽపి వస్తుతస్తద్విషయాత మనుభవతి। వస్తుతః స్వయమభావాద్వాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాదతస్తద్విషయత్వం ప్రాతిభాసికమిత్యర్థః। పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి—తథేతి। సప్తాఙ్గత్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన విశ్వస్య విశదయతి—తస్యేత్యాదినా। ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధస్యైవాఽఽత్మన-

---

అత్ర మతాన్తరే—అకార-ఉకార-మకార-అర్ధమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవతి ఓఙ్కారే అనిరుద్ధప్రద్యుమ్న-సఙ్కర్షణవాసుదేవాపరపర్యాయ—విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్తబ్రహ్మదృష్టిరిహ విధిత్సితతి వదన్తః సర్వమిదం పాఞ్చరాత్రాగమమూలమితి వదన్తి। పరన్త్వత్ర వా ఏతత్సమానవిషయ నృసింహెూత్తరతాపనీయోపనిపద వా వాసుదేవవ్యూహపరత్వే కిమపి గమకం నాస్తి, కేవలం శుద్ధం బ్రహ్మైవ ప్రతిపాద్యతే ప్రవిలాపనద్వారేణేతి విజ్ఞేయమ్। ఏభిః సర్వాత్మకత్వం ప్రణవస్య నోపపాదితమ్। తద్యథా శఙ్కునా ఇత్యాదినా 'ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృష్టా' ఇత్యనేన సర్వంశబ్దవ్యాపిత్వమకారద్వారా ఓఙ్కారస్య భవేత్, న తు అర్థప్రపఞ్చస్య ఓఙ్కారరూపత్వమ్।,,

అస్మన్మతే తు 'వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్" 'సర్వం హీదం నామనీ' ఇత్యాదిశ్రుత్యా అర్థ ప్రపఞ్చస్య శబ్దప్రపఞ్చవ్యతిరేకేణాభావః, శబ్దప్రపఞ్చస్య ప్రణవేన వ్యాప్తత్వాత్ తద్వ్యతిరేకేణాభావశ్చ నిశ్చేతుం శక్యతే।

అత్ర చ ఉత్తరత్ర పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా' ఇతి పరస్పరాభేదోక్తేః ఓఙ్కారపాదానామాత్మపాదానాం చ విశ్వాదీనామభేదచిన్తనముక్తం భవతి। అభేదం చిన్తయిత్వా తస్యోకారే ప్రవిలాపనం చ చతుర్థపాదే ప్రపఞ్చోప—శమం ఇత్యనేన సూచ్యతే। విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాః ప్రపఞ్చరూపా తేషాముపశమః చతుర్థపాదరూపబ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావజ్ఞానమ్। ప్రవిలాపనం చ క్రమేణైవ। తచ్చ—"అకారం పురుషం విశ్వముకారే ప్రవిలాపయేత్। మకారం కారణం ప్రాజ్ఞం చిదాత్మని విలాపయేత్॥" ఇత్యాదినా పఞ్చీకరణవార్తిక శ్రీ సురేశ్వరాచార్యైరుక్తమ్।

విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానామీశ్వరాత్మక నిరుద్ధప్రద్యుమ్నాదిపరత్వే సప్తాఙ్గః ఏకోనవింశతిముఖః స్థూలభుక్' ఇత్యాదినాం తేషు అన్వయానుపపత్తిః। 'జీవద్వారా' ఇత్యర్థకరణే చాధిష్ఠాతుః ఆధిష్ఠేయగతదు.ఖాదేరప్యాపతిః। స్థూలభుక్త్వాదికం తు హేతుకర్తృత్వేనోచ్యత ఇతి బహసమఞ్జసమ్। జీవో నియమ్యః నియమ్యగతదోషా నియామకే భవన్తీతి తేషామభిప్రాయః। భవతాం నియామకే నియమ్యగుణా భవన్తి చేత్ రాజ్ఞి చోరాదత్యన్తభిన్నే చోరత్వాద్యాపత్తిః। తథా చోత్కృష్టే నికృష్టగుణాధ్యారోపాత్ ప్రత్యవాయః స్యాత్। తదుక్తం రామానుజాచార్యైః "బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్" ఇత్యత్ర 'ఉత్కృష్టే హి రాజని భృత్యదృష్టిః ప్రత్యవాయకరీ ' తి (బ్రం సూం ౪–౧–౫) అతో విశ్వాదయో జీవా ఇత్యేవ యుక్తమ్।

హోత్రకల్పనాశేషత్వేనాఽఽహవనీయోఽగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇత్యేవం సప్తాఙ్గాని యస్య స సప్తాఙ్గః। తథైకోనవింశతిర్ముఖాన్యస్య బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి చ దశ వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పఞ్చ మనో బుద్ధిరహఙ్కారశ్చిత్తమితి ముఖానీవ ముఖాని తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః। స ఏవంవిశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్స్థూలాన్విషయాన్భుఙ్క్త ఇతి స్థూలభుక్। విశ్వేషాం నరాణామనేకధా నయనాద్వైశ్వానరః। యద్వా విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరో విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః। సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్స ప్రథమః పాదః। ఏతత్పూర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్య ప్రాథమ్యమస్య। కథమయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య చతుష్పాత్ ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వమితి। నైష దోషః। సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య సాధిదైవికస్యానేనాఽఽత్మనా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నం ప్రత్యగాత్మానమాదాయ ఆక్షిపతి—కథమయమితి। బ్రహ్మరూపేణానవచ్ఛిన్నమాదాయ పరిహరతి— నైష దోష ఇతి। అనేన బ్రహ్మరూపేణ ఆత్మనా సాత్మకస్యేత్యధ్యాహారః। అత్రేయం ప్రక్రియా—చిన్మాత్రతన్త్రా అనాద్యనిర్వాచ్యా భూతప్రకృతిః మాయాఽవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యా। తస్యాం ప్రతిబిమ్బితం తదేవ చైతన్యమారోపకస్వభావేన స్వోపాధినా ప్రాపితవికారవత్తయా సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మకమీశ్వరసంజ్ఞకం భవతి। స ఏవ ఈశ్వరో

మాయాపరిణామభూతసూక్ష్మోపాధిః తజ్జసకలలిఙ్గాభిమానీ హిరణ్యగర్భసంజ్ఞో భవతి। స ఏవ పఞ్చీకృతమహాభూతోపాధిరణ్డశరీరఃస్థూలాభిమానీ విరాట్సంజ్ఞో భవతి। ఏవం విరాడ్ఢిరణ్యగర్భేశ్వరబిమ్బకల్పతురీయాఖ్యా అధిదైవం చత్వారః పాదాః। యాని చాధ్యాత్మమస్మదాదీనాం స్థూలశరీరాణి తే విరాజోంऽశాః, యథా దేవదత్తస్య హస్తపాదాదయోంऽశాః। తదంశాశ్చ అఙ్గుల్యః తదంశాశ్చ పర్వభేదభిన్నాః నామరూపశక్తి—

ఆనన్దగిరిటీకా

్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణవిశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధైవేతి ద్యులోకస్య శిరస్త్వముపదిశ్యతే। విశ్వరూపో నానావిధః శ్వేతపీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షుర్వివక్ష్యతే। పృథఙ్నానావిధం వర్త్మ సఞ్చరణమాత్మా స్వభావోऽస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుస్తథోచ్యతే। స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్బన్ధః। బహులో విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సన్దేహో దేహస్య మధ్యమో భాగో రయిరన్నం తద్ధేతురుదకం బస్తిరస్య మూత్రస్థానం పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాత్వగుణా వైశ్వానరస్య పాదౌ తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యగ్నిహోత్రకల్పనా శ్రుతా। తస్యాః శేషత్వేనాऽऽహవనీయోऽగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా। ఉక్తం సప్తాఙ్గత్వముపసంహరతి—ఇత్యేవమితి। విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి—తథేతి। బుద్ధయర్థానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని। కర్మార్థానీన్ద్రియాణి వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని। తాన్యేతాని ద్వివిధానీన్ద్రియాణి దశ భవన్తి। ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానా గృహ్యన్తే। ఉపలబ్ధిద్వారాణీత్యుపలబ్ధిపదం కర్మోపలక్షణార్థమ్। ద్వారత్వం కరణత్వమ్। తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధ కరణత్వమ్। కర్మేన్ద్రియాణాం తు వదనాదౌ కర్మణి కరణత్వమ్। ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారమ్పర్యేణ కరణత్వమ్। తేషు సత్స్వేవ జ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః। అసత్సు చానుత్పత్తేః। మనోబుద్ధయోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వమహఙ్కారస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వం మన్తవ్యం చిత్తస్య చైతన్యాభాసోదయే కరణత్వముక్తమితి వివేక్తవ్యమ్। పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరమ్। తద్విభజతే—స ఏవంవిశిష్ట ఇతి। శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం దిగాదిదేవతానుగృహీతైః శ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వమ్। ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం విశదయతి—విశ్వేషామితి। కర్మణి షష్ఠీ। విశ్వే చ తే నరాశ్చేతి విశ్వానరాః। నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా। విశ్వాన్ నరాన్ప్రకృత్వేన వ్యవస్థితాన్ప్రత్యనేకధా ధర్మాధర్మకర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాది—ప్రాపణాదయం కర్మఫలదాతా వైశ్వనరశబ్దితో భవతీత్యర్థః। అథ వా విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః స ఏవ వైశ్వానరః। స్వార్థే తద్ధితో రాక్షసవాయ సవదిత్యాహ—విశ్వేతి। కథం విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విగృహ్యతే జాగ్రతాం

నరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ—సర్వేతి। సర్వపిణ్డాత్మా సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే తేనాఽఽత్మనా విశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్త సమాససిద్ధిరిత్యర్థః। విశ్వస్య త్రైజసాదుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం కార్యంస్య తు పశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ—ఏతదితి। ప్రవిలాపనాపేక్షయా ప్రాథమ్యం న సృష్టయపేక్షయేత్యర్థః।

అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదమాదాయ ప్రాగుక్తం సప్తాఙ్గత్వమాక్షిపతి—కథమితి। బ్రహ్మణి ప్రకృతే తస్య పరోక్షత్వే శఙ్కితే తన్నిరాసార్థం బ్రహ్మాయమాత్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి చతుష్పాత్త్వే తస్య ప్రక్రాన్తే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వసప్తాఙ్గత్వసిద్ధ్యర్థం యదుక్తం తదయుక్తం ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః। అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి—నైష దోష ఇతి। తత్ర హేతుమాహ—సర్వస్యేతి। ఆధ్యాత్మికస్యాఽఽధిదైవికేన సహితస్య

చతుష్పాత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। ఏవం చ సతి సర్వప్రపఞ్చోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః। సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకో దృష్టః స్యాత్। సర్వభూతాని చాఽఽత్మని। యస్తు సర్వాణి భూతానీత్యాదిశ్రుత్యర్థః ఉపసంహృతశ్చైవం స్యాత్। అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్న ఏవ ప్రత్యగాత్మా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

కర్మణః, కేచన స్పృశ్యాః కేచనాస్పృశ్యాః దేవదత్తాత్మనైకత్వేఽపి। తద్వద్యాని చాధ్యాత్మం లిఙ్గశరీరాణి తే హిరణ్యగర్భస్యాంశాః। యాని సోపప్తాని అజ్ఞానాని తేఽవ్యాకృతాంశాః సాఙ్గత్వేఽపి న కార్యత్వమితి వర్ణితమన్యత్ర।

తదేవ తురీయం చైతన్యమవచ్ఛేదకేషు ప్రతిబిమ్బతయా విశ్వతైజసప్రాజ్ఞసంజ్ఞకమ్। తదేవం విశ్వతేజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యా అధ్యాత్మమపి చత్వారః పాదాః। ఆధిదైవికేన తేషాం స్వరూపాభేదాదైక్యమాశ్రిత్య మూర్ధత్వాదివర్ణనమ్। ఇయం చావయవావయవివిభాగ ప్రక్రియా శ్రుత్యైవోక్తా—"మాయాంతు ప్రకృతి విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్। తస్యావయవభూతైస్తు

వ్యాప్తం సర్వమిదం జగత్॥" ఇతి। అస్యాం చాధ్యారోపావస్థాయాం యో జీవో యత్ప్రదప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృష్టం జ్ఞానం కర్మ చానుతిష్ఠతి సోఽపి తత్తత్పదే ప్రవిష్టో విరాడాదిశబ్దైరభిధీయతే। యస్తురీయం బ్రహ్మైవాస్మి సర్వం న మత్తోఽన్యదస్తీతి శ్రుత్యాఽఽచార్య ప్రసాదాదేకాత్మ్యం ప్రతిపద్యతే తస్య ద్వైతవికల్పేనాబాధేఽద్వైత బ్రహ్మప్రాప్తిః ఫలమిత్యాహ—ఏవం సతీతి। అస్మింశ్చ పక్షే యన్మనునోక్తం—"సర్వంభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని। సంపశ్యన్నాత్మయాజీ వై స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతి॥" ఇతి తదప్యనుగృహీతం భవతీత్యాహ—సర్వభూతస్యచేతి। మనువచనస్య మూలభూతా శ్రుతిరపి అనుగృహీతా భవతీత్యాహ—యస్తు సర్వాణీతి। మాయాద్వారేణ సర్వంభూతాస్పదం యత్తురీయం తదహమస్మీతి దర్శనాత్ సర్వభూతాన్యాత్మన్నేవ పశ్యతి స్వరూపతయాజ్యగతస్యైవ బ్రహ్మణః సర్వత్ర ప్రతిబిమ్బితత్వేనావస్థానాత్సర్వంభూతస్థమాత్మానం పశ్యతి విద్వానిత్యర్థః। ఉక్తప్రకారానభ్యుపగమే తత్త్వనిష్ఠశ్రుతిబాహ్యతయా పాషణ్డిత్వమేవ స్యాదిత్యాహ—అన్యథా హీత్యాదినా। సర్వత్ర సత్తాసామాన్యస్యైకత్వాత్ సదద్వితీయమితి సాభ్యాసం శ్రుతిః మధ్యే చాన్తే చైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి బహుకృత్వోఽభ్యస్యతి। అతస్తాత్పర్యం లిఙ్గదర్శనాత్ ముఖ్యమేవ సర్వాత్మైకత్వప్రతిపాదకత్వమిష్యత

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రపఞ్చస్య సర్వస్యైవ స్థూలస్య పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకస్యానేనాఽత్మనా విరాజా ప్రథమపాదత్వమ్। తస్యైవ సూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మనో హిరణ్యగర్భాత్మనా ద్వితీయపాదత్వమ్। తస్యైవ కార్యరూపతాం త్యక్త్వా కారణరూపతామాపన్నస్యావ్యాకృతాత్మనా తృతీయపాదత్వమ్। తస్యైవ తు కార్యకారణరూపతాం విహాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయా స్థితస్య సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మనా చతుర్థపాదత్వమ్। తదేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయోక్తేన ప్రకారేణ చతుష్పాత్త్వస్య వక్తుమిష్టత్వాత్పూర్వపూర్వపదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్తురీయనిష్ఠాయాం పర్యవసానం సిధ్యతీత్యర్థః।

యద్యేవం తురీయే పర్యవసానం జిజ్ఞాసోర్ముముక్షోరిష్యతే తదా తత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య ప్రాతిభాసికద్వైతస్యోపరమే సత్య ద్వైతపరిపూర్ణబ్రహ్మాహమస్మీతి వాక్యార్థసాక్షాత్కారః సిధ్యతీతి ఫలితమాహ ఏవం చేతి। ఉక్తన్యాయేన తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేష్వాత్మైకోఽద్వితీయో దృష్టః స్యాత్। ఏకో దేవః సర్వభూతేష్వితి తత్ర తత్ర బ్రహ్మచైతన్యస్యైవ ప్రత్యక్త్వేనావస్థానాభ్యుపగమాత్తాని తాని చ సర్వాణి

ప్రాతిభాసికాని భూతాని తస్మిన్నేవాత్మని కల్పితాని దృష్టాని స్యుః। తథా చ పూర్ణత్వమాత్మనో భూతాన్తరాణాం చ తదతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణవిరహితత్వం సిధ్యతి। తతశ్చ—

"సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాఽఽత్మని।

సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీ వై స్వారాజ్యమభిగచ్ఛతి"॥

ఇతి స్మృతిరనుగృహీతా భవతీత్యాహ—సర్వభూతస్థశ్చేతి। న చేదం మానవం వచనమమానమితి శఙ్కనీయమ్। యద్వై కిఞ్చ మనురవదత్తద్భేషజమితి శ్రుతేరిత్యభిప్రేయ దర్శితస్మృతిమూలభూతాం శ్రుతిం సూచయతి—యస్త్వితి। యో హి పాదత్రయం ప్రాగుక్తయా ప్రక్రియా ప్రవిలాప్య తురీయే నిత్యే విజ్ఞప్తిమాత్రే సదానన్దైకతానే పరిపూర్ణే ప్రతిష్ఠాం ప్రతిపద్యతే స బ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మానం జానానః సర్వేషాం భూతానామధిష్ఠానాన్తరమనుపలభమాన ఆత్మన్యేవ ప్రాతీతికాని తాని ప్రత్యేతి। తేష సర్వేష్వాత్మానం సత్తాస్ఫూర్తిప్రదమవగచ్ఛన్తి। తతశ్చ న కిఞ్చిదపి గోపాయితుమిచ్ఛతీతి శ్రత్యర్థశ్చ యథోక్తరీత్యా తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సతి స్వీకృతః స్యాదిత్యర్థః। అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞానాభ్యుపగమే దోషమాహ—అన్యథేతి। సాంఖ్యాదిపక్షస్యాపి ప్రామాణికత్వాత్తథైవ ప్రతిదేహం పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో దర్శనేన ప్రామాణికోఽర్థోఽభ్యుపగతో భవతి। వ్యవస్థానుపపత్త్యా చ ప్రతిశరీరమాత్మభేదః సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తథా చేతి। సాంఖ్యాదీనాం ద్వైతవిషయం దర్శనమిష్టం తేన త్వదీయదర్శనస్యాద్వైతవిషయస్య విశేషాభావాదద్వైతం తత్త్వమితి శ్రుతిసిద్ధో విశేషస్త్వత్పక్షే న సిధ్యేదతః శ్రుతివిరోధో భేదవాదే ప్రసజ్యేత। వ్యవస్థా త్వౌపాధికభేదమధికృత్య సుస్థా భవిష్యతీత్యర్థః।

సాంఖ్యాదిభిరివ దృష్టః స్యాత్తథా చ సత్యద్వైతమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్। సాంఖ్యాదిదర్శనేనావిశేషాత్। ఇష్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వమ్। అతో యుక్తమేవాస్యాఽఽధ్యాత్మికస్య పిణ్డాత్మనో ద్యులోకాద్యఙ్గత్వేన విరాడాత్మనాఽఽధిదైవికే నైకత్వమభిప్రేత్య సప్తాఙ్గత్వవచనమ్। "మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్" ఇత్యాదిలిఙ్గదర్శనాచ్చ। విరాజైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః। ఉక్తం చైతన్మధుబ్రాహ్మణే— "యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మమ్"

ఇత్యాది। సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వం సిద్ధమేవ। నిర్విశేషత్వాత్। ఏవం చ సత్యేతత్సిద్ధం భవిష్యతి సర్వద్వైతోపశమే చాద్వైతమితి॥3॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇత్యర్థః। పరిచ్ఛిన్నదృష్టేః నిన్దితత్వాదపి సర్వాత్మైకత్వమేవ శ్రుతేరభిమతమిత్యాహ—మూర్ధా తే ఇతి। నను మూలగ్రన్థే విరాజకత్వమేవ ప్రతీయతే విశ్వస్య ద్యుమూర్ధత్వాదివ్యపదేశాత్ కథఙ్కారం సర్వాత్మైకత్వం భాష్యకృతోచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—విరాజైకత్వమితి। నను విశ్వ విరాడాత్మనోః స్థూలాద్యభిమానిత్వావిశేషాద్యుక్త మేకత్వం తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చ సూక్ష్మాభిమానావిశేషాత్। సుషుప్తావ్యాకృతయోః పునః కేన లక్షణసామ్యేనైకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ—సుషుప్తేతి యథా ప్రలయే సంహృతసర్వవిశేషమవ్యాకృతం తథా జాగ్రత్స్వప్నోపరమే నిర్విశేషం సుషుప్తమితి లక్షణసామ్యాత్ సిద్ధమేవ ఏకత్వమిత్యర్థః। తత్త్వజ్ఞాననివర్త్యతయా మిథ్యాభూతేన ప్రాజ్ఞేన సహావ్యాకృతస్యైక్యే సతి స్వరూపేణ జ్ఞాననివర్త్యత్వాభావేఽపి విద్వద్దృష్ట్యా ఆత్మాతిరిక్తవస్తురూపేణ సప్రపఞ్చావ్యాకృతబాధేఽద్వైతం సిద్ధం భవిష్యతీత్యేకత్వజ్ఞానస్య ప్రయోజనమాహ ఏవం చేతి। చకారాదంశాంశిభావకృతావాన్తరవిభాగేన సర్వ వ్యవస్థాసిద్ధిం సూచయతి। తథాహి—అకృత్స్నపరిణామిత్వేనాంశినోఽవ్యాకృతస్య విక్షేపశక్తిసద్భావేఽపి ఆవరణశక్త్యభావాత్ తదుపాధిరీశ్వరః సర్వజ్ఞోఽహమమూఢ ఇతి ప్రసిద్ధ్యతి। పరిచ్ఛిన్నత్వేన తదంశానాం సుషుప్తాఖ్యాజ్ఞానానామావరణవిక్షేపశక్తిమత్త్వాత్ తదుపాధికా జీవా అజ్ఞాః ప్రసిద్ధ్యన్తి। అజ్ఞానానాం చ జ్ఞానవిరోధితయా సమ్యగ్జ్ఞానేన రజ్జుజ్ఞానేన రజ్జ్వజ్ఞానదాహవత్ స్వరూపదాహ ఏవ। మాయాయాః పునర్లౌకికమాయావత్ సమ్యగ్జ్ఞానేన 'వస్తు న భవతి' ఇత్యనేన కారణేన బాధేఽపి న స్వరూపదాహ ఏవ, మాయావిన్యనువృత్తిదర్శనాత్। యథా చ జాతివ్యక్త్యోః। యథా చాస్మదాదిపిణ్డానాం ధర్మాధర్మాదిమలవత్త్వేన హానివృద్ధిమత్త్వేఽపి, తదాత్మక ఏవ విశ్వరూపధరో నారాయణో న తద్వాన్ భవతి కల్పితావచ్ఛేదమాత్రాత్ సర్వాపి వ్యవస్థోపనీపద్యతేఽధ్యారోపదృష్ట్యా। అపవాదదృష్ట్యా తు న కాచిద్ వ్యవస్థేతి॥3॥

ఆనన్దగిరిటీకా

నను భేదవాదేఽపి నాద్వైతశ్రుతిర్విరుధ్యతే। ధ్యానార్థమన్నం బ్రహ్మేతివదద్వైతం తత్త్వమిత్యుపదేశసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఇష్యతే చేతి। ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదినా సర్వాసాముపనిషదాం సర్వేషు దేహేష్వాత్మైక్యప్రతిపాదనపరత్వమిష్టమతో న

ధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతేరేష్టుం శక్యమ్। వస్తుపరత్వలిఙ్గవిరోధాదిత్యర్థః। అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వముపేత్యాద్వైతపర్యం వసానే సిద్ధే సత్యాధ్యాత్మికస్య వ్యష్టయాత్మనో విశ్వస్య త్రైలోక్యాత్మకేనాఽఽధిదైవికేన విరాజా సహైకత్వం గృహీత్వా యత్తస్య సప్తాఙ్గత్వముక్తం తదవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి—అత ఇతి। అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హేత్వన్తరమాహ—మూర్ధేతి। దివాదిత్యాదికం వైశానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ్యా ధ్యాయతో జిజ్ఞాసయా పునరఖణ్డపక్షముపగతస్య మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాఽఽగమిష్య ఇత్యన్ధోఽభవిష్యో యన్మామిత్యాదివ్యస్తోపాసననిన్దా సమస్తోపాసనవిధిత్సయా దృశ్యతే। న చ ద్యులోకాదికం విపరీతబుద్ధయా గృహీతవతః స్వకీయమూర్ధాదిపరిపతనముచితం యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం న భవేత్తస్మాత్తయోరేకత్వమత్ర వివక్షితం భవతీత్యర్థః।

నను విరాజో విశ్వేనైకత్వమేవ మూలగ్రన్థే దృశ్యతే। తత్కథమవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షిత్వాఽద్వైతపర్యవసానం భాష్యకృతోచ్యతే తత్రాఽఽహ—విరాజేతి। యన్ముఖతో విరాజో విశ్వేనైకత్వం దర్శితం తత్తు హిరణ్యగర్భస్య తేజసేనాన్తర్యామిణశ్చావ్యాకృతోపహితస్య ప్రాజ్ఞేన సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థమతో మూలగ్రన్యేఽప్యవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదేవయోరేకత్వం వివక్షితమిత్యద్వైత పర్యవసానసిద్ధిరిత్యర్థః। అధ్యాత్మాధిదైవయోర్య దేకత్వమిహోచ్యతే తన్మధుబ్రాహ్మణేఽపి దర్శితమిత్యాహ—ఉక్తం చేతి। అధిదైవమధ్యాత్మం చైకరూపం నిర్దేశం ప్రతిపర్యాయమయమేవ స ఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః। నను విశ్వవిరాజోః స్థూలాభిమానిత్వాత్తైజస హిరణ్యగర్భయోశ్చ సూక్ష్మాభిమానిత్వాదేకత్వం యుక్తమ్। ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తు కేన సాధర్మ్యేణైకత్వం తత్రాఽఽహ—సుషుప్తేతి। ప్రాజ్ఞో హి సర్వం విశేషముపసంహృత్య నిర్విశేషః సుషుప్తే వర్తతే ప్రలయదశాయామవ్యాకృతం చ నిఃశేషవిశేషం స్వాత్మన్యుపసంహృత్య నిర్విశేషరూపం తిష్ఠతి తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయ తయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః। అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వే ప్రాగుక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్యుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమితి ఫలితమాహ—ఏవం చేతి। తచ్చాద్వైతం ప్రతిబన్ధధ్వంసమాత్రేణ న స్ఫురతి కిం తు వాక్యాదేవాఽఽచార్యోపదిష్టాదితి వక్తుం చశబ్దః॥౩॥

స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయః పాదః॥౪॥

స్వప్నః స్థానమస్య తైజసస్య స్వప్నస్థానః। జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనా బర్హివిషయేవావభాసమానా మనఃస్పన్దనమాత్రా సతీ తథాభూతం సంస్కారం మనస్యాధత్తే। తన్మనస్తథా సంస్కృతం చిత్రిత ఇవ పటో బాహ్యసాధనానపేక్షమవిద్యాకామకర్మభిః ప్రేర్యమాణం జాగ్రద్వదవభాసతే। తథా చోక్తమ్—"అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ" ఇతి। తథా "పరే దేవే మనస్యేకీభవతి" ఇతి ప్రస్తుత్య "అత్రైష దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతి" ఇత్యాథర్వణే। ఇన్ద్రియాపేక్షయాఽన్తస్థత్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపా చ స్వప్నే ప్రజ్ఞా యస్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః। విషయశూన్యాయాం ప్రజ్ఞాయాం కేవల ప్రకాశస్వరూపాయాం విషయిత్వేన భవతీతి తైజసః। విశ్వస్య సవిషయత్వేన ప్రజ్ఞాయాః స్థూలాయా భోజ్యత్వమ్। ఇహ పునః కేవలా వాసనామాత్రా ప్రజ్ఞా భోజ్యేతి ప్రవివిక్తో భోగ ఇతి। సమానమన్యత్। ద్వితీయః పాదస్తైజసః॥౪॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

స్వప్నపదార్థం వ్యాఖ్యాతుం తత్కారణం నిరూపయతి—జాగ్రత్ప్రజ్ఞేత్యాదినా। జాగ్రత్సంస్కారజః స్వప్న ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ—తథా చోక్తమితి। సర్వసాధనసమ్పత్తిః విద్యతేఽస్మిన్నితి సర్వవాన్ తస్య సర్వవతః జాగ్రల్లోకస్య మాత్రాం వాసనామాదాయ స్వపితీత్యర్థః। మనః సంస్కృతం స్వప్నాకారేణ వివర్తత ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ—పరే దేవ ఇతి॥౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ద్వితీయపాదమవతార్యం వ్యాచష్టే—స్వప్నేత్యాదినా। స్థానం పూర్వవత్। ద్రష్టుర్మమాభిమానస్య విషయభూతమితి యావత్। స్వప్నపదార్థం నిరూపయితుం తత్కారణం నిరూపయతి—జాగ్రదిత్యాదినా। తస్యాః స్వప్నాద్వైధర్మ్యార్థం విశేషణమాహ—అనేకేతి। అనేకాని వివిధాని సాధనాని కరణాని యస్యాః సా తథేతి యావత్। విషయద్వారకమపి వైషమ్యం దర్శయతి—బహిరితి। బాహ్యస్య శబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేన వస్తుతోఽభావాన్న తద్విషయత్వమపి యథోక్తప్రజ్ఞాయా వాస్తవం కిం తు ప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి। న చ యథోక్తా ప్రజ్ఞా ప్రమాణసిద్ధా తస్యా అనవస్థానాత్। తేన సాక్షివేద్యా సేతి వివక్షిత్వాఽఽహ—అవభాసమానేతి। ద్వైతప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వే హేతుం సూచయతి—మనః స్పన్దనేతి। యథోక్తా ప్రజ్ఞా స్వానురూపాం వాసనాం స్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ—తథాభూతమితి।

జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవదవభాసతే స్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం మనస ఏవ వాసనావతః స్వప్నే విషయత్వాత్ అతిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ—తథా సంస్కృతమితి। జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—చిత్రిత ఇతి। యథా పటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భాతి తథా మనో జాగరితసంస్కృతం తద్వద్భాతీతి యుక్తమిత్యర్థః। స్వప్నస్య జాగరితాద్వైవ సూచయతి—బాహ్యేతి। యథోక్తస్య మనసో జాగరితవదనేకధా ప్రతిభానే కారణాన్తరమాహ—అవిద్యేతి। యదుక్తం స్వప్నస్య జాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతి ప్రమాణయతి—తథా చేతి। అస్య లోకస్యేతి జాగరితోక్తిస్తస్య విశేషణం సర్వావదితి। సర్వా సాధనసమ్పత్తిరస్మిన్నస్తీతి సర్వవాన్సర్వవానేవ సర్వావాన్స్తస్య మాత్రా లేశో వాసనా తామపాదాయాపచ్ఛిద్య గృహీత్వా స్వపితి వాసనాప్రధానం స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః। యత్తు స్వప్నరూపేణ పరిణతం మనః సాక్షిణో విషయో భవతీతి తత్ర శ్రుత్యన్తరం దర్శయతి—తథేతి। పరత్వం మనసస్తదుపాధిత్వాదాఽసాధారణకరణత్వాద్వా దేవత్వం ద్యోతనాత్మకత్వాత్తన్మనో—జ్యోతిరితి జ్యోతిఃశబ్దాత్తస్మిన్నేకీ భవతి స్వప్నే ద్రష్టా తత్రప్రధానో భవతీతి స్వప్నం ప్రకృత్యాత్ర స్వప్నే స్వప్రకాశో ద్రష్టా మహిమానం మనసో విభూతి జ్ఞానజ్ఞేయపరిణామత్వలక్షణాం సాక్షాత్కరోతి। తథా చ మనసో విషయత్వాన్న తత్రాఽఽత్మగ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః। నను విశ్వస్య బాహ్యేన్ద్రియజన్యప్రజ్ఞాయాస్తైజసస్య మనోజన్యప్రజ్ఞాయాశ్చాన్తః స్థత్వావిశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణం న వ్యావర్తకమితి తత్రాఽఽహ—ఇన్ద్రియేతి। ఉపపాదితం తావద్విశ్వస్య బహిష్ప్రజ్ఞత్వం తైజసస్త్వన్తః ప్రజ్ఞో విజ్ఞాయతే బాహ్యానీన్ద్రియాణ్యపేక్ష్య మనసోఽన్తఃస్థత్వాత్తత్పరిణామత్వాచ్చ స్వప్నప్రజ్ఞావాస్తద్వానన్తః ప్రజ్ఞో యుజ్యతే। కిం చ మనః స్వభావభూతా యా జాగరితవాసనా తద్రూపా స్వప్నప్రజ్ఞేతి యుక్తం తేజసస్యాన్తః ప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః।
స్వప్నాభిమానినస్తేజోవికారత్వాభావాత్కుత స్తైజసత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—విషయేతి। స్థూలో విషయో యస్యాం వాసనామయ్యాం ప్రజ్ఞాయాం న జ్ఞాయతే తస్యాం విషయసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రకాశమాత్రతయా స్థితాయామాశ్రయత్వేన భవతీతి స్వప్నద్రష్టా తైజసో వివక్షితః। తేజః శబ్దేన యథోక్తవాసనామయ్యాః ప్రజ్ఞాయా నిర్దేశాదిత్యర్థః। నతు విశ్వతైజసయోరవిశిష్టం ప్రవివిక్తభుగితి విశేషణమ్। ప్రజ్ఞాయా భోజ్యత్వస్య తుల్యత్వాత్। మైవమ్। తస్యా భోజ్యత్వావిశేషేఽపి తస్యామవాన్తరభేదాత్సవిషయత్వాద్విశ్వస్య భోజ్యా ప్రజ్ఞా

యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న

కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తమ్।

సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన

ఏవాఽఽనన్దమయో హ్యానన్దభుక్చేతోముఖః2 ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః॥౫॥

దర్శనాదర్శనవృత్త్యోస్తత్త్వాప్రబోధలక్షణస్య స్వాపస్య తుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాది విశేషణమ్। అథ వా త్రిష్వపి స్థానేషు తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణః స్వాపోఽవిశిష్ట ఇతి పూర్వాభ్యాం సుషుప్తం విభజతే। యత్ర యస్మిన్స్థానే కాలే వా సుప్తో న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతి న కఞ్చన కామం కామయతే। న హి సుషుప్తే పూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణం స్వప్నదర్శనం కామో వా కశ్చన విద్యతే। తదేతత్సుషుప్తం స్థానమస్యేతి సుషుప్తస్థానః। స్థానద్వయప్రవిభక్తం మనఃస్పన్దితం ద్వైతజాతమ్ తథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపత్త్రం నైశతమోగ్రస్తమివాహః సప్రపఞ్చకమేకీభూతమిత్యుచ్యతే। అత ఏవ స్వప్నజాగ్రన్మనః స్పన్దనాని ప్రజ్ఞానాని ఘనీభూతానీవ సేయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘన ఉచ్యతే। యథా రాత్రౌ నైశేన తమసాఽవిభజ్యమానం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నను యత్ర సుప్త ఇత్యేతావతా సుషుప్తగ్రహణం సిద్ధయతి కిమర్థం 'న కఞ్చన కామమిత్యపరితోషాదాహ—అథవేతి। పదార్థానాం విశేషానభివ్యక్త్యభిప్రాయేణ ఏకీభూతత్వాభిధానమిత్యాహ—స్థానద్వయప్రవిభక్తమితి। సవృత్తికం మనశ్చైతన్యగ్రస్తం తిష్ఠతీత్యభిప్రాయేణ ప్రజ్ఞానఘనః సాక్షీ సుఖాంశాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకదుఃఖాభావాదానన్దమయ ఇత్యుక్తమ్। పరమప్రేమాస్పదతయాఽఽనన్దస్వభావోఽప్యాత్మా రాగాది-*దుఃఖప్రతిబన్ధాన్న వ్యజ్యతే తద్విగమే విషయవిశేషానుపరక్తసుఖరూపేణ యథా వ్యజ్యతే

ఆనన్దగిరిటీకా

స్థూలా లక్ష్యతే। తైజసే తు ప్రజ్ఞా విషయసంస్పర్శశూన్యా వాసనామాత్రరూపేతి వివిక్తో భోగః సిధ్యతీత్యాహ—విశ్వస్యేతి। సప్తాఙ్గైకోనవింశతిముఖత్వమిత్యేతదన్యదిత్యుచ్యతే॥౪॥

పాదద్వయమేవం వ్యాఖ్యాయ తృతీయం పాదం వ్యాఖ్యాస్యన్వ్యాఖ్యాయమానశ్రుతౌ న కఞ్చనేత్యాదివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ—దర్శనేతి। దర్శనస్య స్థూలవిషయస్య వృత్తిరత్రాస్తీతి జాగరితం దర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే। స్థూలవిషయదర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనం వాసనామాత్రం తస్య వృత్తిరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిః స్వప్నస్తయోః సుషుప్తవదేవ స్వాపస్య తత్త్వాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్ యత్ర సుప్త ఇత్యుక్తే తయోరపి ప్రసక్తౌ తద్వ్యవచ్ఛేదేన సుషుప్తస్యైవ గ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివాక్యే న కఞ్చనేత్యాదివిశేషణమ్। తద్ధి స్థానద్వయం వ్యవచ్ఛిద్య సుషుప్తమేవ గ్రాహయతీత్యర్థః। న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ విశేషణేన స్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసమ్భవాద్విశేషణాన్తరమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అథ వేతి। తత్త్వాప్రతిబోధః స్వాపస్తస్య స్థానత్రయేఽపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాం విభజ్య సుషుప్తం జ్ఞాపయితుం విశేషణమిత్యర్థః। ఏకస్యైవ విశేషణస్య వ్యవచ్ఛేదకత్వసమ్భవాదలం విశేషణాభ్యామిత్యస్య కః సమాధిరిత్యాశఙ్క్య విశేషణయోర్వికల్పేన వ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నాఽఽనర్థక్యమితి మత్వాఽఽహ—న హీతి। యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థం కథయతి—తదేతదితి। అన్యథాగ్రహణశూన్యత్వం కామసంస్పర్శరహితత్వం చ విశేషణాభ్యాం వివక్షితమ్। కథమస్య సద్వితీయస్యైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ—స్థానద్వయేతి। జాగరితం స్వప్నశ్చేతి స్థానద్వయమ్। తేన ప్రవిభక్తం యద్ద్వైతం స్థూలం సూక్ష్మం చ తత్సర్వం మనః స్పన్దితమాత్రమితి వక్ష్యతే। తచ్చ యథా స్వకీయరూపమాత్మనో విభక్తం తథైవ తస్యాత్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యం కారణమాపన్నం స్వకీయసర్వ విస్తారసహితం కారణాత్మకం భవతి। యథాఽహర్నైశేన తమసాగ్రస్తం తమస్త్వేనైవ వ్యవహ్రియతే తథేదమపి కార్యంజాతం కారణభావమాపన్నం కారణమిత్యేవ వ్యవహ్రియతే। తస్యాం చావస్థాయాం తదుపాధిరాత్మైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః। తథాఽపి కారణోపహితస్య ప్రజ్ఞానఘనవిశేషణమయుక్తం నిరుపాధికస్యైవ తథా విశేషణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అత ఏవేతి। సర్వస్య కార్యప్రపఞ్చస్య సమనస్కస్య సుషుప్తే కారణాత్మనా స్థితత్వాదేవేత్యర్థః। సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వం న వాస్తవం పునర్యథాపూర్వవిభాగయోగ్యత్వాదితి మత్వోక్తమ్—ఇవేతి। సుషుప్త్యవస్థాయాః కారణాత్మకత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నప్రజ్ఞానానాం తత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దవాచ్యతేత్యుక్తమనువదతి—సేయమితి।

---

౧. సుషుప్తస్థాన ఇత్యత్రాపి స్వప్నస్థాన ఇత్యత్రేవ దోషః। తత్ర సుషుప్తస్థానే ఇతి సప్తమ్యన్తత్వాశ్రయణం జాగరితస్థానః, స్వప్నస్థానః ఇతి ప్రథమాన్తపదప్రాయ పాఠవిరుద్ధమ్।

౨. చేతో ముఖః ఇత్యత్ర "చిత్తం చ చేతో హృదయమితి కోశాత్ చిత్తమేవ గ్రాహ్యమ్। తదేవ ముఖం ద్వారం అవస్థాన్తరప్రాప్తౌ ఇతి భగవత్పాదనిర్వచనమ్। మతాన్తరే తు 'విశుద్ధచేతోగ్రాహ్యః ఇత్యర్థః' ఇత్యుక్తమ్, తత్తు ముఖశబ్దస్య గ్రాహకార్థకత్వే స్వరసమ్ ' గ్రాహ్యార్థకత్వం తు అప్రసిద్ధమ్।

ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిః సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్॥౬॥

సర్వ ఘనమివ తద్వత్ప్రజ్ఞానఘన ఏవ। ఏవశబ్దాన్న జాత్యన్తరం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః। మనసో విషయవిషయ్యాకారస్పన్దనాయాసదుఃఖాభావాదానన్దమయ ఆనన్దప్రాయో నాఽఽనన్ద ఏవ। అనాత్యన్తికత్వాత్। యథా లోకే నిరాయాసస్థితః సుఖ్యానన్ద భుగుచ్యతే। అత్యన్తానాయాసరూపా హీయం స్థితిరనేనానుభూయత ఇత్యానన్దభుక్। “ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః” ఇతి శ్రుతేః। స్వప్నాదిప్రతిబోధచేతః ప్రతి ద్వారీభూతత్వాచ్చేతోముఖః। బోధలక్షణం వా చేతో ద్వారం ముఖమస్య స్వప్నాద్యాగమనం ప్రతీతి చేతోముఖః। భూతభవిష్యజ్జ్ఞాతృత్వం సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి ప్రాజ్ఞః। సుషుప్తోఽపి హి భూతపూర్వగత్యా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే। అథ వా ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణం రూపమితి ప్రాజ్ఞః। ఇతరయోవిశిష్టమపి విజ్ఞానమస్తి సోఽయం ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః॥౫॥

ఏష హి స్వరూపావస్థః సర్వేశ్వరః సాధిదైవికస్య భేదజాతస్య సర్వస్యేశితా నైతస్మాజ్జాత్యన్తరభూతోఽన్యేషామివ।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తథా సుషుప్తే సకలవిక్షేపవిగమే నిరాయాసాజ్ఞానవృత్త్యుదయే తత్ర సుఖాత్మతా వ్యజ్యతే। సుఖాకారచిదాభాసోదయహేతుత్వమిత్యానన్దభుక్త్వముచ్యత ఇత్యాహ—యథా లోక ఇత్యాదినా॥౫॥

ఆధిదైవికభేదమాశ్రిత్య విశేషణాన్తరమాహ—ఏష హీత్యాదినా। ఆధ్యాత్మికార్థవాచకేన ప్రాణశబ్దేన

ఆనన్దగిరిటీకా

ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావావిర్భావయతి—యథేత్యాదినా। ఏవకారస్య నాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః। కిం తు అన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ—ఏవశబ్దాదితి। ప్రాజ్ఞస్యాఽఽనన్దవికారత్వాభావే కథమానన్దమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధకదుఃఖాభావాత్ప్రాచుర్యార్థత్వం మయటో గృహీత్వా విశేషణోపపత్తి దర్శయతి— మనస ఇతి। మయటః స్వరూపార్థత్వాదానన్దమయత్వమానన్దత్వమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— నేత్యాదినా। న హి సుషుప్తే నిరుపాధికానన్దత్వం ప్రాజ్ఞస్యాభ్యుపగన్తుం శక్యం తస్య కారణోపహితత్వాత్। అన్యథా ముక్తత్వాత్పునరుత్థానాయోగాత్తస్మాదానన్దప్రాచుర్యమేవాస్య స్వీకర్తుం యుక్తమిత్యర్థః। ఆనన్దభుగితి విశేషణం సదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే—యథేతి। తథా సుషుప్తోఽపీతి శేషః। దార్ష్టన్తికం వివృణోతి— అత్యన్తేతి। ఇయం స్థితిరితి సుషుప్తిరుక్తా। అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః। సౌషుప్తస్య పురుషస్య తస్యామవస్థాయాం స్వరూపభూతానతిశయానన్దాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ—ఏషోఽస్యేతి। ప్రాజ్ఞస్యైవ చేతోముఖ ఇతి విశేషణాన్తరం తద్వ్యాచష్టే— స్వప్నాదీతి। స్వప్నో జాగరితం చేతి ప్రతిబోధశబ్దితం చేతస్తత్ప్రతిద్వారభూతత్వం ద్వారభావేన స్థితత్వమ్। న హి స్వప్నస్య జాగరితస్య వా సుషుప్తద్వారమన్తరేణ సమ్భవోఽస్తి తయోస్తత్కార్యత్వాత్। అతః సుషుప్తాభిమానీ ప్రాజ్ఞః స్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః। అథ వా ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తాభిమానినః స్వప్నం జాగరితం వా ప్రతి క్రమాక్రమాభ్యాం యదాగమనం తత్ప్రతి చైతన్యమేవ ద్వారమ్। న హి తద్వ్యతిరేకేణ కాఽపి చేష్టా సిధ్యతీత్యభిప్రేత్య పక్షాన్తరమాహ—బోధేత్యాదినా। భూతే భవిష్యతి చ విషయే జ్ఞాతృత్వం తథా సర్వస్మిన్నపి వర్తమానే విషయే జ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః। ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః। తదేవ ప్రాజ్ఞపదం" వ్యుత్పాదయతి—భూతేతి। సుషుప్తే సమస్త విశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కుతో జ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ—సుషుప్తోఽపీతి। యద్యపి సుషుప్తస్తస్యామవస్థాయాం సమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితో భవతి తథాపి భూతా నిష్పన్నా యా జాగరితే స్వప్నే చ సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వలక్షణా గతిస్తయా ప్రకర్షేణ సర్వమాసమన్తాజ్జానాతీతి ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః। తర్హి ప్రాజ్ఞశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అథవేతి। అసాధారణమితివిశేషణద్యోతితమర్థం స్ఫుటయతి— ఇతరయోరితి। ఆధ్యాత్మికస్య తృతీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి—సోఽయమితి॥౫॥

ప్రాజ్ఞస్యాఽఽధిదైవికేనాన్తర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి— ఏష హీతి। స్వరూపావస్థత్వముపాధి—

---

౧. యత్తు ప్రాజ్ఞపదఘటితత్వాత్ అయం ఖణ్డః పరమాత్మపరః, తత్సహచరిత్వాచ్చ విశ్వతైజసపదయోరపి ఈశ్వరపరత్వమితి, తన్న। సన్నిధ్యపేక్షయా శ్రతిలిఙ్గయోః ప్రబలత్వాత్। 'స్థూలభుక్ ప్రవివిక్తముక్' ఇతి లిఙ్గస్య జీవ ఏవ సమ్భవాత్।

కారికాయామ్ ప్రాజ్ఞపదస్య ప్రకర్షేణ అజ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇతి జీవే 'నాత్మానం న పరాంశ్చైవ వేత్తీ 'తి వ్యాఖ్యానాత్ తస్య జీవపరత్వమేవ నేశ్వరపరతా। 'ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రాజ్ఞ' ఇతి పరేఽపి ప్రాజ్ఞపదస్య తుల్యప్రయోగత్వాత్ 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః' ఇత్యత్ర ఈశ్వరగ్రహణోపపత్తిః।

(అథ గౌడపాదీయకారికాః)

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

బహిష్ప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యన్తఃప్రజ్ఞస్తు తైజసః।
ఘనప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః॥౧॥

"ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన" ఇతి శ్రుతేః। అయమేవ హి సర్వస్య సర్వభేదావస్థా జ్ఞాతేత్యేష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యన్తరనుప్రవిశ్య సర్వేషాం భూతానాం నియన్తాఽప్యేష ఏవ। అత ఏవ

యథోక్తం సభేదం జగత్ప్రసూయత ఇత్యేష యోనిః సర్వస్య। యత ఏవం ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామేష ఏవ॥౬॥

అత్రైతస్మిన్యథోక్తేఽర్థం ఏతే శ్లోకా భవన్తి। బహిష్ప్రజ్ఞ ఇతి। పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వాత్సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసన్ధానాచ్చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వమేకత్వం శుద్ధత్వమసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః। మహామత్స్యాదిదృష్టాన్తశ్రుతేః॥౧॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పరమాత్మనో నిర్దేశస్తస్య తత్త్వతో భేదం నివారయతి ఇత్యాహ—ప్రాణబన్ధనం హీతి। ప్రాణః పరమాత్మా బన్ధనో నిత్యాత్మకోఽస్యేతి తథోక్తమ్॥౬॥

నను ఉపాధిభేదాత్ జీవభేదో బ్రహ్మవిదాం సమ్మతః తత్ర ఏకస్మిన్నపి దేహే జీవభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—ఏక ఏవ త్రిధేతి। స్వతన్త్రోపాధిభేదే హి జీవభేదః, ఇహ తు అనాద్యజ్ఞానావచ్ఛిన్నస్యైవ తేనాన్తఃకరణేన అవచ్ఛేదః। అతః స్వరూపైక్యేఽపి విశేషణమాత్రభేదాత్ త్రిధాత్వమితి భావః। శ్లోకపాదానాం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ తాత్పర్యమాహ—పర్యాయేణేతి। స్థానత్రయం యది జీవస్య స్వాభావికం స్యాత్ న జీవం వ్యభిచరేత్। వ్యభిచరతి చ। క్రమేణ స్థానత్రయ—

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రాధాన్యమవధూయ చైతన్యప్రాధాన్యమ్। అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః। నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీశ్వరస్యాఽఽతిష్ఠన్తే తదయుక్తం పత్యురసామఞ్జస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ— నైతస్మాదితి। శ్రుతివిరోధాదపి న తస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ— ప్రాణేతి। ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం తద్బన్ధనం బధ్యతేఽస్మిన్పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః। న హి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి। మనస్తదుపహితం జీవచైతన్యమాత్రం ప్రాణశబ్దస్యాఽఽధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ప్రయోగాన్మనః శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్పర్యవసానాభిధానాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీతి ద్యోతితమిత్యర్థః। ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాన్తరం సాధయతి—అయమేవేతి। నన్వవధారణం నోపపద్యతే।

వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామన్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి—సర్వేతి। అన్తర్యామిత్వం విశేషణాన్తరం విశదయతి— అన్తరితి। అన్యస్య కస్యచిదన్తరనుప్రవేశే నియమనే చ సామర్థ్యాభావాదవధారణమ్। ఉక్తం విశేషణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణాన్తరమాహ—అత ఏవేతి। యథోక్తం స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రవిభక్తమిత్యర్థః। సభేదమధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదసహితమితి యావత్। నిమిత్తకారణత్వనియమేఽపి ప్రాచీనాని విశేషణాని నిర్వహన్తీత్యాశఙ్క్య ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్భగతి న భిన్నత్వమిత్యేవం నియమతః సిద్ధమతో విశేషణాన్తరమిత్యాహ—యత ఇతి। ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః। అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః। న చైతౌ భూతానామేకత్రోపాదానాదృతే సమ్భావితావిత్యర్థః॥౬॥

ఆచార్యైర్మాణ్డూక్యోపనిషదం పఠిత్వా తద్వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం తదత్రేత్యనుద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి—ఏతస్మిన్నితి। విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయమ్। అధ్యాత్మాధిదేవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం హిశబ్దః। స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేఽపి స్వతన్త్రోపాధిభేదమన్తరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాన్తరభేదోక్తిరిత్యాహ—ఏక ఏవేతి। పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే తదాహ—పర్యాయేణేతి।

---

౧. 'పత్యురసామఞ్జస్యాత్' ఇతి (బ్రం సూం ౨-౨-౩౭)। అయమర్థః—పత్యుః పరమేశ్వరస్య కేవలనిమిత్తత్వేన వైశేషికాభ్యుపగతస్య జగత్కారణత్వానుపపత్తిః, హీనమధ్యమోత్తమభావేన ప్రాణినస్సృజతో తస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్య ప్రసఙ్గాత్। అతః తటస్థేశ్వరవాదోఽసఙ్గత ఇత్యర్థః।

౨. ప్రకృతిశ్చ బ్రహ్మ చశబ్దాదుపాదానపరిగ్రహః ప్రతిజ్ఞా 'యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీ 'తి ప్రతిజ్ఞా। దృష్టాన్తః—'యథా సౌమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన' ఇతి దృష్టాన్తః। తాభ్యాం బ్రహ్మణః ఉపాదానత్వసిద్ధిః। నిమిత్తత్వం తు ఈక్షణపూర్వస్రష్టత్వవచనాత్ సిద్ధమ్।

దక్షిణాముఖే విశ్వో మనస్యన్తస్తు తైజసః।

ఆకాశే చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః॥౨॥

జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనార్థోఽయం శ్లోకః— దక్షిణాక్షీతి। దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం తస్మిన్ప్రాధాన్యేన ద్రష్టా స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే। “ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః” ఇతి శ్రుతేః। ఇన్ధోదీప్తిగుణో వైశ్వానర ఆదిత్యాన్తర్గతో వైరాజ ఆత్మా చక్షుషి చ ద్రష్టైకః। నన్వన్యో హిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞో దక్షిణేఽక్షి— యక్ష్ణోర్నియన్తా ద్రష్టా చాన్యో దేహస్వామీ। న। స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్। “ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః" ఇతి శ్రుతేః।

"క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత"।

"అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమ్॥" ఇతి స్మృతేః।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

గమనదర్శనాదతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। యోఽహం సుప్తస్స ఏవాహం ప్రబుద్ధ ఇత్యనుసన్ధానాదేకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। అధర్మాదిమలస్య స్థానధర్మత్వాత్ స్థానాతిరేకే విశుద్ధత్వం సిద్ధమ్। సఙ్గస్య వేద్యతయా స్థానధర్మత్వాత్ ద్రష్టురసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యర్థః। అసఙ్గత్వే శ్రుతిసఙ్గతిమాహ—మహామత్స్యాదీతి। యథా మహామత్స్య ఉదక ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి క్రమేణ న చ తద్గుణదోషాభ్యాం సంసృజ్యతే, తథా అయమాత్మా స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తశ్చ అనుసఞ్చరన్న తద్గుణదోషాభ్యాం సంసృజ్యత ఇత్యర్థః॥౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

యద్యాత్మనశ్చైతన్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం న తర్హి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి వ్యభిచరతి చాఽఽత్మానం స్థానత్రయం క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాదతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వమాత్మనః సిద్ధమ్। యః సుప్తః సోఽహం జాగర్మీత్యనుసన్ధానాదేకత్వం తస్యావగతమ్। ఏకత్వేన హి స్మృత్యా ఘటాదావేకత్వమిష్యతే। ధర్మాధర్మరాగద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకే శుద్ధత్వమపి సిధ్యతి। సఙ్గస్యాపి

వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాఙ్గీకారాత్తదతిరేకిణస్ద్రష్టురసఙ్గత్వమపి సఙ్గతమేవేత్యర్థః। యుక్తిసిద్ధేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి—మహామత్స్యాదీతి। మహాన్నాదేయేన స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాంస్తిమిరుభే కూలే నద్యాః సఞ్చరన్క్రమసఞ్చరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే। న చ తస్య కూలద్వయగత దోషగుణవత్త్వమ్। న చాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే। న చ శ్యేనో వా సుపర్ణో వా నభసి పరిపతన్క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సఞ్చరన్నుక్తలక్షణో యుక్తోఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః॥౧॥

విశ్వ తైజసప్రాజ్ఞానాం స్థానత్రయం క్రమేణ సఞ్చరతామైక్యమేవ వస్తుతో భవతీత్యత్ర హేత్వన్తరం వివక్షన్నాహ—దక్షిణేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి—జాగరితేతి। న చైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే భిన్నత్వమాత్మనస్తద్వాదిభిరపీష్యతే। జాగ్రదవస్థాయామితి తు దేహే వ్యవస్థితత్వోక్త్యా విశేషణమ్। తద్ధి తత్ర వ్యవస్థితత్వం యదాత్మనః సర్వగతస్య తదభిమానిత్వమ్। దేహాభిమానశ్చ జాగరితే పరం సమ్భవతి। తేన తస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే త్రయాణామనుభవాత్తేషాం మిథో భేదో నాస్తీతి సిధ్యతీత్యర్థః। ముఖం ద్వారముపలబ్ధిస్థానం శరీరమాత్రే దృశ్యమానస్య। కథమిదముపలబ్ధీ విశేషాయతనముపదిశ్యతే స్థానాన్తరాపేక్షయాఽస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ— ప్రాధాన్యేనేతి। అనుభూయతే ధ్యానని ష్ఠేరితి శేషః। ఉక్తేఽర్థే శ్రుతి సంవాదయతి—ఇన్ధ ఇతి। బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ—ఇన్ధ ఇత్యాదినా। వైరాజస్యాఽఽత్మనో యథోక్తగుణవత్త్వేఽపి ద్రష్టుశ్చాక్షుషస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—చక్షుషి చేతి। అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికో గుణశ్చాక్షుషేఽప్యాధ్యాత్మిక సమ్భవతీత్యర్థః। ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి—నన్వితి। హిరణ్యగర్భః సూక్ష్మప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాన్తర్గతః సూక్ష్మసమష్టిదేహో లిఙ్గాత్మా చక్షుర్గోలకానుగతేన్ద్రియానుగ్రాహకః సంసారిణోఽర్థాన్తరమ్। విరాడాత్మాఽపి స్థూలప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాత్మకః సమష్టిదేహశ్చక్షుర్గోలకద్వయానుగ్రాహకస్తతోఽర్థాన్తరమేవ। క్షేత్రజ్ఞస్తు వ్యష్టిదేహో దక్షిణే చక్షుషి వ్యవస్థితో ద్రష్టా చక్షుషోః కరణానాం నియన్తా కార్యకరణస్వామీ తాభ్యాం సమష్టిదేహాభ్యామన్యోఽభ్యుపగమ్యతే। తదేవం సమష్టివ్యష్టిత్వేన వ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకత్వమయుక్తమిత్యర్థః। కాల్పనికో జీవభేదో వాస్తవో వేతి వికల్ప్యాఽఽద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి—నేత్యాదినా। ఏకో హి పరో దేవః సర్వేషు భూతేషు సమష్టిత్వేన వ్యష్టిత్వేన చ సమావృతస్తిష్ఠతీతి శ్రవణాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీత్యుక్తం హేతుం సాధయతి— ఏక ఇతి। సర్వేషు క్షేత్రేషు వ్యవస్థితం క్షేత్రజ్ఞం మామీశ్వరం విద్ధీతి భగవతో వచనాచ్చ తాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ—క్షేత్రజ్ఞం చేతి। సర్వేషు భూతేషు క్షేత్రజ్ఞశ్చేదాత్మకః కథం తర్హి ప్రతిభూతం భేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ—అవిభక్తం చేతి। తత్త్వతోఽవిభాగేఽపి దేహకల్పనయా భేదధీరిత్యర్థః।

సర్వేషు కరణేష్వవిశేషేఽపి దక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణ నిర్దేశో విశ్వస్య। దక్షిణాక్షిగతో రూపం దృష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవ స్మరన్మనస్యన్తః స్వప్న ఇవ తదేవ వాసనారూపాభివ్యక్తం పశ్యతి। యథాఽత్ర తథా స్వప్నే। అతో మనస్యన్తస్తు తైజసోఽపి విశ్వ ఏవ। ఆకాశే చ హృది స్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞ ఏకీభూతో ఘనప్రజ్ఞ ఏవ భవతి। మనోవ్యాపారాభావాత్। దర్శనస్మరణే ఏవ హి మనఃస్పన్దితే తదభావే హృద్యేవావిశేషేణ ప్రాణాత్మనాఽవస్థానమ్। "ప్రాణో హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్తే" ఇతి శ్రుతేః।

తైజసో హిరణ్యగర్భో మనఃస్థత్వాత్। 'లిఙ్గం మనః' "మనోమయోఽయం పురుషః" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। నను వ్యాకృతః

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అవిశేషేణేతి। అవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా హృదయాకాశే అవస్థానం భవతీత్యేతత్ కథమవగమ్యతే, తత్రాహ—ప్రాణో హీతి। ఏతాన్సర్వాన్ వాగాదీన్ ప్రాణోఽవ్యాకృతాత్మా స్వాత్మన్యేవ సంవృఙ్క్తే సంహరతి సుషుప్తావస్థాయామిత్యర్థః। పూర్వమిన్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానేన విరాజైకత్వం విశ్వస్య ప్రపఞ్చితమ్। సమనన్తరమేవ చ ఆధిదైవికావ్యాకృతాత్మత్వం సుషుప్తస్య వ్యాఖ్యాయి। తేజసస్య తు హిరణ్యగర్భాభేదో నాభ్యధాయి తతస్తమాహ—తేజస ఇతి। నను హిరణ్యగర్భో లిఙ్గాత్మా సిద్ధః కథం మనోఽవస్థత్వమాత్రేణ తేజసస్య హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ—లిఙ్గం మన ఇతి। యదవాద్యవ్యాకృతప్రాణాత్మనాఽవస్థానం సుషుప్తే తదాక్షిపతి—నన్విత్యాదినా। అవ్యాకృతం తావద్దేశకాలపరిచ్ఛేదశూన్యం సుషుప్తస్యాపి తల్లక్షణసద్భావాదవ్యాకృత—

ఆనన్దగిరిటీకా

నను కరణేషు సర్వేషు విశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణే చక్షుషి విశేషనిర్దేశో యుజ్యతే; యద్యపి కరణాన్తరేభ్యశ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం తథాఽపి నార్థో దక్షిణవిశేషణేనేతి తత్రాఽఽహ—సర్వేష్వితి। శ్రుత్యనుభవాభ్యాం నిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః। యద్యపి దేహదేశభేదే

విశ్వోఽనుభూయతే తథాఽపి కథం జాగరితే తేజసోఽనుభూయత ఇత్యాశఙ్క్య ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే—దక్షిణేతి। యథా స్వప్నే జాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతం ద్రష్టాఽనుభవతి తథైవ జాగరితే దక్షిణే చక్షుషి ద్రష్టృత్వేన వ్యవస్థితః సన్నికృష్టం రూపం దృష్ట్వా పునర్నిమీలితాక్షో దృష్టమేవ రూపం రూపోపలబ్ధిజనితసముద్బుద్ధవాసనాత్మనా మనస్యన్తరభివ్యక్తం స్మరన్విశ్వస్తైజసో భవతి। తథా చ తయోర్భేదాశఙ్కా నావతరతీత్యర్థః। స్వప్న జాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్ద్రష్టోర్విశ్వతేజసయోరపి వైలక్షణ్యముచితమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యథేతి। జాగరితే యథార్థజాతం ద్రష్టా పశ్యతి తథైవ స్వప్నేఽపి తదుపలభతే తతో న తయోర్వైలక్షణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః। ద్వితీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి—అత ఇతి। స్థానద్వయే ద్రష్టుర్భేదాశఙ్కా నిరవకాశేతి దర్శయితుమేవకారః। తృతీయం పాదం వ్యాకుర్వ జాగ్రత్యేవ సుషుప్తిం దర్శయతి—ఆకాశే చేతి। యో విశ్వస్తైజసత్వముపగతః స పునః స్మరణాఖ్యస్య వ్యాపారస్య వ్యావృత్తౌ హృదయావచ్ఛిన్నాకాశే స్థితః సన్ప్రాజ్ఞో భూత్వా తల్లక్షణలక్షితో భవతి। న హి తస్య రూపవిషయదర్శనస్మరణే పరిహృత్య విశిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞాదర్థాన్తరత్వమ్। అతశ్చ ఏకీభూతో విషయవిషయ్యాకారరహితః। యతో ఘనప్రజ్ఞో విశేషవిజ్ఞానవిరహీ రూపాన్తరరహితస్తిష్ఠతీత్యర్థః। ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయన్మనోవ్యాపారాభావాదితి హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే—దర్శనేత్యాదినా। అవిశేషేణావ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః। అవస్థానం జాగరితే సుషప్తమితి శేషః। యదుక్తమవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా హృదయేఽవస్థానమితి తత్ర ప్రమాణమాహ—ప్రాణో హీతి। యో హి ప్రాణోఽధ్యాత్మం ప్రసిద్ధః స వాగాదీన్ప్రాణానాత్మని సంవృజ్య సంహరతీతి ప్రాణస్యాధ్యాత్మం వాగాదిసంహర్తృత్వముక్తమ్। అధిదైవం చ యో వాయుః సూత్రాత్మా సోఽగ్న్యాదీనాత్మని సంహరతీత్యగ్న్యాదిసంహర్తృత్వం వాయోరుక్తమ్।అధ్యాత్మాధిదేవయోశ్చైకత్వాత్ప్రాణస్య వాయోశ్చ వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు సంహతత్వేనావ్యాకృతత్వస్య సంవర్గవిద్యాయాం సూచితత్వాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనాసుషుప్తే ప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితి యుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః।

పూర్వమేవ విశ్వవిరాజోరైక్యస్యానన్తరం చ సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య దర్శితత్వాత్తైజస- హిరణ్యగర్భయో రనుక్తమభేదం వక్తవ్యమిదానీముపన్యస్యతి—తైజస ఇతి। తత్ర హేతుమాహ—మనః స్థత్వాదితి। హిరణ్యగర్భస్య సమష్టిమనోనిష్ఠత్వాత్తైజసస్య వ్యష్టిమనోగతత్వాత్తయోశ్చ సమష్టివ్యష్టిమనసోరేకత్వాత్తద్గతయోరపి తైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః। కిం చ హిరణ్యగర్భస్య క్రియాశక్త్యుపాధీ లిఙ్గాత్మతయా ప్రసిద్ధత్వాత్తస్య చ సామానాధికరణ్యశ్రుత్యా మనసా సహాభేదావగమాన్మనోనిష్ఠస్య తేజసస్య యుక్తం హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ—లిఙ్గమితి। కిం చ పురుషస్య మనోమయత్వ శ్రవణాత్పురుషవిశేషత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భస్య తత్రప్రధానత్వాధిగమాత్తన్నిష్ఠస్తైజసో హిరణ్యగర్భో భవితుమర్హతీత్యాహ—మనోమయ ఇతి।

ప్రాణస్య ప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి— నన్వితి। సుషుప్తే హి ప్రాణో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో యుక్తస్తద్వ్యాపారస్య పార్శ్వస్థైరతిస్పష్టం దృష్టత్వాదిత్యర్థః। కిం చ తస్యామవస్థాయాం వాగాదీని కరణాని ప్రాణాత్మకాని భవన్తి। త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమ—

ప్రాణః సుషుప్తే, తదాత్మకాని కరణాని భవన్తి కథమవ్యాకృతతా। నైష దోషః। అవ్యాకృతస్య దేశకాలవిశేషాభావాత్। యద్యపి ప్రాణాభిమానే సతి వ్యాకృతత్రైవ ప్రాణస్య తథాఽపి పిణ్డపరిచ్ఛిన్న విశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణే భవతీత్యవ్యాకృత ఏవ ప్రాణః సుషుప్తే పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతామ్। యథా ప్రాణలయే పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతస్తథా ప్రాణాభిమానినోఽప్యవిశేషాపత్త్యావవ్యాకృతతా సమానా ప్రసవబీజాత్మకత్వం చ తదధ్యక్షకోఽవ్యాకృతావస్థః। పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాం చ త్రైనైకత్వమితి పూర్వోక్తం విశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యాద్యుపపన్నమ్। తస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

త్వం న విరుధ్యత ఇత్యాహ—నైష దోష ఇతి। నను మమాయం ప్రాణో తస్యాయం ప్రాణ ఇతి దేశపరిచ్ఛేదావగమాత్కథమవ్యాకృతతేత్యాశఙ్క్యాహ–యద్యపీతి। ప్రతిబుద్ధదృష్ట్యా విశేషాభిమానవిషయత్వేఽపి సుషుప్తదృష్ట్యా తదుపసంహారాదవ్యాకృతత్వం న విరుధ్యత ఇత్యర్థః। విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం మరణే ప్రసిద్ధమిత్యాహ—యథా ప్రాణలయ ఇతి। యథాఽఽధిదైవికమవ్యాకృతం జగత్ప్రసవే బీజం తథా సుషుప్తం జాగ్రత్స్వప్నయోః। అతోఽపి లక్షణసామ్యమిత్యాహ—ప్రసవేతి। ఉపాధి స్వభావపర్యాలోచనయాఽభేదోఽస్మదాదీనామ్।
ఉపహితస్వభావపర్యాలోచనయాఽప్యభేదమాహ—తదధ్యక్షచేతి। తయోః ఆధ్యాత్మికాధిదైవికయోః అధిష్ఠాతాఽప్యేకశ్చిద్ధాతుః కారణోపాధికత్వసామ్యాదిత్యర్థః। పూర్వం విశేషానభివ్యక్తిమాత్రేణైకీభూత ఇత్యాదివిశేషణం వ్యాఖ్యాయేదానీం తత్త్వాభేదాభిప్రాయేణాపి తద్ఘటత ఇత్యాహ—పరిచ్ఛిన్నేతి। కథం తహిం పఞ్చాత్మకే వాయువికారే రూఢస్య ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతే ప్రయోగః కృతః 'ప్రాణో హ్యేవైతాని ' ఇత్యత్ర? తత్రాహ— ఉక్తహేతుత్వాచ్చేతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

భవన్నితి శ్రుతేః। అతోఽపి ప్రాణస్య వ్యాకృతత్వం యుక్తమిత్యాహ—తదాత్మకానీతి। ఉక్తన్యాయేన ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వాయోగాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితి నిగమయతి—కథమితి। ఏకలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ—నైష దోష ఇతి। అవ్యాకృతం హి దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యమ్। ప్రాణోఽపి సౌషుప్తద్రష్టుస్తథా। న హి సౌషుప్తదృష్ట్యా తత్కాలీనస్య ప్రాణస్య దేశాదిపరిచ్ఛేదోఽవగమ్యతే। తథా చ లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః।

తస్యాయం ప్రాణో మమాయమితి దేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్న ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యద్యపీతి। పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం మధ్యే ప్రత్యేకం మమాయమితి ప్రాణాభిమానే సతి ప్రాణస్య యద్యపి వ్యాకృతత్రైవ భవతి తథాఽపి సుషుప్త్యవస్థాయాం పిణ్డేన పరిచ్ఛిన్నో యో విశేషస్తద్విషయో మమేత్యభిమానస్తస్య నిరోధస్తస్మిన్భవతీతి ప్రాణోఽవ్యాకృత ఏవేతి యోజనా। ప్రతిబుద్ధదృష్ట్యా విశేషాభిమానవిషయత్వేన వ్యాకృతత్వేఽపి సుషుప్తదృష్ట్యా తదుపసంహారాదవ్యాకృతత్వం ప్రాణస్యావిరుద్ధమితి భావః। విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం క్వ దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యథేతి। పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణలయో మరణం తత్రాభిమాననిరోధే ప్రాణో నామరూపాభ్యామవ్యాకృతో యథేష్యతే తథైవ ప్రాణాభిమానినోఽపి తదభిమాననిరోధేనావిశేషాపత్తిః సుషుప్తిః। తత్రావ్యాకృతతా ప్రాణస్య ప్రాగుక్తదృష్టాన్తేనావిశిష్టా। తతో విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। కిం చ యథాఽఽధిదైవికమవ్యాకృతం జగత్ప్రసవబీజమ్। తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీతన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియత ఇతి శ్రుతేః। తథా ప్రాణాఖ్యం సుషుప్తం జాగరితస్వప్నయోర్భవతి బీజమ్। తథా చ కార్యం ప్రతి ప్రసవబీజరూపత్వమవిశిష్టముభయోరితి లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్య ప్రసిద్ధిరిత్యాహ— ప్రసవేతి। సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చకారః। ఉపాధిస్వభావాలోచనయా సుషుప్తావ్యాకృతయోరభేదమభిధాయోపహితస్వభావాలోచనయాఽపి తయోరభేదమాహ—తదధ్యక్షచేతి। అవ్యాకృతావస్థః సుషుప్తావస్థశ్చ తయోరుపహితస్వభావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికయోరేకోఽధిష్ఠాతా చిద్ధాతుః। అతోఽపి తయోరేకత్వ సిధ్యతీత్యర్థః। సుషుప్తావ్యాకృతయోరేవమేకత్వం ప్రసాధ్య తస్మిన్నవ్యాకృతే సుషప్తే ప్రాగుక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యాహ—పరిచ్ఛిన్నేతి। యద్యపి విశేషానభివ్యక్తిమాత్రేణకీభూతత్వాది విశేషణముపపాదితం తథాఽపి

పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాముపాధిప్రధానానాం తత్ర తత్రాధ్యక్షాణాం చోపహితానామ—వ్యాకృతేనైకత్వమ్। అతోఽపి ప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిరిత్యర్థః। కిం చాధ్యాత్మాధిదేవయోరేకత్వమితి ప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చ యుక్తం సుషుప్తే ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్మన్యవ్యాకృతే యథోక్తం విశేషణమిత్యాహ— పూర్వోక్తమితి। గ్రన్థగతాదిశబ్దేన సర్వేశ్వరత్వాదివిశేషణం గృహ్యతే।

కథం ప్రాణశబ్దత్వమవ్యాకృతస్య। "ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మనః" ఇతి శ్రుతేః। నను తత్ర "సదేవ సోమ్య" ఇతి ప్రకృతం సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యమ్। నైష దోషః। బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః। యద్యపి సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం తత్ర తథాఽపి జీవప్రసవబీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవ ప్రాణశబ్దత్వం సతః సచ్ఛబ్దవాచ్యతా చ। యది హి నిర్బీజరూపం వివక్షితం బ్రహ్మాభవిష్యత్ “నేతి నేతి” “యతో వాచో నివర్తన్తే” “అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాత్" ఇత్యవక్ష్యత్। "న సత్తన్నాసదుచ్యతే" ఇతి స్మృతేః। నిర్బీజతయైవ చేత్సతి లీనానాం సమ్పన్నానాం సుషుప్తప్రలయయోః పునరుత్థానానుపపత్తిః స్యాత్। ముక్తానాం చ పునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః। బీజాభావావిశేషాత్।

జ్ఞానదాహ్యబీజాభావే చ జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః। తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవ సతః ప్రాణత్వవ్యపదేశః సర్వశ్రుతిషు

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఆధ్యాత్మికాధిదైవికత్వేనాభిన్నత్వాదిత్యర్థః। శ్రుత్యన్తరే ప్రయోగదర్శనాచ్చ న విరుధ్యత ఇత్యాహ— ప్రాణబన్ధనం హీతి। యథా జ్యోతిష్టోమప్రకరణే శ్రుతో జ్యోతిశ్శబ్దః ప్రకృతజ్యోతిష్టోమవిషయస్తథాఽద్వితీయప్రకరణే శ్రుతః ప్రాణశబ్దః ప్రకృతాద్వితీయబ్రహ్మవిషయో నావ్యాకృతవిషయ ఇత్యాహ—నను తత్రేతి। అద్వితీయం ప్రక్రమ్య వాక్యశేషే కారణత్వనిర్దేశాత్ మాయాశబలం తత్ర సచ్ఛబ్దవాచ్యం న శుద్ధమిత్యాహ— నైష దోష ఇతి। శుద్ధస్య శబ్దవాచ్యత్వాభావాదిత్యర్థః। కిఞ్చ, 'సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీ 'తి సమ్పత్తిః తస్మిన్ప్రకరణే జీవస్యోచ్యతే, సాపి అవ్యాకృతవివక్షాం గమయతీత్యాహ— నిర్బీజతయైవ చేదితి। నిరవిద్యబ్రహ్మసమ్పన్నోఽపి యద్యుత్పద్యేత తదాతిప్రసఙ్గ

ఇత్యాహ—ముక్తానాం చేతి। యచ్చ కేచిన్మన్యన్తే మిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారవ్యతిరేకేణ ప్రబోధాదిబీజభూతావిద్యా నాస్తీతి తత్రాహ— జ్ఞానదాహేత్యేతి। న తావన్మిథ్యాజ్ఞానదాహః

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రాణశబ్దస్య పఞ్చవృత్తౌ వాయువికారే రూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం రూఢివిరోధాదితి శఙ్కతే — కథమితి। అన్యత్ర రూఢత్వేఽపి శ్రౌతప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వం ప్రాణశబ్దస్య యుక్తమితి పరిహరతి—ప్రాణబన్ధనమితి। ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వాద్బ్రహ్మణ్యేవ ప్రకృతే వాక్యే ప్రాణశబ్దస్య ప్రయోగాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం తస్య యుక్తం ప్రకరణవిరోధాదితి శఙ్కతే—నన్వితి। ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వేఽపి బ్రహ్మణః సల్లక్షణస్య శబలత్వాఙ్గీకారాదస్మిన్నపి వాక్యే తత్రైవ ప్రాణశబ్దప్రయోగాద్యుక్తం తస్యావ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ—నైష దోష ఇతి। సంగ్రహవాక్యం ప్రపఞ్చయతి— యద్యపీతి। తత్రేతి ప్రాణబన్ధనవాక్యం పరామృశ్యతే। జీవశబ్దః సర్వస్యైవ కార్యజాతస్యోపలక్షణమ్। ప్రకరణవాక్యయోరుభయోరపి పరిశుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్కయ పరిశుద్ధస్య బ్రహ్మణః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాగోచరత్వాత్తత్ర శబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ—యది హీతి। న కేవలం నిరుపాధికం నిర్విశేషం బ్రహ్మ వాఙ్మనసయోరగోచరమితి శ్రుతేరేవ నిర్ధార్యతే కిం తు స్మృతేరపోత్యాహ—న సదితి। కిం చ కార్యజాతం ప్రతి బీజభూతాజ్ఞానరహితత్తయా శుద్ధత్వేనైవాస్మిన్ప్రకరణే బ్రహ్మ వివక్షితం చేత్తర్హి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి జోవానాం సత్ప్రాప్తిశ్రవణాద్బ్రహ్మణః సచ్ఛబ్దితస్య శుద్ధత్వే సుషుప్త్యాదౌ తత్ర లీనానామేకీభూతానాం జీవానాం పునరుత్థానం నోపపద్యతే దృశ్యతే చ పునరుత్థానమ్। తేన శబలమేవ బ్రహ్మాత్ర వివక్షితమిత్యాహ— నిర్బీజతయేతి। సుషుప్త్యాదీ శుద్ధే బ్రహ్మణి సమ్పన్నానామపి పునరుత్థానే మోక్షానుపపత్తిదోషమాహ— ముక్తానాం చేతి। న తేషాం పునరుత్థానం హేత్వభావాదిత్యాశఙ్కయ సుషుప్తానాం ప్రలీనానాం చ న తహ పునరుత్థానం హేత్వభావస్య తుల్యత్వాదిత్యాహ—బీజాభావేతి।

నన్వనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం సంసారస్య బోజభూతం నాస్త్యేవ యద్బ్రహ్మణో విశేషణం భవతి। అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారాణామజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్తత్రాఽఽహ—జ్ఞానేతి। అజ్ఞోఽహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షమగ్రహణస్య చ గ్రహణప్రాగభావస్య నాపరోక్షత్వమిన్ద్రియసన్నికర్షాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ భ్రాన్తితత్సంస్కారయోశ్చాభావేతరకార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణాదాత్మనశ్చ

కేవలస్యాతద్ధేతుత్వాత్తదుపాదానత్వే నానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః। కిం చ దేవదత్తప్రమా తన్నిష్ఠప్రమాప్రాగభావాతిరిక్తాఽనాది—ప్రధ్వంసినీ ప్రమాత్వాద్యజ్ఞదత్తప్రభావత్। న చ తదభావే సమ్యగ్జ్ఞానార్థవత్త్వమ్। క్షణికత్వేన భ్రాన్తేస్తదనివర్త్యత్వాత్సంస్కారస్య చ సత్యపి సమ్యగ్జ్ఞానే క్వచిదనువృత్తిదర్శనాన్న చాగ్రహణస్య తన్నివర్త్యత్వమ్। జ్ఞానస్య తన్నివృత్తిత్వాత్। అతో జ్ఞానదాహ్యం సంసారబీజభూతమనాద్య నిర్వాచ్యమజ్ఞానం జ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయాఽఽస్థేయమ్। అన్యథా తదానర్థక్యప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావే ఫలితమాహ—తస్మాదితి। బ్రహ్మణః శబలస్యైవ ప్రాకరణికత్వాద్వాక్యేఽపి తస్మిన్ప్రాణశబ్దాద్యుక్తం ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితి భావః। యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబలస్యైవ

విశ్వో హి స్థూలభుఙ్నిత్యం తైజసః ప్రవివిక్తభుక్।

ఆనన్దముక్తథా ప్రాజ్ఞస్త్రిధా భోగం నిబోధత॥౨॥

స్థూలం తర్పయతే విశ్వం ప్రవివిక్తం తు తైజసమ్।

ఆనన్దశ్చ తథా ప్రాజ్ఞం త్రిధా తృప్తిం నిబోధత॥3॥

త్రిషు ధామసు యద్భోజ్యం భోక్తా యశ్చ ప్రకీర్తితః।

వేదైతదుభయం యస్తు స భుఞ్జానో న లిప్యతే॥౪॥

చ కారణత్వవ్యపదేశః। అత ఏవ "అక్షరాత్పరతః పరః"। "సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః"। “యతో వాచో నివర్తన్తే"। "నేతి నేతి" ఇత్యాదినా బీజవత్త్వాపనయనేన వ్యపదేశః। తామబీజావస్థాం తస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్య తురీయత్వేన దేహాదిసమ్బన్ధరహితాం పారమార్థికీం పృథగ్వక్ష్యతి। బీజావస్థాఽపి న కిఞ్చిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేఽనుభూయత ఏవేతి త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యుచ్యతే॥౨॥

ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ॥3—౪॥

త్రిషు ధామసు జాగ్రదాదిషు స్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యం భోజ్యమేకం త్రిధాభూతమ్। యశ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యో భోక్తైకః సోఽహమిత్యేకత్వేన ప్రతిసన్ధానాద్ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చ ప్రకీర్తితః। యో వేదైతదుభయం భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమ్యగ్జ్ఞానఫలం తస్య క్షణికత్వేనైవ సిద్ధేః। న చ తత్సంస్కారస్య సమ్యగ్జ్ఞానహేతుత్వం రజతభ్రమసంస్కారాణాం శుక్తికాబోధేఽప్యనువృత్తిదర్శనాత్ న చ గ్రహణప్రాగభావనివర్తకం సమ్యగ్జ్ఞానం తత్కాలే తదభావాత్ తన్నివృత్తిరూపత్వాచ్చ। న చ బ్రహ్మప్రాప్తిః ఫలమ్। స్వభావత్వేనైవ సిద్ధత్వాత్। అతః సమ్యగ్జ్ఞానస్యార్థవత్త్వాన్యథానుపపత్త్యా సంసారబీజమజ్ఞానం తన్నివర్తకం తదుపగన్తవ్యమితి భావః। కారణత్వప్రతిషేధేన శుద్ధబ్రహ్మోపదేశాదపి కారణత్వం మాయాశబలస్యేత్యాహ—అత ఏవేతి। ఆచార్యేణానుపదిష్టత్వాత్ కారణాతిరిక్తం శుద్ధబ్రహ్మైవ నాస్తీతి న వాచ్యమిత్యాహ— తామబీజావస్థామితి। భవత్వేవం వస్తువ్యవస్థా తథాప్యవ్యాకృతస్యాస్మిన్దేహేఽనుభవాసద్భావాత్ త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యసఙ్గతముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ—బీజావస్థాపీతి ॥౨॥

ఉక్తవిశ్వాదివేదనస్యావాన్తరఫలమాహ—త్రిషు ధామసు యదితి। ఉక్తఫలవచనస్య మూలభూతాం యుక్తిమాహ—న హి యస్యేతి। అత ఏవోక్తమ్—

నాపో మూత్రపురీషాభ్యాం నాగ్నిర్దహనకర్మణా।

న వాయుః స్పర్శదోషేణ నాన్నదోషేణ మస్కరీ ॥౫॥ఇతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

కారణత్వం బ్రహ్మణో వివక్ష్యతే। అత ఏవ కారణత్వనిషేధేన పరిశుద్ధం బ్రహ్మ శ్రుతిషూపదిశ్యతే తదేతదాహ—అత ఏవేతి। అక్షరమవ్యాకృతం తచ్చ కార్యాపేక్షయా పరమ్। తస్మాత్పరోఽయం పరమాత్మా స హి కార్యకారణాభ్యామస్పృష్టో వర్తతే। బాహ్యం

కార్యమభ్యన్తరం కారణమితి తాభ్యాం సహ తత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమాన శ్చిద్ధాతుః। తథా చ స విద్ధాతురజో జన్మాదిసమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేన కూటస్థః శ్రుతిస్మృత్యోర్వ్యపదిశ్యతే। యతో బ్రహ్మణః సకాశాద్వాచః సర్వా మనసా సహావకాశమప్రాప్య నివర్తన్తే। తద్బ్రహ్మాఽఽనన్దరూపం విద్వాన్న బిభేతి నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వమారోపితమపాక్రియతే। ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యం గృహ్యతే। బీజత్వనిరాసేన శుద్ధం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే చేద్బీజత్వం శబలస్యైవేతి సిధ్యతీత్యర్థః। ఆచార్యేణానుక్తత్వాన్న కారణాతిరిక్తం శుద్ధం బ్రహ్మాస్తీత్యాశఙ్కయ నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదివాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ—తామితి। ఉక్తన్యాయేన వస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్య దేహేఽనుభవాభావాత్త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇతి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—బీజేతి॥౨॥

విశ్వాదీనాం త్రయాణాం త్రిధా దేహే వ్యవస్థితి ప్రతిపాద్య తేషామేవ త్రిధా భోగం నిగమయతి—విశ్వో హీతి॥౩॥

భోగప్రయుక్తాం తృప్తిమధునా త్రేధా విభజతే—స్థూలమితి। ఉదాహృతశ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాం వారయతి —ఉక్తార్థావితి॥౪॥

ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాన్తరఫలమాహ—త్రిష్వితి। పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే— జాగ్రదాదిష్వితి। భోగ్యత్వేనైకత్వేఽపి త్రైవిధ్యమవాన్తరభేదాదున్నేయమ్। భోక్తురేకత్వే హేతుమాహ— సోఽహమితి। యోఽయం సుషుప్తః సోఽహం స్వప్నం ప్రాప్తః। యశ్చ స్వప్నమద్రాక్షం సోఽహమిదానీం జాగర్మీత్యేకత్వం ప్రతిసంధీయతే। న చ తత్ర బాధకమస్తి। తద్యుక్తం భోక్తురేకత్వమిత్యర్థః। కిం చాజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రతి ప్రాజ్ఞాదిషు ద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాద్ద్రష్టృభేదే చ ప్రమాణాభావాద్యుక్తం తదేకత్వమిత్యాహ—ద్రష్టృత్వేతి। ద్వితీయార్ధం విభజతే—యో వేదేతి। కథమేతావతా భోగప్రయుక్తదోష రాహిత్యం తత్రాఽఽహ—భోజ్యస్యేతి।

ప్రభవః సర్వభావానాం సతామితి వినిశ్చయః।

సర్వం జనయతి ప్రాణశ్చేతోంశూన్పురుషః పృథక్॥౬॥

భిన్నం స భుఞ్జానో న లిప్యతే। భోజ్యస్య సర్వస్యైకస్య భోక్తుర్భోజ్యత్వాత్। న హి యస్య యో విషయః స తేన హీయతే వర్ధతే వా। న హ్యగ్నిః స్వవిషయం దగ్ధ్వా కాష్ఠాది తద్వత్॥౫॥

సతాం విద్యమానానాం స్వేనావిద్యాకృతనామరూపమాయాస్వరూపేణ సర్వభావానాం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదానాం ప్రభవ ఉత్పత్తిః। వక్ష్యతి చ—"వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాఽపి జాయతే" ఇతి। యది హ్యసతామేవ జన్మ స్యాద్బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్య గ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసఙ్గః। దృష్టం చ రజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాం రజ్జ్వాద్యాత్మనా సత్త్వమ్। న హి నిరాస్పదా రజ్జుసర్ప మృగతృష్ణికాదయః క్వచిదుపలభ్యన్తే కేనచిత్। యథా రజ్జ్వాం ప్రాక్సర్పోత్పత్తే రజ్జ్వాత్మనా సర్పః

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

'ఏష యోనిః' ఇత్యత్ర జగత్కారణత్వం ప్రాజ్ఞస్య ప్రత్యజ్ఞాయి। తత్ర సత్కార్యకారణత్వమసత్కార్యకారణత్వం వేతి వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయే నిర్ణయమాహ—ప్రభవః సర్వభావానామితి। సర్వజ్ఞః జడజాతం జనయతి తమః ప్రధానః ప్రాణశ్చేతోంఽశూన్ ప్రతిబిమ్బకల్పాఞ్జీవాన్ ఉపాధిస్థతావిశిష్టరూపేణ చిత్ప్రధానః పురుషో జనయతి। ఇత్యవాన్తరవిభాగః। స్వేనాధిష్ఠానరూపేణ సతామవిద్యాకృతమిథ్యారూపేణ ప్రభవః ఇత్యన్వయః। అసజ్జన్మనిరాకరణమన్తరేణ కథం సజ్జన్మనిశ్చయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ—యది హీతి। కార్యలిఙ్గేన హ్యదృష్టమపి సత్కారణం బ్రహ్మ సమ్భావనాబుద్ధిమధిరోహతి। అసజ్జన్మపక్షే త్వసతః కారణసమ్బన్ధాసమ్భవాన్న కార్యలిఙ్గేన సత్కారణసమ్భావనేత్యసత్త్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। న కేవలం స్వానిష్టపరిహారాయ సజ్జన్మాశ్రితం వ్యాప్తిత్రలాచ్చేత్యాహ—దృష్టంచేతి। అవిద్యేత్యగ్రహణం నిమిత్తకారణం వివక్షితం, మాయేత్యుపాదానమ్। విమతం సదుపాదానం కల్పితత్వాద్రజ్జుసర్పవదితి సామాన్యతో దృష్టేన కల్పితస్యాపి ప్రపఞ్చస్య సదధిష్ఠానత్వమేవ। సజ్జన్మత్వం చేద్వివక్షితం తదసత్కారణాత్మనాఽసత్వగ్రాహకప్రమాణవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ—యథా రజ్జ్వామితి। శ్లోకస్యోత్తరార్ధం

ఆనన్దగిరిటీకా

యద్యపి భోక్తురేకస్యైవ సర్వం భోగ్యమిత్యవగతం తథాఽపి కథం సర్వం భుఞ్జానో భోగప్రయుక్తదోషవాన్న భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న హీతి। ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—న హ్యగ్నిరితి। స్వవిషయాన్కాష్ఠాదీన్దగ్ధ్వా న హీయతే వర్ధతే వాఽగ్నిరితి సమ్బన్ధః ॥౫॥

ఏష యోనిరిత్యత్ర ప్రాజ్ఞస్య ప్రపఞ్చకారణత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర సత్కార్యమసత్కార్యం ప్రతి వా కారణత్వమితి సన్దేహే నిర్ధారయితుమారభతే—ప్రభవ ఇతి। తత్రావాన్తరభేదమాహ—సర్వమితి। పురుషో హి సర్వమచేతనం జగదుపాధిభూతం తమః ప్రధానం గృహీత్వా జనయతి। అత ఏవ పురుష కారణవాచి ప్రాణపదం ప్రయుజ్యతే। ఏవం స చ చైతన్యప్రధానశ్చేత
సశ్చైతన్యస్యాంశువదవస్థితాన్ప్రతిత్రిమ్బకల్పాఞ్జీవానాభాసభూతానుత్పాదయతి। ఏవం చేతనాచేతనాత్మకమశేషం జగదసజ్కీర్ణ సమ్పాదయతీత్యర్థః। నను సతాం భావానాం సత్త్వాదేవ ప్రభవో న సమ్భవత్యతిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్కయ పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే—సతామితి। స్వాధిష్ఠానాత్మనా విద్యమానానామేవావిద్యాకృతం మాయామయమారోపితస్వరూపం తేన ప్రభవః సమ్భవతీత్యర్థః। అసజ్జన్మనిరసనమన్తరేణ కథం సజ్జన్మ నిర్ధారయితుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వక్ష్యతీతి। జన్మనః పూర్వం సర్వస్య సత్త్వే చ కారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేమిథ్యాత్వే చ కథం సతామేవ ప్రభవో భావానామిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యదీతి। కార్యప్రపఞ్చస్యాసత్త్వకారణస్య బ్రహ్మణః స్వారస్యేన వ్యవహార్యత్వాభావాత్తస్య గ్రహణే ద్వారభూతస్య లిఙ్గస్యాభావాదసత్త్వమేవ సిధ్యేత్। కార్యేణ హి లిఙ్గేన కారణం బ్రహ్మాదృష్టమపి సదిత్యవగమ్యతే। తచ్చేదసద్భవేన్న తస్య కారణేన సమ్బన్ధధీరిత్యసదేవ కారణమపి స్యాదిత్యర్థః। కార్యకారణయోరుభయోరపి భవత్యసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—దృష్టం చేతి। అవిద్యయాఽనాద్యనిర్వాచ్యయా కృతాశ్చ తే మాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ తేషామవిద్యైవ మాయేత్యఙ్గీకారాత్తేషాం రజ్జ్వాదీ కల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణ సత్త్వం దృష్టమితి యోజనా। విమతం సదుపాదానం కల్పితత్వాద్రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః। దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వం శఙ్కిత్వా పరిహరతి—నహీతి। వివక్షితం దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టన్తికమాహ—యథేత్యాదినా। ప్రాణశబ్దితం బీజమజ్ఞాతం బ్రహ్మ

ప్రభవస్సర్వభావానాం సతాం ఇత్యత్ర సత్కారణవాద ఉపక్షిప్తః। మాధ్వాస్తు — ప్రభవో విష్ణురిత్యధ్యాహారం కృత్వా సతాం నిశ్చయః ఇతి యోజయన్తి। తేషామసత్కార్యవాదస్వీకారాదేవం యోజనా। పరం తు సర్వభావానాం తాం ప్రభవఇతి యథాశ్రుతార్థవిరోధోఽత్ర।

విభూతిం ప్రసవం త్వన్యే మన్యన్తే సృష్టిచిన్తకాః।

స్వప్నమాయాసరూపేతి సృష్టిరన్యైర్వికల్పితా॥౭॥

సన్నేవాసీత్। ఏవం సర్వభావానాముత్పత్తేః ప్రాక్ప్రాణబీజాత్మనైవ సత్త్వమ్। ఇత్యతః శ్రుతిరపి వక్తి—"బ్రహ్మైవేదమ్" "ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్" ఇతి। సర్వం జనయతి ప్రాణశ్చేతోంశూనంశవ ఇవ రవేశ్చిదాత్మకస్య పురుషస్య చేతోరూపా జలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజస విశ్వభేదేన దేవతిర్యగాదిదేహభేదేషు విభావ్యమానాశ్చేతోంశవో యే తాన్పురుషః పృథగ్విషయభావవిలక్షణానగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్సలక్షణాఞ్జలార్కవచ్చ జీవలక్షణాన్। ఇతరాన్ సర్వభావాన్ప్రాణో బీజాత్మా జనయతి। 'యథోర్ణనాభిః। "యథాగ్నే విస్ఫులిఙ్గాః" ఇత్యాదిశ్రుతేః॥౬॥

విభూతివిస్తార ఈశ్వరస్య సృష్టిరితి సృష్టిచిన్తకా మన్యన్తే న తు పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావాదర ఇత్యర్థః। "ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" ఇతి శ్రుతేః। న హి మాయావినం సూత్రమాకాశే నిక్షిప్య తేన సాయుధమారుహ్య చక్షుర్గోచరతామతీత్య యుద్ధేన ఖణ్డశశ్ఛిన్నం పతితం పునరుత్థితం చ పశ్యతాం తత్కృతమాయాదిసతత్త్వచిన్తాయామాదరో భవతి। తథైవాయం మాయావినః సూత్ర ప్రసారణసమః సుషుప్తస్వప్నాదివికాసస్తదారూఢమాయావిసమశ్చ తత్స్థః ప్రాజ్ఞతైజసాదిః, సూత్రతదారూఢాభ్యామన్యః పరమార్థమాయావీ। స ఏవ భూమిష్ఠో మాయాఛన్నోఽదృశ్యమాన ఏవ స్థితో యథా తథా తురీయాఖ్యం పరమార్థతత్త్వమ్। అతస్తచిచన్తాయామేవాఽఽదరో ముముక్షూణామార్యాణాం న నిష్ప్రయోజనాయాం సృష్టావాదర ఇత్యతః సృష్టిచిన్తకానామేవైతే వికల్పా ఇత్యాహ— స్వప్నమాయాసరూపేతి। స్వప్నరూపా మాయాసరూపా చేతి॥౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యోజయితుం ప్రతీకమాదత్తే—సర్వం జనయతి ప్రాణశ్చేతోంశూన్ పృథగితి। చిదాత్మకస్య జీవస్య విసర్జనహేతుగర్భితం విశేషణమాహ—విషయభావేతి। ఇతరాంస్తు విషయభావాన్ ప్రాణో జనయతీతి సమ్బన్ధః॥౬॥

స్వమతపరిశుద్ధయే మతాన్తరాణ్యాహ—విభూతిమిత్యాదినా॥౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

సల్లక్షణం తదాత్మనేతి యావత్। తదేవమచేతనం సర్వం జగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనా స్థితం ప్రాణో బీజాత్మా వ్యవహారయోగ్యతయా జనయతీత్యుపసంహరతి— ఇత్యత ఇతి। చతుర్థం పాదం ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి— చేతోంశూనిత్యాదినా। రవేరంశవో యథా వర్తన్తే తథా పురుషస్య స్వయంచైతన్యాత్మకస్య చేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసా జీవాశ్చేతోంశవో నిర్దిశ్యన్తే। తాన్పురుషో జనయతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః। తేషాం చిదాత్మకాత్పురుషాత్తత్త్వతో భేదాభావం వివక్షిత్వా విశినష్టి—జలార్కేతి। భేదధీస్తు తేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ—ప్రాజ్ఞేతి। పృథగితి సూచితం పురుషస్య జీవసర్జనే హేతుం కథయతి— విషయేతి। యథాఽగ్నినా సమానరూపా విస్ఫులిఙ్గా జన్యన్తే తథా చిదాత్మనా సమానస్వభావా జీవాస్తేనోత్పాద్యన్తే। విషయవిలక్షణత్వాత్। న ప్రాణేన బీజాత్మనా తేషాముత్పాదనమ్। న చోత్పాద్యానాం జీవానాముత్పాదకా చ్చిదాత్మనస్తత్త్వతో భిన్నత్వమ్। జలపాత్రప్రతిబిమ్బితాదిత్యాదీనాం విమ్బభూతాత్తతస్తత్త్వతో భేదాభావాత్తాన్విశ్వాదీన్పురుషశ్చిత్ప్రధానో జనయతీత్యర్థః। విషయభావేన వ్యవస్థితాన్పునర్భావాన్ప్రాణో జనయతీతి తృతీయపాదార్థముపసంహరతి— ఇతరానితి॥౬॥

చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతః సర్గే ప్రస్తుతే స్వమతవివేచనార్థం మతాన్తరముపన్యస్యతి— విభూతి ప్రసవమితి। ఈశ్వరస్య విభూతివిస్తారః స్వకీయైశ్వర్యఖ్యాపనం సృష్టిరితి పక్షే సృష్టేర్వస్తుత్వశఙ్కాయాం పక్షాన్తరమాహ—స్వప్నేతి। కుతః సృష్టిచిన్తకానామేతన్మతం తత్త్వవిదామేవ కిం న స్యాత్తత్రాఽఽహ—న త్వితి। సృష్టేరపి వస్తుత్వాద్వస్తుచిన్తకానామపి తత్రాఽఽదరో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ–ఇన్ద్ర ఇతి। మాయామయీ సృష్టిరాదరవిషయా న భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—న హీతి। మాయాదీత్యాదిశబ్దేన తత్కార్యం గృహ్యతే। దృష్టాన్తనివిష్టమర్థం దార్ష్టన్తి కే యోజయత్తి—తథైవేతి। తర్హి పరమార్థచిన్తకానాం కుత్రాఽఽదర

ఇత్యాశఙ్కయ సదృష్టాన్తముత్తరమాహ—సూత్రేత్యాదినా। మాయాఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వే హేతుః। తురీయాఖ్యం జాగ్రత్స్వప్న—సుషుప్తేభ్యో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తం తదస్పృష్టమితి శేషః। పరమార్థతత్త్వ చిన్తా హి సమ్యగ్ధీద్వారా ఫలవతీ న సృష్టేః। తతః సృష్టావనాదరస్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ—నేతి। పరమార్థచిన్తకానాం సృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవ సృష్టౌ విశేషచిన్తేత్యుక్తేఽర్థే ద్వితీయామవతారయతి—ఇత్యత ఇతి। జాగ్రద్గతానామర్థానామేవ స్వప్నే ప్రథనాత్తస్య సత్యత్వం మాయాయాశ్చ మణ్యాదిలక్షణాయాః సత్యత్వాఙ్గీకారాదనయోర్వికల్పయోః సిద్ధాన్తాద్వైషమ్యమున్నేయమ్॥౭॥

'ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోః సృష్టిరితి సృష్టౌ వినిశ్చితాః।

కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యన్తే కాలచిన్తకాః॥౮॥

భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే క్రీడార్థమితి చాపరే।

దేవస్యైష స్వభావోఽయమాప్తకామస్య కా స్పృహా॥౯॥

ఇచ్ఛామాత్రం ప్రభోః సత్యసఙ్కల్పత్వాత్సృష్టిర్ఘటాదిః సఙ్కల్పనామాత్రం న సఙ్కల్పనాతిరిక్తమ్। కాలాదేవ సృష్టిరితి కేచిత్॥౮॥

భోగార్థం క్రీడార్థమితి చాన్యే సృష్టిం మన్యన్తే। అనయోః పక్షయోర్దూషణం దేవస్యైష స్వభావోఽయమితి దేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య। సర్వేషాం వా పక్షాణామాప్తకామస్య కా స్పృహేతి। న హి రజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణ సర్పాద్యాభాసత్వే కారణం శక్యం వక్తుమ్॥౯॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

కిప్రయోజనా సా సృష్టిరిత్యత ఆహ—భోగార్థమితి। స్వభావ ఇతి। నైసర్గికీ మాయేత్యర్థః॥౯॥

ఆనన్దగిరిటీకా

సృష్టిచిన్తకానామేవ సృష్టివిషయే వికల్పాన్తరముత్థాపయతి—ఇచ్ఛామాత్రమితి। జ్యోతిర్విదాం కల్పనాప్రకారమాహ—కాలాదితి। పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రం సృష్టిరిత్యత్ర హేతుమాహ—సత్యేతి। యథా లోకే కులాలాదేః సఙ్కల్పనామాత్రం ఘటాదికార్యం న తదతిరేకేణ ఘటాదికార్యం సృష్టిరిష్టా। నామరూపాభ్యామన్తరేవ కార్య సఙ్కల్ప బహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్। తథా భగవతః సృష్టిః సఙ్కల్పనామాత్రా న తదతిరిక్తా కాచిదస్తీతి కేషాఞ్చిదీశ్వరవాదినాం మతమిత్యర్థః॥౮॥

యథా తథా వాఽస్తు సృష్టిస్తస్యాస్తు కిం ప్రయోజనమిత్యత్ర వికల్పద్వయమాహ—భోగార్థమితి। సిద్ధాన్తమాహ—దేవస్యేతి। కః స్వభావో నామేత్యుక్తే నైసర్గికోఽపరోక్షో మాయాశబ్దార్థస్తస్యేత్యాహ—అయమితి। సర్వపక్షాణామపవాదం సూచయతి—ఆప్తేతి। దేవస్య పరమేశ్వరస్య స్వభావః సృష్టిరితి స్వభావపక్షం నైసర్గికమాయా వినిర్మితా సృష్టిరితి మతం సిద్ధాన్తత్వేనాఽఽశ్రిత్య చతుర్థపాదేన దూషణముచ్యతే పక్షయోరనయోరితి యోజ్యమ్। ఈశ్వరస్యేశ్వరత్వఖ్యాపనం సృష్టిరిత్యేకః పక్షః। సప్తస్వరూపా మాయాసరూపా వా సృష్టిరితి పక్షద్వయమీశ్వరస్య సత్యసఙ్కల్పస్య సృష్టిరితి పక్షాన్తరమ్। కాలాదేవ జగతః సృష్టిర్నేశ్వరాత్। ఈశ్వరస్తదాసీనః। తత్ర వికల్పాన్తరం భోగార్థం క్రీడార్థం వా సృష్టిరితి ఫలగతం చ వికల్పద్వయమ్। తేషామేతేషాం సర్వేషామేవ పక్షాణాం దూషణం చతుర్థపాదేనోక్తమితి పక్షాన్తరమాహ—సర్వేషామితి। నో ఖల్వాప్తకామస్య పరస్యాఽఽత్మనో మాయాం వినా విభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే। న చ స్వప్నమాయాభ్యాం సారూప్యమన్తరేణ స్వప్నమాయాసృష్టిరేష్టం శక్యతే। అవస్తునోరేవ తయోస్తచ్ఛబ్దప్రయోగాత్। న చ పరమానన్దస్వభావస్య పరస్య వినా మాయామిచ్ఛా సఙ్గచ్ఛతే। న హి తస్య స్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాదిభాక్త్వం యుక్తమ్। న చ మాయామన్తరేణ భోగక్రీడే తస్యోపపద్యేతే। తతో మాయామయీ భగవతః సృష్టిరిత్యర్థః। యదుక్తం కాలాత్ప్రసూతి భూతానామితి తత్రాఽఽహ—న హీతి। అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వభావశబ్దితస్వాజ్ఞానాదేవ సర్పాద్యాభాసత్వం తథా పరస్య స్వమాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వమ్। ఆత్మన ఆకాశః సంభూత ఇత్యాదిశ్రుతేః। న తు కాలస్య భూతకారణత్వం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః॥౯॥

---

౧. మాధ్వమతే సర్వభావానాం ప్రభవః హేతుః ఇతి సతాం సత్పురుషాణాం వినిశ్చయః ఇత్యర్థం ఉక్తః చేతోంశూన్జీవాన్ ప్రాణో జనయతీత్యుక్తమ్। తన్న। అసత్కార్యవాదాపాతాత్ జీవస్య సాదిత్వే సాన్తత్వాపత్త్యా నాశప్రసఙ్గాత్ మోక్షస్యానిత్యత్వప్రసఙ్గః। ఏభిః పరిణామవివర్తవాదయోః అనభ్యుపగమాత్ అసత్కార్యవాదోఽభ్యుపేయః। తథా చ అసదన్వితం కార్యం స్యాత్ సన్ఘట ఇతి న బుధ్యేత అపితు అసన్ఘట ఇతి। యత్తు సత్యసృష్టావశక్తస్యైవ మాయికసర్జనాత్ ఇత్యుక్తమ్। తన్న। యతః సత్యసృష్టిః కులాలాదేరపి దృశ్యతే। అసత్యస్య అర్థక్రియాకారిణః బహుకాలస్థాయినః ఆకాశాదేః సృష్టిరేవ దుష్కరా।

అస్మిన్మతే అద్వైతమిత్యస్య మిథ్యాజ్ఞానం ద్వైతం తద్రహితం తన్నివర్తకమిత్యర్థః కృతః। రామానుజీయైః సజాతీయద్వితీయ రహితమిత్యర్థం ఉక్తః। ఉభయమప్యశబ్దార్థత్వాదుపేక్షణీయమ్। అపి చ స ఆత్మా స విజ్ఞేయః ఇతి వదతా విశ్వాదిత్రయస్యానాత్మత్వం స్వరసతః ప్రతీయతే తన్మాధ్వమతే చతురూప ఆత్మా ప్రత్యేతవ్య ఇతి వదతో న సంగచ్ఛతే। మతాన్తరేపి సఙ్కర్షణాదీనామపి వేద్యత్వాన్న సఙ్గచ్ఛతే। అస్మాకం తు విశ్వాదయః శుద్ధాత్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తాః జ్ఞేయస్తు శుద్ధాత్మైవేతి ఇదం సుసఙ్గతమితి భావః।

(ఉపనిషత్)

'నాన్తః ప్రజ్ఞం న బహిష్ప్రజ్ఞం నోభయతఃప్రజ్ఞం న ప్రజ్ఞానఘనం న ప్రజ్ఞం నాజ్ఞమ్।

అదృష్టమవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమలక్షణమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమేకాత్మప్రత్యయసారం

ప్రపఞ్చోపశమం శాన్తం శివమద్వైతం చతుర్థం మన్యన్తే స ఆత్మా స విజ్ఞేయః॥౭॥

చతుర్థః పాదః క్రమప్రాప్తో వక్తవ్య ఇత్యాహ—నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా। సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యత్వాత్తస్య శబ్దానభిధేయత్వమితి విశేషప్రతిషేధేనైవ చ తురీయం నిదిదిక్షతి। శూన్యమేవ తర్హి తత్ న। మిథ్యావికల్పస్య నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః। న

హి రజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాః శుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాః శక్యాః కల్పయితుమ్।

ఏవం తర్హి ప్రాణాదిసర్వ వికల్పాస్పదత్వాత్తురీయస్య శబ్దవాచ్యత్వమితి న ప్రతి షేధైః ప్రత్యాయ్యత్వముదకాద్యాధారాదేరివ ఘటాదేః। న, ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివ రజతాదేః। న హి సదసతోః సమ్బన్ధః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్త

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

విశేషప్రతి షేధముఖనైవ తురీయోపదేశే కారణమాహ—సర్వశబ్దేతి। సర్వాణి శబ్దప్రవృత్తీ నిమిత్తాని క్రియాకారకగుణజాత్యాదీనీతి తద్రహితత్త్వాదిత్యర్థః। ప్రతి షేధముఖనైవోపదేశ్యత్వాత్ నరవిషాణం నాస్తీతివదసత్త్వం ప్రాప్తమిత్యాహ—శూన్యమేవ తతి। యత్సర్వథైవ న సమ్భావ్యతే తదేవ శూన్యం భవతి తురీయం త్వధిష్ఠానతయా సమ్భావితత్వాత్ న శూన్యమిత్యాహ—తన్నేతి। ఏవం ప్రాణాదివికల్పా అవస్త్వాస్పదా న సమ్భవన్తీతి శేషః। తురీయం శబ్దవాచ్య—మాధారత్వాద్ఘటాదివదిత్యాహ—ఏవం తర్హతి। ఆధేయాసత్వాదాధారత్వమపి తత్త్వతోఽసిద్ధమిత్యాహ—న ప్రాణాదీతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

పాదత్రయే వ్యాఖ్యాతే వ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రాప్తం చతుర్థం పాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రన్థ ప్రవృత్తిరిత్యాహ—చతుర్థ ఇతి। నను పాదత్రయవద్విధిముఖేనైవ చతుర్థః పాదోఽపి వ్యాఖ్యాయతాం కిమితి ని షేధముఖేన వ్యాఖ్యాయతే తత్రాఽఽహ—సర్వేతి। సర్వాణి శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాని షష్ఠోగుణాదీని తేః శూన్యత్వాత్తురీయస్య వాచ్యత్వాయోగాన్ని షేధద్వారైవ తన్నిర్దేశః సమ్భవతీత్యర్థః। సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావం ద్యోతయితుం నిర్దిదిక్షతీత్యుక్తమ్। యది చతుథం విధిముఖేన నిర్దేష్టుం న శక్యం తర్హి శూన్యమేవ తదాపద్యేత తన్ని షేధేనైవ నిర్దిశ్యమానత్వాత్। తథావిధం నాస్త్యర్థవదితి శఙ్కతే—శూన్యమేవేతి। న తురీయస్య శూన్యత్వమనుమాతుం యుక్తమ్। విమతం సదధిష్ఠానం కల్పితత్వాత్ తథావిధరజతాదిత్యనుమానాత్తురీయస్య సత్త్వసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ—తన్నేతి। దృష్టాన్తం సాధయతి—న హీతి। రజతాదీనాం

సదనువిద్ధబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్త్వాస్పదత్వాయోగాత్। తద్వదేవ ప్రాణాదివికల్పానామపి నావస్త్వాస్పదత్వం సిధ్యతీత్యర్థః।

యద్యధిష్ఠానత్వం తురీయస్యేష్టం తర్హి వాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితి ప్రక్రమభఙ్గః స్యాదితి చోదయతి—ఏవం తర్హీతి। కిం ప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వం హేతుకృతమ్। కిం వా తాత్త్వికమ్। నాఽఽద్యః। తస్య తాత్త్వికవాచ్యత్వాసాధకత్వాత్।

---

౧. నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదిః 'ప్రపఞ్చోపశమం ప్రపఞ్చోవిస్తృతః। స చోపశమః ఉత్కృష్టానన్దః ఇతి మధ్వవ్యాఖ్యానమ్। అద్వైతం ద్వీతం ద్వితీయేన ప్రకారేణ ఇతం జ్ఞాతం వస్తు, తస్యేదం ద్వైతమ్, మిథ్యాజ్ఞానమిత్యర్థః। ఏవమర్థకరణేఽపి ద్వైతజ్ఞానస్య మిథ్యాజ్ఞానత్వోక్త్యా తద్విషయస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమాగచ్ఛత్యేవ। అద్వేతం మిథ్యాజ్ఞానరహితమిత్యూచుః। ద్వైతవిశిష్టమిథ్యాజ్ఞానరాహిత్యోక్తో ద్వైతస్యాప్యభావః సిద్ధయేదితి జ్ఞేయమ్।

౨. ప్రపఞ్చోపశమమ్—ఇత్యస్య సర్వప్రపఞ్చలయాధారమిత్యర్థస్య బ్రహ్మణి సమ్భవాత్ సఙ్కర్షణాదిత్రయోపశమాధికరణమిత్యుక్తిః అపదార్థః। అద్వైతమ్—ఇత్యస్య "ద్విధేతం తద్వీతమిత్యాహుః, తద్భావో ద్వైతముచ్యతే"—ఇత్యుక్తరీత్యా ద్విధాపన్నప్రపఞ్చసామాన్యరహితమిత్యర్థః। ఏవం సతి సజాతీయద్వితీయ రహితమిత్యుక్తినం యుక్తా। ప్రమేయత్వేన ప్రపఞ్చసామాన్యరాహిత్యార్థకత్వప్రసఙ్గాచ్చ। సర్వేశ్వరత్వేన సజాతీయం చాప్రసిద్ధమ్, అతో తన్నిషేధానుపపత్తిః।

భాగవస్తుత్వాత్। నాపి ప్రమాణాన్తరవిషయత్వం స్వరూపేణ గవాదివత్ ఆత్మనో నిరుపాధికత్వాత్। గవాదివన్నాపి జాతిమత్త్వం అద్వితీయత్వేన సామాన్యవిశేషాభావాత్। నాపి క్రియావత్త్వం పాచకాదివదవిక్రియత్వాత్। నాపి గుణవత్త్వం నీలాదివనిర్గుణత్వాత్। అతో నాభిధానేన నిర్దేశమర్హతి। శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వం తర్హి। న ఆత్మత్వావగమే తురీయస్యానాత్మతృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాచ్ఛుక్తికావగమ ఇవ రజతతృష్ణాయాః। న హి తురీయస్యాఽఽత్మత్వావగమే సత్యవిద్యాతృష్ణాదిదోషాణాం సమ్భవోఽస్తి। న చ

తురీయస్యాఽఽత్మత్వానవగమే కారణమస్తి। సర్వోపనిషదాం తాదర్థ్యేనోపక్షయాత్।
“తత్త్వమసి"। “అయమాత్మా బ్రహ్మ”। “తత్సత్యమ్ స ఆత్మా"। "యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ"।
"స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః"। “ఆత్మైవేదం సర్వమ్" ఇత్యాదీనామ్। "సోఽయమాత్మా పరమార్థా
పరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తస్తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతం రజ్జుసర్పాదిసమముక్తం
పాదత్రయలక్షణం బీజాఙ్కురస్థానీయమ్। అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపం
రజ్జుస్థానీయం సర్పాదిస్థానీయోక్తస్థానత్రయనిరాకరణేనాఽఽహ—నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాది।
నన్వాత్మనశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రతిజ్ఞాయ పాదత్రయకథనేనైవ చతుర్థస్యాన్తః
ప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వే

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యత్ర ముఖ్యవృత్త్యా శబ్దః ప్రవర్తతే తత్ర క్వచిత్సమ్బన్ధాత్ యథా దేవదత్తే రాజపురుషశబ్దః,
క్వచిత్ప్రమాణాన్తరవిషయే రూఢ్యా యథా డిత్థాదిశబ్దః క్వచిజ్జాతియోగాత్ యథా గవాదిశబ్దః
క్వచిత్క్రియాయోగాత్ యథా పాచకాదిశబ్దః క్వచిద్గుణయోగాత్ యథా నీలాదిశబ్దః,
తదనుపలబ్ధివాధితఞ్చ తురీయస్య వాచ్యత్వానుమానమిత్యాహ—నహి సదసతోరిత్యాదినా।"

విశిష్టక్రియాగుణజాత్యాదిమత ఏవ రాజాదేరుపాసనం సప్రయోజనం దృష్టం తురీయస్య
పునః శశవిషాణాదిసమత్వాత్ నిరర్థకత్వం తదుపాసనస్యేత్యాక్షిప్తే సమాధత్తే—
నాత్మత్వావగమ ఇతి। యావదేష హి తురీయమాత్మానం నావగచ్ఛతి తావదేవ
ఫలతృష్ణాదిదోషైః అభిభూయతే తురీయస్యాత్మత్వావగమే తు సకలానర్థం హేతు
తృష్ణాదిదోషవ్యావృత్తిః ప్రయోజనం విద్వదనుభవసిద్ధమిత్యర్థః। నను తురీయస్య
నిర్విశేషస్యాత్మత్వావగమ ఏవ న సమ్భవతి తత్కారణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ—న చ
తురీయస్యేతి। ఏవం తావన్ని షేధముఖేనైవ తురీయే ఉపదేశస్య సప్రయోజనత్వముపపాద్య
వృత్తానువాదపూర్వకం గ్రన్థమవతారయతి—సోఽయమాత్మేత్యాదినా। గ్రన్థారమ్భమాక్షిపతి—
నన్వాత్మన ఇతి। యద్యప్యర్థాత్పాదత్రయవిలక్షణస్తురీయస్సిధ్యతి। తథాప్య-

ఆనన్దగిరిటీకా

అతాత్త్వికే తు వాచ్యత్వే ప్రక్రమో న విరుధ్యేత। న ద్వితీయః శుక్త్యాదిషు
కల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్తురీయేఽపి

కల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్య తాత్త్వికత్వాయోగాదితి దూషయతి న ప్రాణాదీతి। కిం చ వాచ్యత్వే తురీయస్య నిరుచ్యమానే తత్ర శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం వక్తవ్యమ్। తచ్చ షష్ఠీ వా రూఢిర్వా జాతిర్వా క్రియా వా గుణో వేతి వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ—న హీతి। తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్య తురీయస్య చ వస్తుభూతసమ్బన్ధాసిద్ధేవిషయాభావే కుతః షష్ఠీత్యర్థః। ద్వితీయం దూషయతి—నాపీతి। విశిష్టరూపేణ విషయత్వేఽపి స్వరూపేణ నిరుపాధికాత్మనా తదవిషయత్వాన్నాత్ర గవాదావివ రూఢిరవతరతీత్యర్థః। న తృతీయః గవాదావివాద్వితీయే తురీయే సామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదితి మత్వాఽఽహ— గవాదివదితి। న చతుర్థః పాచకాదావివావిక్రియే తురీయే విక్రియావత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ—నాపి క్రియావత్త్వమితి। న పఞ్చమః। ఉత్పలాదౌ నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణే తురీయే గుణవత్త్వస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ—నాపీతి।

తదేవం తురీయస్య వాచ్యత్వానుమానం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ—అత ఇతి। యది తురీయస్య నాస్తి విశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం తహిం నరవిషాణాదిదృష్టేరివ తద్దృష్టేరపి నిష్ఫలత్వమ్। విశిష్టజాత్యాదిమతో రాజాదేరుపాసనస్య ఫలవత్త్వోపలమ్భాదితి శఙ్కతే— శశవిషాణాదీతి। యథా శుక్తిరియమిత్యవగమే రజతాదివిషయతృష్ణా వ్యావర్తతే తథా తురీయం బ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్య సాక్షాత్కారే సత్యనాత్మవిషయా తృష్ణా వ్యవచ్ఛిద్యతే తదేవమాత్మత్వేన తురీయావగమస్య సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకత్వాదనర్థకత్వశఙ్కా న యుక్తేతి పరిహరతి—నేత్యాదినా। తురీయస్యాఽఽత్మత్వావగమే సతి సర్వానర్థహేతు తృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణం ఫలముక్తం విద్వదనుభవేన సాధయతి—న హీతి। నను తురీయమశేష విశేషశూన్యం నాఽఽత్మత్వేనావగన్తుం శక్యతే తద్ధేత్వభావాదితి తత్రాఽఽహ —న చేతి। సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన

దర్శయతి—తత్త్వమసీతి।

నిషేధముఖేనైవ తురీయస్య ప్రతిపాదనం న విధిముఖేనేత్యుపపాద్య వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి—సోఽయమిత్యాదినా। బీజాఙ్కుర స్థానీయం మిథో హేతుహేతుమద్భావేన వ్యవస్థితమిత్యర్థః। అవీజాత్మకం కార్యకారణవినిర్ముక్త—

సిద్ధే నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః। న। సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవ రజ్జుస్వరూపప్రతిపత్తివత్త్ర్యవస్థస్యైవాఽఽత్మనస్తురీయత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వా-త్। తత్త్వమసీతివత్।

యది హి వ్యవస్థాత్మవిలక్షణం తురీయమన్యత్తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావాచ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యం శూన్యతాపత్తిర్వా।

రజ్జురివ సర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానా స్థానత్రయేఽప్యాత్మైక ఏవాన్తః ప్రజ్ఞాదిత్వేన వికల్ప్యతే యదా తదాఽన్తః ప్రజ్ఞాదిత్వ-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వస్థాత్రయవిశిష్టస్య తురీయం జీవస్య బ్రహ్మరూపమితి నోపదేశమన్తరేణ సిధ్యతీతి తురీయగ్రన్థ ఆరబ్ధవ్య ఇత్యాహ—సర్పాదీతి। యథా విధిముఖప్రవృత్తేన తత్త్వమసివాక్యేన స్థానత్రయసాక్షిణస్త్వంపదలక్ష్యస్య జీవస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మాత్మతా లక్షణయా బోధ్యతే। తథా నిషేధముఖప్రవృత్తేనాపి శాస్త్రేణ తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య తురీయాత్మత్వం ప్రతిపిపాదయిషితమిత్యర్థః। విపక్షే దోషమాహ—యది హీతి। చేతనానాం విలక్షణం తురీయం చేతనమచేతనం వా? అచేతనత్వే తత్ప్రాప్తిః పురుషార్థో న స్యాత్, చేతనత్వే తదాపరోక్ష్యం న స్యాత్, చేతనాన్తరం హి చేతనాన్తరస్యానుమేయం ప్రసిద్ధం అతస్తదాపరోక్ష్యే కారణాభావాత్ ఆపరోక్ష్యమన్తరేణ చ పురుషార్థాప్రాప్తేః అనర్థకస్తదుపదేశః ఇత్యర్థః। అథవా సత్ప్రకాశస్తావదాత్మా తతోఽన్యచ్చేత్ తురీయం 'నాస్తి' 'న ప్రకాశత' ఇతి శూన్యతాప్రతిపత్తిః స్యాదిత్యర్థః। ఏవం భేదపక్షే దోషమభిధాయాభేదపక్షే లాభమాహ— రజ్జురివేత్యాదినా। స్థానత్రయే ఆత్మైక ఏవ తురీయోఽన్తః ప్రజ్ఞాదిత్వేన వికల్ప్యమానో యదా తదా స్వాభావికాన్తః ప్రజ్ఞత్వాద్య భావసమర్పక శాస్త్రాద్యత్ప్రతిషేధరూపం ప్రమాణవిజ్ఞానముత్పద్యతే తత్సమకాలమేవాధ్యస్తానర్థనివృత్తిః ఫలం సిధ్యతీత్యర్థః।

నను తురీయసాక్షాత్కారాధీనం ఫలం సాక్షాత్కారస్తు న శాబ్దవిజ్ఞానాద్భవతి శబ్దస్య పరోక్షప్రత్యయజనకత్వాత్, అతస్తురీయసాక్షాత్కరణాయ మానసం ప్రత్యక్షమభ్యాసాదిసాధనాన్తరం వాఽన్వేషణీయమ్। న శాబ్దవిజ్ఞానాదేవ పురుషార్థం పరి-

మితి। తత్ర హేతుం సూచయతి—పరమార్థేతి। తస్య విధిముఖేన నిర్దేశానుపపత్తి ప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ— సర్వాదీతి। కిముత్తరేణ గ్రన్థేన తురీయం ప్రతిపాద్యతే కిం వా తస్య స్థానత్రయవైలక్షణ్యం వివక్ష్యతే। ప్రథమే ప్రతిపాదకస్య విధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యమ్। ద్వితీయేఽపి తదానర్థక్యమాపద్యేత। అనుక్త్యైవోక్తాదన్యత్వసిద్ధేరితి మన్వానః శఙ్కతే—నన్వితి। న తావత్తురీయం విధిముఖేన బోధ్యమ్। తస్య స్వప్రకాశత్వాత్। తస్మిన్ప్రకాశాద్యనుదయాత్। తథాపి సమారోపితవిశ్వాదిరూపేణ ప్రతిపన్నం తన్నిషేధేన బోధ్యతే। తదనిషేధే తస్య యథావదప్రథనాత్। అతో న నిషేధానర్థక్యమితి పరిహరతి—న సర్వాదీతి। తురీయస్య పాదత్రయవిలక్షణస్యార్థాదేవ సిద్ధావపి జీవాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య తురీయం బ్రహ్మస్వరూపమితి నోపదేశమన్తరేణ సిధ్యతీతి తురీయగ్రన్థోఽర్థవానిత్యర్థః। యథా విధిముఖేన ప్రవృత్తేన తత్త్వమసీతివాక్యేన స్థానత్రయసాక్షిణస్త్వంపదలక్ష్యస్య తత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతా లక్షణయా బోధ్యతే తథా నిషేధశాస్త్రేణాపి తాత్పర్యవృత్త్యా జీవస్య బ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుం దృష్టాన్తమాహ—తత్త్వమసీతి।

నను స్థానత్రయవిశిష్టస్యాఽఽత్మనో నైవ తురీయాత్మత్వం తురీయగ్రన్థేన ప్రతిపాద్యతే। తురీయస్య విశిష్టాద్విలక్షణత్వేనాత్యన్తభిన్నత్వాత్తత్రాఽఽహ—యది హీతి। ప్రాతిభాసిక వైలక్షణ్యేఽపి విశిష్టోపలక్ష్యయోరాత్యన్తికవైలక్షణ్యాభావాన్న తాత్త్వికం తురీయస్య విశిష్టాదన్యత్వమ్। అన్యథాఽత్యన్తభిన్నయోర్మిథః సంస్పర్శవిరహిణోరుపాయోపేయభావాయోగాత్తురీయప్రతిపత్తౌ విశిష్టస్య ద్వారత్వాభావాదన్యస్య చ తత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదర్శనాత్తురీయాప్రతిపత్తిరేవ స్యాదిత్యర్థః। శాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిః స్యాదితి చేనేత్యాహ—శాస్త్రేతి। తద్విశిష్టరూపమనూద్య విశేషణాంశాపోహేన తస్య తురీయత్వముపదిశతి। భేదే చాఽఽత్యన్తికే తదానర్థక్యాన్న శాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః। మా తర్హి తురీయప్రతిపత్తిర్భూదితి చేత్తత్రాఽఽహ—శూన్యేతి। విశిష్టస్యైవ ప్రతిపత్త్యా తురీస్యాప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్య విశ్వాదేర్విశిష్టస్య ప్రత్యుదస్తత్వాదన్యస్య చాప్రతిపన్నత్వాన్నైరాత్మ్యధీరేవాఽఽపద్యేతేత్యర్థః।

భేదపక్షశ్చేద్యథోక్తదోషవశాన్న సమ్భవతి తర్హిం మా భూత్। అభేదపక్షేఽపి కథం నిర్వహతీతి చేత్తత్ర కిం ఫలం పర్యనుయుజ్యతే కిం వా ప్రమాణాన్తరమథ వా సాధనాన్తరమితి వికల్ప్యాఽఽద్యం దూషయతి—రజ్జురివేతి। యథా రజ్జురధిష్ఠానభూతా సర్పధారాదిభిర్వికల్ప్యతే తథైక ఏవాఽఽత్మా స్థానత్రయేఽపి యదాఽన్తః ప్రజ్ఞత్వాదినా

వికల్ప్యమానో బహుధా భాసతే తదా తదనువాదేనాన్తః ప్రజ్ఞత్వాదిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం తదుత్పత్తిసమానకా లమేవాఽఽత్మన్యనర్థనివృత్తిరూపం ఫలం సిద్ధమితి న ఫలపర్యనుయోగోఽవకాశవానిత్యర్థః। శబ్దస్య సంసృష్టపరోక్షజ్ఞానహేతోరసంసృష్టాపరోక్షజ్ఞానహేతుత్వా—

ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాఽఽత్మన్యనర్థప్రపఞ్చనివృత్తిలక్షణఫలం పరిసమాప్తమితి తురీయాధిగమే ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా న మృగ్యమ్। రజ్జుసర్పవివేకసమకాల ఇవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సతి రజ్జ్వధిగమస్య। యేషాం పునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణ ఘటాధిగమే ప్రమాణం వ్యాప్రియతే తేషాం ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేఽపి చ్ఛిదిర్వ్యాప్రియత ఇత్యుక్తం స్యాత్। యదా పునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణే ప్రవృత్తం ప్రమాణమనుపాదిత్సితతమోనివృత్తిఫలావసానం ఛిదిరివ చ్ఛేద్యావయవసమ్బన్ధవివేకకరణే ప్రవృత్తా తదవయవద్వైధీభావఫలావసానా తదా నాన్తరీయకం ఘటవిజ్ఞానం న

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—తురీయాధిగమ ఇతి। తురీయస్యాత్మనః స్వతోఽపరోక్ష సంవిత్స్వభావత్వాత్ తదాకారం శాబ్దమపి విజ్ఞానమపరోక్షమ్। న చ శబ్దస్య పరోక్షజ్ఞానజనకత్వనియమః, పరోక్షత్వస్య జ్ఞానగతస్య విషయపారోక్ష్యోపాధికత్వాత్। అపరోక్షవిషయే తు శాబ్దజ్ఞానేఽపి పృథగాపరోక్ష్యాయ న ప్రయత్యతే। రజ్జురియం నాయం సర్ప ఇత్యాప్తవాక్యాత్ రజ్జుసర్పయోః వివేక సమకాల ఏవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సతి న రజ్జుసాక్షాత్కారస్య సాధనాన్తరం మృగ్యత ఇత్యర్థః। నను విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలమితి భాట్టాః। కథముచ్యతే—అధ్యస్తనివృత్తిః ప్రమాణఫలమితి తత్రాహ—యేషాం పునరితి। స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా యది వస్తున్యతిశయమాదధ్యాత్ తర్హి అపనయార్థం క్రియాత్వావిశేషాత్ క్రియాపి చ్ఛేద్యే సంయోగాపనయాతిరిక్తమతిశయమాదధీత। న చ తత్ర భావరూపం విభాగమాధత్త ఇతి వాచ్యమ్। సంయోగాశ్రయే సంయోగాభావ ప్రతీతి వినా విభాగానుపలబ్ధేః। న చ నష్టే పటే విభాగప్రతీతిప్రసఙ్గః, సంయోగినోరప్రతీతేరితి భావః। నను భవత్పక్షే యద్యజ్ఞాననివర్తకమేవ

ప్రమాణం తర్హి ఘటస్ఫురణే కారణాభావాద్ఘటవేదనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—యదా పునరిత్యాదినా। ఘటాదేచిద్వివర్తత్వాత్ స్వాధిష్ఠానచిత్తాదాత్మ్యేన స్ఫురణే ప్రాప్తే చిదావరణాజ్ఞానప్రతిబన్ధాద్ఘటాదినం ప్రకాశతే ఘటాయా కారప్రమాణేన తస్మిన్నజ్ఞానేఽపసారితే నాన్తరీయకం ఘటాదిసంవేదనం భవతి, సాక్షాత్ప్రమాణఫలమ్। న చ ఘటాదిసంవేదనస్య స్థాయిత్వప్రసఙ్గస్తమోఽపసారకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థాయిత్వాత్ ప్రమాతృవ్యాపారవ్యఙ్గ్యత్వాచ్చ విషయ సంవేదనం ప్రమాతృసమ్బన్ధీత్యపి న విరుధ్యతే।

నన్విదం వాదాన్తరం, పరేషాం తు జడస్య ఘటాదేః ప్రమాణజన్య ప్రాకట్యమన్తరేణ కథం వ్యవహార్యతా? న తేనాపి వ్యవహార్యతా, జడోపాదానస్య ఘటగత రేఖావజ్జడత్వేన తద్వ్యవహారజనకత్వాసమ్భవాత్। అతీతాదీ తు ఆశ్రయాసమ్భవేన

ఆనన్దగిరిటీకా

యోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రత్యాహ—తురీయేతి। తస్య హి సాక్షాత్కారే న శబ్దాతిరిక్తం ప్రమాణమన్వేష్యమ్। శబ్దస్య విషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్। విషయస్య తురీయస్యాసంసృష్టాపరోక్షత్వాదిత్యర్థః। తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసంఖ్యానాఖ్యం సాధనాన్తరమేష్టవ్యమితి పక్షం ప్రతిక్షిపతి—సాధానాన్తరం వేతి। ప్రసంఖ్యానస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపసాక్షాత్కారం ప్రతి హేతుతేతి భావః।

యథా రజ్జురియం సర్పో నేతి వివేకధీసముదయదశాయామేవ రజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్య ఫలాన్తరం ప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరం వా న మృగ్యతే క్లృప్తత్వాత్తథేహాపీత్యాహ—రజ్జ్వితి। విషయగతం ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలం నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యేషామితి। స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా స్వవిషయే భావరూపమతిశయమాధత్తే చేదపనయార్థం క్రియాత్వావిశేషాచ్ఛిదిరపి చ్ఛేద్యసంయోగాపనయనాతిరిక్తమతిశయమాదధ్యాత్। న చ సంయోగవినాశాతిరిక్తే విభాగే సమ్ప్రతిపత్తిరస్తి। ప్రాకట్యస్య చ ప్రకాశత్వే జ్ఞానవన్నార్థనిష్ఠత్వమప్రకాశత్వే తేనార్థన నార్థోఽస్తీతి భావః।

అజ్ఞాననివర్తకమేవ ప్రమాణమితి పక్షే విషయస్ఫురణే కారణాభావాద్విషయసంవేదనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యదేతి। ఘటో హి తమసా సమావృతో వ్యవహారాయోగ్యస్తిష్ఠతి తస్య

తమసో నిష్క్రమ్య వ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనే ప్రత్యక్షాది ప్రమాణం ప్రవర్తతే। తచ్చానుపాదిత్సితస్యానిష్టస్యాప్రమేయస్య తమసో నివృత్తిలక్షణే యదా పర్యవస్యతి తదా ఘటసంవేదనమార్థికం ప్రమాణఫలం న భవతి। యథా ఛిదిక్రియా ఛేద్యస్య తరోరవయవయోర్మిథః సంయోగ నిరసనే ప్రవృత్తా సతీ తయోరేవచ్ఛేద్యావయవయోర్ద్వైధీభావే ఫలే పర్యవస్యతి న త్వన్యతరావయవేఽపి చ్ఛిదిర్వ్యాప్రియతే తథేహాపి తమోనివృత్తౌ ప్రమాణం నిర్వృణోతి। ఘటస్ఫురణం త్వార్థికమ్। న చ తస్య స్థాయిత్వమభివ్యఞ్జకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః।

---

౧. ఘటోపాదానకస్య ప్రాకట్యస్యేత్యర్థః।

తత్ప్రమాణఫలమ్। న చ తద్వదప్యాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపాదిత్సితాన్తః ప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణ తురీయే వ్యాపారోపపత్తిః। అన్తః ప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవ ప్రభాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః। తథా చ వక్ష్యతి—"జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే" ఇతి। జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణ క్షణాన్తరానవస్థానాత్। అవస్థానే చానవస్థాప్రసఙ్గాద్ద్వైతానివృత్తిః। తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలైవాఽఽత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితి సిద్ధమ్। నాన్తః ప్రజ్ఞమితి తైజసప్రతిషేధః। న బహిష్ప్రజ్ఞమితి విశ్వప్రతిషేధః। నోభయతః ప్రజ్ఞమితి జాగ్రత్స్వప్నయోరన్తరాలావస్థాప్రతిషేధః। న ప్రజ్ఞానఘనమితి సుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః। బీజభావావివేకరూపత్వాత్। న ప్రజ్ఞమితి యుగపత్సర్వవిషయప్రజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః। నాప్రజ్ఞమిత్యచైతన్యప్రతిషేధః।

కథం పునరన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మని గమ్యమానానాం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదివత్ప్రతిషేధాదసత్త్వం గమ్యత ఇతి। ఉచ్యతే। జ్ఞస్వరూపావిశేషేఽపీతరేతరవ్యభిచారాద్రజ్జ్వాదావివ సర్పధారాదివికల్పితభేదవత్సర్వత్రావ్యభిచారాజ్జ్ఞస్వరూపస్య సత్యత్వమ్।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రమాణాహితాతిశయాసమ్భవాద్వ్యయవహారాభావప్రసఙ్గః। భవతు వా జడే ప్రాకట్యం ప్రమాణఫలం, ఆత్మని తు జడవన ప్రమాణవ్యాపార ఇత్యాహ—న చ తద్వ్యదపీతి। న కేవలమాశ్రయాభావేన ప్రమాణాభావాదనన్తరక్షణే తస్య వ్యాపారానుపపత్తిః స్వరూపాభావాచ్చేత్యాహ—జ్ఞానస్యేతి। ద్వైతాన్తఃపాతిప్రమాణజ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తిక్షణాత్ క్షణాన్తరే స్థితిశ్చేదిష్యతే తర్హి తన్నివర్తకమన్యద్వక్తవ్యం తస్యాప్యన్యదిత్యనవస్థా స్యాదిత్యాహ—అవస్థానే చేతి। యస్మాత్ జ్ఞానస్య జన్మైవ వ్యాపారస్తచ్చ నిషేధేనైవోపక్షీణం న ప్రాకట్యజననాయ క్షణాన్తరే స్థితిస్సమ్భవతి తస్మాదిత్యు సంహరతి—తస్మాదితి। అన్తః ప్రజ్ఞత్వాదీనాం ప్రమాణసిద్ధత్వాన్న తన్నిషేధయోగ్యత్వమిత్యాహ—కథం పునరితి। వ్యభిచారిత్వాద్రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వావగమాదతస్తన్నిషేధయోగ్యత్వమిత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి। రజ్జ్వాదావిత్యవివేకిస్వరూపావిశేషే దృష్టాన్తః। ఇతరేతరవ్యభిచారే దృష్టాన్తమాహ—సర్పధారాదీతి। సత్యాలమ్బనమేవ జ్ఞానమధ్యస్తనివర్తనే సమర్థమిత్యభిప్రేత్యాఽఽత్మనః సత్యతామాహ—సర్వత్రేతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

కిం చ ఘటాదేర్జడస్య సంవిదపేక్షత్వాత్తత్ర సంవిదో మానఫలత్వేఽపి నాఽఽత్మన్యజడే సంవిదేకతానే మానస్యాఽఽరోపితధర్మనివర్తకత్వమన్తరేణ సంవిజ్జనకత్వవ్యాపారః సమ్భవతీత్యాహ—న చేతి। తురీయాత్మని సంవేదనజననవ్యాపారో న ప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే। తస్య సంవిదాత్మకత్వాదారోపిత నివృత్తివ్యతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదనపేక్షత్వాదిత్యుక్తమ్। తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ—అన్తః ప్రజ్ఞత్వాదీతి। ఆశ్రయాభావేనాఽఽశ్రిత ప్రమాణాభావాదనన్తరక్షణే తస్య వ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి తథా చేతి। కిం చ జ్ఞానాధీనద్వైత నివృత్త్యవచ్ఛిన్నక్షణాతిరేకేణ న క్షణాన్తరే జ్ఞానం స్థాతుం పారయతి న చాస్థిరం జ్ఞానం వ్యాపారాయ పర్యాప్తమ్। తథా చ జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణ నాఽఽత్మని వ్యాపారోఽస్తీత్యాహ—జ్ఞానస్యేతి। నను జ్ఞానం ద్వైతనివర్తకమపి న స్వాత్మానం నివర్తయతి। నివర్త్యనివర్తకభావస్యైకత్ర విరోధాత్। అతో యావన్నివర్తకం స్థాస్యతి తత్రాఽఽహ—అవస్థానే చేతి। నివర్తకస్య జ్ఞానస్య ద్వైతనివృత్తేరనన్తరమపి నివర్తకాన్తరమపేక్ష్యావస్థానే చ తస్య తస్య నివర్తకాన్త వ్యపేక్షత్వాదాద్యస్యాపి విజ్ఞానస్య నివర్తకత్వాసిద్ధిః। న చ జ్ఞానస్య స్వనివర్తకత్వానుపపత్తిః స్వపరవిరోధినాం భావానాం బహులముపలమ్భాదిత్యర్థః

జ్ఞానస్య జన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావాత్తజ్జన్మనశ్చ ద్వైతనిషేధేనైవోపక్షయాత్క్షణాన్తరే విషయస్ఫురణజననాయానవస్థానాదారోపితాతద్ధర్మనివృత్త్యైవ జ్ఞానం పర్యవసితమిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి। ప్రతిషేధజనితం విజ్ఞానమేవ ప్రమాణమ్। తస్య వ్యాపారో జన్మైవ। తేన సమానకాలవానర్థనివృత్తిరితి యోజనా। తత్ర హేతుమాహ—బీజభావేతి। సుషుప్తం హి స్వప్నజాగరిత ప్రతి బీజభావస్తస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాం సర్వేషాం ఘనమేకం సాధారణమవిభక్తం సుషుప్తమితి తత్రప్రతిషేధో నేత్యాదినా సమ్భవతీత్యర్థః।

యుక్తం సర్పాదీనాం రజ్జ్వాదౌ భ్రాన్తిప్రతిపన్నానాం ప్రతిషేధాదసత్త్వమ్। ఆత్మని తు ప్రమాణేన గమ్యమానానామన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనాం న ప్రతిషేధో యుజ్యతే మానవిరోధాదితి శఙ్కతే—కథమితి। ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాద్యుక్తమన్తః ప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితి పరిహరతి—ఉచ్యత ఇతి। విమతమసత్యం వ్యభిచారిత్వాత్సంప్రతిపన్నవదిత్యాహ—జస్వరూపేతి। తస్యావిశేషోఽవ్యభిచారస్తత్ర రజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణమ్। అన్తః ప్రజ్ఞత్వాదీనామితరేతరవ్యభిచారే నిదర్శనం సర్పధారా-

---

సుషుప్తే వ్యభిచరతీతి చేన్న। సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్। "న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః। అత ఏవాదృష్టమ్। యస్మాదదృష్టం తస్మాదవ్యవహార్యమ్। అగ్రాహ్యం కర్మేన్ద్రియైః। అలక్షణమలిఙ్గమిత్యేతదననుమేయమిత్యర్థః। అత ఏవాచిన్త్యమ్। అత ఏవావ్యపదేశ్యం శబ్దైః। ఏకాత్మప్రత్యయసారం జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోఽయమాత్మేత్యవ్యభిచారీ యః ప్రత్యయస్తేనానుసరణీయమ్। అథ వైక ఆత్మప్రత్యయః సారం ప్రమాణం యస్య తురీయస్యాధిగమే తత్తురీయమేకాత్మప్రత్యయసారమ్। "ఆత్మేత్యేవోపాసీత" ఇతి శ్రుతేః। అన్తః ప్రజ్ఞత్వాదిస్థానిధర్మప్రతిషేధః కృతః। ప్రపఞ్చోపశమమితి జాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావ ఉచ్యతే। అత ఏవ శాన్తం శివం, యతోఽద్వైతం భేదవికల్పరహితం చతుర్థం తురీయం మన్యన్తే। ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్। స ఆత్మా స విజ్ఞేయ ఇతి, ప్రతీయమానసర్పభూఛిద్రదణ్డాదివ్యతిరిక్తా యథా రజ్జుస్తథా తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థ ఆత్మా। "అదృష్టో ద్రష్టా" న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే" ఇత్యాదిభిరుక్తో యః స విజ్ఞేయ ఇతి భూతపూర్వగత్యా జ్ఞాతే ద్వైతాభావః॥౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అవ్యభిచారిప్రత్యయేన విశిష్టానాం విశ్వాదీనాం స్వరూపమేకం తురీయం బ్రహ్మానుత్రియత ఇతి పారోక్ష్యేణ వ్యాఖ్యాతమ్। ఇదానీమయమాత్మా బ్రహ్మేత్యపరోక్ష ఏవైకః ప్రత్యయః ప్రమాణమితి వ్యాచష్టే–అథవేతి॥౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

దీతి। విమతం సత్యమవ్యభిచారిత్వాద్రజ్జ్వాదివదిత్యాహ—సర్వత్రేతి। తస్య చ సత్యత్వే సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వసిద్ధిరితి భావః। అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధి శఙ్కతే—సుషుప్త ఇతి। న తత్ర చైతన్యస్య వ్యభిచారః సుషుప్తస్య స్ఫురణవ్యాప్తతయా సాధకస్ఫురణస్యాఽఽవశ్యకత్వాదిత్యాహ—న సుషుప్తస్యేతి। సుషుప్తే సాధకస్ఫురణస్య సత్త్వే ప్రమాణమాహ—న హీతి

నిషేధశాస్త్రాలోచనయా నిర్విశేషత్వం తురీయస్యోక్తం తదేవ హేతుకృత్య జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వమాహ—అత ఏవేతి। దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనాదదృష్టత్వాదర్థక్రియారాహిత్యమితి విశేషణాన్తరమాహ—యస్మాదితి। అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి—కర్మేన్ద్రియైరితి। అలక్షణమిత్యయుక్తమ్ సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యాదిలక్షణోపలమ్భాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—అలిఙ్గమితి। కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాదిత్యాదిలిఙ్గోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాఽహ—అననుమేయమితి। ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తం విశేషణాన్తరమాహ—అత ఏవేతి। మనోవిషయత్వాభావాదేవ శబ్దావిషయత్వం శబ్దప్రవృత్తేస్తత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ—అత ఏవేతి। తర్హి యథోక్తం వస్తు నాస్త్యేవ ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏకాత్మేతి।

పరోక్షార్థం విషయతయా విశేషణం వ్యాఖ్యాయాపరోక్షార్థతయాఽపి వ్యాకరోతి—అథ వేతి। అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాఽఽత్మని ప్రమాణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిముదాహరతి—ఆత్మేత్యేవేతి। యచ్చాప్నోతీత్యాదినా పరిపూర్ణత్వాదిలక్షణస్తావదాత్మోక్తః। స చ వాఙ్మనసాతీతః శ్రుతిభ్యోఽవగతస్తమేవైకరసం పరమాత్మానం ప్రత్యక్త్వేన గృహీత్వా

తన్నిషస్తిషతీత్యాత్మనోఽవస్థాత్రయాతీతస్య తురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వం శ్రుతితో దృష్టమిత్యర్థః।

విశేషణాన్తరస్య పునరుక్తిం పరిహరన్నర్థభేదమాహ—అన్తరితి। స్థానిధర్మస్య స్థానధర్మస్య చ ప్రతిషేధోఽన్తః శబ్దేన పరామృశ్యతే। శాన్తం రాగద్వేషాదిరహితమవిక్రియం కూటస్థమిత్యర్థః। శివం పరిశుద్ధం పరమానన్దబోధరూపమితి యావత్। యస్మాద్ద్వైతాభావోపలక్షితం తస్మాచ్చతుర్థమిత్యాహ—యత ఇతి। అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే—భేదేతి। సంఖ్యావిశేషవిషయత్వాభావే కథం చతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రతీయమానేతి। చతుర్థతురీయయోర్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్య-మ్। తస్యోక్తవిశేషణత్వేఽపి మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స ఆత్మేతి। ఆత్మని యథోక్తవిశేషణాని న ప్రతిభాన్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స విజ్ఞేయ ఇతి। తదేవ వ్యాచష్టే—ప్రతీయమానేతి। న హి ద్రష్టుర్దృష్టేవిపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాదిత్యాదివాక్యాని ప్రతీకోపాదానేన దర్శయతి—న హి ద్రష్టురితి। ఆత్మన్యవ్యవహార్యే కుతో విజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్కయ భూతపూర్వం మవిద్యావస్థాయాం యా జ్ఞేయత్వాఖ్యాఽవగతిస్తయేదానీమపి విజ్ఞేయత్వముక్తమిత్యాహ—భూతేతి। విద్యావస్థాయామేవ కిమితి జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగో న భవతి తత్రాఽఽహ—జ్ఞాత ఇతి। జ్ఞానేన తత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదిత్యర్థః॥౭॥

(అథ గౌడపాదీయకారికాః)

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

నివృత్తేః సర్వదుఃఖానామీశానః ప్రభురవ్యయః।

అద్వైతః సర్వభావానాం దేవస్తుర్యో విభుః స్మృతః॥౧౦॥

కార్యకారణబద్ధౌ తావిష్యేతే విశ్వతైజసౌ।

ప్రాజ్ఞః కారణబద్ధస్తు ద్వౌ తౌ తుర్యే న సిధ్యతః॥౧౧॥

నాఽఽత్మానం న పరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతమ్।

ప్రాజ్ఞః కిఞ్చన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్సదా॥౧౨॥

ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా। ఈశాన ఇత్యస్య పదస్య వ్యాఖ్యానం ప్రభురితి। దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి ప్రభుర్భవతీత్యర్థః। తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్దుఃఖనివృత్తేః। అవ్యయో న వ్యేతి స్వరూపాన వ్యభిచరతీతి యావత్। ఏతత్కుతః। యస్మాదద్వైతః సర్వభావానాం రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్స ఏష దేవో ద్యోతనాత్తురీయశ్చతుర్థో విభుర్వ్యాపీ స్మృతః॥౧౦॥

విశ్వాదీనాం సామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతే తుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థమ్। కార్యం క్రియత ఇతి ఫలభావః। కారణం కరోతీతి బీజభావః। తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణాభ్యాం బీజఫలభావాభ్యాం తౌ యథోక్తౌ విశ్వతైజసౌ బద్ధౌ సంగృహీతావిష్యేతే। ప్రాజ్ఞస్తు బీజభావేనైవ బద్ధః। తత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవ హి బీజం ప్రాజ్ఞత్వే నిమిత్తమ్। తతో ద్వౌ తౌ బీజఫలభావౌ తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణే తుర్యే న సిధ్యతో న విద్యేతే న సమ్భవత ఇత్యర్థః॥౧౧॥

కథం పునః కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్య, తురీయే వా తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌ బన్ధౌ న సిధ్యత ఇతి। యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతం బాహ్యం ద్వైతం ప్రాజ్ఞో న కిఞ్చన సంవేత్తి తథా విశ్వతైజసౌ తతశ్చాసౌ తత్త్వాగ్రహణేన తమసాఽన్యథాగ్రహణబీజభూతేన బద్ధో భవతి। యస్మాత్తురీయం తత్సర్వదృక్సదా తురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా సదైవేతి సర్వం చ తద్దృక్చేతి సర్వహక్తస్మాన్న తత్త్వాగ్రహణలక్షణం బీజమ్। తత్ర తత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యత ఏవాభావో న హి సవితరి సదా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సర్వభావానాం కల్పితానామద్వైతోఽధిష్ఠానభూత ఇతి నాశే కారణాభావాదవ్యయ ఇత్యర్థః॥౧౦—౧౧—౧౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదిశ్రుత్యుక్తేఽర్థే తద్వివరణరూపాఞ్శ్లోకానవతారయతి—అత్రేతి। వివిధం స్థానత్రయమస్మాద్భవతీతి వ్యుత్పత్త్యా తురీయో విభురుచ్యతే। న హి తురీయాతిరేకేణ స్థానత్రయమాత్మానం ధారయతి। సర్వదుఃఖానామాధ్యాత్మికాది భేదభిన్నానాం తద్ధేతూనాం తదాధారాణామితి యావత్। ఈశానపదం ప్రయుజ్య ప్రభుపదం ప్రయుఞ్జానస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఈశాన ఇతి। తురీయస్య దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి సామర్థ్యస్య నిత్యత్వాన్న కదాచిదపి దుఃఖం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తద్విజ్ఞానేతి। సంసృష్టరూపేణ వ్యయోఽస్తీత్యాశఙ్కయ విశినష్టి—స్వరూపాదితి। తత్ర ప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వం హేతుమాహ—ఏతత్ కుత ఇతి। అతో ద్వితీయస్య వ్యయహేతోరభావాదితి శేషః। విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సర్వభావానామితి। అవస్థాత్రయాతీ-తస్య తురీయస్యోక్తలక్షణత్వం విద్వదనుభవసిద్ధమితి సూచయతి స్మృత ఇతి॥౧౦॥

విశ్వాదిష్వవాన్తరవిశేషనిరూపణద్వారేణ తురీయమేవ నిర్ధారయతి—కార్యేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—విశ్వాదీనామితి। విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వం సామాన్యం ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం విశేషః। అథేదం నిరూపణం కుత్రోపయుజ్యతే। తత్రాఽఽహ—తుర్యేతి। ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం సాధయతి—తత్త్వాప్రతిబోధేతి। త్రయాణామవాన్తరవిశేషే స్థితే ప్రకృతే తురీయే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తత ఇతి। తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వం చిదేకతానే తయోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ—న సమ్భవత ఇతి॥౧౧॥

ప్రాజ్ఞస్య కారణబద్ధత్వం సాధయతి—నాఽఽత్మానమితి। తురీయస్య కార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వం స్పష్టయతి—తుర్యమితి। శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ—కథమితి। వాశబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిః సూచ్యతే। ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేన పాదత్రయం వ్యాచష్టే—యస్మాదితి। విలక్షణమనాత్మానమితి యావత్। అనృతమిత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి। ద్వైతం ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః। వైధర్మ్యోదాహరణమ్—యథేతి। ప్రాజ్ఞస్య విభాగవిజ్ఞానాభావే ఫలమాహ—తతశ్చేతి। యథోక్తే తమసి కార్యంలిఙ్గమనుమానం సూచయతి—అన్యథేతి। ద్వితీయం చోద్యం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన ప్రత్యాఖ్యాతి—యస్మాదిత్యాదినా। సదైవ తురీయాదన్యస్యాభావాతురీయమేవ సర్వం తచ్చ సదా హగ్రూపమితి యస్మాత్తస్మాదితి యోజనా। తత్రేతి పరిపూర్ణం

ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభయోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః।
వీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే॥౧౩॥

స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా।
న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యన్తి నిశ్చితాః॥౧౪॥

ప్రకాశాత్మకే తద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథా ప్రకాశనం వా సమ్భవతి। "న హి ద్రష్టుర్దృష్టేవిపరిలోపో విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః। అథ వా జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థః సర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ ఏవేతి సర్వదృక్సదా। "నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ" ఇత్యాదిశ్రుతేః॥౧౨॥

నిమిత్తాన్తరప్రాప్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయం శ్లోకః। కథం ద్వైతాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్యైవ న తురీయస్యేతి ప్రాప్తాఽఽశఙ్కా నివర్త్యతే। యస్మాద్బీజనిద్రాయుతస్తత్త్వాప్రతిబోధో నిద్రా। సైవ చ విశేషప్రతిబోధప్రసవస్య బీజమ్। సా బీజనిద్రా। తయా యుతః ప్రాజ్ఞః। సదా దృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణా నిద్రా తురీయే న విద్యతే। అతో న కారణబన్ధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః॥౧౩॥

స్వప్నోఽన్యథాగ్రహణం సర్ప ఇవ రజ్జ్వామ్। నిద్రోక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణం తమ ఇతి। తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌ విశ్వతైజసౌ। అతస్తౌ కార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ। ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితయా కేవలయైవ నిద్రయా యుత ఇతి కారణబద్ధ ఇత్యుక్తమ్। నోభయం పశ్యన్తి తురీయే నిశ్చితా బ్రహ్మవిదో విరుద్ధత్వాత్సవితరీవ తమః। అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః॥౧౪॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తురీయం కారణబద్ధం ద్వైతాగ్రహణవత్త్వాత్ ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానవిరాధపరిహారాయ శ్లోక ఇత్యాహ— నిమిత్తాన్తర ప్రాప్తేతి। ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావికార్యనియతపూర్వభావిత్వం కారణబద్ధత్వే ప్రయోజకమ్, అతోఽప్రయోజకో హేతురిత్యాహ—యస్మాద్బీజనిద్రాయుత ఇతి। కిఞ్చ తురీయస్య విశుద్ధహవస్వభావత్వాత్ తత్త్వాప్రతిబోధ గ్రాహకబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాహ—సదా దృక్స్వభావత్వాదితి ॥౧౩॥

కార్యకారణబద్ధౌ తావితి శ్లోకార్థం ప్రపఞ్చయతి—స్వప్ననిద్రాయుతావితి ॥౧౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

చిదేకతానం తురీయం పరామృశ్యతే। అత ఏవేతి। కారణాభావే కార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః। తురీయే తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసమ్భవం దృష్టాన్తేన సాధయతి న హీతి। యత్తు తురీయస్య సదా దృగాత్మత్వముక్తం తత్ర ప్రమాణమాహ—న హి ద్రష్టురితి। చతుర్థపాదం ప్రకారాన్తరేణ యోజయతి — అథ వేతి। తత్రాపి శ్రుతిమనుకూలయతి—నాన్యదితి ॥౧౨॥

అనుమానప్రయుక్తాం తురీయేఽపి కారణబద్ధత్వాశఙ్కాం పరిహరతి—ద్వైత స్యేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యం గృహ్ణాతి—నిమిత్తాన్తరేతి। విమతం కారణబద్ధం ద్వైతాగ్రహణవత్త్వాత్ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవ దర్శయనిమిత్తాన్తరమేవ స్ఫోరయతి—కథమితి। అనుమానకృతాశఙ్కానివర్తకత్వేన శ్లోకమవతారయతి—ప్రాప్తేతి। ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయా నియతపూర్వం భావిత్వం కారణబద్ధత్వ ప్రయోజకమ్। న చ తురోయస్య తదస్తీత్యప్రయోజకో హేతురిత్యాహ—యస్మాదితి। కించ తురీయస్య విశుద్ధచిద్ధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాహ—సదేతి। న చ పూర్వోక్తోపాధేః సాధనవ్యాప్తిస్తురీయస్యోత్తర భావికార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితి మత్వాఽఽహ—తత్త్వేతి। దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యామనత్వే ఫలితమాహ—అతో నేతి॥ ౧౩॥

కార్యకారణబద్ధౌ తావిత్యాదిశ్లోకోక్తమర్థమనుభవావష్టమ్భేన ప్రపఞ్చయతి—స్వప్నేతి। నను తైజసస్యైవ స్వప్నయుక్తత్వం యుక్తం న తు విశ్వస్య ప్రబుధ్యమానస్య తద్యోగో యుజ్యతే ప్రబుధ్యమానత్వవ్యాఘాతాత్। కథమవిశేషేణ విశ్వతైజసో స్వప్ననిద్రాయుతావితి।

తత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ —స్వప్న ఇతి। యథా రజ్జ్వాం సర్పో గృహ్యమాణోఽన్యథా గృహ్యతే తథాఽఽత్మని దేహాదిగ్రహణమన్యథాగ్రహణమ్। ఆత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యస్య శ్రుతియుక్తిసిద్ధత్వాత్తేన స్వప్నశబ్దితేనాన్యథాగ్రహణేన సంస్పృష్టత్వం విశ్వతైజసయోర విశిష్టమిత్యర్థః। తథా నిద్రాణస్యైవ నిద్రా యుక్తా న తు ప్రబోధవతో విశ్వస్యేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ- నిద్రేతి।ఉక్తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోర్వైశిష్ట్యం నిగమయతి—తాభ్యామితి। తయోరన్యథాగ్రహణేన అగ్రహణేన చ వైశిష్ట్యం ప్రాగపి సూచితమిత్యాశఙ్క్యాహ—అత ఇతి। ద్వితీయం పాదం విభజతే—ప్రాజ్ఞస్త్వితి। ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే—నోభయమితి। తురీయే నిద్రాస్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ—విరుద్ధత్వాదితి।
అజ్ఞానతత్కార్యయోనిత్యవిజ్ఞప్తిరూపే తురీయే విరుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ— సవితరీ వేతి। తురీయే వస్తుతో నావిద్యాతత్కార్యయోః సఙ్గతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్య ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ—అతో నేతి॥౧౪॥

అన్యథా గృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః।

విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే॥౧౫॥

అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే।

అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా॥౧౬॥

కదా తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యుచ్యతే। స్వప్నజాగరితయోరన్యథా రజ్జ్వాం సర్పమివ గృహ్ణతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి। నిద్రా తత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసు తుల్యా। స్వప్ననిద్రయోస్తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వమ్। అన్యథా గ్రహణప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి తస్మిన్విపర్యాసః స్వప్నః। తృతీయే తు స్థానే తత్త్వాజ్ఞానలక్షణా నిద్రైవ కేవలా విపర్యాసః। అతస్తయోః కార్యకారణస్థానయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబన్ధరూపే పరమార్థతత్త్వప్రతిబోధతః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే తదోభయలక్షణం బన్ధరూపం తత్రాపశ్యంస్తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః॥౧౫॥

యోఽయం సంసారీ జీవః స ఉభయలక్షణేన తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్మనాఽన్యథాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తేన మాయాలక్షణేన స్వప్నేన మమాయం పితా పుత్రోఽయం నప్తా క్షేత్రం పశవోఽహమేషాం స్వామీ సుఖీ దుఃఖీ క్షయితోఽహమనేన వర్ధితశ్చానేనేత్యేవంప్రకారాన్స్వప్నాన్స్థానద్వయేఽపి పశ్యన్సుప్తో యదా వేదాన్తార్థతత్త్వాభిజ్ఞేన పరమకారుణికేన గురుణా నాస్యేవం త్వం హేతుఫలాత్మకః కిం తు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా తదైవం ప్రతిబుధ్యతే। కథం నాస్మిన్బాహ్యమాభ్యన్తరం వా

అనుభూతిరవరూపాచార్యటీకా

తయోరితి ద్వివచనం త్రిషు కథం ఘటతే తత్రాహ—స్వప్ననిద్రయోరితి। విశ్వతైజసావేకో రాశిః ప్రాజ్ఞో ద్వితీయస్తతః శ్లోకే ద్వివచనం న విరుధ్యత ఇతి భావః। కస్మింస్థానే కో విపర్యాస ఇత్యాశఙ్క్యాహ—అన్యథేతి। తస్మిన్నితి విశ్వతైజసాఖ్యే కార్యస్థానే తత్త్వప్రతిబోధేన విపర్యాసే క్షీణే ఇత్యుక్తమ్॥౧౫॥

కీదృశం తర్హి తత్త్వం ప్రతిబుధ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—అనాదిమాయేతి। యదా ప్రతిబోధ్యత ఇతి శేషః। కేన కథం వా ప్రతిబోధ్యత ఇత్యత ఆహ—వేదాన్తార్థేతి॥౧౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

కదా తర్హి స్వప్నో భవతీత్యపేక్షాయామాహ—అన్యథేతి। నిద్రా తర్హి కదేతి సన్దిహానం ప్రత్యాహ— నిద్రేతి। తురీయప్రతిపత్తిసమయం సఙ్గిరతే—విపర్యాస ఇతి। శ్లోకవ్యావర్త్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి—కదేతి। కదా స్వప్ననిష్ఠ భవతి కదా నిద్రానిష్ఠః స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం శ్లోకేన దర్శయతి—ఉచ్యత ఇతి। తత్ర కదా స్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి—స్వప్నేతి। అవస్థాద్వయే స్వప్నద్రష్టురిత్యర్థః। ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధత్తే—నిద్రేతి। విశ్వాదిషు త్రిషు తయోరితి ద్వివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్వప్ననిద్రయోరితి। విశ్వతైజసావేకో రాశిః। ప్రాజ్ఞో ద్వితీయః। తతః శ్లోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః। ప్రథమే రాశౌ విపర్యాసస్వరూపం కథయతి—అన్యథేతి। ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి—తృతీయే త్వితి। ద్వితీయార్ధగతాన్యక్షరాణి

వ్యాకరోతి—అత ఇతి। ద్వివచనస్యోపపన్నత్వాద్విపర్యాసస్య చ విభాగేన నిర్ధారితత్వాదిత్యర్థః। తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివిధత్తే—తదేతి। తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః ॥౧౫॥

కదా తత్త్వప్రతిబోధో విపర్యాసక్షయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ—అనాదీతి। ప్రతిబుధ్యమానం తత్త్వమేవ విశినష్టి—అజమితి। జీవశబ్దవాచ్యమర్థం నిర్దిశతి—యోఽయమితి। పరమాత్మైవ జీవభావమాపన్నః సంసరతీత్యర్థః। తస్య కథం జీవభావాపత్తిరిత్యాశఙ్క్య కార్యకారణబద్ధత్వాదిత్యాహ —స ఇతి। పరమాత్మోభయలక్షణేన స్వాపేన సుప్తో జీవో భవతీత్యన్వయః। స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవ ప్రకటయతి—తత్త్వేత్యాదినా। మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే। సుప్తమేవ వ్యనక్తి— మమేత్యాదినా। స్వాపపరిగృహీతస్యైవ ప్రతిబోధనావకాశో భవతీత్యాహ—యదేతి। యదా సుషుప్తస్తదా బుధ్యత ఇతి శేషః। ప్రతిబోధకం విశినష్టి—వేదాన్తార్థేతి। కథం ప్రతిబోధనం తదాహ—నాసీతి। అనుభూయమానత్వమేవమిత్యుచ్యతే। యదోక్తవిశేషణేన గురుణా ప్రతిబోధ్యమానః శిష్యస్తదాఽసావేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ప్రతిబుద్ధో భవతీత్యుక్తమ్। తమేవ ప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన విశదయతి—కథమిత్యాదినా। అస్మిన్నితి సప్తమ్యా బోధ్యాత్మరూపం పరామృశ్యతే। బాహ్యం కార్యమాన్తరం కారణం తచ్చోభయమిహ నాస్తి। తతో జన్మాదేర్భావవికారస్య నాత్రావకాశః సమ్భవతీత్యర్థః।

---

౧. తయోః తైజసప్రాజ్ఞయోః —— విపర్యాసే క్షీణే ఇతి యోజనా। సుషుప్తే అజ్ఞానమేవ విషయం ఇత్యుపచర్యతే తద్వజత్వాత్తస్య।

ప్రపఞ్చో యది విద్యేత నివర్తేత న సంశయః।

మాయామాత్రమిదం ద్వైతమద్వైతం పరమార్థతః॥౧౭॥

జన్మాదిభావవికారోఽస్త్యతోఽజం సబాహ్యాభ్యన్తరసర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః।
యస్మాజ్జన్మాదికారణభూతం నాస్మిన్నవిద్యాతమోబీజం నిద్రా విద్యత ఇత్యనిద్రమ్।
అనిద్రం హి తత్తురీయమత ఏవాస్వప్నమ్। తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య।
యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మానం బుధ్యతే తదా॥౧౬॥

ప్రపఞ్చనివృత్త్యా చేత్ప్రతిబుధ్యతేఽనివృత్తే ప్రపఞ్చే కథమద్వైతమితి। ఉచ్యతే।
సత్యమేవం స్యాత్ప్రపఞ్చో యది విద్యేత। రజ్జ్వాం సర్ప ఇవ కల్పితత్వాన్న తు స విద్యతే।
విద్యమానశ్చేన్నివర్తేత న సంశయః। న హి రజ్జ్వాం భ్రాన్తిబుద్ధ్యా కల్పితః సర్పో విద్యమానః
సన్వివేకతో నివృత్తః। నైవ మాయా మాయావినా ప్రయుక్తా తద్దర్శినాం చక్షుర్బన్ధాపగమే
విద్యమానా సతీ నివృత్తా। తథేదం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం ద్వైతం
రజ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతం పరమార్థతస్తస్మాన్న కశ్చిత్ప్రపఞ్చః ప్రవృత్తో నివృత్తో
వాఽస్తీత్యభిప్రాయః॥౧౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రపఞ్చనివృత్త్యా సద్వితీయత్వమాశఙ్క్యాహ—ప్రపఞ్చో యదీతి। ప్రమాణికస్యైవాభావః
ప్రామాణికః ప్రసిద్ధో నాపరః। ఆగన్తుకమిథ్యాభూతప్రపఞ్చస్య నివృత్తిరపి న వస్త్వితి నాత్ర
విఘాత ఇత్యర్థః॥౧౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

అవతారితం విశేషణం సప్రమాణం యోజయతి—సబాహ్యేతి। అజత్వాదేవానిద్రం కార్యాభావే
కారణస్య ప్రమాణాభావేన వక్తుమశక్యత్వాదితి మత్వాఽఽహ—యస్మాదితి। అనిద్రత్వం
హేతుం కృత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి—అత ఏవేతి।
అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యం హేతుం కృత్వా విశేషణద్వయమిత్యాహ—
యస్మాచ్చేతి। తత్త్వమేవంలక్షణమస్తు। ఆత్మనః కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ—తదా
విశిష్టేనాఽఽచార్యేణ విశిష్టం శిష్యం ప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః॥౧౬॥

తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం తదయుక్తం ప్రపఞ్చస్య ద్వితీయస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రపఞ్చ ఇతి। ప్రపఞ్చనివృత్త్యా తురీయప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితి సైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాం పూర్వవాద్యనువదతి—ప్రపఞ్చేతి। తర్హి పూర్వం ప్రపఞ్చనివృత్తేరనివృత్తస్య తస్య సత్త్వాన్నాద్వైతం సద్ధుమర్హతీతి పూర్వవాద్యేవ బ్రవీతి—అనివృత్త ఇతి। సిద్ధాన్తీ ఇలోకేనోత్తరమాహ—ఉచ్యత ఇతి। కిం ప్రపఞ్చస్య వస్తుత్వముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే కిం వాఽవస్తుస్వమితి వికల్ప్యాఽఽద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమఙ్గీకరోతి —సత్యమితి। అద్వైతం తర్హి కథముపపద్యేతేత్యాశఙ్క్య ప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వపక్షే తదుపపత్తిరిత్యాహ— రజ్జ్వామితి। యథా సర్పో రజ్జ్వాం కల్పితో వస్తుతో నాస్తి తథా ప్రపఞ్చోఽపి కల్పితత్వాన్నైవ వస్తుతో విద్యతే। తథా చ తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః। ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి—విద్యమానశ్చేదితి। యద్యాత్మన కారణాధీనః సన్ప్రపఞ్చో విద్యేత తదా కృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యమ్భావినీ। కార్యస్య చ నివృత్తిర్నామ కారణసంసర్గస్తతః సతి కారణే ప్రపఞ్చనివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశఙ్కయేత। న చ కారణాధీనః సన్ప్రపఞ్చోఽస్తి। తస్య కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః। ప్రపఞ్చస్య మాయయా విద్యమానత్వం న తు వస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి—న హ్యేత్యాదినా। సర్పో హి రజ్జ్వాం భ్రాన్త్యా కల్పితో నాయం సర్పో రజ్జురేష ఏవేతి వివేకధియా నివృత్తో నైవ వస్తుతో విద్యతే। బాధితస్య కాలత్రయేఽపి సత్త్వాభావాత్। మాయా చేన్ద్రజాలశబ్దవాచ్యా మాయావినా ప్రదర్శితా పార్శ్వస్థానాం మాయాదర్శనవతాం చక్షుర్గతస్య యథార్థదర్శనప్రతిబన్ధకస్యాపగమే సతి సముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతో నివృత్తా సతీ నైవ వస్తుతో విద్యమానా భవితుముత్సహతే।

---

౧. ప్రపఞ్చ యది విద్యేత—మాధ్వానాం " దేహగేహాదౌ స్వస్వామిభావసమ్బన్ధో యది స్వాతన్త్ర్యేణ విద్యేత" ఇతి సాధ్యాహారం వివరణం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రద్వేషేణ న తు శబ్దార్థః।

నివర్తేత న సంశయః—'యది పరాధీనోఽపి విద్యేత తదా ఈశ్వరప్రసాదాన్నివర్తేత' ఇతి వ్యాఖ్యానం సాధ్యాహారత్వాన్న యుక్తమ్।

అజ్ఞైః ద్వైతం ద్వితీయేన ప్రకారేణ జ్ఞాతం తత్ వైపరీత్యేన జ్ఞాతం తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానమ్, తత్ మాయామాత్రమ్। భగవదిచ్ఛయా మాయయా నిర్మితం తతః తదిచ్ఛయా నివర్తత ఇత్యర్థః। తత్రాపి మాయాపదస్యేచ్ఛార్థకత్వమసమ్భావితమ్ ।

౨. అజం జన్మరహితం, అనిద్రం అజ్ఞానరహితం అస్వప్నం భ్రమరహితం అత ఏవాద్వైతం తదా బుధ్యతే (కల్పం ౨.౧.౧౧)।

వికల్పో వినివర్తేత కల్పితో యది కేనచిత్।

ఉపదేశాదయం వాదో జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే॥౧౮॥

నను శాస్తా శాస్త్రం శిష్య ఇతి వికల్పః కథం నివృత్త ఇత్యుచ్యతే। వికల్పో వినివర్తేత యది కేనచిత్కల్పితః స్యాత్। యథాఽయం ప్రపఞ్చో మాయారజ్జుసర్పవత్తథాఽయం శిష్యాదిభేదవికల్పోఽపి ప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తోఽత

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

శాస్త్రాదివిభాగస్య మిథ్యాత్వే సత్యఫలహేతుత్వానుపపత్తేః సత్యత్వం వక్తవ్యం తతస్తన్నివృత్తినిరూపితరూపా వక్తవ్యేత్యభిప్రేత్యాహ—నతు శాస్త్రేతి। కల్పిత ఇతి। సమర్థితో యది కేనచిత్ ప్రమాణేన స్యాత్। నివృత్తిరపి నిరూపితరూపా స్యాత్ న త్వయం మయా ప్రమాణేన సమర్థితః కల్పితాహిదేశాదేరపి సత్యమూర్ఛాదికార్యహేతుత్వదర్శనాదిత్యభిప్రేత్యాహ—యథాఽయమిత్యాదినా। సర్వస్య సతో బ్రహ్మరూపత్వేఽపి ఉపదేశక్రియోపాధౌ కల్పితభేదేన గురుత్వం శిష్యత్వం చ సమారోపితం ఉపాధినివృత్తౌ నివర్తత ఇత్యర్థః।

ఏతేనైతదపాస్తమ్। యదాహుః—అద్వైతే ప్రమాణమస్తి చేదద్వైతస్య వ్యాఘాత ఇతి। యతః ప్రమాణం అద్వైతప్రమితి స్వకార్యం కృత్వా ఆశ్రయాభావాదుపసంహ్రియతే అతః ప్రమితస్యాద్వైతస్య న ప్రమాణేన విరోధః। కిఞ్చ, అద్వైతప్రమాణేన స్వప్రమేయం న హన్యతే। హన్తృత్వే తన్న తన్మానం మానం హన్తృ న కస్యచిత్॥కిఞ్చ న వా అద్వైతప్రమాణయోః ప్రమిత్యభావేన తద్విరోధః ప్రమాతుం శక్యస్త్వయా। విశేషణాసిద్ధౌ విశిష్టాసిద్ధేరత స్తే భ్రమ ఏవాభూత్ అద్వైతప్రమాణే సతి తద్వ్యాఘాత ఇతి।

కిఞ్చ ప్రమాణం ప్రమేయభిన్నమితి వ్యాప్తిబలాత్తే విరోధబుద్ధిరావిరభూత్। తత్ర చ న సత్యత ఏవ భిన్న వమస్మత్సమ్మతం వ్యావహారికేణాపి తదుపపత్తేః తవాపి బిమ్బాత్ప్రతిబిమ్బస్య తాత్త్వికభేదాభావేఽపి తత్ర తన్మానం సమ్మతం అతః కథం సదద్వైతస్య ప్రమాణభావేన విరోధః।

భవతు వా అన్యస్య ప్రమేయాత్ప్రమాణస్య సత్యత ఏవ భిన్నత్వమ్। నాద్వైతాత్తత్ప్రమాణస్య, అద్వైతతత్ప్రమాణత దానామేకప్రమాణవిషయత్వాత్ అద్వైతప్రమాణస్య చాద్వతాకారసమాప్తస్య చ భేదే వ్యాపారాయోగాత్ అనుపపత్యా చాక్షిప్తస్య భేదస్యాద్వైతతత్ప్రమాణయోః ప్రమాణప్రమేయభావనిర్వాహకత్వాత్ వ్యాఘాతకత్వాయోగాత్। భేదాసహిష్ణు అద్వైతప్రమాణం భేదమాకాఙ్క్షతీతి చ సుభాషితమ్। తిష్ఠతు వా అయం ఫల్గుకోలాహలః ప్రమాణప్రశ్న ఏవాద్వైతే న సమ్భవతీతి బ్రూమః। పదార్థ మాత్ర ప్రశ్నస్యానుపయోగాత్। సంసర్గప్రశ్నే చ విషయవిషయిభావసిద్ధౌ వ్యర్థః ప్రశ్నః। అసిద్ధౌ చ నిర్విషయోఽప్రమితే ప్రశ్న ఇతి। అపి చ సంశయితే విపర్యస్తే సుషుప్తాయమానే వా, ఆద్యే సోఽపి సంశయః స్యాత్ తదేకవిషయత్వాత్। ద్వితీయే త్వం భ్రాన్తః స్యాః ప్రమాణానర్హే చ విపర్యస్తే ప్రమాణం పృచ్ఛన్ విప్రలమ్భకః స్యాః। తృతీయే తు న వాఙ్మాత్ర సరోఽపి కుతస్తద్విషయప్రశ్నః స్వపక్షే చ విచారాసహిష్ణురేవ వ్యవహారాఙ్గం వర్ణదైర్ఘ్యాదివదితి న సామ్యమ్। తస్మాత్తత్వతః ప్రశ్నాభావాత్ నోత్తరమప్యద్వైతే ప్రసరీసతి। తదేతదభిప్రేత్యోక్తం " యత్తో వాచో నివర్తన్త" ఇతి। కిఞ్చ " ప్రమాణాదివికల్పానాముత్థితేః ప్రాక్ ప్రసిద్ధితః। స్వతః సిద్ధమతోఽద్వైతం న ప్రమాప్రశ్నమర్హతి॥" న చ ప్రమాణానుపన్యాసే వాదాభావప్రసఙ్గః ఏవంరూపవాద—

ఆనన్దగిరిటీకా

యథేదముదాహరణద్వయం తథేదం తం ప్రపఞ్చాఖ్యం మాయామాత్రం న పరమార్థతోఽస్తీత్యర్థః। ప్రపఞ్చస్యాసత్త్వే శూన్యవాదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—రజ్జువదితి। ప్రపఞ్చస్య కాలత్రయేఽపి సత్త్వాభావే తాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి ॥౧౭॥

ప్రకారాన్తరేణ ద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్య పరిహరతి—వికల్ప ఇతి। యది కేనచిద్ధేతునా తత్త్వజ్ఞానేన కార్యేణ శాస్త్రాదివికల్పో హేతుతయా వికల్పితస్తథాఽప్యసౌ బాధితో నివర్తేత న తు తాత్త్వికమద్వైతం విరోద్ధుమర్హతి। తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవ తత్త్వోపదేశం నిమిత్తీకృత్య యతః శాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే। ఉపదేశప్రయుక్తే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే న కిఞ్చిదపి ద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ–నన్వితి। తదనివృత్తౌ నాద్వైతసిద్ధిర్న చ శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వాదవిరోధః, తథా సతి ధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తిరిత్యర్థః। ధూమాభాసస్యావ్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేఽపి కల్పితస్య శాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ—ఉచ్యత ఇతి। శిష్యః శాస్తా శాస్త్రమిత్యయం వికల్పో విభాగః సోఽపి నివృత్తిప్రతియోగిత్వాదవస్తుత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతావిరోధీత్యర్థః। శిష్యాదివిభాగస్య కల్పితత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—యథేతి। మాయావినా ప్రయుక్తా మాయా యథా కల్పితేష్యతే యథా చ సర్పధారాదిర్వికల్పితస్తథాఽయం ప్రపఞ్చః సర్వోఽపి కల్పితో వస్తు న భవతీతి ప్రపఞ్చితమ్। తథైవ ప్రపఞ్చైకదేశః శిష్యాదిరపి జ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితః సన్నజ్ఞానకృతో మిథ్యేత్యర్థః। కిమితి జ్ఞానాత్పూర్వమసౌ కల్ప్యతే తత్రాఽఽహ—

(ఉపనిషత్)

సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోంకారోఽధిమాత్రం పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఉకారో మకార ఇతి ॥౮॥

జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రాఽఽప్తేరాదిమత్త్వాద్వాఽఽప్నోతి హ వై సర్వాన్కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద ॥౯॥

ఉపదేశాదయం వాదః శిష్యః శాస్తా శాస్త్రమితి। ఉపదేశకార్యే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే జ్ఞాతే పరమార్థతత్త్వే ద్వైతం న విద్యతే॥౧౮॥

అభిధేయప్రధాన ఓఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతి వ్యాఖ్యాతో యః సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరమక్షరమధికృత్యాభిధానప్రాధాన్యేన వర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరమ్। కిం పునస్తదక్షరమిత్యాహ—ఓఙ్కారః। సోఽయమోఙ్కారః పాదశః ప్రవిభజ్యమానోఽధిమాత్రం మాత్రామధికృత్య వర్తత ఇత్యధిమాత్రమ్। కథమాత్మనో యే పాదాస్త ఓఙ్కారస్య మాత్రాః। కాస్తాః। అకార ఉకారో మకార ఇతి॥౮॥

తత్ర విశేషనియమః క్రియతే। జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా। కేన సామాన్యేనేత్యాహ—ఆప్తేరాప్తిర్వ్యాప్తిరకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా। "అకారో వై సర్వా వాక్" ఇతి శ్రుతేః। తథా వైశ్వానరేణ జగత్। "తస్య హ వైతస్యాఽఽత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః" ఇత్యాదిశ్రుతేః। అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమ్భవాత్। న చ వయం కేనాపి వివదామహే। సుఖబ్రహ్మభూతా ఏవాస్మహే, కథమప్యుద్భూతం భ్రమమేవ బాధామహే ప్రసిద్ధిమాత్రేణేత్యలమ్॥౧౮॥

ఏవం తావదధ్యారోపాపవాదాభ్యాం పరమార్థం వస్తు నిర్దిశ్య ఇదానీమేతద్గ్రహణాసమర్థానాం మన్దాధికారిణాముపాసనవిధానాయాధ్యారోప వృత్తిమాశ్రిత్యోపక్రమతే—అభిధేయప్రధాన ఇత్యాదినా। అధ్యాసో హి సాదృశ్యనిబన్ధనః ప్రసిద్ధః ఇహ కథం ప్రధానసాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి—కేనేతి। వాచ్యవాచకయోః ప్రసిద్ధిసిద్ధం భేదమాశ్రిత్య సాదృశ్యముచ్యతే, తత్త్వతస్తు న భేదోఽపీత్యాహ—అభిధానాభిధేయయోరితి॥౯॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ఉపదేశేతి। ఉపదేశముద్ధిశ్య యథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి—అత ఇతి। ఉపదేశాత్ప్రాగివ తస్మాదూర్ధ్వమపి భేదోఽనువర్తతామిత్యాశఙ్క్య విరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ— ఉపదేశేతి॥౧౮॥

తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాం మధ్యమానాముత్తమానాం చాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాం పారమార్థికం తత్త్వముపదిష్టమ్। ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామధమాధికారిణామాధ్యానవిధానాయాఽఽరోపదృష్టిమేవావష్టభ్య వ్యాచష్టే—అధిధేయేత్యాదినా।అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి—అక్షరమితి। అధ్యక్షరమిత్యత్ర కిం పునస్తదక్షరమితి ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి—కిం పునరిత్యాదినా। తస్య విశేషణాన్తరం దర్శయతి—సోఽయమితి। ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే; మాత్రామధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి పృచ్ఛతి—కథమితి। పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ—ఆత్మన ఇతి॥౮॥

పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారాఖ్యవిశేషత్వం నిగమయతి—తత్రేతి। విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యమన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి కేనేతి। సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి – ఆహేతి। వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి—అకారేణేతి। అధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వం పూర్వముక్తముపేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తి శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి—తథేతి। కిం చ సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం న భవతి తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ—అభిధానేతి। సామాన్యాన్తర-

---

౧. సోఽయమాత్మా—ఇత్యస్య శ్రీబ్రహ్మాదిషు నియామకతయా స్థిత ఇత్యర్థస్తు అశబ్దార్థః। సః బ్రహ్మత్వేనోక్తాభిన్నః అయం జీవ ఇత్యర్థస్య స్పష్టతరత్వాత్। 'స్థూలభుక్' ఇత్యాదౌ భుఙ్క్తే భోజయతి చేతి వ్యాఖ్యాతమ్ ఈశ్వరపరత్వాత్। సుషుప్తిస్థాన ఇత్యాదావపి ఏకీభూతో వైశ్వానరతైజసాభ్యాం సంశ్లేషవిశేషరూపైకీభావం ప్రాప్తః ప్రజ్ఞాఘనః ప్రజ్ఞాపితో ఘనః జీవః యేన సః' ఇతీశ్వరపరమేవ। ప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ జ్ఞాపయతీతి ఈశ్వర ఏవ ప్రాజ్ఞః। సర్వమిదం న ఋజు।

స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయా మాత్రోత్కర్షాదుభయత్వాద్వా, ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం సమానశ్చ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద॥౧౦॥

సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయా మాత్రా మితేరపీతేర్వా మినోతి హ వా ఇదꣳ సర్వమపీతిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥౧౧॥

ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమద్యథైవాఽఽదిమదకారాఖ్యమక్షరం తథైవ వైశ్వానరస్తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య। తదేకత్వవిదః ఫలమాహ— ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్కామానాదిః ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం య ఏవం వేద యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః॥౯॥

స్వప్నస్థానస్తైజసో యః స ఓఙ్కారస్యోకారో ద్వితీయా మాత్రా। కేన సామాన్యేనేత్యాహ— ఉత్కర్షాత్। అకారాదుత్కృష్ట ఇవ హ్యుకారస్తథా తైజసో విశ్వాదుభయత్వాద్వాఽకారమకారయోర్మధ్యస్థ ఉకారస్తథా విశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యే తైజసోఽత ఉభయభాక్త్వసామాన్యాత్। విద్వత్ఫలముచ్యతే—ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిమ్। విజ్ఞానసన్తతిం వర్ధయతీత్యర్థః। సమానస్తుల్యశ్చ మిత్రపక్షస్యేవ శత్రుపక్షాణామప్యప్రద్వేష్యో భవతి। అబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి య ఏవం వేద॥౧౦॥

సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో యః స ఓఙ్కారస్య మకారస్తృతీయా మాత్రా। కేన సామాన్యేనేత్యాహ సామాన్యమిదమత్ర। మితమితిర్మానం మీయేతే ఇవ హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం ప్రస్థేనేవ యవాః। తథోఙ్కారసమాప్తౌ పునః ప్రయోగే చ ప్రవిశ్య నిర్గచ్ఛత ఇవాకారోకారౌ మకారే। అపీతేర్వా। అపీతిరప్యయ ఏకీభావః। ఓఙ్కారోచ్చారణేఽన్త్యేఽక్షర ఏకీభూతావివాకారోకారౌ। తథా విశ్వతైజసౌ సుషుప్తికాలే ప్రాజ్ఞే। అతో వా సామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమ—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యద్యప్యకారస్య సర్వవ్యాపకత్వాత్ తత్త్వత ఉత్కృష్టత్వం తథాపి పాఠక్రమేణోకారస్యోత్తరత్వాదుత్కృష్టత్వమిత్యాహ—ఉత్కృష్ట ఇవ హీతి। ఓమితి నైరన్తర్యోచ్చారణే మకారే ప్రవిశ్యాకారోకారీ మకారాన్నిర్గచ్ఛత ఇవేత్యర్థః॥౧౦॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మాహ—ఆదిరితి। తదేవ స్ఫుటయతి—యద్వైవేతి। ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యమ్। విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞావపేక్ష్యాఽఽద్యస్థానే వర్తమానత్వాదిత్యర్థః। ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్య ఫలం దర్శయతి—తస్మాదితి। కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ—తదేకత్వేతి। సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః॥౯॥

ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం వ్యపదిశతి—స్వప్నేత్యాదినా। యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చైకత్వం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం సత్యేవ సామాన్యే వక్తవ్యం తదభావే తదారోపాయోగాదితి పృచ్ఛతి—కేనేతి। సామాన్యోపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపం సాధయతి ఆహేతి। అకారస్య సర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వర్ణ్యతే తత్రాఽఽహ—అకారాదితి। అకారస్యోత్కర్షే వాస్తవేఽపి పాఠక్రమాదుకారస్యోత్కర్షం వత్త్వమౌపచారిక మివకారశ్చాముమర్థముపోద్బలయతి। యథాఽకారాదుకారస్యోత్కర్షో దర్శితస్తథా విశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినః సకాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ—అకారేతి। ఉకారతైజసయోర్న ప్రత్యేక ముభయత్వమేకత్వస్యోభయత్వవ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి—అకారేతి। మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వం సామాన్య తస్మాత్తయోరేకత్వం శక్యమారోపయితుమిత్యాహ— అత ఇతి। యథోక్తైకత్వవిజ్ఞానం ఫలవత్త్వాదుపాదేయమితి సూచయతి—విద్వదితి। జ్ఞానసన్తతేరుత్కర్షో నామ కుతశ్చిత్తస్యాః భేదావేదనం తస్యేష్టత్వాభావే కథం ఫలత్త్వమిత్యాశఙ్కయ వ్యాచష్టే — విజ్ఞానేతి। పక్షద్వయతుల్యత్వమేవ ప్రకటయతి—అప్రద్వేష్య ఇతి। సాదృశ్యభేదేన ఫలభేదమా వేద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ—అబ్రహ్మవిదితి॥౧౦॥

తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రాయాశ్చైకత్వముపన్యస్యతి—సుషుప్తేతి। పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమత్రాపి ప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి—కేనేత్యాదినా। మానమేవ వివృణోతి—మీయతే ఇతి। ఓమిత్యోఙ్కారస్య నైరన్తర్యేణోచ్చారణే సత్యకారోకారౌ ప్రథమం మకారే ప్రవిశ్య పునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛన్తావివోపలభ్యేతే తేన మకారేఽపి మానసామాన్యమితి వక్తవ్యమిత్యర్థః। ఏకీభావమేవ స్ఫోరయతి—ఓఙ్కారేతి। మకారవత్ప్రాజ్ఞేఽపి తదస్తి సామాన్యమిత్యాహ—తథేతి। ఉక్తస్యాపి సామాన్యస్య ఫలమాహ—

(గౌడపాదీయకారికాః)

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాదిసామాన్యముత్కటమ్।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ స్యాదాప్తిసామాన్యమేవ చ॥౧౯॥

తైజసస్యోత్వవిజ్ఞాన ఉత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటమ్।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ స్యాదుభయత్వం తథావిధమ్॥౨౦॥

మకారభావే ప్రాజ్ఞస్య మానసామాన్యముత్కటమ్।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ తు లయసామాన్యమేవ చ॥ ౨౧॥

త్రిషు ధామసు యత్తుల్యం సామాన్యం వేత్తి నిశ్చితః।
స పూజ్యః సర్వభూతానాం వన్ద్యశ్చైవ మహామునిః॥౨౨॥

కారయోః। విద్వత్ఫలమాహ। మినోతి హ వా ఇదం సర్వం జగద్యాథాత్మ్యం జానాతీత్యర్థః। అపీతిశ్చ జగత్కారణాత్మా భవతీత్యర్థః అత్రావాన్తరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థమ్॥౧౧॥

విశ్వస్యాత్వమకారమాత్రాత్వం యదా వివక్ష్యతే తదాఽఽదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటముద్భూతం దృశ్యత ఇత్యర్థః। అత్వవివక్షాయామిత్యస్య వ్యాఖ్యానం మాత్రాసంప్రతిపత్తావితి। విశ్వస్యాకారమాత్రత్వం యదా సంప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః। ఆప్తిసామాన్యమేవ చోత్కటమిత్యనువర్తతే చశబ్దాత్॥౧౯॥

తైజసస్యోత్వవిజ్ఞాన ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటం స్పష్ట ఇత్యర్థః। ఉభయత్వం చ స్ఫుటమేవేతి। పూర్వవత్సర్వమ్॥౨౦॥

మకారత్వే ప్రాజ్ఞస్య మితిలయావుత్కృష్టే సామాన్యే ఇత్యర్థః॥౨౧॥

యథోక్తస్థానత్రయే తుల్యముక్తం సామాన్యం వేత్త్యేవమేవైతదితి నిశ్చితో యః స పూజ్యో వన్ద్యశ్చ బ్రహ్మవిల్లోకే భవతి॥౨౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అఙ్గే' స్తుతిః పరార్థత్వాదిత్యుక్తత్వాత్ నేదం భూతార్థం ఫలవచనమిత్యాహ— అత్రావాన్తరేతి॥౧౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

అతో వేతి। సామాన్యద్వయద్వారేణ ప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానం నావివక్షితం ఫలవత్త్వాదిత్యాహ— విద్వదితి। అవిదుషోఽపి జగద్విషయజ్ఞానమస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి— జగద్యాథాత్మ్యమితి। తద్యాథాత్మ్యం చావ్యాకృతతత్త్వం ప్రలయభవనమనిష్టత్వాన్న ఫలమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—జగదితి। తత్ర తత్రైకత్వజ్ఞానే

ఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్యశ్లేషు ఫలభేదశ్రుతేరథం వాదత్వముపేత్యాఽఽహ—అత్రేతి। పాదానాం మాత్రాణాం చ క్రమాదేకత్వవిజ్ఞానే ఫలకథనం సర్వాన్పాదాన్మాత్రాశ్చ సర్వాః స్వాత్మన్యన్తర్భావ్య ప్రధానస్య బ్రహ్మధ్యానస్య సాధనం యదోఙ్కారాఖ్యమక్షరం తస్య స్తుతావుపయుజ్యతే తేన చ తదేవైకముపాసనమితరస్య తదఙ్గత్వాన్నోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః॥౧౧॥

పాదానాం మాత్రాణాం చ యదేకత్వం సనిమిత్తం శ్రుత్యోపన్యస్తం తత్ర శ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్పూర్వవదేవ శ్లోకానవతారయతి—అత్రేతి। ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చాభేదారోపార్థముక్తం సామాన్యద్వయం విశదయతి—విశ్వస్యేతి। ఉక్తన్యాయేనాఽఽదిరస్యేత్యాదావితి శేషః। పునరుక్తిపరిహారద్వారా వివక్షితమర్థమాహ—అత్వేతి। అనువృత్తిద్యోతకం దర్శయతి చశబ్దాదితి॥౧౯॥

ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వారోపప్రయోజకద్వయం శ్రుత్యుక్తం వ్యనక్తి—తైజసస్యేతి। స్ఫుటమితి క్రియావిశేషణమ్। తథావిధమిత్యస్యార్థం స్ఫుటమిత్యాహ—స్ఫుటమేవేతి। ఉక్తవిజ్ఞాన ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తావితి తస్య వ్యాఖ్యానం సర్వమిత్యుచ్యతే తత్పూర్వం వద్ద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే—పూర్వవదితి॥౨౦॥

తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రాయాశ్చైకత్వాధ్యాసే సామాన్యద్వయం శ్రుత్యా దర్శితం విశదయతి—మకారేతి। అక్షరార్థస్య పూర్వవదేవ సుజ్ఞానత్వాత్తాత్పర్యార్థమాహ—మకారత్వ ఇతి॥౨౧॥

విశ్వాదీనామకా రాదీనాం చ యత్తుల్యం సామాన్యముక్తం తద్విజ్ఞానం స్తౌతి—త్రిష్వితి। యథోక్తస్థానత్రయం జాగరితం స్వప్నం సుషుప్తం చేతి త్రితయం తుల్యం పాదానాం మాత్రాణాం చేతి శేషః। ఉక్తం సామాన్యమాప్తిరుత్కర్షో మితిరిత్యాది। మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ—బ్రహ్మవిదితి॥౨౨॥

---

౧. అఙ్గ ఇతి — పూం మీం అం ౪—౩—౧।

అకారో నయతే విశ్వముకారశ్చాపి తైజసమ్।
మకారశ్చ పునః ప్రాజ్ఞం నామాత్రే విద్యతే గతిః॥౨౩॥

(ఉపనిషత్)

అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమః
శివోఽద్వైత ఏవమోంకార ఆత్మైవ'
సంవిశత్యాత్మనాఽఽత్మానం య ఏవం వేద॥౧౨॥

ఇతి మాణ్డూక్యోపనిషత్సమాప్తా

యథోక్తైః సామాన్యైరాత్మపాదానాం మాత్రాభిః సహైకత్వం కృత్వా యథోక్తోఙ్కారం ప్రతిపద్య యో ధ్యాయతి తమకారో నయతే విశ్వం ప్రాపయతి। అకారాలమ్బనోఙ్కారం విద్వాన్వైశ్వానరో భవతీత్యర్థః। తథోకారస్తైజసమ్। మకారశ్చాపి పునః ప్రాజ్ఞం చశబ్దాన్నయత ఇత్యనువర్తతే। క్షీణే తు మకారే బీజభావక్షయాదమాత్ర ఓఙ్కారే గతిర్న విద్యతే క్వచిదిత్యర్థః॥౨౩॥

అమాత్ర మాత్రా యస్య నాస్తి సోఽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థస్తురీయ ఆత్మైవ కేవలోఽభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మన—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అపవాదదృష్టిమాశ్రిత్యాహ—నామాత్ర ఇతి। సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా వ్యవస్థితస్య యదేతావన్తం కాలం ఓమితి త్వయా ప్రతిపన్నం తచ్ఛుద్ధం బ్రహ్మవేత్త్యాచార్యోపదేశజనితసమ్యగ్జ్ఞానేన ప్రాజ్ఞత్వాదివిభాగబీజాజ్ఞానస్య మకారత్వేన

గృహీతస్య క్షయే శుద్ధే బ్రహ్మణి వ్యవస్థితస్య న క్వచిద్గతిర్విద్యతే దేశపరిచ్ఛేదాభావాత్ ఇత్యర్థః॥౨౩॥

ఓఙ్కారసంవేదనం ప్రత్యక్చైతన్యం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాధ్యస్తేన తాదాత్మ్యాదోఙ్కార ఉచ్యతే। తస్య పరేణ బ్రహ్మణా ఐక్యముత్తరశ్రుత్యోచ్యతే। తాం వ్యాచష్టే—మాత్రా యస్య న సన్తీత్యాదినా। అభిధానం వాక్ అభిధేయం మనః చిత్తవృత్తి—

ఆనన్దగిరిటీకా

పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతో ధ్యాననిష్ఠస్య ఫలవిభాగం దర్శయతి—అకార ఇతి। యత్ర తు పాదానాం మాత్రాణాం చ విభాగో నాస్తి తస్మిన్నోఙ్కారే తురీయాత్మని వ్యవస్థితస్య ప్రాప్తప్రాప్తవ్యప్రాప్తివిభాగో నాస్తీత్యాహ—నామాత్ర ఇతి ఓఙ్కారధ్యాయినమకారో విశ్వం ప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తమ్। విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యానమన్తరేణ సిద్ధత్వాత్। అకారస్య చాధ్యేయస్యోక్త ఫలప్రాపకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అకారేతి। తదాలమ్బనం తత్ప్రధానమితి యావత్। అకారప్రధానమోఙ్కారం ధ్యాయతో యథా వైశ్వానరప్రాప్తిస్తథోకారప్రధానం తమేవ ధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భం ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ—తథేతి। యశ్చ మకార ప్రధానమోఙ్కారం ధ్యాయతి తస్య ప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిర్యుక్తేత్యాహ—మకారశ్చేతి। క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్ర వివక్షితా। చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే—క్షీణేత్వితి। స్థూలప్రపఞ్చో జాగరితం విశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకారమాత్రం సూక్ష్మప్రపఞ్చః స్వప్నస్తైజసశ్చేతత్త్రితయముకారమాత్రం ప్రపఞ్చద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్త్రితయం మకారమాత్రం తత్రాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపద్యతే। తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా స్థితస్య యదేతావన్తం కాలమోమితిరూపేణ ప్రతిపన్నం తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మవేత్యాచార్యోపదేశ సముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వవిభాగనిమిత్తాజ్ఞానస్య మకారత్వేన గృహీతస్య క్షయే బ్రహ్మణ్యేవ శుద్ధే పర్యవసితస్య న క్వచిద్గతిరుపపద్యతే పరిచ్ఛేదాభావాదిత్యర్థః॥౨౩॥

ప్రత్యక్చైతన్యమోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాధ్యస్తేన తాదాత్మ్యాదోఙ్కారో నిరుచ్యతే। తస్య పరేణ బ్రహ్మణైక్యమమాత్రాదిశ్రుత్యా వివక్ష్యతే తామవతార్థం వ్యాకరోతి—అమాత్ర ఇత్యాదినా। కేవలత్వమద్వితీయత్వమ్। విశేషణాన్తరముపపాద—

---

౧. 'ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాఽఽత్మానం ' ఇత్యస్య పరమతే ఆత్మనా పరమాత్మనాఽనుగృహీతో జీవాత్మా తమేవాప్నోతీత్యర్థ ఇత్యుక్తమ్। అస్మాకం తు ఆత్మా జీవః పరమాత్మనా అభేదేన ఏకీభవతోత్యర్థః తస్యైవ సర్వేషామాత్మరూపత్వాత్ సఙ్గచ్ఛతే। తేషాం తు జీవే రూఢస్య బ్రహ్మణి లక్షణేతి విశేషః। సంవేశో అభేదేన లయః స్వరసః। మాధ్వమతే తు — ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మ అక్షరమిత్యుచ్యతే। ఇదం చ సర్వం గుణపూర్ణమిత్యర్థః। అత్ర ఓఙ్కారరూపాక్షరస్య శబ్దాత్మకస్య సర్వాభిన్నత్వం వాచ్యవాచకాభేదేనోపపన్నమ్। తతశ్చ ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యమితి లక్షణాఙ్గీకారః। సర్వమితి సామానాధికరణ్యేనాభేదో భాసతే। గుణపూర్ణమిత్యర్థస్తు స్వకల్పిత ఏవ।

సయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః। ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైతః సంవృత్త ఏవం యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓఙ్కారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాదః ఆత్మైవ। సంవిశత్యాత్మనా స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం య ఏవం వేద। పరమార్థదర్శీ బ్రహ్మవిత్ తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వాఽఽత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే తురీయస్యాబీజత్వాత్। న హి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టః సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినాముత్థాస్యతి। మన్దమధ్యమధియాం తు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సంన్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమాన ఓఙ్కారో బ్రహ్మప్రతిపత్తయ ఆలమ్బనీ భవతి। తథా చ వక్ష్యతి— "ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనే"త్యాది॥౧౨॥

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

రిక్తార్థాభావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ తయోర్మూలావిద్యాక్షయేణ క్షీణత్వాదవ్యవహార్య ఇత్యర్థః। ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ—ఏవం యథోక్తేత్యాదినా। నను యథా సుషుప్తే, "సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీ"తిశ్రుతేః పరమాత్మానం ప్రవిష్టోఽపి పునర్జాయతే తథా బ్రహ్మవిదోఽపి

పునర్జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ —తృతీయం బీజభావమితి। ఏవమోఙ్కారద్వారేణ శుద్ధబ్రహ్మాత్మైక్యవిదోఽపునరావృత్తిఫలముక్త్వా మన్దమధ్యమాధికారిణాం ఫలమాహ—మన్దమధ్యమధియాం త్వితి॥౧౨॥

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకా సమాప్తా

ఆనన్దగిరిటీకా

యతి—అభిధానేతి। అభిధానం వాగభిధేయం మనశ్చిత్తాతిరిక్తార్థాభావస్యాభిధాస్యమానత్వాత్తయోర్మూలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితి హేత్వర్థః। అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య వికారజాతవినాశావధిత్వేనాఽఽత్మనోఽవశేషాన్నైవమిత్యాహ —ప్రపఞ్చేతి। తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానన్దత్వేన పర్యవసానం సూచయతి—శివ ఇతి। తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాఽఽహ—అద్వైత ఇతి। ఓఙ్కారస్తురీయః సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం తదుపసంహరతిఏవమితి। యథోక్తం విజ్ఞానం పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వమ్। న చ పాదా మాత్రాశ్చ తురోయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి పూర్వపూర్వవిభాగశ్చోత్తరోత్తరాన్తర్భావేన క్రమాదాత్మని పర్యవస్యతీత్యేవంలక్షణతద్వతా ప్రయుక్తః సన్నోఙ్కారో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నన్తర్భావ్యావస్థితస్యాఽఽత్మనో భేదమసహమానస్తద్రూపో భవతీత్యర్థః। ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ—సంవిశతీతి। సుషుప్తే `బ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవన్ముక్తస్యాపి పునర్జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పరమార్థేతి। సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య సత్త్వాదుపపద్యతే। ఇహ తు బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవ తేషామాత్మానం తురీయం ప్రవిష్టో విద్వానితి నాసౌ పునరుత్థానమర్హతి। కారణమన్తరేణ తదయోగాదిత్యర్థః। తురీయమేవ పునరుత్థానబోజభూతం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య తస్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ—తురీయస్యేతి। ముక్తస్యాపి పూర్వం సంస్కారాత్పునరుత్థానమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే—న హీతి। పూర్వవదిత్యవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః। తద్వివేకినాం రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితి యావత్। బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే। ఉత్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణ పరిశుద్ధబ్రహ్మాత్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలమ్। ఇదానీం మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—మన్దేతి। తేషామపి క్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః। తత్రైవ వాక్యశేషానుకూల్యం కథయతి—తథా చేతి॥౧౨॥

ఇతి మాణ్డూక్యములమన్త్రభాష్యటీకా సమాప్తా

అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యస్య ప్రత్యక్షదృష్టస్య జీవస్య బ్రహ్మభేదార్థకత్వే స్పష్టం ప్రతీయమానే బ్రహ్మాదిశరీరేషు ఆదానకర్తృత్వేన స్థిత ఆత్మా బ్రహ్మేత్యర్థోక్తిః అశబ్దార్థః, అయమిత్యస్య " ఇదమః ప్రత్యక్షగతం" ఇత్యాదినా ప్రత్యక్షదృష్టపరత్వాత్।

చతుర్థం మన్యన్తే స ఆత్మా—ఇత్యనేన చతుర్థపాదో యో నిష్ప్రపఞ్చః స ఆత్మేత్యుక్తం భవతి। స చతూరూప ఆత్మా విజ్ఞేయః ఇతి వ్యాఖ్యానం తు న సఙ్గతమ్, పూర్వప్రకృతచతుర్థపాదపరామర్శిత్వాత్తచ్ఛబ్దస్య। "నాత్మానం న పరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతం ప్రాజ్ఞః కిఞ్చన సంవేత్తీ "త్యుక్త ః అజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః। తస్య ఈశ్వరాభేదః " ఏవ సర్వజ్ఞ" ఇతి అభేదధ్యానార్థముక్తః ఇతి ధ్యేయమ్।

(గౌడపాదకారికాః)

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి—

ఓంకారం పాదశో విద్యాత్పాదా మాత్రా న సంశయః।

ఓంకారం పాదశో జ్ఞాత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్॥౨౪॥

యుఞ్జీత ప్రణవే చేతః ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయమ్।

ప్రణవే నిత్యయుక్తస్య న భయం విద్యతే క్వచిత్॥౨౫॥

ప్రణవో హ్యపరం బ్రహ్మ ప్రణవశ్చ పరః స్మృతః।
అపూర్వోఽనన్తరోఽబాహ్యోఽనపరః ప్రణవోఽవ్యయః॥౨౬॥

సర్వస్య ప్రణవో హ్యాదిర్మధ్యమన్తస్తథైవ చ।
ఏవం హి ప్రణవం జ్ఞాత్వా వ్యశ్నుతే తదనన్తరమ్॥౨౭॥

పూర్వవత్ అత్ర శ్లోకా భవన్తి—యథోక్తైః సామాన్యైః పాదా ఏవ మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాస్తస్మాదోఙ్కారం పాదశో విద్యాదిత్యర్థః। ఏవమోఙ్కారే జ్ఞాతే దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా న కిఞ్చిత్ప్రయోజనం చిన్తయేత్కృతార్థత్వాదిత్యర్థః॥౨౪॥

యుఞ్జీత సమాదధ్యాద్యథావ్యాఖ్యాతే పరమార్థరూపే ప్రణవే చేతో మనః। యస్మాత్ప్రణవో బ్రహ్మ నిర్భయమ్। న హి తత్ర సదా యుక్తస్య భయం విద్యతే క్వచిత్ "విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన" ఇతి శ్రుతేః॥౨౫॥

పరాపరే బ్రహ్మణో ప్రణవః పరమార్థతః, క్షీణేషు మాత్రాపాదేషు పర ఏవాఽఽత్మా బ్రహ్మేతి। న పూర్వ కారణమస్య విద్యత ఇత్యపూర్వః। నాస్యాన్తరం భిన్నజాతీయం కిఞ్చిద్విద్యత ఇత్యనన్తరః। తథా బాహ్యమన్యన్న విద్యత ఇత్యబాహ్యః। అపరం కార్యమస్య న విద్యత ఇత్యనపరః। సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః సైన్ధవఘనవదిత్యర్థః॥౨౬॥

ఆదిమధ్యాన్తా ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయాః సర్వస్యైవ మాయాహస్తి రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికా స్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్య వియదాదిప్రపఞ్చస్య యథా మాయావ్యాదయః। ఏవం హి ప్రణవమాత్మానం మాయావ్యాదిస్థానీయం జ్ఞాత్వా తత్క్షణాదేవ తదాత్మభావం వ్యశ్నుత ఇత్యర్థః॥౨౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పూర్వవదితి। యథా పూర్వశ్రుత్యర్థప్రకాశకః శ్లోక ఆచార్యేణ ప్రణీతస్తథోత్తరశ్లోకోఽపీత్యర్థః॥౨౪॥

ఓఙ్కారం పాదశో జ్ఞాత్వేత్యనేన ప్రమాణవిచారచతురస్య ప్రమాణజ్ఞానేనైవ సర్వద్వైతాపవాదకేనైవ కృతకృత్యతోక్తా। అథేదానీం తదనభిజ్ఞస్య పరోపదేశమాత్రశరణస్య ధ్యానకర్తవ్యతాముపదిశతి— యుఞ్జీతేత్యాదినా॥౨౫॥

మన్దాధికారిణాం మధ్యమాధికారిణాం చ కీదృశః ప్రణవో ధ్యేయ ఇత్యత ఆహ—ప్రణవో హ్యితి। ఉత్తమాధికారిణాం చ కీదృశః సమ్యగ్జ్ఞానగోచర ఇత్యత ఆహ—అపూర్వ ఇతి॥౨౬॥ అపూర్వత్వాదివిశేషణసిద్ధయే హేతుమాహ—సర్వస్యేతి॥౨౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

యథా పూర్వమాచార్యేణ శ్రుత్యర్థంప్రకాశకాః శ్లోకాః ప్రణీతాస్తథోత్తరేఽపి శ్లోకాః శ్రుత్యుక్తేఽర్థ ఏవ సమ్భవన్తీత్యాహ— పూర్వవదితి। ఓఙ్కారస్య పాదశో విద్యా కీదృశీత్యాశఙ్కయాఽఽహ — పాదా ఇతి। పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యత్వం కృత్వా తద్విభాగ విధురమోఙ్కారం బ్రహ్మబుద్ధయా ధ్యాయతో భవతి కృతార్థతేతి దర్శయతి—ఓఙ్కారమితి। తస్మాత్పాదానాం మాత్రాణాం చాన్యోన్యమేకత్వాదిత్యర్థః। తదేకత్వం పురస్కృత్యోఙ్కారముభయవిభాగశూన్యం బ్రహ్మబుద్ధయా జానీయాదిత్యాహ—ఓఙ్కారమితి। ఉత్తరార్ధస్య తాత్పర్యమాహ— ఏవమితి॥౨౪॥

ప్రణవానుసన్ధానకుశలస్య ప్రణవజ్ఞానేనైవ సర్వద్వైతాపవాదకేన కృతార్థతా భవతీత్యుక్తమ్। ఇదానీం తదనభిజ్ఞస్య పరోపదేశమాత్రశరణస్య ధ్యానకర్తవ్యతాం కథయతి—యుఞ్జీతేతి। నను మనఃసమాధానం బ్రహ్మణి కర్తవ్యమ్। కిమితి ప్రణవే తత్కర్తవ్యతోచ్యతే। తత్రాఽఽహ— ప్రణవ ఇతి। సమ్ప్రతి ప్రణవే సమాహితచిత్తస్య ఫలం దర్శయతి—ప్రణవే నిత్యేతి। సమాధానవిషయమాహ—యథేతి। తురీయరూపం యథేత్యుచ్యతే తత్ర హేతుమాహ— యస్మాదితి। తదేవ సాధయతి—న హీతి। తత్ర తైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ— విద్వానితి॥౨౫॥

కీదృశస్తర్హి ప్రణవో మన్దానాం మధ్యమానాం చాధికారిణాం ధ్యేయో భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ప్రణవో హీతి। ఉత్తమాధికారిణాం కీదృశస్తర్హి ప్రణవః సమ్యగ్జ్ఞానగోచరో భవతి తత్రాఽఽహ—

అపూర్వ ఇతి। పరాపరబ్రహ్మాత్మనా ప్రణవో మన్దమధ్యమాధికారిణోర్ధ్యేయతాముపగచ్ఛతీతి పూవార్ధం వ్యాచష్టే—పరేతి। ఉత్తమాధికారిణస్తు సర్వవిశేషశూన్యమేకరసం ప్రత్యగ్భూతం యద్బ్రహ్మ తద్రూపేణ ప్రణవః సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యో భవతీత్యుత్తరాధం విభజతే—పరమార్థత ఇత్యాదినా। ఉక్తేఽర్థే ప్రమాణం సూచయతి—సబాహ్యేతి॥౨౬॥

యదోఙ్కారస్య ప్రత్యగాత్మత్వమాపన్నస్య తురీయస్యా పూర్వత్వమనన్తరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం తత్ర హేతుమాహ—సర్వస్యేతి। యథోక్తవిశేషణం ప్రణవం ప్రత్యఞ్చం ప్రతిపద్య కృతకృత్యో భవతీత్యాహ—ఏవం హీతి। పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి—ఆదీతి।

ప్రణవం హీశ్వరం విద్యాత్సర్వస్య హృది సంస్థితమ్।

సర్వవ్యాపినమోంకారం మత్వా ధీరో న శోచతి॥౨౮॥

అమాత్రోఽనన్తమాత్రశ్చ ద్వైతస్యోపశమః శివః।

ఓంకారో విదితో యేన స మునితరో జనః॥౨౯॥

స మునిర్నేతరో జన ఇతి॥

ఇతి మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరాసు గౌడపాదీయకారికాసు ప్రథమమాగమప్రకరణమ్

సర్వప్రాణిజాతస్య స్మృతిప్రత్యయాస్పదే హృదయే స్థితమీశ్వరం ప్రణవం విద్యాత్సర్వవ్యాపినం వ్యోమవదోఙ్కారమాత్మానమసంసారిణం ధీరో బుద్ధిమాన్మత్వా న శోచతి। శోకనిమిత్తానుపపత్తేః। "తరతి శోకమాత్మవిత్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః॥౨౯॥

అమాత్రస్తురీయ ఓఙ్కారో మీయతేఽనయేతి మాత్రా పరిచ్ఛిత్తిః సాఽనన్తా యస్య సోఽనన్తమాత్రః। నైతావత్త్వమస్య పరిచ్ఛేత్తుం శక్యత ఇత్యర్థః। సర్వద్వైతోపశమత్వాదేవ శివః। ఓఙ్కారో యథావ్యాఖ్యాతో విదితో యేన స పరమార్థతత్త్వస్య మననాన్మునిః। నేతరో జనః శాస్త్రవిదపీత్యర్థః॥౨౯॥

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతావాగమశాస్త్రవివరణే గౌడపాదీయకారికాసహితమాడూక్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమమాగమప్రకరణమ్

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ధ్యాయినో హృదయదేశం విధత్తే—ప్రణవం హీతి। తత్త్వదర్శినో దేశాద్యనవచ్ఛిన్న వస్తుదర్శనాదర్థం ప్రాప్తం శోకాభావఫలమనువదతి—సర్వవ్యాపినమితి॥౨౮॥ ఉక్తబ్రహ్మవిదం స్తౌతి—అమాత్ర ఇత్యాదినా॥౨౯॥

ఇతి శ్రీమదనుభూతిస్వరూపాచార్యవిరచితే గౌడపాదీయటిప్పణే ప్రథమం ప్రకరణమ్

ఆనన్దగిరిటీకా

సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయా యథోక్తప్రణవాధీనా భవన్తి। అతస్తస్యోక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యర్థః। తత్ర పరిణామవాదం వ్యావర్త్యం వివర్తవాద ద్యోతయితుముదాహరతి—మాయేతి।
అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యానేకవిధత్వబోధనార్థం ప్రణవస్య ప్రత్యగాత్మత్వం ప్రాప్తస్యావికృతస్యైవ స్వమాయాశక్తివశాజ్జగద్ధేతుత్వమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—తథేతి। యథా మాయావీ స్వగతవికారమన్తరేణ మాయాహస్త్యాదేరిన్ద్రజాలస్య స్వమాయావశాదేవ హేతుః। యథా వా రజ్జ్వాదయః స్వగతవికారవిరహిణః స్వాజ్ఞానాదేవ సర్పాదిహేతవస్తథాఽయమాత్మా ప్రణవభూతో వ్యవహారదశాయాం స్వావిద్యయా సర్వస్య హేతుర్భవతి। అతో యుక్తం తస్య పరమార్థావస్థాయాం పూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః। ద్వితీయార్ధం విభజతే—ఏవం హీతి। పూర్వోక్తవిశేషణసమ్పన్నమితి యావత్। జ్ఞానస్య ముక్తిహేతోః సహాయాన్తరాపేక్షా నాస్తీతి

సూచయతి—తత్క్షణాదేవేతి। తదాత్మభావమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణం పరమార్థవస్తు పరామృశ్యతే॥౨౭॥

బ్రహ్మబుద్ధ్యా ప్రణవమభిధ్యాయతో హృదయాఖ్యం దేశముపదిశతి—ప్రణవమితి। పరమార్థదర్శినస్తు దేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదార్థిక శోకాభావం తత్ర కో మోహః కః శోక ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి—సర్వవ్యాపినమితి। హృదయదేశే ప్రణవభూతస్య బ్రహ్మణో ధ్యేయత్వే హేతుం సూచయతి—స్మృతిప్రత్యయేతి। బుద్ధిమానితి వివేకిత్వముచ్యతే। మత్వేతి సాక్షాత్కారసమ్పత్తివివక్ష్యతే। వివేకద్వారా తత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకనివృత్తౌ హేతుమాహ—శోకేతి। తస్య హి నిమిత్తమాత్మాజ్ఞానమ్। తస్యాఽఽత్మసాక్షాత్కారతో నివృత్తౌ శోకానుపపత్తిరిత్యత్ర ప్రమాణమాహ— తరతీతి। ఆదిశబ్దేన భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే॥౨౮॥

ఓఙ్కారం తురీయభావమాపన్నం యః ప్రతిపన్నస్తం స్తౌతి—అమాత్ర ఇతి। యథోక్తప్రణవ ప్రతిపత్తివిహీనస్తు జననమరణమాత్రభాగీ న పురుషార్థ భాగ్భవతీతి విద్యారహితం నిన్దతి—నేతర ఇతి। పాదవిభాగస్య మాత్రావిభాగస్య చాభావాదోఙ్కారస్తురీయః సన్నమాత్రో భవతీత్యాహ—అమాత్ర ఇతి। నను కథమనన్తా పరిచ్ఛిత్తిరోఙ్కారస్య తురీయస్యోచ్యతే। న హి తత్ర పరిచ్ఛిత్తిరేవాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నైతావత్త్వమితి। అనర్థాత్మకద్వైతసంస్పర్శాభావాదప్రతిబన్ధేన పరమానన్దత్వం తస్మిన్నావిర్భవతీత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—సర్వేతి। యథావ్యాఖ్యాతః పూర్వార్ధనోక్తవిశేషణవానిత్యర్థః। నను యథోక్తప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపి శాస్త్రపరిజ్ఞానవత్త్వాన్న జన్మోపలక్షిత సంసారభాక్త్వేన పురుషార్థాసిద్ధిః। మైవమ్। శాస్త్రవిదోఽపి తత్త్వజ్ఞానాభావే ముఖ్యపురుషార్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—నేతర ఇతి। తదేవం ప్రణవద్వారేణ నిరుపాధికమాత్మానమనుసన్ధధానస్య పురుషార్థ పరిసమాప్తిర్నేతరేషాం బహిర్ముఖాణామితి స్థితమ్॥౨౯॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం మాణ్డూక్యోపనిషదావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ప్రథమమాగమప్రకరణమ్

అథ గౌడపాదీయకారికాసు వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయం ప్రకరణమ్

ఓం। వైతథ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్మనీషిణః।
అన్తఃస్థానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా॥౧॥

అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి।
ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥౨॥

ఓం। జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తమ్। ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః। ఆగమమాత్రం తత్। తత్రోపపత్త్యాఽపి ద్వైతస్య వైతథ్యం శక్యతేఽవధారయితుమితి ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే—వైతథ్యమిత్యాదినా। వితథస్య భావో వైతథ్యమ్, అసత్యత్వమిత్యర్థః। కస్య। సర్వేషాం బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానాం పదార్థానాం స్వప్న ఉపలభ్యమానానామ్। ఆహుః కథయన్తి। మనీషిణః ప్రమాణకుశలాః। వైతథ్యే హేతుమాహ—అన్తఃస్థానాత్। అన్తః శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషామ్। తత్ర హి భావా ఉపలభ్యన్తే పర్వతహస్త్యాదయో న బహిః శరీరాత్। తస్మాత్తే వితథా భవితుమర్హన్తి। నన్వపవరకాద్యన్తరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాన్తికో హేతురిత్యాశఙ్కయాహ—సంవృతత్వేన హేతునేతి। అన్తః సంవృతస్థానాదిత్యర్థః। న హ్యన్తః సంవృతే దేహాన్త—ర్నాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం సమ్భవోఽస్తి। న హి దేహే పర్వతోఽస్తి॥౧॥

స్వప్నదృశ్యానాం భావానామన్తః సంవృతస్థానమిత్యేతదసిద్ధమ్। యస్మాత్ప్రాచ్యేషు సుప్త ఉదక్షు స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహ। న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వప్నాన్పశ్యతి। యస్మాత్సుప్తమాత్ర ఏవ దేహదేశాద్యోజనశతాన్తరితే మాసమాత్రప్రాప్యే దేశే స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే। న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోఽస్తి। అతోఽదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్నదృగ్దేశాన్తరం గచ్ఛతి। కిం చ ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృక్స్వప్నదర్శనదేశే న విద్యతే। యది చ స్వప్నే దేశాన్తరం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

"బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రకాశావిశేషతః। హేయోపాదేయభావోఽయం న సన్స్వప్నవదీర్యతే॥" అనుమానతోఽపి విమతప్రపఞ్చనిచయవైతథ్యనిశ్చయాయ సమ్మతముదాహరణం వ్యాప్తిగ్రహణస్థానం వక్తవ్యమిత్యభిప్రేత్య సర్వసత్యత్వవాదినం ప్రాభాకరముద్దిశ్యాహ—వైతథ్యం సర్వభావానామితి। న కేవలం వృద్ధప్రసిద్ధయైవ వైతథ్యం స్వప్నస్య, కిన్తు హేతుబలాదపీత్యాహ—అన్తః స్థానాదితి। స్వప్నభావా న సత్యాః దేశపరిచ్ఛిన్నత్వే సత్యుచితదేశవిధురత్వాత్। యే సత్యా న తే తథా యథా జాగ్రద్భావా ఇత్యభిప్రేత్యాహ—న హ్యన్తః సంవృత ఇతి॥౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ఓం॥ ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రత్యనీకస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమర్థాదుక్తమ్। ఇదానీం తన్మిథ్యాత్వ ముపపత్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం సురాకమితి దర్శయితుం ప్రకరణాన్తరమవతారయన్నాదో దృష్టాన్తసిద్ధయర్థం తస్మిన్వృద్ధసంమతి మాహ—వైతథ్యమితి। న కేవలమాగమోక్తివశాదేవ స్వప్నమిథ్యాత్వం కిం తు యుక్తితోఽపీత్యాహ—అన్తఃస్థానాదితి। పూర్వోత్తరప్రకరణయోః సమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణే వృత్తం సంక్షిప్యానువదతి—జ్ఞాత ఇతి। ఆదిశబ్దేన యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే। తర్హి ద్వైతమిథ్యాత్వస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాదుత్తరం ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఆగమేతి। యద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వముక్తం తదాగమమాత్రమ్। ఆగమప్రాధాన్యేనాధిగతమ్। న యుక్తితః సిద్ధమ్। తస్మిన్నాగమతోఽవగతే యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి తన్మిథ్యాత్వమవగన్తవ్యమితి ప్రకరణాన్తరం ప్రారబ్ధమిత్యర్థః। ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాత్తస్యానుగ్రాహ్యప్రమాణస్య ప్రధానత్వాత్తదధీనవిచారానన్తరం తర్కాధీనవిచారస్య సావకాశాద్యుక్తం పౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తమ్। సంప్రతి శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి— వితథస్యేత్యాదినా। బాహ్యా ఘటాదయః। సుఖాదయస్త్వాధ్యాత్మికా భావాః। శరీరాన్తరవస్థానం స్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి తత్ర హీతి। తేషామన్తరుపలభ్యమానత్వేఽపి న వైతథ్యం వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్కామనూద్య పరిహరతి—నన్విత్యాదినా। హేత్వన్తరశఙ్కాం వారయతి—అన్తరితి। యద్యపి దేహాన్తః సఙ్కుచితే దేశే స్వాప్నా భావా భవన్తి తథాఽపి కథం తేషాం మృషాత్వమిత్యత ఆహ— న హీతి। అన్తరిత్యుక్తం స్ఫుటయతి—సంవృత ఇతి। తమేవ సఙ్కుచితం దేశం విశేషణాన్తరేణ స్ఫోరయతి —దేహాన్తర్నాడీష్వితి। ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన స్ఫుటయతి—న హీతి। యదా దేహేఽపి పర్వతాదయో న సంభావ్యన్తే తదా తదన్తర్వర్తినీషు నాడీష్వతిసూక్ష్మాసు తేషాం సమ్భావనా నాస్తీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః। స్వాప్నా భావాః సత్యా న భవన్తి ఉచితదేశశూన్యత్వాద్రజతభుజఙ్గాదివదితి భావః॥౧॥

దేహాద్బహిరేవ దేశాన్తరం గత్వా స్వాప్నానాం భావానాముపలమ్భాత్తేషాం దేహాన్తః సంవృతే నాడీప్రదేశే దర్శనమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి—అదీర్ఘత్వాచ్చేతి। బహిః స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోషాన్తరమాహ—ప్రతిబుద్ధశ్చేతి। వ్యావర్త్యామా—

అభావశ్చ రథాదీనాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకమ్।

వైతథ్యం తేన వై ప్రాప్తం స్వప్న ఆహుః ప్రకాశితమ్॥3॥

గచ్ఛేద్యస్మిన్దేశే స్వప్నాన్పశ్యేత్తత్రైవ ప్రతిబుధ్యేత। న చైతదస్తి। రాత్రౌ సుప్తోఽహనీవ భావాన్పశ్యతి। బహుభిః సఙ్గతో యైశ్చ సఙ్గతో భవతి తైర్గృహ్యేత। న చ గృహ్యతే। గృహీతశ్చేత్త్వామద్య తత్రోపలబ్ధవన్తో వయమితి బ్రూయుః। న చైతదస్తి తస్మాన్న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే॥2॥

ఇతశ్చ స్వప్నదృశ్యా భావా వితథాః। యతోఽభావశ్చైవ రథాదీనాం స్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం యుక్తితః శ్రుతౌ "న తత్ర రథా" ఇత్యత్ర। తేనాన్తః స్థానసంవృతత్వాదిహేతునా ప్రాప్తం వైతథ్యం తదనువాదిన్యా శ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయా ప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః॥3॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఉచితకాలవిధురత్వాచ్చ వైతథ్యమిత్యాహ—రాత్రౌ సుప్త ఇతి। ప్రబుద్ధపురుషాన్తరవిసంవాదాదపి న సత్యత్వమిత్యాహ—యైశ్చ సఙ్గత ఇతి॥2॥

జాగరితే సూర్యాద్యాలోకానాం వాగాదికరణానాఞ్చ ప్రకాశకానాం సమ్భవాదాత్మనైవ స్వయంప్రకాశేన సర్వం ప్రకాశ్యత ఇతి న నిశ్చేతుం శక్యతే। స్వప్నేఽపి సర్వ ప్రకాశనసాధనోపరమేఽపి వాసనామయస్య మనఃప్రభృతేః యత్స్ఫురణం

తచ్చైతన్యజ్యోతిస్సద్భావకృతమిత్యనన్యాధీనప్రకాశత్వమాత్మనో దర్శయితుం శ్రుత్యా రథాద్యభావో దర్శితః। తదపి న్యాయతః ప్రాప్తస్య వైతథ్యస్య ద్యోతకం లిఙ్గం భవతీత్యాహ—అభావశ్చేతి॥3॥

ఆనన్దగిరిటీకా

శఙ్కామనువదతి స్వప్నేతి। తేషాం దేహాన్తః సఙ్కుచితే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదప్యసమ్ప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ—యస్మాదితి। పశ్యన్నివేతి స్వప్నదర్శనస్య నిరూపణే సత్యాభాసత్వమివశబ్దేన ద్యోత్యతే। ఏతచ్ఛబ్దేన చోద్యం పరామృశ్యతే। స్వప్నద్రష్టా గత్వా స్వప్నాన్న పశ్యతీత్యత్ర హేతుమాహ—యస్మాదితి। ఇవశబ్దస్తు పూర్వవత్। తథాఽపి కథం బహిః స్వప్నోపలమ్భో న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న చేతి। స్వప్నః సత్యో న భవతి ఉచితకాలవికలత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్య ఫలితమాహ— అత ఇతి। ఇతశ్చ న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరే స్వప్నదర్శనమిత్యాహ—కిం చేతి। సర్వోఽపి స్వప్నద్రష్టా దేశాన్తరే స్వప్నాన్పశ్యన్నకస్మాదేవ ప్రతిబద్ధో న తత్రాస్తి కిం తు శయనదేశే వర్తతే తథాఽపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యది చేతి। అన్తరేవ స్వప్నదర్శనమితి స్థితే స్వప్న మిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి—రాత్రావితి। యద్యపి రాత్రౌ నిద్రాముపగతస్తథాఽపి భావానహని పశ్యన్నివ తిష్ఠతి సుప్తః సంహృతచక్షురాదికరణోఽపి పశ్యతి। శయానోఽపి పర్యటనం ప్రతిపద్యతే। యద్యపి సహాయవిహీనః సుప్తస్తథాఽపి బహుభిః సహాయైః స్వప్నానుపలభతే। తస్మాదుచితస్య కాలస్య కరణస్య సహకారిణశ్చాభావేఽపి స్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। స్వప్నమిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ—యైశ్చేతి। సహదర్శిభిరగృహ్యమాణత్వం స్వప్నద్రష్టు రసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—గృహీతశ్చేదితి। పురుషాన్తరసంవాదాదర్శనాత్తద్దేశాన్తరప్రాప్తిద్వారా స్వప్నదర్శనమితి వక్తుమశక్యత్వాదన్తరేవ స్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్తన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి—తస్మాన్నేతి॥౨॥

స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ—అభావశ్చేతి। న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తీత్యాదిశ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనో దర్శయన్త్యా తత్ర దృశ్యానాం రథాదీనామభావో యోగ్యదేశాద్యభావద్యోతకన్యాయపురఃసరం శ్రూయతే। అత స్తేన న్యాయేన ప్రాప్తమేవ స్వప్నదృశ్యభావానాం మిథ్యాత్వమన్యపరయా శ్రుత్యా ప్రకాశిత మితి బ్రహ్మవిదో వదన్తి। తథా చ స్వప్నే భావానాం మిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాం సిద్ధమిత్యర్థః।

హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి—ఇతశ్చేతి। ఇతః శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి—యత ఇతి। జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావాదర్థాజ్జ్ఞానస్యాపి శ్రుతమసత్త్వమితి వక్తుం చశబ్దః। శ్రూయతే న తత్రేత్యాద్యాయాం శ్రుతావితి సమ్బన్ధః। న్యాయపూర్వకమితి వ్యాచష్టే—యుక్తిత ఇతి। యోగ్యదేశాద్యభాదో యుక్తిః। తర్హి న్యాయసిద్ధేఽర్థే కిమన్యపరయా శ్రుత్యా క్రియతే తత్రాఽఽహ—తేనేతి। అన్తః శరీరమధ్యస్థానం నాడీలక్షణమ్। తత్రాతిసూక్ష్మే సంవృతత్వేన సఙ్కుచితత్వేనావస్థానం పర్వతాదీనాముపలభ్యతే తతశ్చోచితదేశాభావో యోగ్యకాలాభావశ్చేత్యాదినా ప్రాగుక్తేన హేతునా ప్రాప్తం స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం తదేవ తదనువాదిన్యా శ్రుత్యాఽపి ప్రకాశిత —

అన్తఃస్థానాత్తు భేదానాం తస్మాజ్జాగరితే స్మృతమ్।

యథా తత్ర తథా స్వప్నే సంవృతత్వేన భిద్యతే॥౪॥

స్వప్నజాగరితస్థానే హ్యేకమాహుర్మనీషిణః।

భేదానాం హి సమత్వేన ప్రసిద్ధేనైవ హేతునా॥౫॥

జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యమితి ప్రతిజ్ఞా। దృశ్యత్వాదితి హేతుః। స్వప్నదృశ్యభావవదితి దృష్టాన్తః। యథా తత్ర స్వప్నే దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం తథా జాగరితేఽపి దృశ్యత్వమవిశిష్టమితి హేతూపతయః। తస్మాజ్జాగరితేఽపి వైతథ్యం స్మృతమితి నిగమనమ్। అన్తఃస్థానాత్సంవృతత్వేన చ స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం జాగ్రద్దృశ్యేభ్యో భేదః। దృశ్యత్వమసత్యత్వం చావిశిష్టముభయత్ర॥౪॥

ప్రసిద్ధేనైవ భేదానాం గ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన హేతునా సమత్వేన స్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకిన ఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవ ఫలమ్॥౫॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణాఖ్యమవయవత్రయం బహిరేవోపన్యస్య పూర్వశ్లోకస్య తృతీయం పాదముపనయకథనాయావతారయతి—యథా తత్ర తథా స్వప్న ఇతి। హేతూపనయ ఇతి। హేతోః పక్షధర్మతాఖ్యాపనమిత్యర్థః। తస్మాజ్జాగరితే స్మృతమితి ద్వితీయపాదేన ప్రతిపక్షప్రమాణాభావసూచకం ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనసూత్రమిత్యాహ— తస్మాదితి। నను సకలద్వైతానృతత్వవాదినః కేన విశేషేణ పక్షవిపక్షసపక్షవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్య ఆద్యన్తే పాదే వ్యాచష్టే—అతః స్థానాదిత్యాదినా॥౪॥

ఉచితదేశాద్యభావేన స్ఫుటం మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యేతి సపక్షత్వమ్। తత్సద్భావేన స్ఫుటే మిథ్యాత్వే యదోఙ్కారప్రకరణే స్వప్ననిద్రాయుతావితి జాగరితే స్వప్నశబ్దః ప్రయుక్తః తదుపపన్నం భవతీత్యాహ— స్వప్నజాగరితస్థానయోరితి। సమత్వేనేతి మిథ్యాత్వేన తుల్యతయేత్యర్థః॥౫॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మిథ్యాహుర్బ్రహ్మవిదః। జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాం వాగాదిజ్యోతిషాం చ విద్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్య తన్నిమిత్తత్వసమ్భవాదాత్మచైతన్యనిబన్ధనో వ్యవహారో న నిర్ధారయితుం శక్యతే। స్వప్నే పునః సూర్యాద్యభావేఽపి వ్యవహారదర్శనాత్తస్య చ నిమిత్తాపేక్షత్వాదాత్మచైతన్యస్య తన్నిమిత్తత్వనిర్ణయాత్తత్రాఽఽత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రతిపాదయితుం న తత్రేత్యాద్యా శ్రుతిః। తయా తత్పరయా న్యాయసిద్ధం స్వప్నమిథ్యాత్వమనువదన్త్యా తదప్రతిపాదితమపి ప్రకాశితమిష్యతే। తథా చ శ్రుతియుక్తిభ్యాం ప్రతిపన్నం స్వప్నమిథ్యాత్వమితి దృష్టాన్తసిద్ధిరిత్యర్థః॥౩॥

ఉక్తన్యాయేన దృష్టాన్తే సిద్ధే ఫలితమనుమానమాహ—అన్తః స్థానాదితి। భేదానామిత్యత్ర సూచితమనుమానమారచయతి—జాగ్రదితి। తృతీయేన పాదేన పక్షధర్మత్వం వ్యాప్తస్య హేతోరుచ్యతే తద్దర్శయతి—యథేతి। ద్వితీయేన పాదేన ప్రతికూలప్రమాణాభావసూచకం ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం సూత్రితమిత్యాహ—తస్మాదితి। సర్వద్వైతవైతథ్యవాదినాం కేన విశేషేణ పక్షసపక్షవిభాగసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాన్తః స్థానాత్తు సంవృతత్వేన భిద్యత ఇత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ—అన్తఃస్థానాదితి। స్వప్నదృశ్యానామన్తఃస్థానం సంవృతత్వం చ న తథా జాగ్రద్దృశ్యానాం తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాం తేభ్యో వైషమ్యం స్ఫుటమ్। సిద్ధం హి యోగ్యదేశాద్యభావేన స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమితి సపక్షత్వమ్। జాగరితస్య పునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటం

మిథ్యాత్వమితి పక్షత్వమిత్యర్థః। తర్హి సర్వథా వైషమ్యాద్దృష్టాన్తదార్ష్టన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—దృశ్యత్వమితి॥౪॥

స్వప్నవజ్జాగరితస్య మిథ్యాత్వే స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యాదౌ జాగరితే స్వప్నశబ్దప్రయోగో యుక్తో భవతీత్యాహ స్వప్నేతి। ఉభయత్రైకత్వం విద్వదభిమతమిత్యత్ర హేతుమాహ—భేదానామితి। భేదా భిద్యమానా భావాః। తేషామవస్థాద్వయవర్తినాం గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వమవిశిష్టమ్। తేన దృశ్యత్వేన హేతునా ప్రసిద్ధమేవ తేషాం మిథ్యాత్వేన సమత్వం తేన స్థానయోరేకరూపత్వం వివేకినామభిప్రేతమితి యత్పూర్వమనుమానాఖ్యం ప్రమాణం సిద్ధం తస్యైవ ఫలం సాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేన శ్లోకేనోక్తమితి శ్లోకయోజనయా దర్శయతి—ప్రసిద్ధేనైవేతి॥౫॥

---

౧. భేదానాం గ్రాహ్యగ్రాహకత్వేనేతి—సూర్యాదీనాం గ్రాహకత్వం ఘటాదీనాం గ్రాహ్యత్వం చ ఉభయత్ర సమానం' ఉభయేషాం సూర్యఘటాదీనాం మిథ్యాత్వం చ సమానమితి భావః।

౨. సాధనేతి। స్థానద్వయావిశేషో మిథ్యాత్వే సాధనమ్। అతః సాధనస్థానద్వయేత్యుక్తమ్।

ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా।
వితథైః సదృశాః సన్తోఽవితథా ఇవ లక్షితాః॥౬॥

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే।
తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥౭॥

ఇతశ్చ వైతథ్యం జాగ్రద్దృశ్యానాం భవానాం—ఆద్యన్తయోరభావాద్యదాదావన్తే చ నాస్తి వస్తు మృగతృష్ణికాది తన్మధ్యేఽపి నాస్తీతి నిశ్చితం లోకే। తథేమే జాగ్రదృశ్యా భేదాః।

ఆద్యన్తయోరభావాద్వితథైరేవ మృగతృష్ణికాదిభిః సదృశత్వాద్వితథా ఏవ తథాప్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరనాత్మవిద్భిః ॥౬॥

స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితి యదుక్తం తదయుక్తమ్। యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యా అన్నపానవాహనాదయః క్షుత్పిపాసాదినివృర్త్తిం కుర్వన్తో గమనాగమనాదికార్యం చ సప్రయోజనా దృష్టాః। న తు స్వప్నదృశ్యానాం తదస్తి। తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రదృశ్యానామసత్త్వం మనోరథమాత్రమితి। తన్న। కస్మాత్। యస్మాత్సప్రయోజనతా దృష్టా యానపానాదీనాం సా స్వప్నే

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

విమత్తం మిథ్యా, ఆదిమత్వాత్ అన్తవత్వాచ్చ స్వప్నవదిత్యాహ—ఆదావన్తే చేతి। సత్యత్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరుద్ధః పక్ష ఇత్యాశఙ్క్యాహ—తథాప్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరిత్యర్థః। న తావద్విధిప్రత్యయవిషయత్వం ఆపాతతో బాధాభావ వా సత్యత్వలక్షణం, అతివ్యాపకత్వాత్ కిన్త్వత్యన్తాబాధ్యత్వమ్। తచ్చ న వర్తమానసత్వగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ గ్రహీతుం శక్యమతో మూఢానామేవ సత్యత్వగ్రాహకం ప్రత్యక్షమ్ న తేనానుమానస్య బాధః। దేహవ్యతిరిక్తాత్మానుమానస్యేవ దేహాత్మప్రత్యయేన వర్ణ నిత్యత్వానుమానస్యేవ వా వర్ణక్షణికత్వప్రత్యక్షేణ జ్వాలావినాశానుమానస్యేవ వా జ్వాలాస్థాయిత్వప్రత్యక్షేణ భ్రమనివర్తకాప్తవచనస్యేవ వా భ్రాన్తదృష్టయేత్యర్థః॥౬॥

విమతం సత్యం, అర్థక్రియాకారిత్వాత్ ఆత్మవదిత్యనుమానేన సప్రయోజనతాన్యథానుపపత్త్యా అర్థాపత్త్యా చ బాధమాశఙ్క్యాహ—సప్రయోజనతా తేషామితి। ఆపాతతోఽర్థక్రియాక్షమత్వఞ్చేత్ తర్హి అనైకాన్తికత్వమ్ అన్యథాప్యుపపత్తిశ్చ, ఆత్యన్తికం చేత్ తర్హి అసిద్ధిరేవేత్యర్థః॥౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

జాగ్రద్ద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాన్తరమాహ—ఆదావితి। యది జాగ్రద్దృశ్యా భావా మిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిః సమత్వాన్మిథ్యా కథం తర్హి తేషాం ఘటః

సన్పుటః సన్నిత్యమృషాత్వేన ప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాऽऽహ—వితథైరితి। ప్రకృతే జాగ్రన్మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్యోపన్యస్యతి—ఇతశ్చేతి। వివుతం మిథ్యాऽऽదిమత్త్వాదన్తవత్త్వాత్స్వప్నాదివదిత్యర్థః। ఉక్తానుమానద్రఢిమ్నే వ్యాప్తిం కథయతి—యదాదావితి। యదాదిమదన్తవచ్చ తన్మిథ్యా యథా మృగతృష్ణికాదీత్యర్థః। వ్యాప్తిమత్తః సాధనస్య పక్షధర్మంతోపన్యాసేన ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం విగమనం దర్శయతి—తథేతి। అనుమానస్య ఘటాదిషు సత్త్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరోధమాశఙ్క్య సద్గన్ధర్వనగర మితివత్తస్యాऽऽపాతిక సత్త్వవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ— తథాऽపీతి॥౬॥

స్వనస్య మిథ్యాత్వమాద్యన్తవత్త్వాన్న భవతి కిం తు ఫలపర్యన్తత్వాభావాజ్జాగరితస్య ఫలపర్యన్తత్వాన్న మిథ్యాత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ—సప్రయోజనతేతి। ఫలపర్యన్తతారాహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాపకత్వే ఫలితమాహ—తస్మాదితి। జాగ్రద్దృశ్యా భావా బహూక్యా గృహ్యన్తే। శ్లోకస్య వ్యావర్త్యాముపాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి—స్వప్నేతి। జాగ్రద్దృశ్యానామివ స్వప్నదృశ్యానామపి తుల్యం సప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసమ్భవమాశఙ్క్యాऽऽహ—న త్వితి। అనుమానస్య సోపాధికత్వేనాసాధకత్వే ఫలితమాహ—తస్మాదితి। హేతోః సోపాధికత్వం దూషయతి—తన్నేతి। సాధనవ్యాప్త్యాదిదా పాహతే నోపాధినిరసనం సుశకమిత్యాహ—కస్మాదితి। ఫలపర్యన్తతావిరహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాప్తిమాహ—యస్మాదిత్యాదినా। తామేవ విప్రతిపత్తి

---

౧. సత్త్వప్రకారకప్రత్యక్షవిషయత్వాదియుక్తే గన్ధర్వనగరాదౌ సత్త్వేన గ్రాహ్యే వ్యభిచారః। ప్రత్యక్షప్రమావిషయత్వాదితి హేతూకరణే సిద్ధాన్తే ఘటాదిసత్వగ్రహస్యాపి ప్రమాత్వాభావాదసిద్ధో హేతుః।

౨. జాగ్రద్దృశ్యా మిథ్యా దృశ్యత్వాత్ స్వప్నపదార్థవత్' ఇత్యనుమానే ఫలపర్యన్తత్వాభావ ఉపాధిః, తస్య దృష్టాన్తే సాధ్యవ్యాపకత్వాత్, పక్షే సాధనావ్యాపకత్వాచ్చేతి శఙ్కా। స్వప్నే విప్రతిపద్యేత ఇత్యనేన ఉపాధేః సాధనవ్యాపకత్వభిహితమ్। యత్తో జాగ్రద్దృశ్యపదార్థానామపి స్వప్నే ఫలపర్యన్తత్వాభావోऽనుభూయతే। ఏతదుపపాదనం భాష్యే స్పష్టమ్।

అపూర్వం స్థానిధర్మో హి యథా స్వర్గనివాసినామ్।
తానయం ప్రేక్షతే గత్వా యథైవేహ సుశిక్షితః॥౮॥

విప్రతిపద్యతే। జాగరితే హి భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తో వినివర్తితతృట్సుప్తమాత్ర ఏవ క్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోపోషితమభుక్తవన్తమాత్మానం మన్యతే। యథా స్వప్నే భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తోత్థితస్తథా। తస్మాజ్జాగ్రదృశ్యానాం స్వప్నే విప్రతిపత్తిర్దృష్టా। అతో మన్యామహే తేషామప్యసత్త్వం స్వప్నదృశ్యవదనాశఙ్కనీయమితి। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వముభయత్ర సమానమితి మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥౭॥

స్వప్నజాగ్రద్భేదయోః సమత్వాజ్జాగ్రభేదానామసత్త్వమితి యదుక్తం తదసత్। కస్మాత్। దృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వాత్। కథమ్। న హి జాగ్రదృదృష్టా ఏవైతే భేదాః స్వప్నే దృశ్యన్తే। కిం తర్హి। అపూర్వ స్వప్నే పశ్యతి చతుర్దన్తగజమారూఢమష్టభుజమాత్మానం మన్యతే। అన్యదప్యేవంప్రకారమపూర్వం పశ్యతి స్వప్నే। తన్నాన్యేనాసతా సమమితి సదేవ। అతో దృష్టాన్తోఽసిద్ధః। తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వమిత్యయుక్తమ్। తన్న। స్వప్నే దృష్టమపూర్వం యన్మన్యసే న తత్స్వతః సిద్ధమ్। కిం తర్హి। అపూర్వ స్థానిధర్మో హి స్థానినో ద్రష్టురేవ హి స్వప్నస్థానవతో ధర్మః। యథా స్వర్గనివాసినామిన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం శఙ్కతే—స్వప్నజాగ్రత్స్థానయోరిత్యాదినా। తదపూర్వదర్శనం నాన్యేనాసతా శుక్తిరూప్యాదిదర్శనేన తుల్యం పూర్వానుభవసంస్కారాభావాత్। అధిష్ఠానసం ప్రయోగాభావాచ్చేత్యర్థః। యచ్చాపూర్వదర్శనం గృహీతగ్రహణరూపత్వాత్ స్మరణమేవేత్యభిప్రేత్యాహ। అపూర్వదర్శనం న మిథ్యేతి ఏవం వదతః కోఽభిప్రాయః కిం స్వతః సిద్ధం తత్? కిం వా ప్రామాణిక? చైతన్యవదబాధప్రసఙ్గాత్ న స్వతః సిద్ధమిత్యాహ—అపూర్వం స్థానిధర్మో హీతి। యద్యపి జాగ్రత్సంస్కారాభావాదపూర్వం తథాపి అనాదిభ్రమసన్తతిపతితవాసనాదృష్టనిద్రాదోషసహకృతాఽవిద్యా తేన కారణేన వివర్తమానా ద్రష్ట్రా దృశ్యత ఇతి తద్ధర్మం ఉచ్యత ఇత్యర్థః।

యథా సహస్రాక్షత్వాద్యస్మద్దృష్ట్యా అపూర్వమపి నేన్ద్రస్థానాద్యభిమానినామపూర్వం తథా జాగ్రద్దృష్ట్యా చాతుర్దన్త్యాద్యపూర్వమపి న స్వప్నాభిమానినోఽపూర్వమిత్యాహ—యథేతి। నను చ య ఏవ స్వప్నదృక్ స ఏవ జాగ్రద్దగితి కస్మాత్తే భావాః జాగరి-

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రకటయతి—జాగరితే హీతి। ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—యథేత్యాదినా। ఉపాధేః సాధనవ్యాప్తిం నిగమయతి—తస్మాదితి। హేతోః సోపాధికత్వాభావే ఫలితమాహ—అత ఇతి। హేతుద్వయముపసంహరతి తస్మాదితి॥౭॥

దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వం పరిహరతి అపూర్వమితి। యథా స్వర్గనివసనశీలానామిన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాదిధర్మస్తథా యదిదమపూర్వ స్వప్నదర్శనం మన్యసే తదపి స్థానినః స్వప్నస్థానవతో ద్రష్టురేవ ధర్మః। తేన దృష్టత్వాత్తస్య మిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః। కథం తేనైవ దృష్టత్వం తత్రాఽఽహ—తానయమితి। యథైవేహ వ్యవహారభూమౌ సుశిక్షితో దేశాన్తరప్రాప్తిమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తత్రత్యాన్పదార్థాన్వీక్షతే తథాఽయం స్వప్నద్రష్టా స్వప్నగతాన్పదార్థాన్యథోక్తప్రకారాన్ప్రతిపద్యతే। తతశ్చ స్వప్నస్య స్థానిధర్మత్వాద్రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కాముపన్యస్యతి—స్వప్నేతి। సమత్వమాద్యన్తవత్త్వాది। అనుమానసిద్ధస్యార్థం స్యానుమానదోషోక్తిమన్తరేణాసత్త్వమయుక్తమితి పృచ్ఛతి—కస్మాదితి। వ్యాప్తిభూమి దూషయన్వ్యాప్తిభఙ్గం దోషమాహ—దృష్టాన్తస్యేతి। అసిద్ధత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి కథమిత్యాదినా। అపూర్వం దర్శనమేవ వివృణోతి—చతుర్దన్తమితి। అన్యదపి త్రినేత్రత్వాది। దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వే సిద్ధే ప్రాగుక్తానుమానానుపపత్తిరితి ఫలితమాహ—తస్మాదితి। దృష్టాన్తాసిద్ధి దూషయన్ననుమానం సాధయతి—తన్నేతి। తత్కిం స్వభావతః సిద్ధం పరతో వా। నాఽఽద్యః। జడస్య తదయోగాదిత్యాహ—న తదితి। ద్వితీయే తన్మిథ్యాత్వమిత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నపూర్వ కమాద్యపాదమవతారయతి—కిం తర్హీతి। తద్గతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి స్థానిన ఇతి। అపూర్వస్వప్నదర్శనస్య స్థానిధర్మత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి-

౧. జాగ్రత్పదార్థానాం స్వాప్నికపదార్థానాం చ సామ్యముక్తం ఫలపర్యన్తత్వాభావేన దృశ్యత్వేన చ। తతశ్చ స్వాప్నికవన్మిథ్యాత్వం సాధితమ్। ఇదానీం తయోర్వైషమ్యం శఙ్కతే—అపూర్వత్వం స్వాప్నికేషు న తు జాగ్రద్దృశ్యేషు ఇతి జాగ్రత్కాలాదృశ్యపదార్థాత్మకత్వముపాధిర్భవతి, తచ్చ దృష్టాన్తే సాధ్యవ్యాపకం పక్షే సాధనావ్యాపకం చ। శ్లోకేన సమాధానమ్। పక్షే జాగ్రతి అపూర్వాః పదార్థా అపి చతుర్దన్తగజాదయో దేశాన్తరే దృశ్యా ఏవ, తత్ర గమనేనోపలభ్యాశ్చ। అతః పక్షే సాధనవ్యాపకత్వముపాధేః సిద్ధమ్।

౨. జాగ్రద్భేదయోః। పాం

స్వప్నవృత్తావపి త్వన్తశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్।

వహింశ్చేతోగృహీతం సద్దృష్టం వైతథ్యమేతయోః॥౯॥

జాగ్రద్వృత్తావపి త్వన్తశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్।

వహిశ్చేతోగృహీతం సద్యుక్తం వైతథ్యమేతయోః॥౧౦॥

తథా స్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయం ధర్మః। న స్వతఃసిద్ధో ద్రష్టుః స్వరూపవత్। తానేవంప్రకారానపూర్వాన్స్వచిత్తవికల్పానయం స్థానీ స్వప్నదృక్స్వప్నస్థానం గత్వా ప్రేక్షతే। యథైవేహ లోకే సుశిక్షితో దేశాన్తరమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తాన్పదార్థాన్పశ్యతి తద్వత్। తస్మాద్యథా స్థానిధర్మాణాం రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం తథా స్వప్నదృశ్యానామపూర్వాణాం స్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వమతో న స్వప్నదృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వమ్॥౮॥

అపూర్వత్వాశఙ్కాం నిరాకృత్య స్వప్నదృష్టాన్తస్య పునః స్వప్నతుల్యతాం జాగ్రద్భేదానాం ప్రపఞ్చయన్నాహ— స్వప్నవృత్తావపి స్వప్నస్థానేఽప్యన్తచేతసా మనోరథసఙ్కల్పితమసత్। సఙ్కల్పానన్తరసమకాలమేవాదర్శనాత్తత్రైవ స్వప్నే

బహిశ్చేతసా గృహీతం చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధం ఘటాది సదిత్యేవమసత్యమితి నిశ్చితేఽపి సదసద్విభాగో దృష్టః। ఉభయోరప్యన్తర్బహిశ్చేతః కల్పితయోర్వైతథ్యమేవ దృష్టమ్॥౯॥

సదసతోర్వైతథ్యం యుక్తమ్। అన్తర్బహిశ్చేతః కల్పితత్వావిశేషాదితి। వ్యాఖ్యాతమన్యత్॥౧౦॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తేఽపి వాసనావశాత్ నోపలభ్యన్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ—తానేవం ప్రకారాన్ ఇత్యాదినా। దేశాన్తరస్థపదార్థదర్శనే సమర్థోఽపి దేవదత్తో యథా గత్వైవ పశ్యతి ఇత్యర్థః। ప్రేక్షత ఇతి। ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్ స్మృతిత్వాశఙ్కాం వ్యావర్తయతి—న హి స్మృతిః పురోవస్థితాపరోక్షార్థావగాహినీ। పరోక్షాణామపి నిద్రాదోషాదాపరోక్ష్య మిథ్యాజ్ఞానమనిష్టం స్యాత్। స్మృతిత్వే భ్రాన్తిబాధప్రసిద్ధ్యనుపపత్తిశ్చ। యదవిద్యానిమితమారోపితం భాతి తదధిష్ఠానం స్థానిశబ్దేనోచ్యతే తద్ధర్మత్వం నామ తత్తద్రూపత్వం తద్విషయత్వమిత్యర్థః। న చ సమ్ప్రయుక్తమేవాధిష్ఠానం సందితస్వప్రకాశతావాదిభిః తత్ర పరేషాం జాడ్యాధ్యాసాభ్యుపగమాత్ తజ్జాడ్యవాదిభిశ్చ తత్ర పరేషాం స్వప్రకాశతాధ్యాసాభ్యుపగమాత్। గగనే చ కాయం భ్రమదర్శనాదితి॥౮॥

మనోరథకల్పితాద్వైలక్షణ్యాన్యథానుపపత్త్యా చార్థాపత్త్యా విరోధమాశఙ్క్య అన్యథాప్యుపపత్తిమాహ—స్వప్నవృత్తావపీత్యాదినా శ్లోకద్వయేన। ఏతేనేదమపాస్తమ్। యదాహుః—

ఆశామోదకతృప్తా యే యే చోపార్జితమోదకాః। రసవీర్యవిపాకాది తుల్యం తేషాం ప్రసజ్యతే॥ఇతి॥ ౯—౧౦॥

ఆనన్దగిరిటీకా

యథేత్యాదినా। అపూర్వదర్శనం స్వప్నద్రష్టృధర్మోఽపి చైతన్యవత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య బాధోపలబ్ధేర్నైవమిత్యాహ—న స్వతః ఇతి। ఉత్తరార్ధం విభజతే—తానిత్యాదినా।

అపూర్వాణాం స్వప్నదృశ్యానాం స్థానిధర్మత్వేఽపి కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తస్మాదితి। స్వప్నదృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాభావం నిగమయతి—అతో నేతి। పూర్వస్యాపూర్వస్య వా స్వప్నదర్శనస్య స్వప్నద్రష్టృధర్మత్వేన తదవిద్యావిలసితత్వాద్దృష్టాన్తే సాధ్యసమ్ప్రతిపత్తేస్తథైవ జాగ్రద్భేదానాం మిథ్యాత్వం యుక్తమిత్యర్థః ॥౮॥

జాగ్రద్దృశ్యానాం మిథ్యాత్వం తేషు సదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన సమాధత్తే— స్వప్నవృత్తావితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ—అపూర్వత్వేతి। స్వప్నదృష్టాన్తస్యాపూర్వ దర్శనత్వప్రయుక్తాం సాధ్యవికలత్వశఙ్కాం పరిహృత్యేతి యావత్। స్వప్నస్థానే సర్వస్య మిథ్యాత్వావిశేషేఽపీత్యర్థః। అసత్త్వం పరమార్థం సద్విలక్షణత్వేన మిథ్యాత్వమ్। తత్రాపి తర్హి విభాగప్రతిభాసవిరోధాత్కుతో మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్కయ బాధావిశేషాదిత్యాహ—ఉభయోరితి॥౯॥

దార్ష్టాన్తికమాహ—జాగ్రదితి। యుక్తత్వే హేతుమాహ—అన్తరితి। శ్లోకస్థానామక్షరాణాం వ్యాఖ్యానమనపేక్షితం వ్యాఖ్యాతప్రాయత్వాదిత్యాహ—వ్యాఖ్యాతమితి॥౧౦॥

---

౧. సుశిక్షిత యో దేశాన్తరమార్గం ఇతి యచ్ఛన్దోఽధ్యాహార్యః। ఏవం టీకాయామపి। దృష్టాన్తే దేశాన్తరం స్వప్నావస్థా, తాం గత్వా అపూర్వపదార్థాన్ పశ్యతి।

౨. జాగ్రత్పదార్థాః మిథ్యా దృశ్యత్వాత్ స్వాప్నపదార్థవత్ ఇత్యనుమానే 'సదసద్విభాగ రహితత్వముపాధిః' ఇతి శఙ్కా। సమాధానం తు; స్వాప్నికేష్వపి సదసద్విభాగస్య సద్భావాత్ దృష్టాన్తే సాధ్యవ్యాపకత్వమేవ నాస్తి కుతః ఉపాధిత్వమితి।

ఉభయోరపి వైతథ్యం భేదానాం స్థానయోర్యది।

క ఏతాన్వ్బుధ్యతే భేదాన్కో వై తేషాం వికల్పకః॥౧౧॥

కల్పయత్యాత్మనాఽఽత్మానమాత్మా దేవః స్వమాయయా।
స ఏవ బుధ్యతే భేదానితి వేదాన్తనిశ్చయః॥౧౨॥

చోదకశ్చాఽఽహ—స్వప్నజాగ్రత్స్థానయోర్భేదానాం యది వైతథ్యం క ఏతానన్తర్బహిశ్చేతః కల్పితాన్బుధ్యతే। కో వై తేషాం వికల్పకః। స్మృతిజ్ఞానయోః క ఆలమ్బనమిత్యభిప్రాయః న చేన్నిరాత్మవాద ఇష్టః॥౧౧॥

స్వయం స్వమాయయా స్వమాత్మానమాత్మా దేవ ఆత్మన్యేవ వక్ష్యమాణం భేదాకారం కల్పయతి రజ్జ్వాదావివ సర్పాదీన్। స్వయమేవ చ తాన్బుధ్యతే భేదాంస్తద్వదేవేత్యేవం వేదాన్తనిశ్చయః। నాన్యోఽస్తి జ్ఞానస్మృత్యాశ్రయః। న చ నిరాస్పదే ఏవ జ్ఞానస్మృతీ వైనాశికానామివేత్యభిప్రాయః॥౧౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇదానీం ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారసిద్ధయన్యథానుపపత్త్యా తత్ర కార్యవ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధమాశఙ్కతే—ఉభయోరపీత్యాదినా। వికల్పకో నిర్మాతేత్యర్థః। కర్త్రా హి పూర్వానుభూతం స్మృత్వా తజ్జాతీయం నిర్మీయతే। అతః స్మృత్యాశ్రయాక్షేపేణ కర్త్రాక్షేపో మన్తవ్యః అథాధ్యాత్మం యః ప్రమాతా యశ్చాధిదైవం కర్తా మహేశ్వరః స్వప్నవన్మిథ్యైవ న వస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ— న చేదితి॥౧౧॥

అన్యథాప్యుపపత్త్యా పరిహరతి—కల్పయతీతి। యథా కుమ్భసృష్టౌ కుమ్భకారోఽధిష్ఠాతా తథా నేహాన్యోఽధిష్ఠాతాస్తీత్యాహ—స్వయమితి। యథా తత్ర మృదుపాదానం తథా నేహాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ— స్వమాత్మానం వక్ష్యమాణభేదాకారం కల్పయతీతి। యథా చ తత్ర భూభాగ ఆధారోఽస్తి నేహ తథా ఆధారోఽస్తి యత్రస్థః కరోతీత్యాహ—ఆత్మన్యేవేతి। పరిణామం వ్యావర్తయతి—స్వమాయయేతి। మాయాధిరూఢశ్చిదాత్మా జగన్నిర్మాతేత్యుపపాద్య స ఏవాన్తఃకరణే ప్రతిబిమ్బితః ప్రమాతేత్యాహ— స్వయమేవ చేతి। తద్వదేవేతి। రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యైవేత్యర్థః। స ఏవేత్యేవకారార్థమాహ—

నాన్యోఽస్తీత్యాదినా। యథా కుమ్భం చికీర్షుః కుమ్భకారః కుమ్భవ్యవహారార్థాః వ్యక్తీః ప్రథమం బుద్ధావావిర్భావయతి తథా

ఆనన్దగిరిటీకా

సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్త్యా విశేషమాశఙ్కతే—ఉభయోరితి। కర్తృకరణవ్యవస్థానుపపత్త్యాఽపి విరోధోఽస్తీత్యాహ—కో వా ఇతి। వికల్పకో నిర్మాతేతి యావత్। శ్లోకస్య చోద్యపరత్వం ప్రతిజానీతే—చోదక ఇతి ।అక్షరయోజనయా ప్రథమార్థాపత్తివిరోధం స్ఫోరయతి —స్వప్నేతి। చతుర్థపాదమవతార్యార్థాపత్త్యన్తరవిరోధం స్ఫుటయతి కో వై తేషామితి। కర్తా హి పూర్వానుభూతం స్మృత్వా తజ్జాతీయానిర్మిమీతే తేన స్మృత్యనుభవాశ్రయాక్షేపేణ కర్త్రాక్షేపో వివక్షితస్తథా చ కర్త్రాదివ్యవహారానుపపత్తిః సర్వం మిథ్యాత్వే దుర్వారేత్యర్థః। యోఽధ్యాత్మం ప్రమాతా యశ్చాధిదైవం కర్తేశ్వరస్తావుభావపి మిథ్యేత్యఙ్గీకారాత్ప్రమాత్రాదేరసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న చేదితి। యది ప్రమాతా కర్తా వా నేష్యతే తహ నైరాత్మ్యమిష్టమేవాఽఽపద్యతే। న చ తదేష్టుం శక్యత ఆత్మ నిరాకరణస్య దుష్కరత్వాన్నిరాకర్తురేవాఽఽత్మత్వాదిత్యర్థః॥౧౧॥ కర్తృకార్యాదివ్యవస్థానుపపత్తి పరిహరతి— కల్పయతీతి। కరణాన్తరం వ్యవచ్ఛినత్తి—ఆత్మనేతి। కర్మాన్తరం వ్యావర్తయతి—ఆత్మానమితి। కర్త్రన్తరం నివారయతి—ఆత్మేతి। తస్య ద్యోతకాన్తరాపేక్షాం ప్రతిక్షిపతి—దేవ ఇతి। వివర్తవాద ద్యోతయతి స్వమాయయేతి। సర్వస్య మిథ్యాత్వేఽపి మాయయా వికల్పితభేదానురోధేన కర్తృత్వాదివ్యవస్థా సిధ్యతీతి భావః। ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్తి ప్రత్యాహ స ఏవేతి। ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయే ప్రతీచి వస్తుని కాల్పనికభేదనిబన్ధనా సర్వా వ్యవ స్థేత్యత్ర ప్రమాణమాహ— ఇతి వేదాన్తేతి। యథా ఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా మృదోఽన్యో దృష్టో న తథేహాన్యోఽధిష్ఠాతాఽస్తీత్యాహ—స్వయమితి। యథా తత్ర మృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధిగతం న తథాఽత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ—స్వమాత్మానమితి। తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారో న తథేహాఽఽధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ—ఆత్మన్యేవేతి। పరిణామవాదం వ్యావర్త్య వివర్తవాదం ప్రకటయితుం స్వమాయయేత్యుక్తం తత్ర దృష్టాన్తమాహ—రజ్జ్వాదావితి। మాయాద్వారేణ చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వా తస్యైవ బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య ప్రమాతృత్వమిత్యాహ— స్వయమేవ చేతి। న చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్త్వికత్వం రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ—తద్వదితి। కర్త్రాదిభేదస్య ప్రమాత్రాది భేదస్య చ మిథ్యాత్వే నేహ నానాఽస్తీత్యాదిశ్రుతి ప్రమాణయతి—ఇత్యేవమితి। స ఏవేత్యేవకారార్థమాహ—నాన్యోఽస్తీతి। యో జగత్స్రష్టా యశ్చ ప్రమాతా తతోఽన్యో జ్ఞానస్య స్మృతేశ్చాఽఽశ్రయో నాస్తి। చేతనభేదే మానాభావాదనుభవస్మృత్యోశ్చైకా-

---

వికరోత్యపరాన్భావాననన్తశ్చిత్తే వ్యవస్థితాన్।
నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః॥౧౩॥

చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః।
కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషో నాన్యహేతుకః॥౧౪॥

స కల్పయన్కేన ప్రకారేణ కల్పయతీత్యుచ్యతే। వికరోతి నానా కరోత్యపరాన్ లౌకికాన్భావాన్పదార్థాశబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ పృథ్వ్యాదీననియతాంశ్చ కల్పనాకాలాన్బహిశ్చిత్తః సంస్థథాఽన్తశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి। ప్రభురీశ్వర ఆత్మేత్యర్థః॥౧౩॥

స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశఙ్క్యతే। యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి, సా న యుక్తాఽఽశఙ్కా। చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః। నాన్యశ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలో యేషాం తే చిత్తకాలాః। కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యన్త ఇత్యర్థః। ద్వయ—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఆదికర్తాపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే అవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ సిసృక్షితాకారేణ ప్రథమమావిర్భావయతి పశ్చాద్ బహిః సర్వప్రతిపత్తృసాధారణరూపేణ సమ్పాదయతీతి॥౧౨॥

క్రమం వివక్షన్నాహ—వికరోతీతి। కల్పనాకాలానితి। విద్యుదాదీన్ అస్థిరానిత్యర్థః॥౧౩॥

యత్కల్పితం తత్కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్ కాలే నాస్తి జాగ్రద్భావాస్తు ప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్ కాలాన్తరేఽపి సన్తీత్యవగమ్యతే। అతస్తదన్యథానుపపత్త్యా బాధితం మిథ్యానుమానమిత్యాశఙ్కయాన్యథాప్యుపపత్తిమాహ—చిత్తకాలా హీత్యాదినా।

ఆనన్దగిరిటీకా

శ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయాపేక్షా విషయాపేక్షా వా నాస్తీత్యాశఙ్కయాబాధిత ప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ—న చేతి॥౧౨॥

ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముపన్యస్యతి—వికరోతీతి। నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వివక్ష్యతే। ప్రతిపిత్సితక్రమప్రతిపత్త్యర్థం పృచ్ఛతి—స కల్పయన్నితి। శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుత్సితం క్రమం ప్రత్యాయయతి—ఉచ్యత ఇత్యాదినా। అన్యాంశ్చేతి। శాస్త్రీయానితి యావత్। చిత్తమధ్యే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాన్। అనభివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహారాయోగ్యత్వమాహ —అవ్యాకృతానితి। కల్పనాకాలాన్విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః। బహిశ్చిత్తో బహిర్ముఖో బాహ్యాన్వ్యవహారయోగ్యాన్పదార్థాన్కల్పయతి। అన్తశ్చిత్తస్తు తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణానాత్మన్యేవ వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః। ఏతదుక్తం భవతి। యథా లోకే కులాలో వా తన్తువాయో వా ఘటం పటం వా కార్యం చికీర్షురాదౌ వ్యవహారాయోగ్యాం వ్యక్తి బుద్ధావావిర్భావ్య పశ్చాత్తామేవ బహిర్నామరూపాభ్యాం సమ్పాదయతి తథైవాయమాదికర్తాఽపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమం సిసృక్షితాకారేణాన్తర్విభావ్య పశ్చాద్బహిః సర్వప్రతిపత్తసాధారణరూపేణ సమ్పాదయతీతి కల్పనాయాం క్రమాధిగతిరితి॥౧౩॥

కల్పితానాం కల్పనాకాలాదన్యస్మిన్కాలే సత్త్వాభావాజ్జాగ్రద్భావానాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాన్తరేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమాదనుపపన్నం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ —చిత్తేతి। యే కల్పనాకాలభావినో భావా మనస్యన్తర్వర్తన్తే యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యన్తే తే సర్వే కల్పితాః సన్తో మిథ్యైవ భవితుమర్హన్తి। ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః। కల్పితేఽపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి—స్వప్నవదితి। యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితం మిథ్యైవేష్యతే తథా జాగరితేఽపి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పన్దితం తేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాపి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ—యస్మాదితి। ఆత్మావిద్యావివర్తేన చిత్తేన తావదన్తర్వినిర్మితా మనోరథరూపా

మనస్యన్తర్వర్తమానా బహీ రజ్జుసర్పాదయశ్చ తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యన్తే। తే హి కల్పనాకాలమా భావినో న ప్రమీయన్తే। త్రైః సహ వైలక్షణ్యం మనసో బహిర్బాగ్రిద్ధృశ్యమానానాం భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాగోచరత్వమితి యస్మాదుపలభ్యతే తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః। శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ—సా నేతి। యే మనస్యన్తమనోరథరూపా భావాస్తే చిత్తకాలా భవన్తీత్యత్ర చిత్తకాలత్వం విశదయతి— చిత్తేత్యాదినా। వాచ్యార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ—కల్పనేతి। ద్వితీయపాదమవతాయం వ్యాకరోతి— ద్వయేతి। యే మనసో బహిరుపలభ్యన్తే తే భేదకాలాః కాలస్య భేదో భేదకాలః స యేషాం తే తథేతి వ్యుత్పత్తేః।

అవ్యక్తా ఏవ యేఽన్తస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః।

కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్విన్ద్రియాన్తరే॥౧౫॥

కాలాశ్చ భేదకాలా అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః। యథాఽఽగోదోహనమాస్తే యావదాస్తే తావద్గాం దోగ్ధి యావద్గాం దోగ్ధి తావదాస్తే। తావానయమేతావన్స ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యానాం భేదానాం తే ద్వయకాలాః। అన్తశ్చిత్తకాలా బాహ్యాశ్చ ద్వయకాలాః కల్పితా ఏవ తే సర్వే। న బాహ్యో ద్వయకాలత్వవిశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్య హేతుకః। అత్రాపి హి స్వప్నదృష్టాన్తో భవత్యేవ॥౧౫॥

యదప్యన్తరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం స్ఫుటత్వం వా బహిశ్చక్షురాదీన్ద్రియాన్తరే విశేషో నాసౌ

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం నామ స ఏవాయమితి ప్రత్యభిజ్ఞయా పూర్వాపరకాలవిశేషితరూపేణావగమ్యమానత్వమిత్యర్థః। కాలస్య భేదో భేదకాల ఇత్యాహితాగ్నివత్ భేదశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। భేదకాలోఽవచ్ఛేదకో యేషాం తే భేదకాలా ఇతి విగ్రహః। యథా ఆగోదోహనమాస్త ఇతి ప్రథమమభిజ్ఞాయ పశ్చాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం యావదాస్తే

తావత్ దోగ్ధీత్యాదిపదార్థాన్ సఙ్ఖ్యాయ వాక్యార్థం కథయతి—అన్తశ్చిత్తకాలా ఇత్యాదినా। జాగ్రద్భేదానాం మిథ్యాత్వం నామ చిత్తస్పన్దనమాత్రత్వం చేత్ తర్హి స్ఫుటావభాసో న స్యాత్ మనోరథకల్పితవత్। విద్యతే చ। అతస్తదనుపపత్త్యా బాధమాశఙ్కయాహ—అవ్యక్తా ఏవేత్యాదినా॥౧౪-౧౫।

ఆనన్దగిరిటీకా

తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యా భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః। ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణ నిష్ఠతయా స్ఫుటయతి—యథేతి। ఆగోదోహనం గోదోహనపర్యన్తమాస్తే దేవదత్తస్తిష్ఠతీతి ప్రత్యభిజ్ఞాశేషత్వేనాభిజ్ఞోదాహరణీయా। యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నో గోదోహనం నిర్వర్తయతీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞావిషయత్వం తస్య దర్శయతి—యావదితి। యావతా కాలేనాయం ఘటోఽర్థక్రియాం నిర్వర్తయితుం శక్నోతి తావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః సన్నేష తిష్ఠతీత్యుదాహరణాన్తరమాహ—తావానితి। పరోక్షతయా స్థితో యావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స్వకార్యం నిర్వర్త్య నిర్వృణోత్యేతావతా కాలేనావచ్ఛిన్నః స తిష్ఠతీత్యపరముదాహరణమాహ—ఏతావానితి। ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యాయాం భావానాముపలభ్యతే కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వమ్। తథా చ తే సర్వే భావా బహిర్దృశ్యమానా ద్వయకాలేన కాలద్వయేన పరిచ్ఛేద్యా భవన్తీత్యర్థః। తృతీయపాదం వ్యాచష్టే—అన్తరితి। చతుర్థపాదార్థమాహ—నేత్యాదినా। బాహ్యే జాగ్రద్దృశ్యేషు బాహ్యపదార్థేషు వ్యవస్థితో ద్వయకాలత్వేన కాలద్వయావచ్ఛేదేన కృతః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి। కల్పితేఽపి తథావిధవిశేషసమ్భవాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—అత్రాపి హీతి। యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేదజాతం కల్పితం తథాఽపి తత్ర యథోక్తో విశేషః స్ఫుటః సిధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేదజాతస్య కల్పితత్వేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేఽపి తదుపపత్తేరిత్యర్థః॥౧౪॥

స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగానుపపత్తేర్నావిశేషేణ మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవ్యక్తా ఇతి। యే మనస్యన్తర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటా యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవన్తి తే సర్వే మనః స్పన్దనమాత్రత్వేన కల్పితాః। మిథ్యైవాన్తర్బహిరిన్ద్రియభేదనిమిత్తః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః। న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్రోపయుజ్యతే। మిథ్యాభూతేష్వపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి—యదపీత్యాదినా। మనస్యన్తర్మనోరథరూపాణాం భావానామవ్యక్తత్వమస్ఫుటత్వమ్। తత్ర

హేతుమాహ—మన ఇతి। చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్భావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం తదేషామమిథ్యాత్వకృతమితి శఙ్కాం వారయతి— నాసావితి। సర్వసమ్ప్రతిపన్న మిథ్యాత్వేఽపి స్వప్నే స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేష ప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ—స్వప్నేఽపీతి। అయం విశేషస్తర్హి కేన సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ—కిం తర్హీతి। మనోమాత్ర సమ్బన్ధాదన్తర్భావానాం వాసనామాత్రరూపాణామస్ఫుటత్వమ్।

---

౧. విశేషస్తు = స్ఫుటావభాసస్తు। ఇన్ద్రియాన్తరే=బాహ్యేన్ద్రియే।

౨. అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వే దృష్టాన్తః—గోదోహనం పురుషప్రతీక్షా చకియత్కాలం ప్రతీక్షా కృతా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం గోదోహనం యావత్ ఇతి సమాధానమ్। కియత్కాలం గోదోహనమిత్యనేన పృష్టే యావత్ప్రతీక్షేత్యుత్తరమ్। న చాన్యోన్యాశ్రయః, పృచ్ఛకపురుషభేదాత్। ద్వయకాలాః కాలద్వయపరిచ్ఛేద్యాః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్। స్వప్నేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాదర్శనాత్ నేదం సత్యత్వప్రాపకమిత్యర్థః।

జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్పృథగ్విధాన్।

బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ యథావిద్యస్తథాస్మృతిః॥౧౬॥

భేదానామస్తిత్వకృతః స్వప్నేఽపి తథా దర్శనాత్। కిం తర్హీన్ద్రియాన్తరకృత ఏవ। అతః కల్పితా ఏవ జాగ్రద్భావా అపి స్వప్నభావవదితి సిద్ధమ్॥౧౫॥

బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్పనాయాం కిం మూలమితి। ఉచ్యతే। జీవంసహేతుఫలాత్మకమ్। అహం కరోమి మమ సుఖదుఃఖే ఇత్యేవంలక్షణమ్ అనేవంలక్షణ ఏవం శుద్ధ ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్ప కల్పయతే పూర్వమ్।

తతస్తాదన క్రియాకారక ఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్భావాన్బాహ్యానాధ్యాత్మికశ్చైవ కల్పయతే। తత్ర కల్పనాయాం కో హేతురిత్యుచ్యతే। యోఽసౌ స్వయం కల్పితో జీవః సర్వకల్పనాయామధికృతః స యథావిద్యో యాదృశీ విద్యా విజ్ఞానమస్యేతి యథావిద్యస్తథావిధైవ స్మృతిస్తస్యేతి తథాస్మృతిర్భవతి స ఇతి। అతో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం తతో హేతుఫలస్మృతిస్తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని తేభ్యస్తత్స్మృతిస్తత్స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానోత్యేవం బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధా కల్పయతే॥౧౬॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటోకా

ఏవం తావన్మిథ్యాత్వానుమానస్య ప్రత్యక్షాదిబాధం పరిహృత్యేదానీం విశిష్టరూపేణ జీవకల్పనామూలత్వమితరకల్పనానామాహ—జీవం కల్ప్యతే పూర్వమిత్యాదినా। బాహ్యాః సాధ్యసాధనాదిభావా ఆధ్యాత్మికజ్ఞానసుఖరాగాదికల్పనాయాం నిమిత్తం, ఆధ్యాత్మికాశ్చ జ్ఞానసుఖరాగాదయో బాహ్యసాధ్యసాధనాదికల్పనాయాం నిమిత్తమ్। ఏవమితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికత ఏవేత్యర్థః। సతి భోజనాదౌ తృప్త్యాది భవతి తదభావే న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం భోజనాదికం హేతురితి కల్పనావిజ్ఞానం జాయతే। తతః, తృప్త్యాదికం ఫలమితి కల్పనా। తతోఽపరేద్యురుభయస్మృతిః తతస్తత్సజాతీయకర్తవ్యతావిజ్ఞానం, తతస్తాదర్థ్యేన పాకాదిక్రియాతణ్డులాదికారకాన్న-నిష్పత్త్యాదిఫలవిజ్ఞానాని తేభ్యః పునస్తత్స్మృతిరిత్యేవమిత్యర్థః॥౧౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

బహిర్భావానాం తు చక్షురాదిబహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధాద్వ్యక్తం స్ఫుటత్వం తదేష విశేషో మిథ్యాత్వావిశేషేఽపి సిధ్యతీత్యర్థః। స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వప్రతిభాసభేదస్య మిథ్యాత్వేఽపి సమ్భవాత్ప్రాగుక్తమనుమానమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి — అత ఇతి॥౧౫॥

భవతు సర్వస్య కల్పితత్వమ్। సా పునః సర్వకల్పనా కేన ద్వారేణేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— జీవమితి। ఆత్మా హి సర్వం మాయావశేన కల్పయన్నాదౌ విశిష్టరూపేణ జీవం కల్పయతి। తత ఇతి। "తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః స్వయమేవ జీవభావమాపద్యతే। తద్ద్వారేణ పునర్నానావిధాన్భావాన్నిర్మిమీతే। జ్ఞానస్మృతివైషమ్యాత్తత్కల్ప్యేష భావేషు

వైషమ్యోపపత్తిరిత్యర్థః। శ్లోకవ్యావత్యం ప్రశ్నముత్థాపయతి—బాహ్యేతి। పదార్థాః సాధ్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యాః సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాస్తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తికతాఽస్తి। బాహ్యాన్నిమిత్తీకృత్యాఽఽధ్యాత్మికా భవన్తి। తానపి నిమిత్తీకృత్యేతరే జాయన్తే। తదేవ మితరేతరనిమిత్తతయా నైమిత్తికతయా చ కల్పనాయాం మూలం వక్తవ్యమ్। నిర్మూలకల్పనాయామతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి—ఉచ్యత ఇతి। హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి—అహమితి। హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధమాత్మరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి—అనేవమితి। ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షాఽస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ— రజ్జ్వామివేతి। ద్వితీయతృతీయపాదౌ విభజతే—తత ఇతి। తాదర్థ్యేన ప్రథమం కల్పితస్య భోక్తుర్జీవస్య శేషత్వేనేత్యర్థః। యద్యపి జోవః సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుస్తథాఽపి తస్య తత్ర కల్పనావిశేషో విశేషహేతువ్యతిరేకేణ న సమ్భవతీతి శఙ్కతే—తత్రేతి। చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ— ఉచ్యత ఇతి। కల్పితో విశిష్టరూపేణేతి శేషః। అధికృతః స్వామిత్వేన సమ్బద్ధః ఇత్యర్థః। ఇతిశబ్ద శ్లోకాక్షరయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః। ప్రకృతకల్పనామేవ ప్రపఞ్చయతి—అత ఇత్యాదినా। సత్యన్నపానాద్యుపయోగే తృప్త్యాది భవతి। అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపాన్న్యాయాద్భోజనాదికం హేతురితి కల్పనావిజ్ఞానముత్పద్యతే। తతస్తృప్త్యాదికం ఫలమితి కల్పనావిజ్ఞానం జాయతే। తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపి హేతుఫలయోః స్మృతిరుద్భవతి। తతశ్చ ఫలసాధనసమానజాతీయే కర్తవ్యతావిజ్ఞానమ్। తతశ్చాభిలషిత తృప్త్యాదిఫలార్థత్వేన పాకాదిక్రియా తత్కారకం తణ్డులాది తత్ఫలాన్యన్ననిష్పత్త్యాదీని విశేషవిజ్ఞానాదీని భవన్తి। తతో హేత్వాది స్మృతిః। తతస్తదనుష్ఠానమ్। తతశ్చ ఫలమ్। ఇత్యనేన క్రమేణ మిథో హేతుహేతుమత్తయా కల్పనా భవతీత్యర్థః। ప్రకృతాం కల్పనాముపసంహరతి — ఏవమితి॥౧౬॥

అనిశ్చితా యథా రజ్జురన్ధకారే వికల్పితా।

సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మా వికల్పితః॥౧౭॥

నిశ్చితాయాం యథా రజ్జ్వాం వికల్పో వినివర్తతే।

రజ్జురేవేతి చాద్వైతం తద్వదాత్మవినిశ్చయః॥౧౮॥

తత్ర జీవకల్పనా సర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం సైవ జీవకల్పనా కింనిమిత్తేతి। దృష్టాన్తేన ప్రతిపాదయతి—యథా లోకే స్వేన రూపేణానిశ్చితాఽనవధారితైవమేవేతి రజ్జుర్మన్దాన్ధకారే కిం సర్ప ఉదకధారా దణ్డ ఇతి వాఽనేకధా వికల్పితా భవతి పూర్వ స్వరూపానిశ్చయనిమిత్తమ్। యది హి పూర్వమేవ రజ్జుః స్వరూపేణ నిశ్చితా స్యాత్ న సర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్। యథా స్వహస్తాఙ్గల్యాదిషు ఏష దృష్టాన్తః। తద్వద్ధేతు ఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయా స్వేన విశుద్ధ విజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనన్తభావభేదైరాత్మా వికల్పిత ఇత్యేష సర్వోపనిషదాం సిద్ధాన్తః॥౧౭॥

రజ్జురేవేతి నిశ్చయే సర్పవికల్పనివృత్తౌ రజ్జురేవేతి చాద్వైతం యథా తథా "నేతి నేతి" ఇతి సర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యా లోకకృతాత్మవినిశ్చయః "ఆత్మైవేదం సర్వమ్" "అపూర్వోఽనన్తరోఽబాహ్యః" "సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః" "అజరోఽమరోఽమృతోఽభయః" "ఏక ఏవాద్వయః" ఇతి॥౧౮॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తత్త్వాజ్ఞానాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తన్నిమిత్తాం జీవకల్పనామాహ—అనిశ్చితేత్యాదినా శ్లోకద్వయేనేతి। నేతి నేతీతి

ఆనన్దగిరిటీకా

ఇదానీం జీవకల్పనానిమిత్తం నిరూపయతి— అనిశ్చితేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి—తత్రేతి। పూర్వంశ్లోకః సప్తమ్యర్థః। జీవకల్పనాయా నిత్యత్వాయోగాత్సనిమిత్తత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్తస్య చ వస్తుత్వే నివృత్త్యనుపపత్తేః అవస్తుత్వే చ నిమిత్తత్వాసిద్ధేర్జీవ కల్పనాయా దుర్ఘటత్వాతత్కార్యభూతాఽపి కల్పనా నావకల్పత ఇత్యాశఙ్కతే—సైవేతి। ఉత్తరత్వేన శ్లోకాక్షరాణ్యవతాయం వ్యాచష్టే—దృష్టాన్తేనేతి। స్వం అసాధారణం రూపం రజ్జుత్వం తేనేతి యావత్। అనవధారితత్వమేవ స్ఫోరయతి—ఏవమేవేతి। రజ్జురేవేయమిత్యనేన ప్రకారేణేత్యర్థః। ఉక్తావధారణారాహిత్యే కారణం

సూచయతి—మన్దేతి। పూర్వం రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః। సర్పాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి—స్వరూపేతి। ఏతదేవ వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి—యది హీతి। దేవదత్తస్య హస్తాద్యవయవేషు తద్రూపేణైవ నిశ్చితేషు సర్పాదివికల్పో యథా నోపలభ్యతే తథా పురోవర్తిన్యపి రజ్జుస్వరూపేణ నిశ్చితే నాసౌ యుక్తస్తథా చ రజ్జ్వజ్ఞానాదేవ స భవతీత్యర్థః। ఉపపాదితం దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమభిదధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ – ఏష ఇతి। హేతుఫలాదేత్యాదిశబ్దేన కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాది గృహ్యతే। విలక్షణత్వమేవ స్ఫుటయతి – స్వేనేతి। అనారోపితేనేతి యావత్। విజ్ఞప్తేర్విశుద్ధత్వం జన్మాదిరాహిత్యమాకారాన్తరశూన్యత్వం తన్మాత్రత్వం చేత్యర్థః। తన్మాత్రత్వమయుక్తం సామాన్యవిశేషభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సత్తేతి। న చ తత్రాన్యదస్తి సుఖమితి మత్వా విశినష్టి—అద్వయేతి। సచ్చిదానన్దాద్వయాత్మావిద్యావిలసితం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణం సూచయతి— ఇత్యేష ఇతి। అద్వైతశ్రుతయస్తావత్తత్రోపలభ్యన్తే యత్ర హి ద్వైతమితి భవతీత్యాద్యాశ్చ ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మృషాత్వమావేదయన్త్యః శ్రుతయః శ్రూయన్తే తేనాద్వైతం తత్త్వం ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితమితి ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః॥౧౭॥

అవిద్యాకృతా జీవకల్పనేత్యన్వయ ముఖేనోక్తం తదేవేదానీం వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి—నిశ్చితాయామితి। రజ్జురేవేతి రజ్జ్వాం నిశ్చితాయాం తదజ్ఞాననివృత్తేస్తదుత్థసర్పాదివికల్పః సర్వథా నివర్తతే రజ్జుమాత్రం చావశిష్యతే తద్వదాత్మని శ్రౌతో నిశ్చయో యదా సమ్పద్యతే తదా సర్వస్యాఽఽత్మావిద్యాకల్పితస్య జీవాదివికల్పస్య వ్యావృత్తేరద్వైతమేవాఽఽత్మతత్త్వం పరిశిష్యతే తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితా జీవకల్పనేత్యర్థః। దృష్టాన్తభాగం వ్యాచష్టే—రజ్జురితి। తద్వదిత్యాది వ్యాకరోతి—తథేతి। సర్వస్యాపి సంసారాత్మనో ధర్మస్యాఽఽత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకం యన్నిషేధశాస్త్రం తేన జనితం విజ్ఞానమేవ సూర్యలోకస్తత్కృతో యోఽయమాత్మవినిశ్చయః స ఏవాద్వితీయః శిష్యతే। ద్వైతం పునః సర్వమేవ వ్యావృత్తం భవతీత్యర్థః। ఆత్మవినిశ్చయమేవ విశినష్టి—ఆత్మైవేతి। సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేః పూర్ణత్వం తస్యోచ్యతే పూర్వభావినా కారణేన సంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః పశ్చాద్భావినా కార్యేణ సమ్బన్ధవిధురోఽనపరః అన్తరం ఛిద్రం తచ్ఛూన్యోఽనన్తరశ్చిదేకరసస్తస్యైవ ప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం కార్యకారణాస్పృష్టముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేన తతోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాహ—సబాహ్యేతి। విశేషణత్రయం కౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థమ్। జన్మాదిసమ్బన్ధాభావే కారణమవిద్యాసమ్బన్ధ రాహిత్యం దర్శయతి—అభయ ఇతి। న ఖల్వవిద్యా తత్ర కారణత్వేన సమ్బన్ధమనుభవతి। తస్య పూర్ణత్వేన కారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ—ఏక ఇతి। ద్వైతాద్వైత-

ప్రాణాదిభిరనన్తైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః।
మాయైషా తస్య దేవస్య యయా సమ్మోహితః స్వయమ్॥౧౯॥

ప్రాణ ఇతి ప్రాణవిదో భూతానీతి చ తద్విదః।
గుణా ఇతి గుణవిదస్తత్త్వానీతి చ తద్విదః॥౨౦॥

యద్యాత్మైక ఏవేతి నిశ్చయః కథం ప్రాణాదిభిరనన్తైర్భావైరేతైః సంసారలక్షణైర్వికల్పిత ఇతి। ఉచ్యతే। శృణు మాయైషా తస్యాఽఽత్మనో దేవస్య। యథా మాయావినా విహితా మాయా గగనమతివిమలం కుసుమితైః సపలాశైస్తరుభిరాకీర్ణమివ కరోతి తథేయమపి దేవస్య మాయా యయాఽయం స్వయమపి మోహిత ఇవ మోహితో భవతి। "మమ మాయా దురత్యయా" ఇత్యుక్తమ్॥౧౯॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సర్వ సంసారధర్మశూన్యస్య ప్రతిపాదకం యచ్ఛాస్త్రం తేన జనితం విజ్ఞానమేవ సూర్యాలోకః, తత్కృత ఆత్మవినిశ్చయః సర్వమిదమాత్మేత్యద్వయరూపః పరిశిష్యత ఇత్యర్థః॥౧౭-౧౮॥

మోహితస్స్వయమిత్యజ్ఞానే ప్రతిబిమ్బరూపేణేత్యర్థః॥౧౯॥

కే తే ప్రాణాదయోఽనన్తా భావా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం తానుదాహరతి—ప్రాణ ఇత్యాదిశ్లోకైః। ప్రాణో జగత్కర్తేతి హైరణ్యగర్భీయా ఈశ్వరో వా ప్రాణశబ్దేనోచ్యతే తస్య చ కారణత్వం వైశేషికాదయః ప్రతిపన్నాః। తదుభయరూపకల్పనామాత్రే మానాభావాత్। న తావత్ యత్కార్య తత్సకర్తృకమితివ్యాప్తినిరూపణం సహతే, న హి ప్రాగసతః సత్తాసమవాయాదిలక్షణం కార్యత్వమ్, జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నశాలీ వా కర్తా, చక్షుషః సంప్రయుక్తమాత్రావభాసినః ప్రాగసత్త్వాదీ వ్యాపారానుపపత్తేః। న చ మనో బహిర్విషయే స్వతన్త్రం, అత ఏవ నాన్వయవ్యతిరేకీ। యదా చైకస్యాపి న దర్శనసమ్భావనా తదా కైవ కథా భూయో దర్శనస్య।

న చ కార్యం కృతిమత్ ఇత్యవ్యభిచారః కృతావేవ వ్యభిచారాత్ అన్యథాఽనవస్థానాత్। కిఞ్చ కరోతీత్యుక్తే కిమిత్యాకాఙ్క్షా న వ్యావర్తతే। క్రియత ఇత్యుక్తే చ కేనేతి తతః పరస్పరాధీననిరూపణత్వాదన్యోన్యాశ్రయమ్। కిఞ్చన జ్ఞానవత్త్వం ఇచ్ఛావత్త్వం వా కర్తృపదార్థః సిద్ధవిషయయోరపి తయోః దర్శనాత్। యస్య యద్విషయా కృతిః స తస్య కర్తా ఇత్యత్రాపి అగ్రస్థితో విషయ ఉద్దేశ్యో వా? ఆద్యే ఘటాదేః కర్తా న స్యాత్। అన్తే చ ప్రామాదికబ్రహ్మవధాదౌ ప్రాయశ్చిత్తవిధానం న స్యాత్। కిఞ్చ విశిష్టానఙ్గీకారాత్ కృత్యాదయః ప్రత్యేకం కర్తృపదార్థాః స్యుః। కిఞ్చ కారకాణ్యుపాదదానశ్చేత్ కర్తా సదైవ స్యాత్ తదుపాదానఞ్చ కార్యమేవేతి తత్రాన్యదుపాదేయమ్। తత్రాపి తథేత్యనవస్థా। ఆశ్రయాసిద్ధయాదిప్రయోగదూషణఞ్చ వర్ణితమన్యత్ర। కిఞ్చ స్వతన్త్రశ్చేన్ముక్తానపి బధ్నీయాత్। పరం తత్ర ఈశ్వర ఇతి చ వ్యాహతమ్। న చ సేవాపేక్షయా ఫలభేదప్రదః ప్రభురుదాహరణమ్। స హి స్వం ప్రయచ్ఛన్ ప్రభుః స్యాత్ న తథేశ్వరస్య పిత్రాదిక్రమాగతం స్వమస్తి। కర్మేశ్వరయోశ్చాన్యోన్యప్రేరణే పరస్పరాశ్రయమ్। కిఞ్చ నైకేన జ్ఞానేన సర్వజ్ఞత్వం తస్య స్వావిషయత్వాత్ న ద్వాభ్యామన్యోన్యవిషయిత్వాసిద్ధేః, స్వవిషయత్వం వినా స్వవిశేషితాఽసాధకత్వాత్। స్వసంవేద్యత్వే చ గుణత్వాద్యసిద్ధిః। తస్మాత్కల్పనామాత్రమేతత్—ఈశ్వరః కర్తేతి। భూతాని పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాఖ్యాని జగత్కర్తృణీతి లోకాయతికాః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। తథా హి—

ఆనన్దగిరిటీకా

వ్యావృత్త్యర్థమవధారణమ్। నన్వవిద్యాయాః నిరాశ్రయత్వోపపత్తేః ఆశ్రయాన్తరస్య చాసత్త్వాత్ తత్రైవ సా ప్రవిశతీతి చేత్సత్యమ్। అవిద్వద్దృష్ట్యా తస్యాస్తత్ర ప్రవేశేఽపి వస్తుదృష్ట్యా నాసౌ తస్మిన్ప్రవేష్టుం ప్రభవతీత్యాహ—అద్వయ ఇతి॥౧౮

ఆత్మనోఽద్వితీయత్వే కథమనేకైర్భావైస్తస్య వికల్పితత్వమిత్యభిప్రాయాప్రతిపత్త్యా ప్రత్యవతిష్ఠతే— ప్రాణాదిభిరితి। సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ—మాయేతి। చోద్యభాగం విభజతే— యదీతి। ఉత్తరార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి— ఉచ్యత ఇతి। మాయామేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—యథేతి। తామేవ మాయాం కార్యద్వారా స్ఫోరయతి—యయేతి। యథా లౌకికో మోహితో మోహపరవశో దృశ్యతే తథాఽయమాత్మా స్వయమేవ మాయాసమ్బన్ధాన్మోహితో భవతి। అతో మోహద్వారాఽఽత్మన్యేవ మాయాధిగతిరిత్యర్థః। మాయయా మోహహేతుత్వం భగవతాఽపి సూచితమిత్యాహ—మమేతి॥ ౧౯॥

కే తే ప్రాణాదయోఽనన్తా భావా యైరాత్మా వికల్ప్యతే మాయయేత్యపేక్షాయాం ప్రాణాదివికల్పనా ముదాహరతి—ప్రాణ ఇతి। ప్రాణో హిరణ్యగర్భస్తటస్థేశ్వరో వా స జగతో హేతురితి ప్రాణవిదో హైరణ్యగర్భాద్యా వైశేషికాదయశ్చ కల్పయన్తి। తదిదం కవ్పనామాత్రమ్। స్వతన్త్రస్య హిరణ్యగర్భస్య సర్వజగద్ధేతుత్వే మానాభావాత్। పౌరుషేయాగమస్యాపౌరుషేయశ్రుతివిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగాత్తటస్థేశ్వరవాదస్య చ ప్రమాణయుక్తివిహీనస్య ప్రతిపత్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః। కల్పనాన్తరం దర్శయతి—భూతానీతి చేతి। పృథివ్యప్తేజోవాయవస్తత్త్వాని తాని చ చత్వారి భూతాని జగత్కారణానీతి లోకాయతికాస్తదపి

పాదా ఇతి పాదవిదో విషయా ఇతి తద్విదః।

లోకా ఇతి లోకవిదో దేవా ఇతి చ తద్విదః॥౨౧॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

న తాని స్వతఃసిద్ధాని జాడ్యహానిప్రసఙ్గాత్। స్వతఃసిద్ధే చ భేదగ్రాహకప్రమాణాప్రవృత్తేశ్చత్వారీత్యనుపపన్నమ్। నాపి స్వగుణేన సిధ్యతి, న హి ఔష్ణ్యం వహ్నిం గోచరయతి స్వవిలక్షణసిద్ధికత్వే చ తత్త్వాతిరేకప్రసఙ్గ ఇతి। గుణాః సత్త్వరజస్తమోలక్షణాః సామ్యేనావస్థితాః కారణమితి—సాఙ్ఖ్యాః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। సామ్యావస్థితానాం స్వతః పురుషసన్నిధేర్వా ఉభయథాపి సదా స్యాత్। న చాదృష్టాది గుణత్రయాతిరిక్తమస్తి సాఙ్ఖ్యానామ్, సాత్త్వికోఽయం తామసోఽయమితి పరవిశేషణత్వేన ప్రతీతేః న స్వతన్త్రా నిత్యగుణా ఇతి। సంక్షేపతన్త్రీణి తత్త్వానీతి శైవాః। శివోఽప్యాత్మనోఽన్యశ్చేదశివః స్యాత్ రజ్జుసర్పవత్। అనన్యత్వే తు తత్త్వభేదానుశాసనం గురుశిష్యానుశాసనం చ న స్యాత్॥౨౦॥

ఏకస్యాత్మనో విశ్వాదయః పాదా ఇత్యపి కల్పనామాత్రమ్। నిరవయవస్యాత్మనోంశభేదానుపపత్తేః। విషయా ఏవ పరమార్థతత్త్వమితి వాత్స్యాయనప్రభృతయః। తదపి భ్రమమాత్రమ్। యత ఆహుః—

విషస్య విషయాణాఞ్చ దూరమత్యన్తమన్తరమ్।
ఉపభుక్తం విషం హన్తి విషయాః స్మరణాదపి॥

చర్మఖణ్డం ద్విధాభిన్నం అపానోద్గారధూపితమ్।
తత్ర మూఢా నిమజ్జన్తి ప్రాణైరపి ధనైరపి॥

త్రిలోకా భూర్భువస్స్వరితి త్రయో వస్తుభూతా ఇతి పౌరాణికాః। తత్ర యది వాసస్థానభేదేన త్రిత్వం తదాఽఽనన్త్యప్రసఙ్గః, యది స్వాతన్త్ర్యాభిప్రాయేణ తచ్చ కల్పనామాత్రమ్। ఆకాశాదిపారతన్త్ర్యాదితి। దేవా ఇన్ద్రాదయః ఫలదాతార ఇతి దేవతాకాణ్డీయాః। తత్ర యద్యస్మదాదిప్రయత్నమపేక్ష్య త ఉపకుర్వన్తి తదా భృత్యేభ్యో న విశేషః। స్వాతన్త్ర్యేణోపకారకత్వే వ్యర్థం తదారాధనం దేవతాప్రసాదోఽపి చ స్వమనోరథ ఏవ। తద్భక్తానామపి విపత్తిదర్శనాత్॥౨౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

కల్పనామాత్రమ్। న హి భూతాని స్వతః సిద్ధాని జడత్వవిరోధాత్। నాపి పరతః సిద్ధాని। స్వగుణస్య చైతన్యస్య స్వగ్రాహకత్వాయోగాద్వహ్నిగతౌష్ణ్యస్య వహ్నివిషయత్వాదర్శనాత్। అతో భూతాని జగత్కతృణీతి కల్పనైవేత్యర్థః। సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః సామ్యేనావస్థితా జగతో మహదాదిలక్షణస్య కారణమితి సాంఖ్యాస్తదపి కల్పనామాత్రమ్। సామ్యేన స్థితానాం కారణత్వే ప్రలయాభావప్రసఙ్గాత్। వైషమ్యభజనస్య చ నిర్హేతుకత్వే సదా తదాపాతాత్। సహేతుకత్వే హేతోర్నిత్యత్వే ప్రాచీనదోషానుషఙ్గాదనిత్యత్వే హేత్వన్తరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ—గుణా ఇతీతి। కల్పనాన్తరమాహ—తత్త్వానీతి చేతి। ఆత్మాఽవిద్యా శివ ఇతి సంక్షేపస్త్రీణి తత్త్వాని సర్వజగత్ప్రవర్తకానీతి శైవా మన్యన్తే తదపి కల్పనామాత్రమ్। ఆత్మనో భిన్నత్వే శివస్య ఘటాదితుల్యత్వప్రసఙ్గాదభిన్నత్వే తత్త్వానాం త్రిత్వవ్యాఘాతాదిత్యర్థః॥౨౦॥

ఏకస్యాఽఽత్మనో విశ్వాదయః పాదాః సర్వవ్యవహారహేతవో భవన్తీత్యపి కల్పనామాత్రమ్। నిరంశస్యాఽఽత్మనోంఽశ భేదానుపపత్తేరిత్యాహ—పాదా ఇతీతి। వాత్స్యాయనప్రభృతీనాం కల్పనాం కథయతి—విషయా ఇతీతి। శబ్దాదయో విషయా భూయో భూయో భుజ్యమానాస్తత్త్వమితి విభ్రమమాత్రమ్। “విషస్య విషయాణాం చ దూరమత్యన్తమన్తరమ్।

ఉపభుక్తం విషం హన్తి విషయాః స్మరణాదపి" ఇతి విషయానుసన్ధానస్య నిన్దితత్వాత్తేషాం పారమార్థికతత్త్వభావానుపపత్తేరిత్యర్థః। భూర్భువః స్వరితి త్రయో లోకా వస్తుభూతాః సన్తీతి పౌరాణికాః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। స్థానభేదేన త్రిత్వే తదానన్త్యస్య దురుత్తరత్వాత్స్వాతన్త్ర్యస్య చాసిద్ధత్వాదిత్యాహ—లోకా ఇతీతి। అగ్నీన్ద్రాదయో దేవాస్తత్తత్ఫలదాతారో నేశ్వరస్తథేతి దేవతా—కాణ్డీయాః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। అస్మదాదిప్రయత్నమపేక్ష్య ఫలదాతృత్వే తేషాం భృత్యేభ్యో విశేషాభావప్రసఙ్గాత్। స్వాతన్త్ర్యేణోపకారకత్వే తదారాధనవైయర్థ్యాత్। తద్భక్తానామపి విపత్తిదర్శనాత్తత్ప్రసాదస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాదిత్యాహ—దేవా ఇతి చేతి॥ ౨౧॥

---

౧. దేవతాకాణ్డీయాః—సఙ్కర్షకాణ్డం దేవతాకాణ్డమ్। దేవతా అధికృత్య విచారప్రాచుర్యాత్ దేవతాకాణ్డత్వం తస్య। పూర్వమీమాంసాయాః ద్వాదశాధ్యాయ్యాః అనన్తరం తత్రతత్రానుక్తానామవశ్యవక్తవ్యానాం విప్రకీర్ణానాం న్యాయానాం ప్రతిపాదనమత్ర దృశ్యతే। తదిదం జైమినినా కృతమ్। తస్య దేవస్వామిభాష్యం భాస్కరరాయకృతా వృత్తిశ్చ ముద్రితే దృశ్యేతే।

వేదా ఇతి వేదవిదో యజ్ఞా ఇతి చ తద్విదః।

భోక్తేతి చ భోక్తృవిదో భోజ్యమితి చ తద్విదః॥౨౨॥

సూక్ష్మ ఇతి సూక్ష్మవిదః స్థూల ఇతి చ తద్విదః।

మూర్త ఇతి మూర్తవిదో మూర్త ఇతి చ తద్విదః॥౨౩॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వేదాః పరమార్థాః ఇతి పాఠకాః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। నహి లౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తా వేదా ఉపలభ్యన్తే। న చైకైకస్మిన్ వర్ణే వేదసిద్ధిః। క్రమోఽపి తేషాం కల్పనామాత్రమ్, ఉచ్చారణక్రియాయా ఉపలబ్ధిక్రియాయాశ్చ ప్రతిపురుషం భేదాత్ తద్విశిష్టవేదానన్త్యే ' స ఏవాయం వేద' ఇతి విభ్రమమాత్రమ్। యజ్ఞా వస్తుభూతా ఇతి కాత్యాయనప్రభృతయః "యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతా త్యాగ" ఇతి తత్ర నైకైకస్య యజ్ఞశబ్దార్థత్వం వ్రీహ్యాదిషు యజ్ఞబుద్ధ్యభావాత్ సముదాయశ్చేత్తస్యా—వస్తుత్వాద్యజ్ఞ ఇతి విభ్రమమాత్రమ్।

భోక్తా ఆత్మేతి సాఙ్ఖ్యాః। తత్ర భోగో విక్రియా చేత్ అనిత్యత్వాదిప్రసఙ్గః, స్వభావశ్చేత్ సదా స్యాదితి। విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రమమాత్రమ్। భోజ్యం వస్త్విత్తి సూపకారాః। తదపి భ్రమమాత్రమ్। మధురాదిస్వాదస్య వ్యఞ్జనాదేః క్షణేన విస్వాదతాదర్శనాత్॥౨౨॥

సూక్ష్మ ఆత్మేత్యణువాదినః—తత్ర యుగపత్సకలకలేవరవ్యాపివేదనానుసన్ధానానుపపత్తిః। అథవా, సూక్ష్మః పరమాణుసముదాయః పరమార్థం ఇతి పరమాణువాదినః—తదపి భ్రమమాత్ర పేషణాదిసాధ్యపార్థివాదిరజసాం నిత్యత్వానుపపత్తేః। నిరవయవత్వే చ సంయోగానుపపత్తేః కార్యానుపపత్తిః। అప్రత్యక్షసమవేతస్య చ వాయువనస్పతిసంయోగాదివదప్రత్యక్షత్వాత్ త్ర్యణుకాదిప్రత్యక్షం న స్యాత్। కార్యేణ చ తదనుమానమాశ్రయాసిద్ధ్యాదిదోషదుష్టమ్, అతిరిక్తకార్యారమ్భే చ పలపరిమితద్రవ్యారబ్ధం కార్యద్రవ్యమధికప్రమాణం దృశ్యతే తస్మాత్తదపి కల్పనామాత్రమితి।

స్థూలో దేహ ఏవాత్మేతి లోకాయతికభేదః—తత్ర మృతసుషుప్తయోరపి చైతన్యం స్యాత్ సఙ్ఘాతస్య తాదవస్థ్యాత్ వాయ్వాదీనాం చైకైకస్య చైతన్యాదర్శనాత్। సఙ్ఘాతస్య చావస్తుత్వాదితి। మూర్తస్త్రిశూలాదిధారీ పరమార్థ ఇత్యాగమికాః—తత్రాస్మదాదిశరీరవత్ మూర్తస్య పాఞ్చభౌతికత్వానుమానాత్ నానాదిత్వం లీలావిగ్రహకల్పనం చ భ్రమమాత్రం విగ్రహాభావే లీలాయా ఏవాసమ్భవాత్। అమూర్తః పరమార్థం ఇతి శూన్యవాదినః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। నిస్వభావః పరమార్థం ఇతి వ్యాఘాతాత్॥౨౩॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ఋగ్వేదాదయో వేదాశ్చత్వారస్తత్త్వానీతి పాఠకా వదన్తి। తదపి కల్పనామాత్రమ్। న హి వేదా లౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తా దృశ్యన్తే। క్రమవతామేవ వర్ణానాం వేదశబ్దవాచ్యత్వాఙ్గీకారాత్।

క్రమశోచ్చారణోపలబ్ధ్యోరన్యతరగతీ వర్ణేష్వారోప్యతే। తథా చ తథావిధక్రమవతాం వర్ణానామారోపితరూపేణ వేదశబ్దవాచ్యత్వాత్కుతో వేదానాం పరమార్థతేత్యాహ—వేదా ఇతి। జ్యోతిష్టోమాదయో యజ్ఞా వస్తుభూతా భవన్తీతి బోధాయనప్రభృతయో యాజ్ఞికా మన్యన్తే। తదపి భ్రాన్తిమాత్రమ్। యజ్ఞం వ్యాఖ్యాస్యామో ద్రవ్యం దేవతా త్యాగ ఇత్యత్రైకైకస్మిన్యజ్ఞవిజ్ఞానాభావాత్సముదాయస్యావస్తుత్వాదిత్యాహ—యజ్ఞా ఇతి చేతి। భోక్తైవాఽఽత్మా న కర్తేతి సాంఖ్యాః। తత్ర భోగో యది విక్రియా స్వీక్రియతే తర్హి కథం నానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గః స్వభావత్వే సదా స్యాదితి విషయసన్నిధౌ భోక్తృత్వం భ్రాన్తిరేవేత్యాహ—భోక్తేతి చేతి। సూపకారాస్తు భోజ్యం వస్త్వితి ప్రతిజానతే తదపి న। మధురాదిరసవ్యఞ్జనాదేస్తద్రైవాన్యథాత్వదర్శనాదేకరూప్యాసమ్భవాదిత్యాహ—భోజ్యమితి చేతి॥౨౨॥

ఆత్మా సూక్ష్మోఽణుపరిమాణః స్యాదితి కేచిత్। తన్న। యుగపదశేషశరీరఖ్యాపివేదనానుసన్ధానాసిద్ధేరిత్యాహ—సూక్ష్మ ఇతీతి। స్థూలో దేహోఽహం ప్రత్యయాదాత్మేతి లోకాయతభేదః। తచ్చ న। మృతసుషుప్తయోరపి సఙ్ఘాతావిశేషాచ్చైతన్యప్రసఙ్గాత్। ఏకైకస్య చ భూతస్య చైతన్యాదర్శనాత్సఙ్ఘాతస్య చావస్తుత్వాదిత్యాహ—స్థూల ఇతి చేతి। మూర్తస్త్రిశూలాదిధారీ మహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీ వా పరమార్థో భవతీత్యాగమికాః। తదపి భ్రాన్తిమాత్రమ్। అస్మదాదిశరీరవత్తస్యాపి శరీరస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్। లీలావిగ్రహకల్పనం చ విగ్రహాభావే లీలాభావాదయుక్తమిత్యాహ—మూర్త ఇతి। అమూర్తః సర్వాకారశూన్యో నిఃస్వభావః పరమార్థం ఇతి శూన్యవాదినస్తదపి కల్పనామాత్రమ్। పరమార్థో నిఃస్వభావశ్చేతి వ్యాఘాతాదిత్యాహ—అమూర్త ఇతి చేతి॥౨౩॥

కాల ఇతి కాలవిదో దిశ ఇతి చ తద్విదః।

వాదా ఇతి వాదవిదో భువనానీతి తద్విదః॥౨౪॥

మన ఇతి మనోవిదో బుద్ధిరితి చ తద్విదః।

చిత్తమితి చిత్తవిదో ధర్మాధర్మౌ చ తద్విదః॥౨౫॥

కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిర్విదః। తన్న। కాలైక్యే ముహూర్తాదివ్యవహారో న స్యాత్। నానాత్వేఽపి న స్వాతన్త్ర్యమ్। ఉదయకాల ఇత్యాదిక్రియావిశేషత్వేన [షితత్వేన] ప్రతీతేః। న చ క్రియాధర్మత్వమేవ కాలే క్రియోదయాత్। అన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియాయా నిత్యత్వాపాతాత్। కిఞ్చ యది ముహూర్తః పరమార్థో జ్యోతిర్విదః కిన్న స్వారాజ్యం తచ్ఛాస్త్రప్రణేతౄణాం చ విపత్తిః ప్రసిద్ధైవ। కిఞ్చ ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణోఽవశ్యభోగ్యత్వాత్ వ్యర్థో ముహూర్తస్తస్మాత్ కాల ఇతి కల్పనామాత్రమ్। దిశః పరమార్థ ఇతి స్వరాదివిదః। తదపి భ్రమమాత్రం తద్విదామపి పరాజయదర్శనాత్ తదుపదిష్టదిక్స్థానాం సర్వదైవ జయః స్యాత్ క్షణాన్తరేఽపి దిక్స్వభావాలోపాదితి। ధాతువాదమన్త్రవాదప్రభృతయః పరమార్థా ఇతి వాదవిదః। తదపి తేషాం విభ్రమమాత్రమ్। తామ్రాదిస్వభావే స్థితే నష్టే వా కనకాదిభావాయోగాత్। యది రసః స్వావయవైస్తామ్రాదివర్ణం తిరస్కృత్య కనకాదివర్ణం దర్శయేత్ తదా జపాకుసుమసంజ్ఞిని స్ఫటికాదిరక్తతావత్ కనకాదిభావస్య మృషాత్వాద్రసావయవాపగమేఽపగమానుమానాత్। మర్త్యస్య చ శరీరస్య రసేనాజరామరత్వమిత్యపి వ్యామోహమాత్రమ్। మన్త్రవాదేఽపి కాలదష్టో న జీవతి। అకాలదష్టః స్వయమేవోత్తిష్ఠతి క్వచిజ్జపతః ఫలదర్శనస్య కాకతాలీయత్వాత్ నియతతాయాశ్చాదర్శనాచ్చ పరప్రతారణార్థత్రైవేతి। భువనాని చతుర్దశేతి భువనకోశవిదః। తచ్చ కల్పనామాత్రం కో హి తాని దృష్ట్వా సమాగతః। న చ మహానుభావవచనమేవ శరణం తేషాం విప్రతిప్రత్తిదర్శనాదితి॥౨౪॥

మన ఆత్మేతి లోకాయతికభేదః—తత్ర చ న క్లేశప్రాప్తిః కస్యాపి స్యాత్। స్వతన్త్రస్య స్వానర్థసఙ్కల్పానుపపత్తేః బుద్ధిర్బాహ్యవిషయాకారా చిత్తమ్। బాహ్యవిషయాకారశూన్యం విజ్ఞానం స్వసంవేద్యం తే వస్తునీ ఇతి బౌద్ధభేదాః భ్రాన్తాః। సుషుప్తే వ్యభిచారాత్ వేద్యస్య చ ఘటాదివత్ స్వవ్యతిరిక్తవేద్యత్వాదితి।

ధర్మాధర్మౌ విధినిషేధచోదనాగమ్య పరమార్థావితి జైమినిప్రభృతయః। తచ్చ కల్పనామాత్రం యతో యస్మిన్ ప్రాణినికాయే యైర్యశః ప్రశస్యతే స తేషాం ధర్మః। యశ్చ నిన్ద్యతే సోఽధర్మః, న త్వగ్నిహోత్రాదిరేవ। యతో భరతఖణ్డవ్యతిరిక్తభూభాగనివాసినాం సుఖదుఃఖోత్కర్షో దృశ్యేతే తదభావేఽపి। న చ తా భోగభూమయ ఇతి వాచ్యమ్। తదుద్దేశేన విధానాదర్శనాత్। యది చ కాలత్రయాన్యతమకాలావచ్ఛిన్నీ తదాఽపాక్షీత్ యజతీత్యాదేరపి ప్రయోగప్రసఙ్గః। సాధ్యైక-

ఆనన్దగిరిటీకా

కాలః పరమార్థ ఇతి జ్యోతిర్విదః। తచ్చ న। కాలైక్యే ముహూర్తాదివ్యవహారాయోగాత్। తన్నానాత్వేఽపి న స్వాతన్త్ర్యమ్। అన్యవిషయత్వేన ప్రతీతేః। ఉదయకాల ఇత్యాదినా క్రియాధర్మత్వేన ప్రతీతేః స్ఫుటత్వాత్। న చ క్రియాధర్మత్వం కాలేఽపి తదుత్పత్తిదర్శనాదన్యథా కాలానవచ్ఛిన్నత్వేన క్రియానిత్యత్వాపాతాదిత్యాహ— కాల ఇతీతి। 'స్వరోదయవిదస్తు దిశః పరమార్థా ఇత్యాహుః। తదపి భ్రాన్తిమాత్రమ్। తద్విదామపి పరాజయదర్శనాదిత్యాహ—దిశ ఇతి చేతి। ధాతువాదో మన్త్రవాదశ్చేత్యాదయో వాదా వస్తుభూతా భవన్తీతి కేచిత్। తదపి కల్పనామాత్రమ్। తామ్రాదిస్వభావే స్థితే నష్టే చ కనకాదిస్వభావాసమ్భవాత్। మన్త్రవాదేఽపి కాలదష్టో న జీవతి అకాలదష్టః స్వయమేవోత్థాస్యతీత్యభ్యుపగమాద్వ్యయామోహమాత్రమిత్యాహ—వాదా ఇతీతి। భువనాని చతుర్దశ వస్తూనీతి భువనకోశవిదః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। తేషామదృష్టత్వాత్। న చ తేభ్యస్తద్దర్శనమ్। తేషాం మిథో విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ—భువనానీతి॥౨౪॥

మన ఏవాత్మేతి లోకాయత భేదః। తదపి భ్రాన్తిమాత్రమ్। తస్య స్వాతన్త్ర్యే క్లేశప్రాప్త్యనుపపత్తేః। అస్వాతన్త్ర్యే చ ఘటవదనాత్మత్వాత్కరణత్వాచ్చ దీపవదాత్మత్వాయోగాదిత్యాహ— మన ఇతి। బుద్ధిరేవాఽఽత్మేతి బౌద్ధాః। తేషామపి భ్రాన్తిమాత్రమేవ। తత్సుషుప్తే వ్యభిచారాద్వేద్యస్య చ ఘటదదతిరిక్తవేద్యత్వాదిత్యాహ— బుద్ధిరితి। చిత్తమేవ బాహ్యాకారశూన్యం విజ్ఞానమ్। తదేవాఽఽత్మేత్యపరే। తత్రాపి ప్రాగుక్తన్యాయావిశేషాత్తుల్యం భ్రాన్తిత్వమిత్యాహ—చిత్తమితి। ధర్మాధర్మౌ

---

౧. స్వరోదయవిదః యస్యాం దిశి స్వరవిశేషో ధ్వనిరూపః శ్రూయతే తస్యాం దిశి గమనే విజయ ఇతి నిర్ణయే కుశలా ఇత్యర్థః।

పఞ్చవింశక ఇత్యేకే షడ్వింశ ఇతి చాపరే।

ఏకత్రింశక ఇత్యాహురనన్త ఇతి చాపరే ॥౨౬॥

లోకాఁల్లోకవిదః ప్రాహురాశ్రమా ఇతి తద్విదః।
స్త్రీపుంనపుంసకం లైఙ్గాః పరాపరమథాపరే ॥౨౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

రూపత్వేన కదాచిన్నిష్పత్తిః స్యాత్। అథానుబన్ధనిష్పత్త్యా నిష్పత్తిరుచ్యతే। కోఽర్థః? కిం తస్యైవ నిష్పత్తిః ఉత తయోరపి। ప్రథమే న సిద్ధిశ్చరమే ఘటాన్న విశేషః। కిఞ్చ సుఖదుఃఖసాధనసమ్పత్తిః ధర్మాధర్మానుష్ఠాయినామేవేతి నియన్తుం న శక్యం, తదభావేఽపి సోమేశ్వరవదీశ్వరాదీనాం తద్దర్శనాదితి ॥౨౫॥

మూలప్రకృతిః ప్రధానమహదహఙ్కారపఞ్చతన్మాత్రాణి సప్త ప్రకృతివికృతయః పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చవిషయాః ఏకం మనః కరణమితి షోడశవికారాః పురుషస్తూపలబ్ధిమాత్రస్వభావ ఇతి పఞ్చవింశతిసంఖ్యాకః ప్రపఞ్చ ఇతి సాంఖ్యాః। ఏతదపి కల్పనామాత్రమ్। యతో విశేషణం వ్యావర్తకం భవిష్యతి। వ్యావర్త్యం చ ప్రమితం న వా? ప్రథమే న శక్యం వ్యావర్త్యయితుమ్। చరమే వ్యర్థం విశేషణం న చాన్యన్నాస్తీతి శక్యమవధారయితుమ్। యతః పాతఞ్జలాః—ఈశ్వరమధికం పశ్యన్తః షడ్వింశతిః పదార్థా ఇతి కల్పయన్తి। రాగావిద్యాయతికాలకలామాయాధికాస్త ఏవైకత్రింశత్ పదార్థా ఇతి పాశుపతాః। అనన్తః పదార్థ భేద ఇతి సంవర్తప్రభృతయః। తస్మాన్మునీనామేవ విప్రతిపత్తిదర్శనాద్విప్రతిపత్తేస్త్వజ్ఞానమూలత్వాత్ పదార్థభేదవర్ణనం వాదినాం కల్పనామాత్రమితి ॥౨౬॥

లోకానురఞ్జనమేవ తత్త్వమితి లౌకికాః తదపి కల్పనామాత్రం, భిన్నరుచిర్హి లోకః తమనురఞ్జయితుం విశ్వేశ్వరోఽప్యసమర్థః। ఆశ్రమాః పదార్థాః ఇతి దక్షప్రభృతయః మన్యన్తే। మేఖలాజినదణ్డైర్హి బ్రహ్మచారీ చ లక్ష్యతే। గృహస్థో వేదయష్టిభ్యాం నఖలోమభిర్వనాశ్రితః, త్రిదణ్డేన యతిశ్చ। ఏవం లక్షణాది పృథక్ పృథగితి। తదపి కల్పనామాత్రం వేషస్య ఆశ్రమశబ్దార్థత్వే తు శూద్రాదేరపి ప్రసఙ్గాత్। జాతిమూలాశ్చాశ్రమాః సా చ దుర్లక్ష్యా। తదుక్తమ్—

అనాదావిహ సంసారే దుర్వారే మకరధ్వజే।

కులే చ కామినీమూలే కా జాతిపరికల్పనా॥ఇతి।

సంస్కారోఽపి దేహసమవాయీ చేత్ నాముత్రోపభుజ్యతే ఆత్మసమవాయీ చేత్తన్న, అసఙ్గత్వాత్ వికారిత్వే అనిత్యత్వాదిప్రసఙ్గాచ్చేతి। లైఙ్గికా వైయాకరణాః స్త్రీపున్నపుంసకం శబ్దగతం తత్త్వమాహుః। తత్ర కిం స్త్రీ శబ్దాదిస్వభావ ఔపాధికో వా।

ఆనన్దగిరిటీకా

విధినిషేధచోదనాగమ్యౌ పరమార్థావితి మీమాంసకాః। తదపి కల్పనామాత్రమ్। దేశకాలాదిషు ధర్మాధర్మయోవిప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ—ధర్మేతి॥౨౫॥

ప్రధానం మూలప్రకృతిః మహదహఙ్కారతన్మాత్రాణీతి సప్త ప్రకృతివికృతయః। పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి। పశ్చ కర్మేన్ద్రియాణి। పఞ్చ విషయాః। మనశ్చైకమితి షోడశ వికారాః। పురుషస్తు దృశిస్వభావ ఇతి పచవింశతిసంఖ్యాకః ప్రపఞ్చో వస్త్వితి సాంఖ్యాః। తచ్చ కల్పనామాత్రమ్। పఞ్చవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వే వైయర్థ్యాద్వ్యావర్తకత్వే చ వ్యావత్యం- ప్రమిత్యప్రమిత్యోరనుపపత్తేరిత్యాహ— పఞ్చవింశక ఇతి। పాతఞ్జలాః పునరీశ్వరమధికం పశ్యన్తః షడ్వింశతిః పదార్థా ఇతి కల్పయన్తి। తదయుక్తమ్। ఈశ్వరస్య పురుషాన్తర్భావాదధికత్వానుపపత్తేః। అనన్తర్భావే చ ఘటవదనీశ్వరత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ— వంశ ఇతి చేతి। పాశుపతాస్తు రాగావిద్యానియతికాలకలామాయాధికాస్త ఏవైకత్రిశత్పదార్థా ఇతి బ్రువతే। తన్న। క్లేశత్వేఽపి రాగావిద్యయోరవాన్తరభేదవదస్మితాదేరపి తద్భిన్నత్వేన సంఖ్యాతిరేకాత్తస్య రాగోపలక్షితత్వే తస్యాప్యవిద్యోపలక్షితత్వేన న్యూనతాపాతాదవిద్యామాయయోశ్చైకత్వాదవాన్తరభేదే చ నియతావపి తదుపపత్తేః సంఖ్యాతిరేకతాదవస్థ్యమ్। కాలకలాసు చ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ— ఏకత్రింశక ఇతి। అనన్తః పదార్థభేదో న నియతోఽస్తీతి కేచిత్। తదపి న। వాదినాం వివాదదర్శనాత్। వివాదస్య చాజ్ఞానమూలకత్వాదిత్యాహ— అనన్త ఇతీతి॥౨౬॥

లోకానితి। లోకానురఞ్జనమేవ తత్త్వమితి లౌకికాః। తదపి విభ్రమమాత్రమ్। లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్తదనురఞ్జనస్యేశ్వరేణాపి కర్తుమశక్యత్వాదిత్యాహ— లోకానితి। దక్షప్రభృతయస్త్వాశ్రమాః పరమార్థా ఇతి సమర్థయన్తే। తదసత్। వేషస్యాఽఽశ్రమశబ్దార్థత్వే

శూద్రాదేరపి ప్రసఙ్గాజ్జాతశ్చ దుర్వివేచత్వాత్తమూలస్యాఽఽశ్రమస్య దర్శయితుమశక్యత్వాత్సంస్కారస్య చ దేహసమవాయిత్వే పారలౌకికత్వాయోగాదసఙ్గే చాఽఽత్మని తదసమవాయాదిత్యాహ—ఆశ్రమా ఇతీతి। వైయాకరణాస్తు స్త్రీపుంనపుంసకం శబ్దజాతం తత్త్వమితి వర్ణయన్తి। తదప్యయుక్తమ్। స్త్ర్యాదేః శబ్దస్వభావత్వే సర్వాదీనాం త్రిలిఙ్గత్వాయోగాదేకస్యా-

---

సృష్టిరితి సృష్టివిదో లయ ఇతి చ తద్విదః।

స్థితిరితి స్థితివిదః సర్వే చేహ తు సర్వదా॥౨౮॥

యం భావం దర్శయేద్యస్య తం భావం స తు పశ్యతి।

తం చావతి స భూత్వాఽసౌ తద్గ్రహః సముపైతి తమ్॥౨౯॥

ప్రాణః ప్రాజ్ఞో బీజాత్మా తత్కార్యభేదా హీతరే స్థిత్యన్తాః। అన్యే చ సర్వే లౌకికాః సర్వప్రాణిపరికల్పితా భేదా రజ్జ్వామివ సర్పాదయః। తచ్ఛూన్య ఆత్మన్యాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయా కల్పితా ఇతి పిణ్డీకృతోఽర్థః। ప్రాణాదిశ్లోకానాం ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానే ఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యత్నో న కృతః॥౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮॥

కిం బహునా ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తం వాఽన్యం భావం పదార్థ దర్శయేద్యస్యాఽఽచార్యోఽన్యో వాఽఽప్త ఇదమేవ తత్త్వ-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఆద్యే సర్వాదీనాం త్రిలిఙ్గతా న స్యాత్। ఏకస్య అనేకస్వభావతాయోగాత్। అనన్తత్వే చావస్తుత్వప్రసఙ్గః శబ్దాతిరిక్తార్థాఙ్గీకారాదీపాధికస్య మిథ్యాత్వాచ్చ। కిఞ్చ శబ్ద ఉత్పాద్యతే జ్ఞాప్యతే వా, ఆద్యే అన్యోన్యాశ్రయః శబ్దనిష్పత్తౌ వ్యాకరణారమ్భః తతశ్చ శబ్దనిష్పత్తిరితి।

ద్వితీయే వ్యర్థం వ్యాకరణమ్। స్వరూపజ్ఞానస్య శ్రోత్రాత్ సమ్భవాత్। వ్యుత్పత్తేశ్చ వృద్ధవ్యవహారాత్। కిఞ్చ 'సుప్తిఙన్తం పదం' ఇతి లక్షణస్యేతరేతరావృత్తే వ్యాపకతా। ఘటాదిలక్షణస్య చాతివ్యాపకతా। రూఢ్యాశ్రయే వ్యర్థం ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగప్రసఙ్గతో వ్యాకరణమ్। కిఞ్చ, యథా అనాదివేదవిరోధే పౌరుషేయీ స్మృతిః అప్రమాణం తథా, అనాదివేదదృష్టవిరుద్ధనిర్మాణం కిం నాప్రమాణమ్। అథ ఛన్దసి బహులమితివచనాత్ ప్రాచీనానాం తథైవ ప్రసిద్ధేరర్థప్రతిపత్తేశ్చ సమ్భవాత్ తత్ర తే న విరుధ్యన్తే తర్హి లోకేఽపి అపశబ్దభాషితానాం తథైవ ప్రసిద్ధేః అర్థప్రతిపత్తేశ్చ తేభ్యస్సమ్భవాల్లోకేఽపి న విరుధ్యన్తే।

కిఞ్చ, భారతాదిషు పాణినిమతవిరుద్ధానేకశబ్దోపలబ్ధేర్వ్యాసస్య కిమజ్ఞానం సమ్భావయామః కిం వా పాణినేరేవేతి విషయే వైయాకరణానామేవ శాకల్యశాకటాయనాదీనాం విప్రతిపత్త్యుపలబ్ధేః తస్యైవాజ్ఞానకల్పనం యుక్తమితి। ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరఞ్చాపరం చేత్యన్యే కల్పయన్తి। యతో వస్తుతః పరిచ్ఛేదే నైవ కోఽపి బ్రహ్మపదార్థః సమ్భవతి॥౨౭॥

సతోఽసతశ్చోత్పత్త్యసమ్భవస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ సృష్ట్యాదివర్ణనమపి పౌరాణికానాం భ్రమసిద్ధానువాదమాత్రమ్। ఇహ లోకే యత్సర్వం కులధర్మంగ్రామధర్మదేశధర్మాది తదపి కల్పనామాత్రమేవ। నహి వస్త్వన్యథా భవతీతి॥౨౮॥

ప్రాణాదిశ్లోకానాం సంక్షేపార్థమాహ— ప్రాణః ప్రాజ్ఞ ఇత్యాదినా। ఏవం తావద్వాదినాం లౌకికానాం కతిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్య అనన్తత్వాత్సర్వథైవ తే నోదాహర్తుం శక్యన్త ఇతి సంక్షేపమాహ- యం భావం ఇత్యాదినా। అసో పురుష ఏవ భూత్వా

ఆనన్దగిరిటీకా

నేకస్వభావత్వాసమ్భవాదౌపాధికధర్మత్వే చ తస్యావస్తుత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ— స్త్రీపుంనపుంసకమితి। ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చాపరం చేతి కేచిత్। తచ్చ న। పరిచ్ఛేదే క్వచిదపి బ్రహ్మత్వాయోగాద్వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నస్య తద్భావాదిత్యాహ— పరాపరమితి॥౨౭॥

సృష్టిర్వా లయో వా స్థితిర్వా తత్త్వమితి పౌరాణికాః। తదపి కల్పనాత్రమ్। సతోఽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి మత్వాఽఽహ— సృష్టిరిత్యాదినా।

యథోక్తకల్పనానామధిష్ఠానం సూచయతి— సర్వే చేతి। ఉదాహృతాశ్చానుదాహృతాశ్చ కల్పనాభేదా యావన్తో విద్యన్తే తే సర్వేఽపి ప్రకృతాత్మన్యేవ కల్పనావస్థాయాం కల్ప్యన్తే నాఽఽత్మనః కల్పితత్వమ్। సర్వస్య కల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వాయోగాదిత్యర్థః।

ప్రాణాదిశ్లోకేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ— ప్రాణ ఇతి। తస్యైవ బీజాత్మనో వికారవిశేషత్వాదితరేషాం న తతోఽత్యన్తభిన్నతేత్యాహ—తత్కార్యేతి। అన్తిమపదార్థం స్ఫుటయతి— అన్య ఇతి। కులధర్మో గ్రామధర్మో దేశధర్మశ్చేత్యేతే సర్వంశబ్దేన గృహ్యన్తే। తేషామాత్మని తదజ్ఞానాదేవ కల్పితత్వం సదృష్టాన్తం స్పష్టయతి— రజ్వామితి। ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థం కల్పనాశూన్యత్వమాహ— తచ్ఛూన్య ఇతి। కిమితి సముదాయార్థః శ్లోకానాముచ్యతే శ్లోకాన్తరేష్వివ ప్రత్యేకం పదార్థవ్యాఖ్యానమేతేషు కిం న స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ప్రత్యేకమితి॥౨౮॥

లౌకికానాం పరీక్షకాణాం చ కతిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానన్తత్వాదశేషతస్తేషాముదాహర్తుమశ-క్యత్వం దృష్ట్వా సంక్షేపమాత్రమాచష్టే— యం భావమితి। పాదత్రయం విభజతే— కిం బహునేత్యాదినా। తమేవ భావం విశినష్టి—యో దర్శిత

ఏతైరేషోఽపృథగ్భావైః పృథగేవేతి లక్షితః।

ఏవం యో వేద తత్త్వేన కల్పయేత్సోఽవిశఙ్కితః॥౩౦॥

స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గన్ధర్వనగరం యథా।

తథా విశ్వమిదం దృష్టం వేదాన్తేషు విచక్షణైః॥౩౧॥

మితి స తం భావమాత్మభూతం పశ్యత్యయమహమితి వా మమేతి వా తం చ ద్రష్టారం స భావోఽవతి యో దర్శితో భావోఽసౌ భూత్వా రక్షతి। స్వేనాఽఽత్మనా సర్వతో నిరుణద్ధి।

తస్మిం(గ్గహస్త్ర్ధహస్తదభినివేశః। ఇదమేవ తత్త్వమితి స తం గ్రహీతారముపైతి। తస్యాఽఽత్మభావం నిగచ్ఛతీత్యర్థః॥౨౯॥

ఏతైః ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావైరేష ఆత్మా రజ్జురివ సర్పాదివికల్పనారూపైః పృథగేవేతి లక్షితోఽభిలక్షితో నిశ్చితో మూఢైరిత్యర్థః। వివేకినాం తు రజ్జ్వామివ కల్పితాః సర్పాదయో నాఽఽత్మవ్యతిరేకేణ ప్రాణాదయః సన్తీత్యభిప్రాయః। "ఇదం సర్వం యదయమాత్మా" ఇతి శ్రుతేః। ఏవమాత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వం రజ్జుసర్పవదాత్మని కల్పితానామాత్మానం చ కేవలం నిర్వికల్పం యో వేద తత్త్వేన శ్రుతితో యుక్తితశ్చ సోఽవిశఙ్కితో వేదార్థం విభాగతః కల్పయేత్కల్పయతీత్యర్థః। ఇదమేవంపరం వాక్యమదోఽన్యపరమితి। "న హ్యనధ్యాత్మవిద్వేదాఞ్జ్ఞాతుం శక్నోతి తత్త్వతః।" "న హ్యనధ్యాత్మవిత్కశ్చిత్క్రియాఫలముపాశ్నుత" ఇతి హి మానవం వచనమ్॥౩౦॥

యదేతద్ద్వైతస్యాసత్వముక్తం యుక్తితస్తదేతద్వేదాన్తప్రమాణావగతమిత్యాహ—స్వప్నేతి। స్వప్నశ్చ మాయా చ స్వప్నమాయే అసద్వస్త్వాత్మికే సత్యౌ సద్వస్త్వాత్మికే ఇవ లక్ష్యేతే అవివేకిభిః। యథా చ ప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాదస్త్రీపుఞ్జనపదవ్యవహారా-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తత్తాదాత్మ్యమేవ ఆపద్యతే। అన్యత్ర ప్రవృత్తిం నివారయతి ఉపదిష్టో గణపతిరిత్యాదిభావమిత్యర్థః। అసౌ దేవః పరమార్థో నాన్య ఇతి పరోక్షో వా భూత్వా। అథవా అసుః ప్రాణస్తస్మిన్నసౌ ప్రాణే తదుపలక్షితే హృదయే భూత్వా స్థిత ఇత్యర్థః॥౨౯॥

ఉక్తవస్తుజ్ఞానవాన్న వేదకిఙ్కరో భవతి కిన్తు స్వయం వేదార్థం బ్రూతే స ఏవ తదర్థో భవతీత్యుక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ—ఏతైరేష ఇత్యాదినా। క్రియాఫలం ప్రమాణఫలం తత్త్వనిర్ణయమిత్యర్థః॥౩౦॥

ప్రసారితాని పణ్యాని క్రయవిక్రయవస్తూని యేష్వాపణేషు హట్టేషు తే ప్రసారితపణ్యాపణాస్తే చ గృహాశ్చ ప్రాసాదాశ్చ

ఇతి। స కథం ద్రష్టారం రక్షతీత్యపేక్షాయామాహ—అసావితి। సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః। రక్షణప్రకారం ప్రకటయతి—స్వేనేతి। సాక్షాదసాధారణరూపత్వేన తత్రైవ నిష్ఠామాపాద్య తతోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిముపాసకస్య నివారయతీత్యర్థః। చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే— తస్మిన్నితి॥౨౯॥

ఏతేనాన్యత్ర ప్రవృత్తినిరోధే హేతురుక్తః। తర్హి ప్రాణాదీనామాత్మవదేవ తాత్త్వికత్వం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్య కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణావస్తుత్వాన్నైవమిత్యాహ—ఏతైరితి। ఉక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ— ఏవమితి। పూర్వార్ధ్వం వ్యాకరోతి— ఏతైరితి। కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణ సత్తాస్ఫురణయోరభావాత్తద్ద్వారేణాఽఽత్మని భేదదర్శనమవివేకినామస్తు తదన్యేషాం కథముప-లబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— వివేకినాం త్వితి। ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వ ప్రమాణమాహ— ఇదమితి। ఉత్తరార్ధం యోజయతి— ఏవమితి। తత్త్వేనాఽఽత్మవేదనోపాయం సూచయతి— తత్త్వేనేతి। స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్ధ్వశ్యానాం మిథ్యాత్వసాధకో దృశ్యత్వాదిహేతురత్ర యుక్తిరిత్యుచ్యతే। తథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేదకిఙ్కరో న భవతి కిం తు స యం వేదార్థం బ్రూతే స ఏవ వేదార్థో భవతీత్యర్థః। విభాగతో వేదార్థవ్యాఖ్యానమభినయతి— ఇదమితి। జ్ఞానకాణ్డం సాక్షాదద్వైతవస్తుపరమ్। కర్మకాణ్డం తు సాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధనద్వారా పరమ్పరయా తస్మిన్పర్యవసితమ్। 'సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీ 'తి శ్రుతేరిత్యర్థః। ఆత్మవిదో వేదార్థం విత్త్వముక్తం వ్యనక్తి— న హీతి। తదేవ హి వేదార్థతత్త్వం యత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమతశ్చాధ్యాత్మవిదేవ యాథాత్మ్యేన తత్త్వజ్ఞానే ప్రభవతీత్యర్థః। ఉక్తేఽర్థే స్మృతిముదాహరతి— న హీతి। క్రియాశబ్దేన ప్రమాణముచ్యతే। తత్ఫలం తత్త్వజ్ఞానమగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చ శుద్ధిద్వారా తస్మిన్పర్యవసానాదిత్యర్థః॥౩౦॥

యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ప్రకరణే ద్వైతస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే తాసాం ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాదనాభాసత్వమవ సేయమిత్యాహ—స్వప్నేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ— యదేతద్ద్వైతస్యేతి। అసత్వే సత్త్వవత్ప్రతిభానం కథమిత్యాశఙ్క్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే— స్వప్నశ్చేతి। ప్రసారితాని తత్ర తత్ర ప్రకటతాం ప్రాపితాని పణ్యాని క్రయవిక్రయద్రవ్యాణి యేషామాపణేషు హట్టేషు తే ప్రసారితపణ్యాపణాస్తే చ గృహాశ్చ ప్రాసాదాశ్చ స్త్రీపుఙ్జనపదాశ్చైతేషాం వ్యవహారాస్తైరాకీర్ణమితి యోజనా।

దృష్టాన్తత్రయమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ— యథా చేతి। గన్ధర్వనగరాకారః చకారార్థః। నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చనేత్యాదయో వేదాన్తాః।

న నిరోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః।

న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా॥౩౨॥

కీర్ణమివ గన్ధర్వనగరం దృశ్యమానమేవ సదకస్మాదభావతాం గతం దృష్టమ్। యథా చ స్వప్నమాయే దృష్టే అసద్రూపే తథా విశ్వమిదం ద్వైతం సమస్తమసద్దృష్టమ్। క్వేత్యాహ। వేదాన్తేషు। "నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చన"। "ఇన్ద్రో మాయాభిః"। ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్" "బ్రహ్మైవేదమగ్ర ఆసీత్"। "ద్వితీయాద్వై భయం భవతి"। "న తు తద్వితీయమస్తి"। "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్" ఇత్యాదిషు। విచక్షణైర్నిపుణతరవస్తుదర్శిభిః పణ్డితైరిత్యర్థః।

"తమః శ్వభ్రనిభం దృష్టం వర్షబుద్బుదసన్నిభమ్। నాశప్రాయం సుఖాద్ధీనం నాశోత్తరమభావగమ్।" ఇతి। వ్యాసస్మృతేః॥౩౧॥

న నిరోధ ఇతి ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోఽయం శ్లోకః। యదా వితథం ద్వైతమాత్మైవైకః పరమార్థతః సంస్తదేదం నిష్పన్నం భవతిసర్వోఽయం లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారోఽవిద్యావిషయ ఏవేతి తదా న నిరోధః। నిరోధనం నిరోధః ప్రలయః ఉత్పత్తిర్జననం బద్ధః 'సంసారీ జీవః సాధకః సాధనాన్మోక్షస్య ముముక్షుర్మోచనార్థీ ముక్తః విముక్తబన్ధః। ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయో న సన్తీ "త్యేషా పరమార్థతా। కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావ ఇత్యుచ్యతే। ద్వైతస్యాసత్త్వాత్। "యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి"। "య ఇహ నానేవ పశ్యతి"। "ఆత్మైవేదం సర్వమ్"। "బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్"। 'ఏకమేవాద్వితీయమ్" "ఇదం సర్వం యదయమాత్మా" ఇత్యాదినానాశ్రుతిభ్యో ద్వైతస్యాసత్త్వం సిద్ధమ్। సతో హ్యుత్పత్తిః ప్రలయో వా స్యాన్నాసతః శశవిషాణాదేః। నాప్యద్వైతముత్పద్యతే లీయతే వా। అద్వయం చోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్। యస్తు పునర్ద్వైతసంవ్యవహారః స రజ్జుసర్పవదాత్మని ప్రాణాదిలక్షణః కల్పితః ఇత్యుక్తమ్। న హి మనోవికల్పనాయా రజ్జుసర్పాదిలక్షణాయా రజ్జ్వాం ప్రలయ ఉత్పత్తిర్వా। న చ మనసి రజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిః

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

స్త్రీపుఙ్గనపదాశ్చ తేషాం వ్యవహారాః తైరాకీర్ణమిత్యర్థః। తమసి మన్దాన్ధకారే యద్రజ్జ్వాం శ్వభ్రం భూచ్ఛిద్రం భ్రాన్త్యా భాంతి తన్నిభం తత్తుల్యం వివేకిభిర్దృష్టం విశ్వం నాశప్రాయం వర్తమానకాలేఽపి తద్యోగ్యతాసద్భావాదిత్యర్థః॥౩౧॥

సత్త్వాభావే కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావస్సిద్ధ ఇత్యాశఙ్కయాహ—సతో హీతి। ధర్మ్యభావే ధర్మాభావః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। అద్వైతం బ్రహ్మైవ కార్యాకారేణోత్పద్యతే లీయతే చేత్యేకదేశినః—నాపీతి। త్వయాపి వ్యవహారా ద్వైతమిష్యతే తస్య జన్మలయౌ కిమితి న స్తః ఇత్యాశఙ్కయాహ—యస్తు పునరితి। విమతస్తత్త్వతో న జన్మలయవాన్ 'కల్పితత్త్వాత్ రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః। దృష్టాన్తం సాధయతి న హీత్యాదినా। సర్వేషాముపలమ్భాభావాత్ రజ్జ్వాం జన్మలయో మా భూతాం దుష్టకరణస్యైవ మనసస్సకాశాదుత్పత్తిః మనసి చ లయో రజ్జుసర్పస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్కయాహ—న చేతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

ద్వైతస్య వస్తుతోఽసత్త్వం స్మృతిమపి దర్శయతి—తమ ఇతి। తమసి మన్దాన్ధకారే రజ్జ్వామధిష్ఠానే మూఛిద్రమితి యద్భ్రాన్త్యా భాతి తన్నిభం తత్తుల్యం వివేకిభివిశ్వం దృష్టం తచ్చాతీవ చఞ్చలమాలక్షితం నాశప్రాయం వర్తమానకాలేఽపి తద్యోగ్యతాసత్త్వాత్। న చ ద్వైతం కదాచిదపి సుఖకరముపలభ్యతే దుఃఖాక్రాన్తం తు దృశ్యతే। తచ్చ నాశగ్రస్తమ్। నాశాదూర్ధ్వమసత్త్వమేవోపగచ్ఛతి న తర్హి తస్య పరమార్థత్వం ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః॥౩౧॥

ప్రమాణయుక్తిభ్యాం ద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవ పారమార్థికమితి స్థితే నిర్ధారితమర్థం సంగృహ్ణాతి—నేత్యాదినా। శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ—ప్రకరణేతి। కోఽసౌ ప్రకరణార్థస్తస్య వా సంగ్రహే కి సిధ్యతి తదాహ—యదేతి।
వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేఽపి కిం స్యాదితి చేత్తదాహ—తదేతి।
చతుర్థపాదార్థమాహ—ఉత్పత్తీతి। ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ప్రపఞ్చయతి—కథమిత్యాదినా। ద్వైతాసత్వం శ్రత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి—యత్ర హీతి। తస్యాసత్త్వే కథముత్పత్తిప్రలయౌ న స్యాతామిత్యాశఙ్కయ కిం ద్వైతస్య తౌ కిం వాద్వైతస్యేత్యాద్యం

వికల్పం దూషయతి—సతో హీతి। ద్వితీయం ప్రత్యాహ—నాపీతి।
వ్యావహారికద్వైతాఙ్గీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—యస్త్వితి।
విమతస్తత్త్వత నోత్పత్తిప్రలయవాన్కల్పితత్వాద్రజ్జుసర్పవదిత్యత్ర దృష్టాన్తాసిద్ధిమాశఙ్క్య
రజ్జుసర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయో మనసి వా ద్వయోర్వేతి వికల్ప్య ప్రథమం ప్రత్యాహ—న
హీతి। రజ్జుం పశ్యతాం సర్వేషాముపలబ్ధిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। ద్వితీయం దూషయతి—న చేతి।
బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః। తృతీయం నిరస్యతి న చేతి। ఉభయతో మనోరజ్జులక్షణే న
రజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిప్రలయౌ యుక్తౌ ద్వయాధారత్వానుపలమ్భాదిత్యర్థః।
రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య మానసత్వావిశేషాన్న తత్త్వతో జన్మవినాశౌ దర్శయితుం

ప్రలయో వా న చోభయతో వా। తథా మానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య। న హి నియతే మనసి సుషుప్తే వా ద్వైతం గృహ్యతే। అతో మనోవికల్పనామాత్రం ద్వైతమితి సిద్ధమ్। తస్మాత్సూక్తం ద్వైతస్యాసత్త్వాన్నిరోధాద్యభావః పరమార్థతేతి।

యద్యేవం ద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారో నాద్వైతే విరోధాత్। తథా చ సత్యద్వైతస్య వస్తుత్వే ప్రమాణాభావాచ్ఛూన్యవాదప్రసఙ్గః ద్వైతస్య చాభావాత్। న రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయా నిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితి ప్రత్యుక్తమేతత్కథముజ్జీవయసోతి। ఆహ రజ్జురపి సర్పవికల్పస్యాఽఽస్పదభూతా వికల్పితైవేతి దృష్టాన్తానుపపత్తిః। న, వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవ సత్త్వోపపత్తేః। రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితి చేత్। న, ఏకాన్తేనావికల్పితత్వాదవికల్పితరజ్జ్వంశవత్ప్రాక్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్। వికల్పయితుశ్చ ప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేః సిద్ధత్వాభ్యుపగమాదసత్త్వానుపపత్తిః।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

బహిస్సంబోధవిరోధాదిత్యర్థః। ఉభయతో వా। మనోరజ్జులక్షణే, న ద్వయాధారత్వాదదర్శనాదిత్యర్థః। దార్ష్టన్తికమాహ—తథేతి। మానసత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్కయాహ—నహీతి। యస్మిన్సతి యద్భవతి అసతి చ న భవతి తత్ తదాత్మకం ప్రసిద్ధమ్। గ్రాహ్యగ్రాహకరూపం చ ద్వయం, అహమిదం జానామీతి సత్యేవ

మనసి। అతో మనోవికల్పనామాత్రమ్। న చ భ్రమసిద్ధస్యాజ్ఞాతసత్తాయాం ప్రమాణమస్తి, యేన మనోదర్శనమాత్రే నిమిత్తం కల్ప్యేత।

యే చ పరమాణ్వాదిప్రసూతద్వైతం ప్రామాణికమితి జల్పన్తి తే ప్రాగేవ పరాస్తాః। యద్యేవం నిరోధాద్యభావః పరమార్థస్తర్హి తత్రైవ శాస్త్రవ్యాపారః నాద్వైతే బ్రహ్మణి, అభావబోధనే వ్యాపృతస్య భావబోధనే వ్యాపారః న, విరోధాత్। తతః కిమిత్యత ఆహ—తథా చేతి।

ద్వైతే విద్యమానే కథమద్వైతస్యాప్రామాణికత్వమాత్రేణ శూన్యవాద ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ—ద్వైతస్య చాభావాదితి। ఓఙ్కారప్రకరణే పరిహృతమేతచ్చాద్యం కథముద్భావయసి, ఇత్యుక్త ఆహ పూర్వవాదీ—రజ్జురపీతి। నావశ్యం స్వమతసిద్ధో దృష్టాన్తో వక్తవ్య ఇతి నియామకమస్తి కిన్తు ప్రసిద్ధః తావన్మాత్రేణ పరబోధసమ్భవాత్। విద్యతే చ ప్రసిద్ధిః భ్రమబాధే యః పరిశిష్యతే సోఽవధిస్సన్ యథా రజ్జురితి। తథా ద్వైతభ్రమవాధసాక్షితయా స్ఫురతి చిదాత్మా తస్యాకల్పితత్వాదేవ సత్త్వోపపత్తేః న శూన్యతాప్రాప్తిరిత్యాహ—న వికల్పనాక్షయ ఇతి। అద్వైతమసత్ అప్రామాణికత్వాత్ రజ్జుసర్పవదితి చేత్ న, రజ్జుసర్పస్య అసత్త్వే భ్రమవిషయత్వస్య ప్రయోజకత్వాత్ ఆత్మనస్తు సర్వభ్రమసాక్షితయా ఏకాన్తత ఏవ భ్రమావిషయత్వాత్ సత్త్వమిత్యుక్తమ్। అజ్ఞాతసత్తాయామనైకాన్తికశ్చ హేతురిత్యభిప్రేత్యాహ—అవికల్పితేతి। సర్పాభావజ్ఞానాత్ ప్రాగనవభాసమానో రజ్జ్వంశః తస్యామవస్థాయాం ప్రామాణికత్వాభావేఽపి సన్ యథా తథా సదైవ ప్రామాణికత్వాభావేఽపి ఆత్మా కిం న సన్నిత్యర్థః। ఇతశ్చాత్మనో నాసత్త్వమిత్యాహ—వికల్పయితుశ్చేతి। ఏవం తావత్సామాన్యతో దర్శనేన అధిష్ఠానతయా సతః

ఆనన్దగిరిటీకా

శక్యావితి దార్శన్తికమాహ—తథేతి। ద్వైతస్య న కుతశ్చిత్తాత్త్వికో జన్మవినాశావితి శేషః। మానసత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్యాఽఽహ—నహీతి। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతం మనోవికల్పనామాత్రమితి నిగమయతి—అత ఇతి। న చ మనో ద్వైతస్య దర్శనమాత్రే నిమిత్తమితి యుక్తమ్। భ్రమసిద్ధస్యాజ్ఞాతసత్తాయాం ప్రమాణాభావాదిత్యభిప్రేత్య ప్రకృతముపసంహరతితస్మాదితి। నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థత్వే తత్రైవ శాస్త్రవ్యాపారాదద్వైతే తదవ్యాపారాదభావబోధనే వ్యాపృతస్య భావబోధనే వ్యాపారవిరోధాదద్వైతమప్రామాణికం ప్రాప్తమితి శఙ్కతే—యద్యేవమితి। అద్వైతస్య

్రామాణికత్వాభావే కిం స్యాదిత్యాశఙ్కయాహ—తథా చేతి। అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేఽపి కుతః శూన్యవాదో ద్వైతస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ద్వైతస్యేతి। నాప్రామాణిక శూన్యవాదో యుక్తో యథా రజ్జ్వామారోపితసర్పాదే రజ్జురధిష్ఠానమ్। న హి నిరధిష్ఠానో భ్రమోఽస్తి। తథా ద్వైతకల్పనాయా
నిరధిష్ఠానత్వాయోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనాద్వైతమాస్థేయమిత్యోఙ్కారప్రకరణే పరిహృతమేతచ్చోద్యం కథముద్భావయసీతి సిద్ధాన్తవాద్యాహ—నేత్యాదినా। తత్ర శూన్యవాదీ స్వమతానుసారేణ దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యా చోదయతి—ఆహేతి। స్వమతసమ్మతస్యైవ దృష్టాన్త తేత్యనియమాత్ప్రసిద్ధిమాత్రేణ పరప్రతిబోధనసమ్భవాద్భ్రమబాధే పరిశిష్యమాణస్యావధేః సత్యతాయా రజ్జ్వాదీ దృష్టత్వాద్ద్వైతభ్రమావసాక్షితయా స్ఫురతశ్చైతన్యస్యాకల్పితత్వాదేవ సత్త్వాన్న శూన్యతాప్రసక్తిరిత్యుత్తరమాహ—నేత్యాదినా। అద్వైతమసదప్రామాణికత్వాద్రజ్జుసర్పవదితి తదకల్పితత్వాసిద్ధి శఙ్కతే—రజ్జ్వితి। రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వ భ్రాన్తివిషయత్వం ప్రయోజకమాత్మనస్తు భ్రమసాక్షిత్వాన్నియమేన భ్రమావిషయత్వాన్నాసత్త్వమిత్యుత్తరమాహ—నైకాన్తేనేతి।
అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాన్తికత్వం దోషాన్తరమాహ—అవికల్పితేతి। నాయం సర్పో రజ్జురేవేతి సర్పాభావజ్ఞానపూర్వక పురో-

---

కథం పునః స్వరూపే వ్యాపారాభావే శాస్త్రస్య ద్వైతవిజ్ఞాననివర్తకత్వమ్। నైష దోషః। రజ్జ్వాం సర్పాదివదాత్మని ద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్। కథం, సుఖ్యహం దుఃఖీ మూఢో జాతో మృతో జీర్ణో దేహవాన్పశ్యామి వ్యక్తోఽవ్యక్తః కర్తా ఫలో సంయుక్త వియుక్తః క్షీణో వృద్ధోఽహం మమైత ఇత్యేవమాదాయః సర్వ ఆత్మన్యధ్యారోప్యన్తే। ఆత్మైతేష్వనుగతః సర్వత్రావ్యభిచారాత్। యథా సర్పధారాదిభేదేషు రజ్జుః। యదా చైవం విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్య సిద్ధత్వాన్న కర్తవ్యత్వం శాస్త్రేణ। 'అకృతకర్తృ చ శాస్త్రం కృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం స్యాత్, యతః అవిద్యాధ్యారోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబన్ధాదేవాఽఽత్మనః స్వరూపేణానవస్థానం స్వరూపావస్థానం చ శ్రేయ ఇతి। సుఖిత్వాదినివర్తకం శాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణేన నేతి నేత్యస్థూలాదివాక్యైః।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమ్భావితత్వాత్ బాధసాక్షిత్వేన పరిశిష్టత్వాత్ స్వరూపేణావిషయత్వాత్ భ్రమోత్పత్తేః ప్రాక్ స్వతః సిద్ధత్వాత్ ప్రమాణావిషయత్వేఽపి న శూన్యత్వమిత్యుపపాద్య ఇదానీం ప్రమితే ధర్మిణి ప్రతిషేధదర్శనాత్ ఆత్మనః ప్రమిత్యభావే కథం తత్ర ద్వైతాభావప్రమాపకం శాస్త్రమితి శఙ్కతే—కథం పునరితి। ధర్మిణ్యభావబోధేన ప్రమితవిశేషణవైయర్థ్యాత్ విద్యతే చాత్మనః సర్వాధ్యాసేషు అనుగతాకారేణ స్ఫురణమిత్యాహ—నైష దోష ఇతి। భ్రమావిషయస్య అధ్యాసానుగతతయా స్ఫురణం న ఘటత ఇత్యాహ—కథమితి। స్వప్రకాశతయా స్వతో నిర్వికల్పస్ఫురణేఽపి సవికల్పవ్యవహారే అధ్యస్త సంసృష్టాకారేణ భ్రమవిషయత్వం న విరుధ్యత ఇత్యాహ—సుఖ్యహమిత్యాదినా।

న కేవలమధ్యస్తవిశేషణైః విశేష్యస్య ఆత్మనః స్వరూపస్ఫురణస్య సిద్ధత్వాత్ శాస్త్రేణాకర్తవ్యత్వమనువాదకత్వేనాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్చేత్యాహ-అకృతకర్తృ చేతి। నను స్ఫురత్యాత్మని ద్వైతనిషేధకత్వే శాస్త్రస్య నిష్ప్రయోజనత్వం స్యాత్ ఇత్యాశఙ్కయాఽఽహ— అవిద్యాధ్యారోపిత ఇతి। నాస్త్యాత్మా పరమానన్దరూపో న ప్రకాశతే చేతి విపరీతవ్యవహారాలమ్బనత్వాపత్తిః। అధ్యాసకృతః ప్రతిబన్ధః। తత ఏవ చ ఆత్మనః స్వరూపేఽనవస్థానం దుఃఖిత్వం భవతి। ప్రతిబన్ధకే తస్మిన్ అపోదితే శాస్త్రేణ స్వరూపావస్థానం ప్రయోజనం సిధ్యతీత్యర్థః। నను—నిశ్శేషదుఖనివృత్తిః నిరతిశయానన్దావాప్తిశ్చ పరం శ్రేయః న స్వరూపావస్థానమిత్యాశఙ్కయాహ— స్వరూపావస్థానం చ పరం శ్రేయ ఇతి। ప్రసిద్ధం మోక్షశాస్త్రేషు పరమానన్దాభివ్యక్తిభావాదిత్యర్థః। ద్వైతనివర్తకత్వే శాస్త్రస్య ముద్గరాభిఘాతవత్కారకత్వప్రసఙ్గః ఇత్యాశఙ్కయాహ—సుఖిత్వాదీతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

వర్తిరజ్జుత్వనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయాం ప్రామాణికత్వాభావేఽపి సన్నేవాజ్ఞాతో రజ్జ్వంశోఽభ్యుపగమ్యతే। తథా సదైవ ప్రామాణికత్వాభావేఽపి సన్నేవాఽఽత్మా భవిష్యతీత్యర్థః। ఆత్మనోఽసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ-—వికల్పయితుశ్చేతి।

ఆత్మనో ద్వైతభ్రమాధిష్ఠానత్వేన సమ్భావితత్వాద్బాధసాక్షిత్వేన పరిశిష్టత్వాత్పూర్వం భ్రమోత్పత్తేః స్వతః సిద్ధత్వాచ్చ ప్రమాణావిషయత్వేఽపి నాస్తి శూన్యతేత్యుక్తమ్। ఇదానీం ప్రమితే ధర్మిణి ప్రతిషేధదర్శనాదాత్మనోఽప్రమితత్వే తత్ర ద్వైతాభావ—ప్రమాపకం శాస్త్రమయుక్తమితి శఙ్కతే—కథమితి। ప్రతిపన్నే ధర్మిణి ప్రతిషేధాత్ప్రమితే ప్రతిషేధస్య

విశేషణవైఫల్యాదేవానభ్యుపగమాదాత్మనశ్చ సర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణ స్ఫురణాఙ్గీకరణాత్తస్మిన్ప్రతిపన్నే ద్వైతప్రతిషేధః సమ్భవతీతి పరిహరతి—నైష దోష ఇతి। భ్రమావిషయస్యాఽఽత్మనోఽధ్యాసానుగతతయా స్ఫురణమఘటమానమిత్యాక్షిపతి—కథమితి। స్వప్రకాశత్వేన స్వతో నిర్వికల్పకస్ఫురణేఽపి సవికల్పకవ్యవహారే సమారోపిత సంసృష్టాకారేణ భ్రమవిషయత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ—సుఖ్యహమిత్యాదినా। ఉక్తన్యాయేనాఽఽత్మప్రతీతేః సిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నే తస్మిన్ద్వైతప్రతిషేధస్య సుకరతేతి ఫలితమాహ—యదా చేతి। న కేవలమారోపితవిశేషణవిశేష్యస్యాఽఽత్మనః స్వరూపస్ఫురణస్య సిద్ధత్వాదేవ న శాస్త్రేణ కర్తవ్యత్వ మనువాదత్వేనాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్చైవమిత్యాహ—అకృతేతి। స్ఫురత్యాత్మని ద్వైతనిషేధకత్వేఽపి శాస్త్రస్య ఫలాభావాదప్రామాణ్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవిద్యేతి। ప్రతిషేధశాస్త్రాదపనీతే ప్రతిబన్ధే స్వరూపావస్థానం ఫలతీత్యర్థః। నిఃశేషదుఃఖనివృత్తినిరతిశయానన్దావాప్తిశ్చ పరం శ్రేయో న స్వరూపావస్థానమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— స్వరూపేతి। ఇతి ప్రసిద్ధం మోక్షశాస్త్రేష్వితి శేషః।

ద్వైతనివర్తకత్వే శాస్త్రస్య కారకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సుఖిత్వాదీతి। అసుఖిత్వాదేః స్వాభావికత్వాదాత్మని స్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య భ్రమవిషయశుక్తీదమంశాదేశ్చ స్వాభావికోఽపి రజతాదిభేదో దోషమాహాత్మ్యాద్యథా న ప్రతిభాతి తథాఽచిన్త్యశక్త్యవిద్యా ప్రభావాదాత్మని స్ఫురత్యపి సుఖిత్వాద్యధ్యాసవిరోధ్యసుఖిత్వాది-

---

౧. అకృతకర్తృ ---అజ్ఞాతజ్ఞాపకం కృతానుకారిత్వే జ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే అప్రమాణం స్యాదిత్యర్థః।

'భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేన చ కల్పితః।

భావా అప్యద్వయేనైవ తస్మాదద్వయతా శివా॥33॥

ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపి సుఖిత్వాదిభేదేషు నానువృత్తోఽస్తి ధర్మః। యద్యనువృత్తః స్యాన్నాధ్యారోపిత సుఖిత్వాదిలక్షణో విశేషః। యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌ శీతతా।

తస్మాన్నివిశేష ఏవాఽఽత్మని సుఖిత్వాదయో విశేషాః కల్పితాః।యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రమాత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనివృత్త్యర్థ—మేవేతి సిద్ధమ్। “సిద్ధం తు నివర్తకత్వాత్" ఇత్యా—గమవిదాం సూత్రమ్॥౩౨॥

పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ—భావైరితి యథా రజ్జ్వామసద్భిః సర్పధారాదిభిరద్వయేన చ రజ్జుద్రవ్యేణ సతాఽయం సర్ప ఇయం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నను—సుఖిత్వాదేః స్వాభావికత్వాదాత్మని స్ఫురత్యస్ఫురణం నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్కయాహ—ఆత్మస్వరూపవదితి। భ్రమవిషయస్య అచిన్త్యమహిమత్వాత్ ఏవమవిద్యా ప్రభావాదాత్మని విద్రూపేణ స్ఫురత్యపి సుఖిత్వాద్యధ్యాసవిరోధ్యసుఖిత్వాదిరూపేణా—స్ఫురణం న విరుధ్యత ఇతి భావః। ఇతరథా భ్రమాభావప్రసఙ్గ ఇత్యాహ—యదీతి। ఉక్తం ప్రమేయం సంక్షిప్య నిగమయతి—తస్మాదిత్యాదినా। ఉక్తేఽర్థే ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ—సిద్ధం త్వితి। బ్రహ్మణి పదానాం వ్యుత్పత్త్యభావేఽపి సిద్ధమేవ శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యమభావబోధనే వ్యుత్పన్ననఞ్ సంసృష్ట స్థూలాదివ్యుత్పన్నపదైః స్వాభావికద్వైతాభావబోధనేనాధ్యస్త నివతం—కత్వాదిత్యర్థః॥౩౨॥

నను విశ్వవ్యాపకం సత్తానామ మహాసామాన్యం తద్వ్యక్తయస్త్వాకాశాదయ ఇతి సఙ్గిరన్తే కుతో నిరోధాద్యభావస్య ౧౫ పరమార్థతేతి। తత్రాహ—భావైరితి। ఇత్యంభావే తృతీయా। అనుగతసత్తాం విహాయ వ్యభిచారిణాం విశేషాణాం పృథక్ సత్త్వే ప్రమాణాభావాత్। అసద్భిర్విశేషాకారైః అద్వయేన చ అనువృత్తాకారేణ చ అవ్యావృత్తాననుగతపూర్ణచిత్సత్తారూపోఽయ—మాత్మైవ కల్పితో మూఢైర్న తు తత్త్వతస్సామాన్యవిశేషభావః అస్తి అన్యోన్యాశ్రయాదితి భావః। అసన్తశ్చేద్విశేషాః కథం

ఆనన్ద గిరిటీకా

రూపేణాస్ఫురణమవిరుద్ధమిత్యాహ—ఆత్మేతి। విపక్షే భ్రమానుపపత్తిరిత్యాహ—యదీపి। ఉక్తమర్థ సంక్షిప్య నిగమయతి—తస్మాదితి। అసుఖిత్వాదేరకల్పితత్వమసిద్ధ మాశఙ్కయ

నిరస్యతి—యత్త్వితి। అస్థూలం శోకాన్తరమిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దేన గృహ్యతే। ఉక్తేఽర్థే ద్రవిడాచార్యం సమ్మతిమాహ—సిద్ధం త్వితి। బ్రహ్మణి పదానాం వ్యుత్పత్త్యభావేఽపి సిద్ధమేవ శాస్త్రప్రామాణ్యమభావబోధనవ్యుత్పన్నపదసంసృష్టః స్థూలాదివ్యుత్పన్నపదైః స్వాభావికద్వైతాభావబోధనే-నాధ్యస్తనివర్తకత్వాదితి సూత్రార్థః॥3౨॥

యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి తదయుక్తమ్। సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు నానారసమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—భావైరితి। భావా వ్యావృత్తా విశేషాః। తే చ వ్యభిచారిత్వాదసన్తో రజ్జుసర్పవత్। అద్వయమనువృత్తం సామాన్యం విశేషకారైరవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తాననుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతానః సన్నాత్మైవ మూఢైర్మోహమాహాత్మ్యాత్కల్ప్యతే। న వస్తుతః సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః। విశేషాణామ—

---

౧. అవ్యావృత్తానుగతం బ్రహ్మతత్త్వం; అతో బ్రహ్మాప్యనుగతరూపేణ మిథ్యైవ, స్వరూపేణ తు సత్యమ్। భావాస్తు స్వ—రూపేణాప్యసన్తః। అద్వయతా స్వరూపేణ శివేత్యర్థః న తు సంసృష్టరూపేణ।

౨. సుఖిత్వాదిభేదేషు సుఖిత్వదుః ఖిత్వాదివిశేషేషు అసుఖిత్వాదిః నానువృత్తోఽస్తి ఆత్మనో నిర్ధర్మకత్వాదితి శేషః। యద్యపి సుఖిత్వాభావ ఆత్మస్వరూపమేవ తథాపి తేన రూపేణాత్మా భ్రమదశాయాం న భాతి, అవిద్యాదోషాత్, యథా—రజతభ్రమకాలే శుక్తిత్వం రజతభేదో వా।

3. యది భ్రమవిరోధ్యసుఖిత్వరూపేణ భాసేత తదా భ్రమ ఏవ న స్యాదిత్యర్థః। విశేషః భాయాదితి శేషః।

४. ఇదం ఛాన్దోగ్యవాక్యవివరణకర్తుః ద్రవిడాచార్యస్య వచనమితి టీకాకారమతమ్। ఇదమేవ వాక్యం ద్వితీయ—పరిచ్ఛేదే సిద్ధికారోదాహృత మధికృత్య బ్రహ్మానన్దైవ్ర్వ్యాఖ్యాతమ్। శబ్దానాం నిత్యత్వే సిద్ధాన్తితే వ్యాకరణస్య జ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనాప్రామాణ్యమాశఙ్కయ మృజాదిధాతునా మృజన్తీత్యాదేః సాధుత్వసమ్భవేఽపి మాత్యాదీనామ— సాధుత్వభ్రమనివర్తకత్వరూపప్రయోజనకత్వేన ప్రామాణ్యం సిద్ధమేవేత్యర్థః సిద్ధం త్విత్యాదికముక్తం వృద్ధిసూత్రవార్తికే ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్। వ్యాకరణవార్తికకారస్యాపి ద్రవిడత్వాత్తస్య ద్రవిడాచార్య త్వోక్తిరపి సాధురేవ।

ధారా దణ్డోఽయమితి వా రజ్జుద్రవ్యమేవ వికల్ప్యత ఏవం ప్రాణాదిభిరనన్తైరసద్భిరేవావిద్యమానైః, న పరమార్థతః। న హ్యప్రచలితే మనసి కశ్చిద్భావ ఉపలక్షయితుం శక్యతే కేనచిత్। న చాఽఽత్మనః ప్రచలనమస్తి। ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానా భావా న పరమార్థతః సన్తః కల్పయితుం శక్యాః। అతోఽసద్భిరేవ ప్రాణాదిభావైరద్వయేన చ పరమార్థసతాఽఽత్మనా రజ్జువత్సర్వవికల్పాపదభూతేనాయం స్వయమేవాత్మా కల్పితః సదైకస్వభావోఽపి సన్। తే చ ప్రాణాదిభావా అప్యద్వయేనైవ సతాఽఽత్మనా వికల్పితాః। న హి నిరాస్పదా కాచిత్కల్పనోపలభ్యతే। అతః సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాఽఽత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారా-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సత్త్వేన వ్యవహ్రియన్త ఇత్యాశఙ్కయ అనుగతసత్తాతాదాత్మ్యేనేత్యాహ—భావా అప్యద్వయేనైవ సన్త ఇతి శేషః। పరమార్థతోఽవిద్యమానైః ప్రాణాద్యాకారైః ఆత్మా వికల్పిత ఇత్యుక్తమ్। అవిద్యమానత్వే ప్రమాణాన్తరమాహ —న ప్రచలిత ఇతి। విమతాస్తత్త్వతో న సన్తి అప్రచలితే మనసి అప్రకాశమానత్వాత్ రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః। భాట్టానామప్రచలితేఽపి మనసి ఆత్మప్రచలనేన ప్రమాతృవ్యాపారేణ విద్యన్తే భావాః। అతోఽప్రయోజకో హేతురిత్యాశఙ్కయాహ —న చాత్మనః ప్రచలనమస్తి। విభుత్వాన్నభోవదిత్యర్థః।

నను ప్రచలితేనైవ మనసా ఉపభ్యమానత్వమస్తు పరమార్థం చ భవిష్యతి, విపక్షే బాధకాభావాదప్రయోజక ఇత్యాశఙ్క్యాహ—ప్రచలిత స్యైవేతి। యది ఆత్మవ్యతిరిక్తా భావాః స్యుః తదా ఆత్మచైతన్యావ్యవధానాత్ సదైవ ప్రకాశేరన్నితి సుషుప్త్యాద్యభావప్రసఙ్గో బాధక ఇత్యర్థః। నను ఆత్మమనస్సంయోగజన్యశ్చైతన్యగుణః సుషుప్త్యాదీ చ మనస్సంయోగాభావాత్ న ద్వైతసంవిత్తిప్రసఙ్గః ఇతి; వాదాన్తరమేతత్ విస్తరేణ చైతత్ పరాకరిష్యామః। కిఞ్చ సతి వా మనసి కిమితి న సంయోగః। చలనాభావాదితి చేత్, సతి మనసి కిమితి చలనాభావః, తన్నిమిత్తకకర్మోద్భూత్యభావః। సతి కర్మణి కిమిత్యుదభూత్యభావః। ఇచ్ఛాన్తరమూలత్వే అనవస్థా। నిత్యాయాశ్చేచ్ఛయా ఉద్భూతిర్నామ తదుపరాగః స చాశక్యః సంయోగాదివిరహాత్। కర్మోద్భూతినిమిత్తకాలాభావాదితి చేత్, న కాలకర్మణోః సంయోగాదిసమ్బన్ధవిరహః। అసంస్పృష్టస్య నిమిత్తత్వే అతిప్రసఙ్గాత్। కర్మాన్తరప్రతిబన్ధాదితి చేత్। న సుఖదుఃఖశూన్యస్య సుషుప్తేః కర్మానిమిత్తత్వాత్। న చాఽఽయాసప్రతిబన్ధాత్,

ఆనన్దగిరిటీకా

సత్త్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారః స్యాదిత్యాశఙ్కయ సత్తాతాదాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ—భావా ఇతి। అనుగతసత్తాకారణ కల్పితాః సత్త్వవ్యవహారా భవన్తీతి శేషః। సామాన్యవిశేషభావస్య కల్పితత్వాదఖణ్డైకరసత్వే వస్తునః సిద్ధే నిరోధాదేర్దుఃసాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ—తస్మాదితి। శ్లోకతాత్పర్యం దర్శయతి—పూర్వేతి। నిరోధాదిసర్వ విశేషాభావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థస్తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషానాశ్రిత్య నిరోధాదేః సుసాధనత్వాదసత్త్వమాశఙ్కయతే తేన తస్య సాధనాపేక్షాయాం తత్ప్రదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః। తత్ర పూర్వార్ధంగతాన్యక్షరాణి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే—యథేత్యాదినా। సంస్పృష్టరూపేణ కల్పితత్వేఽపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమున్నేయమ్। అవిద్యమానైరయమాత్మా కల్ప్యతే న పరమార్థత స్తేషాం సత్త్వమితి శేషః। కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్కయాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనః స్పన్దితమాత్రత్వప్రతీతే మృషాత్వం స్వప్నవదిత్యాహ—న హీతి। ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమన్తరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతః సత్త్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ్న చేతి। న హి విభోరాత్మనో నభోవచ్చలనం వాస్తవమవకల్పతే। న చ తదభావే నిరవయవస్య పరిణామ సమ్భావనేత్యర్థః। ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసమ్భవే ఫలితమాహ—ప్రచలిత స్యేతి। ప్రగతం చలితం యస్య స తథా కూటస్థస్యైవాఽఽత్మనో భాసమానా భావా న పరమార్థతః సన్తో

భవితుముత్సహన్తే। దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః। ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి—అత ఇతి। అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్తదాత్మనా కథమాత్మా కల్పితః స్యాదిత్యాశఙ్కయ స్వరూపేణాకల్పితస్య సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ—పరమార్థసతేతి। అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా న స్వభావవశాదిత్యాహ—సదేతి। ప్రాణాదీనామసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదార్థమాహ — తే చేతి। కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్ఠానసత్తయా సత్త్వేన న సత్తాఽవకల్ప్యతే। తేషామధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హీతి। సర్వా వికల్పనా సాధిష్ఠానైవ దృశ్యతే। న చాసతోఽధిష్ఠానత్వమారోపితానువేధాభావాత్తదనువేధాత్తు సతోఽధిష్టానత్వమేష్టవ్యమ్। తథా చ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేఽపి సతి కల్పితానాం సత్త్వేన వ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః। చతుర్థపాదార్థమాహ—అత ఇతి। స్వేనేతి విశేషణం సంసృష్టరూపేణ

నాఽఽత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథఞ్చన।

న పృథఙ్ 'నాపృథక్కిఞ్చిదితి తత్త్వవిదో విదుః॥౩౪॥

త్కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతా శివా। కల్పనా ఏవ త్వశివాః। రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యో హి తా అద్వయతాఽభయాన్తః సైవ శివా॥౩౩॥

కుతశ్చాద్వయతా శివా। నానాభూతం పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం తత్రాశివం భవేత్। న హ్యత్రాద్వయే పరమార్థ-౫ సత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానా వస్త్వన్తరభూతం భవతి। యథా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నిరాయాసస్యాపి అకస్మాత్సుప్తిదర్శనాత్। అతో యది తవ కర్మాస్తి తన్నిమిత్తమననక్రియాజః సంయోగో యుక్తః। మా వా భూత్ కర్మనిమిత్తం మనశ్చలనం తథాపి సంయోగో న విరుధ్యతే సతోర్నైరన్తర్యాతిరిక్తసంయోగసద్భావే మానాభావాత్। తస్మాత్ సదేకస్వభావం విశ్వం కల్పనైవ మనస్స్పన్దనే సతి గ్రాహ్యగ్రాహకతరూపేణ భిన్నమివ ప్రత్యవభాసతే కల్పనాక్షయే చాభావాదేవ నోపలభ్యతే ఇత్యాధ్యాత్మికప్రక్రియా॥౩౩॥

కిఞ్చ ద్వైతవాదీ ప్రష్టవ్యః కిం నానాభూతమిదం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన సిధ్యతి కిం వా స్వాతన్త్ర్యేణ? నాద్యః ఇత్యాహ—నాత్మభావేనేతి। ఇదం నానాభూతం నాత్మతాదాత్మ్యేన సిధ్యతి జడాజడయోస్తమః ప్రకాశయోరివ విరుద్ధత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేః। భేదాదిశూన్యాత్మతాదాత్మ్యే చ నానాత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః। ద్వితీయం ప్రత్యాహ—న స్వేనాపీతి। సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వతన్త్ర్యేణ సిద్ధౌ న నానాభూతన్నామ స్యాత్ ఆత్మత్వప్రసఙ్గాత్। ఆత్మనోఽతిరేకే చ సంవిత్సంసర్గానిరూపణేనాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ ఇత్యర్థః। పరస్పరమపి ద్వైతం న పృథక్సిద్ధ్యతి పృథక్త్వస్య ధర్మప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేన అన్యోన్యాశ్రయాపాతాత్। ధర్మత్వస్వరూపయోశ్చ నిరూపయితుమశక్యత్వాచ్చేత్యర్థః। అన్యోన్యమపృథగపి న కిఞ్చిత్సిధ్యతి ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయతాపాతాత్ వ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గాచ్చ। అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమిత్యర్థః। శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ- కుతశ్చేత్యాదినా। నానాభూతమిత్యస్య వ్యాఖ్యానమన్యస్య అన్యస్మాత్పృథక్త్వం యత్ర వ్యాఘ్రచౌరాదౌ దృష్టం తత్ర భయం భవేత్। తద్భయకారణం భేదదర్శనమేవ అద్వైతే నాస్తీత్యాహ—న హి అత్రేతి। అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో విచార్యమాణే సదేవ భవతీత్యత్రోదాహరణమాహ—యథేతి। హస్తే గృహీతప్రదీపో యథా ప్రకాశేన రజ్జుస్వరూపేణ కల్పితం సర్ప విచారయతి తథా స్వరూపసన్నేవ స్యాదిత్యర్థః। తదుక్తమ్—

పుంసో నిజమనోమోహకల్పితోఽనల్పదుఃఖదః।

సచ్చిత్తదుఃఖవేతాలో విచారేణ విలీయతే॥ఇతి॥౩౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

వ్యభిచారాఙ్గీకారార్థమ్। కల్పనారాహిత్యదశాయామేవాద్వయతా శివేత్యాశఙ్కయ కల్పనామాత్రస్యాశివత్వాన్నైవమిత్యాహ—కల్పనేతి। త్రాసాదీత్యాదిశబ్దేన హర్షశోకాదయో గృహ్యన్తే। యదుక్తమద్వయతా శివేతి తదుపపాదయతి—అద్వయతేతి॥33॥

కిం చ కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి స్వాతన్త్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యమ్। నాఽఽద్య ఇత్యాహ—నాఽఽత్మభావేనేతి। ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాఽఽత్మతాదాత్మ్యేన సేద్ధుమర్హతి। జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్। భేదాదిశూన్యాత్మతాదాత్మ్యే చ ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః। ద్వితీయం దూషయతి న స్వేనేతి। స్వేన సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వాతన్త్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం సేధుం పారయతి। తథా స్వాతన్త్ర్యే సత్యాత్మత్వప్రసఙ్గాదనాత్మనోఽద్వైతత్వాపాతాదిత్యర్థః। కిం చ కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథగపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం నాఽఽద్య ఇత్యాహ—న పృథగితి। న హి కిఞ్చిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనాన్యోన్యాశ్రయత్వాద్ధర్మత్వస్వరూపత్వయోర్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః। నాపి కిఞ్చిదన్యోన్యమపృథగ్భూత్వా సిధ్యతి। ఘటాపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసఙ్గాద్వ్యవ-హారలోపాపాతాదిత్యాహ—నాపృథగితి। అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ—ఇతి తత్త్వేతి। యుక్తమద్వయతా శివేతి తత్ర హేత్వన్తరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి-—కుతశ్చేతి। తదేవ స్ఫుటయతినానాభూతమిత్యాదినా। నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి। తస్య భవకారణత్వం ప్రకటయతి—అన్యస్యేతి। తత్ర వ్యాఘ్రచోరాదావితి యావత్। తద్భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ—న హీతి। అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—యథేతి। ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠానమాత్రతయా సమారోపితః

---

౧. నాపృథక్—సేద్ధుమర్హతీతి శేషః।

వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః।

నిర్వికల్పో హ్యయం దృష్టః ప్రపఞ్చోపశమోఽద్వయః॥౩౫॥

తస్మాదేవం విదిత్వైనమద్వైతే యోజయేత్స్మృతిమ్।

అద్వైతం సమనుప్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్॥౩౬॥

రజ్జుస్వరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణో న నానాభూతః కల్పితః సర్పోఽస్తి తద్వత్। నాపి స్వేన ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ। తథాఽన్యోన్యం న పృథక్ప్రాణాది వస్తు యథాఽశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యత ఏవ। అతోఽసత్వాన్నాపృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కిఞ్చిదితి। ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మవిదో బ్రాహ్మణా విదుః। అతోఽశివహేతుత్వాభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః॥౩౪॥

తదేతత్సమ్యగ్దర్శనం స్తూయతే। విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైః సర్వదా మునిభిర్మననశీలైవివేకిభిర్వేదపారగైరవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః సర్వవికల్పశూన్యోఽయమాత్మా దృష్ట ఉపలబ్ధో వేదాన్తార్థతత్పరైః ప్రపఞ్చోపశమః ప్రపఞ్చో ద్వైతభేద విస్తారస్తస్యోపశమోఽభావో యస్మిన్స ఆత్మా ప్రపఞ్చోపశమోత ఏవాద్వయః। విగతదోషైరేవ పణ్డితైర్వేదాన్తార్థతత్పరైః సంన్యాసిభిః పరమాత్మా ద్రష్టుం శక్యో నాన్యై రాగాదికలుషితచేతోభిః స్వపక్షపాతిదర్శనైస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః॥౩౫॥

యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమరూపత్వాదద్వయం శివమభయమత ఏవం విదిత్వైనమద్వైతే స్మృతి యోజయేత్। అద్వైతావగమాయైవ స్మృతిం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యస్య పునః మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారప్రాబల్యాదుక్తవిచారమాత్రేణ నాద్వయప్రత్యయదార్ఢ్యం తస్య స్మృతిసన్తతికర్తవ్యతాయాం నియమవిధిమాహ—యోజయేత్స్మృతిమితి। శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్య స్మృతిసన్తతిం కుర్వతో లోకానువర్తనేఽపి నియమమాహ—అద్వైతం సమనుప్రాప్యేతి॥౩౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

సర్పో యదా నిరూప్యతే తదా నాసౌ తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి। తథా జగదపీదం తదాత్మస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నాన్యత్వేన సిధ్యేదిత్యర్థః। ఏవం ప్రథమపాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే—నాపీతి। కదాచిదపీతి। కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వం చేత్యర్థః। న పృథగిత్యస్యార్థమాహ—తథేతి। పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేన' దుర్వచనత్వాత్। వైధర్మ్యోదాహరణం తు ప్రాతీతికం పృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధమ్। నాపృథగిత్యాది వ్యాకరోతి—అత ఇతి। ద్వైతస్య ప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వాన్న తదన్యోన్యం వా పరేణాఽఽత్మనా వా సహాపృథగ్భూత్వా సేద్ధుమర్హతి। అతో దుర్నిరూపత్వాన్న కిఞ్చిద్ద్వైతం నామాస్తీతి బ్రహ్మవిదాం మతమిత్యర్థః। దృష్టం హి ద్వైతం భయహేతుస్తదస్పృష్టం పునరద్వైతమభయమేవేత్యుపసంహరతి—అత ఇతి ॥౩౪॥

కిమితి యథోక్తమద్వైతం సర్వేషాం న ప్రతీతిగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వీతేతి। రాగాదిప్రతిబన్ధవిధురాణామేవ యథోక్తమద్వైతదర్శనం న సర్వేషామిత్యర్థః। శ్లోకస్య తాత్పర్యం మాహ—తదేతదితి। స్తుతిశ్చ తదుపాయప్రవృత్తావుపకరోతీతి శేషః। ఆదిపదేన సమ్యగ్దర్శనప్రతిబన్ధకాః సర్వే దోషాః సంగృహ్యన్తే। రాగాదివిమోకో యదా కదాచిదనధికారిణామపి సమ్భవత్యతో విశినష్టి— సర్వదేతి। సదా రాగాదివ్యావృత్తౌ వివేకం హేతుం ప్రపఞ్చయతి—మునిభిరితి। వివేకే చ పదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్య చ పరిజ్ఞానం కారణమిత్యాహ—వేదేతి। ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానాధికారిణం సాధనచతుష్టయ సమ్పన్నముక్త్వా తద్విషయం నిరూపయతి—నిర్వికల్ప ఇతి। ఆత్మనశ్చాక్షుషత్వశఙ్కాం వారయతి—ఉపలబ్ధ ఇతి। హిశబ్దద్యోత్యమర్థమాహ—వేదాన్తేతి। సర్వవికల్పశూన్యత్వమాత్మనః స్ఫుటయితుం ప్రపఞ్చోపశమవిశేషణమ్। ఆత్మనోఽభావత్వం బహువ్రీహిణా ప్రత్యుదస్యతే। హేతుహేతుమద్భావేన పునరుక్తి విశేషణయోర్వ్యాసధతి—అత ఏవేతి। సమ్యగ్దర్శనాధికారిణో దర్శితానుపసంహరతి— విగతేతి। అధికారిణో దర్శయన్వైశేషికవైనాశికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపి తదన్తర్భావం సూచయతి— నాన్యైరితి ॥౩౫॥

మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాన్తార్థతాత్పర్యవతాం పణ్డితానామపి నాద్వైతే ప్రత్యయదార్ఢ్యం సిధ్యతీత్యాహ— తస్మాదితి। శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్య స్మృతిసన్తతిం కుర్వంతో లోకానువర్తనే విధినియమమాహ— అద్వైతమితి। తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ—

యస్మాదితి। ఏవమితి నిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః। విదిత్వా శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః। అద్వైతాగతిదార్ఢ్యార్థం

---

౧. అన్యోన్యాశ్రయత్వేనేతి—భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వే ప్రతియోగ్యనపేక్షత్వప్రసఙ్గాత్। నాపి భేదస్య వస్తుధర్మత్వం ధర్మిప్రతియోగిభేదానాం యుగపదగ్రహణాయోగాత్। న చ ధర్మిప్రతియోగిజ్ఞానాభ్యాం భేదప్రతీతిః భేదభేదినోర్భేదేఽనవస్థానాత్— ఇతి తత్త్వప్రదీపికా। భామత్యాం తు అన్యోన్యాశ్రయః ఉక్తః। తదిత్థమ్—అస్మాదయం భిన్న ఇత్యత్ర పఞ్చమ్యుల్లిఖితావధేః గ్రహో ధర్మిణః సకాశాదగృహీతభేదస్య న సమ్భవతి। భేదగ్రహశ్చ నాగృహీతే ప్రతియోగిత్వే ఉపపద్యతే ధర్మిణోఽపి స్వాపేక్షయా తత్రప్రసఙ్గాత్। తతశ్చాన్యోన్యాశ్రయగ్రస్తభేద ఏవారోపితః (కల్పం ౨-౧-౧౬)।

నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిఃస్వధాకార ఏవ చ।

చలాచలనికేతఞ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్॥౩౭॥

తత్త్వమాధ్యాత్మికం దృష్ట్వా తత్త్వం దృష్ట్వా తు బాహ్యతః।

తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవేత్॥౩౮॥

ఇతి గౌడపాదీయకారికాసు వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయం ప్రకరణమ్

కుర్యాదిత్యర్థః। తచ్చాద్వైతమవగమ్యాహమస్మి పరం బ్రహ్మేతి విదిత్వాఽశనాయాద్యతీతం సాక్షాదపరోక్షాదజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతం జడవల్లోకమాచరేత్। అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహమేవంవిధ ఇత్యభిప్రాయః॥౩౮॥

కయా చర్యయా లోకమాచరేదిత్యాహ నిస్స్తుతిరితి—స్తుతి నమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితస్త్యక్తసర్వబాహ్యైషణః ప్రతిపనపరమహంసపరివ్రాజ్య ఇత్యభిప్రాయః। "ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా" ఇత్యాదిశ్రుతేః। "తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః" ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ। చలం శరీరం ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్। అచలమాత్మతత్త్వమ్। యదా కదాచిద్భోజనాది-వ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలం స్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనో నికేతమాశ్రయమాత్మస్థితి విస్మృత్యాహమితి మన్యతే యదా తదా చలో దేహో నికేతో యస్య సోఽయమేవం చలాచలనికేతో విద్వాన్న పునర్బాహ్యవిషయాశ్రయః। స చ యాదృచ్ఛికో భవేత్। యదృచ్ఛాప్రాప్త కౌపీనాచ్ఛాదనగ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః॥౩౭॥

బాహ్యం పృథివ్యాది తత్త్వమాధ్యాత్మికం చ దేహాదిలక్షణం రజ్జుసర్పాదివత్స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్। "వాచారమ్భణం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

చలఞ్చాచలఞ్చ చలాచలే నికేత ఆశ్రయో యస్య స చలాచలనికేతః। కదా తర్హి చలో దేహో నికేత ఇత్యత ఆహ—యదా కదాచిదితి—ఆత్మని స్థితి యదాకదాచిత్ విస్మరతి విస్మృత్య చాహమితి మన్యతే యదేతి యోజనా॥౩౭॥

అహమస్మి పరం బ్రహ్మ న మత్తోఽన్యత్కిఞ్చిదస్తీతి సన్తతికరణమపి న సన్న్యాసమయ ఏవ కిన్తు నైరన్తర్యేణైవేత్యాహ—తత్త్వమాధ్యాత్మికమిత్యాదినా। తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవేదిత్యేతత్పదం వ్యతిరేకముఖేన వ్యాచష్టే—యథా తత్త్వదర్శీ-

ఆనన్దగిరిటీకా

స్మృతిసన్తతికర్తవ్యతాయాం నియమవిధిమభ్యనుజానాతి—అద్వైత ఇతి। అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధం విభజతే—తచ్చేతి। జడసదృశస్య కథం లోకాచరణమబుద్ధిపూర్వ కారిత్వాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— సర్వలోకేతి। లౌకికవ్యవహారానతీత్య విదుషో జడవదాచరణం కీదృశమిత్యపేక్షాయాం చతుర్థం పాదమనూద్య తాత్పర్యమాహ—జడవదితి। ఏవంవిధోఽహమిత్యాత్మానం విద్యాభిజనాదిభిరప్రఖ్యాపయఞ్జడవదేవ విద్వాంల్లోకమాచరేదితి యోజనా॥౩౬॥

నను పరాపరదేవయోః స్తుతిపూర్వక ప్రణామస్య శ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చ కర్తవ్యతయా ప్రతిబన్ధాత్కథం విదుషో జడవదాచరణమితి తత్రాఽఽహ—నిస్స్తుతిరితి। తథాఽపి జీవతా క్వాపి స్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్ధిశ్య ప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతో జడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— చలేతి। చలం చాచలం చ చలాచలే తే నికేతో యస్యాశ్రయః స తథేతి యావత్। తథాఽపి కౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహ స్థితిప్రయోజకాపేక్షయా ప్రవృత్తిధ్రౌవ్యాన్న విదుషో జడతుల్యతేత్యాశఙ్కయాఽఽహ్యాతిరితి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే—కయేత్యాదినా। వర్ణాశ్రమాభిమానవతస్తత్తత్కర్మసు వర్తమానస్య కథమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—త్యక్తేతి। పరమహంసస్య పారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుమశక్యమప్రామాణికత్వాదితి చేన్నైవం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ—ఏతమితి। విదిత్వేత్యాపాతికం వేదనం వ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే। తస్మిన్నేవ పరస్మిన్వస్తుని విషయాన్తరేభ్యో వ్యావృత్తా బుద్ధిర్యేషామితి తథా। తదేవ పరం వస్త్వాత్మా నిరుపచరితం స్వరూపం యేషాం తే తథోచ్యన్తే। తస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని నిష్ఠా నిశ్చయేన స్థితిర్యేషాం తే తథేత్యాహ తన్నిష్ఠా ఇతి। తదేవాఽఽత్మభూతం పరం వస్తు పరమయనం పరా గతిర్యేషాం తే తథేత్యాహ—తత్పరాయణా ఇతి। ఆదిశబ్దేన సర్వకర్మాణి మనసేత్యాదివాక్యం గృహ్యతే। కదా పునశ్చలో దేహో విదుషో నికేతో భవతి తత్రాఽఽహ—యదేతి। అవివక్షితే హి కాలవిశేషే వివక్షితం వ్యవహారం నిమిత్తీకృత్యాఽఽత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీం విస్మృత్యాహఙ్కారమమకారపరవశో యదా విద్వానవతిష్ఠతే తదేతి యోజనా। స్వభావతస్త్వ- చలమాత్మస్వరూపమేవాస్య నికేతనం చలం పునః శరీరముపదర్శితవిస్మరణద్వారేణేతి నిగమయతి — సోఽయమితి। అవిదుషో విశేషార్థం వ్యావత్యం కీర్తయతి—న పునరితి। చతుర్థపాదార్థమాహ—స చేతి ॥౩౭॥

అహమేవ పరం బ్రహ్మ న మత్తోఽన్యదస్తి కిఞ్చిదితి స్మృతిసన్తతికరణమపి న కాలవిశేషనియతం కిం తు నైరన్తర్యేణ కర్తవ్యమిత్యాహ—తత్త్వమితి। ఆధ్యాత్మికం శరీరాది కల్పితం తత్త్వమధిష్ఠానమాత్రం దృష్ట్వా బాహ్యతో దేహాద్బహిరవస్థితం పృథివ్యాది చ కల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠానమాత్రమేవేత్యనుభూయ స్వయమపి ద్రష్టా పరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవాఽఽ-

వికారో నామధేయమ్" ఇత్యాదిశ్రుతేః। ఆత్మా చ సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజోఽపూర్వోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ఆకాశవత్సర్వంగతః సూక్ష్మోఽచలో నిర్గుణో నిష్కలో నిష్క్రియః "తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి' ఇతి శ్రుతేః। ఇత్యేవం తత్త్వం దృష్ట్వా తత్త్వీభూతస్తదారామో న బాహ్యరమణో యథాస్తత్త్వదర్శీ కశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నః చిత్తచలనమను చలితమాత్మానం మన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానం కదాచిన్మన్యతే ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి। సమాహితే తు మనసి కదాచిత్తత్త్వభూతం ప్రసన్నాత్మానం మన్యత ఇదానీమస్మి తత్త్వీభూత ఇతి। న తథాఽఽత్మవిద్భవేత్। ఆత్మన ఏకరూపత్వాత్స్వరూపప్రచ్యవనాసమ్భవాచ్చ। సదైవ బ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతో భవేత్తత్త్వాత్సదాఽప్రచ్యుతాత్మతత్త్వదర్శనో భవేదిత్యభిప్రాయః। "శుని చైవ శ్వపాకే చ"। "సమం సర్వేషు భూతేషు" ఇత్యాదిస్మృతేః॥౩౮॥

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయాగమశాస్త్రభాష్యే వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయప్రకరణమ్

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

త్యాదినా। ఏకస్వరూపత్వే స్వరూపాప్రచ్యవనే చ స్మృతిం పఠతి—శుని చైవేతి। సమదర్శినః సదేకవస్తుదర్శిన ఏవ పణ్డితా ఇత్యర్థః। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితి స్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్॥౩౮॥

ఇతి శ్రీమదనుభూతిస్వరూపాచార్యవిరచితే గౌడపాదీయటిప్పణే వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయం ప్రకరణమ్

ఆనన్దగిరిటీకా

సక్తచేతా బాహ్యేభ్యో విషయేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవ తత్త్వే పరమార్థభూతే ప్రతిష్ఠితస్తద్దర్శననిష్ఠః స్యాదిత్యర్థః। పృథివ్యాదేశ్చ ప్రత్యేకం పరమార్థత్వసమ్భవే కథమద్వైతనిష్ఠా సిధ్యేదిత్యాశఙ్కయ వ్యాచష్టే— బాహ్యమిత్యాదినా। కిం తదుభయోస్తత్త్వం తదాహ—రజ్జుసర్పవదితి। ఉక్తస్య వికారజాతస్యాసత్త్వే ప్రమాణమాహ—వాచారమ్భణమితి।

ద్రష్టురాత్మనోఽపి దృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యం వాచారమ్భణత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— ఆత్మా చేతి। భవతు పరస్యాఽఽత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దేశాదుక్తలక్షణత్వం తథాఽపి ద్రష్టురాత్మనో న యథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తత్సత్యమితి। విశేషణాని తు ప్రాచీనాని తత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని। ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే—ఇత్యేవమితి। ఆత్మారామత్వం కథమిత్యాశఙ్కయ బాహ్యవిషయాసక్తిం త్యక్త్వా ప్రత్యగాత్మన్యేవ పరితృప్తత్వాదిత్యాహ—న బాహ్యేతి। తత్త్వాదప్రచ్యుతో భవతీత్యేతద్వ్యతిరేకముఖేన (ణ) వ్యాకరోతి—యథేత్యాదినా। అతత్త్వదర్శీతి చ్ఛేదః। ఆత్మవిదో నావ్యవస్థితమాత్మదర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ—ఆత్మన ఇతి। సతి స్వరూపే స్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్తత్ప్రతిషేధో యుక్తో న భవతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సదేతి। వస్తునః సదైకరూపత్వే స్మృతిముదాహరతి- శుని చేతి। సమదర్శినః సదైకరూపవస్తుదర్శిన ఏవం పణ్డితా నాన్యే తథేత్యర్థం। స్వరూపాప్రచ్యవనే చ స్మృతిం దర్శయతి—సమమితి। తత్ర హి వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితి స్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్॥౩౮॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య భగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం వైతథ్యాఖ్యం ద్వితీయప్రకరణమ్

---

౧. ఇదం తు బోధ్యమ్—అస్మిన్నేవ తథ్యప్రకరణే 'స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గన్ధర్వనగరం యథా। తథా విశ్వమిదం దృష్టమి 'తి శ్లోకాత్ దృష్టిసృష్టివాద ఏవాచార్యభిమత ఇతి స్పష్టమ్। తత్ర చ దోషప్రయుక్తత్వనిబన్ధనం జ్ఞాతైకసత్తాకత్వమజ్ఞాతసత్త్వాభావో వా ద్రష్టృన్తరావేద్యత్వే సతి జ్ఞాతైకసత్తాకత్వం వా దృష్టిసృష్టిః। జీవ, ఇశో విశుద్ధా చిత్ తథా జీవేశయోభిదా। అవిద్యాతచ్చితోర్యోగః షడస్మాకమనాదయ ఇత్యుక్తాః షట్పదార్థా దృష్టిసృష్టౌ నాన్తర్భవన్తి। అనాద్యతిరిక్తేష్వేవ దృష్టిసృష్టేరఙ్గీకారాత్ న చ దృష్టిసృష్టిపక్షే స్వర్గం ప్రతి న యాగః కారణతామియాన్నాపి శ్రవణాదికం సాక్షాత్కారం ప్రతీతి వాచ్యమ్। స్వాప్నికకార్యకారణభావవదేవోపపత్తేరధ్యాసలక్షణమపి తత్ర నానుపపన్నం శుక్త్యవచ్ఛిన్న చైతన్యస్య స్వరూపేణ సత్యత్వాత్ సత్యమిథ్యావస్తుసమ్భేదావభాసస్య సమ్భవాత్। ప్రతిపురుషం ప్రపఞ్చభేదేపి సాదృశ్యాదేవ యో ఘటస్త్వయా దృష్టః స ఏవ మయాఽపీతిప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తిః। అయమేవ ప్రకార శ్రీవాచస్పత్యుక్తనానావిద్యాఙ్గీకారపక్షేఽపి।

న్యాయమతే విభిన్నపురుషగతాపేక్షా బుద్ధిజన్యద్విత్వాదిభేదేఽప్యభేదప్రత్యభిజ్ఞాఽత్రోదాహరణమ్। న చ "ధ్రువా ద్యౌర్ధ్రువా పృథివీ ధ్రువో రాజా విశామయమిత్యాదిశ్రుతివిరోధః। తస్యా ధారానిత్యత్వేనోపపత్తేః 'యథోర్ణనాభిః' ఇత్యాదిశ్రుత్యుక్తకార్యం కారణభావశ్చ లోకప్రసిద్ధిమనురుధ్య। సర్వలోకసృష్టిశ్చ తత్తత్సృష్టివ్యక్తిమభిప్రేత్య 'యదా యత్పశ్యతి తదా తత్సృజతీత్యత్ర తాత్పర్యాత్। అత ఏవ 'మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్। మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే' ఇతి కారికా। విస్తరస్త్వద్వైత సిద్ధౌ వేదాన్తసిద్ధాన్తముక్తావల్యాం చ।

అథ గౌడపాదీయకారికాసు అద్వైతాఖ్యం తృతీయం ప్రకరణమ్

ఓం। ఉపాసనాశ్రితో ధర్మో జాతే బ్రహ్మణి వర్తతే।

ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వం తేనాసౌ కృపణః స్మృతః॥౧॥

ఓఙ్కారనిర్ణయ ఉక్తః ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత ఆత్మేతిప్రతిజ్ఞామాత్రేణ। జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి చ। తత్ర ద్వైతాభావస్తు వైతథ్యప్రకరణేన స్వప్నమాయాగన్ధర్వనగరాదిదృష్టాన్తైర్దృశ్యత్వాద్యన్త-వత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః। అద్వైతం కిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యమాహోస్విత్తర్కేణాపీత్యత ఆహ। శక్యతే తర్కేణాపి జ్ఞాతుమ్। తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే। ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతం సర్వం వితథం కేవలాశ్చాఽఽత్మాద్వయః పరమార్థ ఇతి స్థితమతీతే ప్రకరణే। యత ఉపాసనాశ్రిత ఉపాసనామాత్మనో మోక్షసాధనత్వేన గత ఉపాసకోఽహం మమోపాస్యం బ్రహ్మ। తదుపాసనం కృత్వా జాతే బ్రహ్మణీదానీం వర్తమానోఽజం బ్రహ్మ శరీరపాతాదూర్ధ్వం ప్రతిపత్స్యే ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదం సర్వమహం చ। యదాత్మకోఽహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానోం జాతో, జాతే బ్రహ్మణి చ వర్తమాన ఉపాసనయా పునస్తదేవ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవముపాసనాశ్రితో ధర్మః సాధకో యేనైవం క్షుద్ర-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అహమస్మి పరం బ్రహ్మ నిశ్చితం చిత్త చిన్త్యతామ్।
చిద్రూపత్వాదసఙ్గత్వాదవాధ్యత్వాత్ప్రియత్త్వత్తః॥

తర్కతోఽప్యద్వైతం సమ్భావయితుం ప్రకరణం ప్రారిప్సుః ఉపాస్యోపాసకభేదదృష్టిం తావన్నిన్దతి ప్రథమశ్లోకేన—ఉపాసనేతి। శరీరస్య ధారణాత్ ధర్మో జీవః భూతసఙ్ఘాతాకారేణ జాతే బ్రహ్మణి తదభిమానితయా వర్తతే। ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమితి వస్తు కాలావచ్ఛిన్నం మన్యతే యేనైవం మిథ్యాజ్ఞానీ తేనేతి యోజనా।

వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకరణమారభతే—ఓఙ్కారేత్యాదినా। తర్కేణాద్వైతం సమ్భావయితుం యది ప్రకరణమారభ్యతే తహి ఉపాసకనిన్దా కుతః? తత్రాహ—ఉపాస్యేతి। కథం తర్హి "సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ" ఇతి శ్రుతిః తత్రాహ—ప్రాగుత్పత్తేశ్చ అజమిదం సర్వమహం చేతి మన్యే। అతోఽజత్వశ్రుతిః ప్రాగవస్థబ్రహ్మవిషయేత్యర్థః। యద్యస్యామవస్థాయాం కార్యమాత్రం బ్రహ్మ కిం తర్హి

ఆనన్దగిరిటీకా

తర్కావష్టమ్భేన ద్వైతవైతథ్యనిరూపణం పరిసమాప్యాద్వైతం పారమార్థికమపి తర్కతః సమ్భావయితుం ప్రకరణాన్తరం ప్రారిప్సురుపాస్యోపాసకభేదదృష్టిం తావదపవదతి—ఉపాసనేతి। దేహస్య ధారణాద్ధర్మో జీవో భూతసఙ్ఘాతాకారేణ జాతే బ్రహ్మణి తదభిమానిత్వేన వర్తతే। స ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమిత్యేవం కాలావచ్ఛిన్నం వస్తు మన్యతే। స పునరుపాసనాం పురుషార్థసాధనత్వేనాఽఽశ్రితస్తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవం యతో మిథ్యాజ్ఞానవానవతిష్ఠతే తేనాసౌ కృపణోఽల్పకో బ్రహ్మవిద్భిః స్మృతశ్చిన్తిత ఇత్యర్థః। ప్రకరణాన్తరమవతారయన్వృత్తమనుద్రవతి—ఓఙ్కారేతి। తస్య హి నిర్ణయే ప్రథమే ప్రకరణే ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత ఇతి విశేషణైరాత్మా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయో వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః। ద్వితీయప్రకరణార్థం సంక్షిప్యానువదతి—జ్ఞాత ఇతి। తత్రైవాఽఽద్యే ప్రకరణే జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యత్ర ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ద్వైతాభావ ఉక్తః। స తు ద్వితీయేన ప్రకరణేన హేతుదృష్టాన్తాత్మకేన తర్కేణ చ ప్రతిపాదితో నాత్ర ప్రతిపాదయితవ్యమవశిష్టమస్తీత్యర్థః। తృతీయం ప్రకరణమాకాఙ్క్షా పూర్వ కమవతారయతి —అద్వైతమితి। "నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేరతం కథం తర్కేణ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాక్షిపతి— తత్కథమితి। స్వతన్త్రతర్కాప్రవేశేఽపి తస్మిన్నాగమికతర్కస్య సహకారితయా

సమ్భావనాహేతుత్వాత్తర్కేణాపి జ్ఞాతుం శక్యమితి వ్యవహారోపపత్తిరితి మత్వాఽఽహ— అద్వైతేతి। యది తర్కేణాద్వైతం సమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే తర్హి కిమిత్యుపాసక నిన్దా ప్రథమం ప్రస్తూయతే తత్రాఽఽహ— ఉపాస్యేతి। ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్య తన్నిన్దా ప్రకృతోపయోగినీత్యర్థః। కథం తర్హి తత్ర తత్రాజత్వమాత్మనో దర్శయన్తీ శ్రుతిఘంటిష్యతే తత్రాఽఽహ—ప్రాగితి। ప్రాగవస్థాయాం సర్వమిదమజమహం చ తథేత్యుపాసకో యతో మన్యతేఽతశ్చ ప్రాగవస్థబ్రహ్మవిషయా భవిష్యత్యజత్వశ్రుతిరిత్యర్థః। కార్యంస్థిత్య వస్థాయాం యది బ్రహ్మ తన్మాత్రమిష్టం తర్హి కిముపాసనయా ప్రాప్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యదాత్మక ఇతి। ఇదానీముత్పత్త్యవస్థాయాం జాతో జాతే బ్రహ్మణి స్థిత్యవస్థాయాం వర్తమానోఽహం ప్రాగుత్పత్తేర్యదాత్మకః సన్నాసం తదేవ పునః ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే తత్క్రతున్యాయాదితి సమ్బన్ధః। తలవకారాణాం శాఖాయాముపాస్యస్య బ్రహ్మత్వనిషేధదర్శనాచ్చోపాసకనిన్దా

అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమ్।

యథా న జాయతే కించిజ్జాయమానం సమన్తతః॥౨॥

ఆత్మా హ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః।

ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్॥3॥

బ్రహ్మవిత్తేనాసౌ కారణేన కృపణో దీనోఽల్పకః స్మృతో నిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిరిత్యభిప్రాయః। “యద్వాచాఽనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే" ఇత్యాదిశ్రుతేస్తలవకారాణామ్॥౧॥

సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయా దీనమాత్మానం మన్యమానో జాతోఽహం జాతే బ్రహ్మణి వర్తే తదుపాసనాశ్రితః సన్బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవం ప్రతిపన్నః కృపణో భవతి యస్మాదతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమకృపణభావమజం బ్రహ్మ। తద్ధి కార్పణ్యాస్పదమ్ “యత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం మర్త్యమసత్" "వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। తద్విపరీతం సబాహ్యాభ్యన్తరమజమకార్పణ్యం భూమాఖ్యం బ్రహ్మ

యత్ర్యాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిస్తదకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః। తదజాతి, అవిద్యమానా జాతిరస్య। సమతాం గతం సర్వసామ్యం గతమ్। కస్మాత్। అవయవవైషమ్యాభావాత్। యద్ధి సావయవం వస్తు తదవయవవైషమ్యం గచ్ఛజ్జాయత ఇత్యుచ్యతే। ఇదం తు నిరవయవత్వాత్సమతాం గతమితి న కైశ్చిదవయవైః స్ఫుటత్యతోఽజాత్యకార్పణ్యమ్। సమన్తతః సమన్తాద్యథా న జాయతే కిఞ్చిదల్పమపి న స్ఫుటతి రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యా జాయమానం యేన ప్రకారేణ న జాయతే సర్వతోఽజమేవ బ్రహ్మ భవతి తథా తం ప్రకారం శృణ్వత్యర్థః॥౨॥

అజాతి బ్రహ్మణ్యం వక్ష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం తత్సిద్ధ్యర్థం హేతుం దృష్టాన్తం చ వక్ష్యామీత్యాహ—ఆత్మా పరో హి యస్మాదాకాశవత్సూక్ష్మో నిరవయవః సర్వగత ఆకాశవదుక్తో జీవైః క్షేత్రజ్ఞైర్ఘటాకాశైరివ ఘటాకాశతుల్యః ఉదిత ఉక్తః। స

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఉపాసనాయాం ప్రాప్తవ్యమిత్యత ఆహ—యదాత్మకోఽహం ప్రాగుత్పత్తేరాసం తదేవ పునః ప్రలయే ప్రతిపత్స్యే ఇతి సమ్బన్ధః। తలవకారాణాం శాఖినాముపాస్యస్య బ్రహ్మత్వప్రతిషేధాచ్చ నిన్దా యుక్తేత్యాహ—యద్వాచేతి॥౧॥

జనిర్జన్మ తదభావే హేతుః సమతాం గతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే—సర్వాత్మనా కార్త్స్న్యేన సామ్యం నిర్విశేషతాం స్వత ఏవ గతం ప్రాప్తమ్। యస్మాదితి నిర్విశేషత్వే హేతుః అవయవ వైషమ్యాభావాదితి।

వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపఞ్చయతి యద్ధీత్యాదినా। ఆత్మా స్వగతతాత్త్వికభేదశూన్యః సూక్ష్మత్వాన్నిరవయవత్వాత్ సర్వగతత్వాదాకాశవదితి ప్రయోగః॥౨॥

తర్హి ఏతే జీవాః కిమాత్మకా ఇత్యత ఆహ—జీవైరితి। ఇత్థంభావే తృతీయా। జీవరూపేణ పరమాత్మైవోక్తః" క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యాదిష్వత్యర్థః। ' వద' వ్యక్తాయాం వాచీతి ధాతునిష్పన్నముదిత ఇతి పదం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాతం

యుక్తేత్యాహ—యద్వాచేతి। అనభ్యుదితమనభిప్రకాశితమభ్యుద్యతేఽభిప్రకాశ్యతే ఉపాసతే వాచా విషయీకుర్వన్తీత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన యన్మనసేత్యాది గృహ్యతే॥౧॥

భేదదర్శినముపాసకమద్వైతవిరోధినం నిన్దిత్వా సమ్ప్రత్యద్వైతప్రతిజ్ఞాం కరోతి—అత ఇతి। జాతిర్జన్మ తద్రహితమజాతి। తత్ర హేతుమాహ—సమతామితి। జన్మరాహిత్యం సాధయతి—యథేతి। అతః శబ్దార్థమాహ—సబాహ్యేతి। ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే—అకృపణేతి। తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి—తద్ధీతి। దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతం కార్యజాతం పరిచ్ఛిన్నం నాశి చోచ్యతే। తదేవ కృపణత్వాలమ్బనమిత్యర్థః। తచ్చ మిథ్యాభూతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ—వాచారమ్భణమితి। కార్పణ్యముక్త్వా తదభావరూపమకార్పణ్యం ప్రకటయతి-తద్విపరీతమితి। ప్రాప్య జ్ఞాత్వేతి యావత్। ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే—తదజాతీత్యాదినా। సర్వాత్మనా సామ్యం నిర్విశేషత్వం గతమిత్యత్ర హేతుం పృచ్ఛతి—కస్మాదితి। నిర్విశేషత్వే హేతుమాహ—అవయవేతి। హేతుమేవ ప్రకటయన్వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపఞ్చయతి—పద్ధీత్యాదినా। సమన్తత ఇతి పూర్ణత్వసఙ్కీర్తనమ్। ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే—యథేత్యాదినా। యథా రజ్జ్వాం సర్పో భ్రాన్త్యా జాయతే తథా సర్వం భ్రాన్తిదృష్ట్యా జాయమానత్వేన భాసమానమపి యథా తేన ప్రకారేణ వస్తుతో న జాయతే తథా కిం తు సర్వతో దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పూర్ణ కూటస్థమేవ వస్తు భవతి తథా తం ప్రకారమితి సమ్బన్ధః॥౨॥

ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరమాత్మా ప్రకృతః స కీదృగిత్యపేక్షాయామాహ—ఆత్మా హీతి। జీవభేదప్రతీతిస్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—జీవైరితి। యథాఽఽకాశో విభుత్వాదిధర్మః స్వగతతాత్త్వికభేదవాన్న భవతి తథా పరమాత్మా విశేషాభావాత్। యథా చ మహాకాశో ఘటాకాశాకారేణ ప్రతీయతే తథా పరమాత్మా నానావిధజీవాకారేణ ప్రతీతిగోచరో

ఏవాఽఽకాశసమః పర ఆత్మా। అథ వా ఘటాకాశైర్యథాఽఽకాశ ఉదిత ఉత్పన్నస్తథా పరో జీవాత్మభిరుత్పన్నో జీవాత్మనాం పరస్మాదాత్మన ఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతే వేదాన్తేషు సా మహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా న పరమార్థత ఇత్యభిప్రాయః। తస్మాదేవాఽఽకాశాద్ఘటాదయః

సఙ్ఘాతా యథోత్పద్యన్త ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనః పృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతా ఆధ్యాత్మికాచ కార్య-

అనుభూతిరవరూపాచార్యటీకా

తదసఙ్గతం ఘటతుల్యసఙ్ఘాతైః పర ఏవోక్త ఇతి సప్రపఞ్చతాప్రసఙ్గాదతోఽపరితోషాదాహ— అథవేతి। ఆకాశస్యావకాశప్రదానేన ఘటాద్యుత్పత్తేః అకారణత్వం నిర్వికారస్యైవ దృష్టమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— తస్మాదేవాకాశాదితి। అత్ర ఆచార్యేణావచ్ఛేదస్యోదాహృతత్వాదవచ్ఛేదపక్ష ఏవ సిద్ధాన్తో న ప్రతిబిమ్బపక్ష ఇతి కేచిజ్జల్పన్తి। తే ప్రష్టవ్యాః కోఽయమవచ్ఛేదో నామ? కల్పితప్రదేశాల్పీకరణమ్ ఉత చిద్ధాతోరేవ ప్రత్యుపాధి పూర్ణస్యైవ మిథ్యావస్థానం, బహిశ్చ పూర్ణస్యావస్థితిః। నాద్యః ఆచార్యాభిప్రాయో, యదాచార్యః పదే పదే జీవానాం బ్రహ్మైకత్వం పారమార్థికమితి ప్రతిపాదయతి। కల్పితాకల్పితయోరైక్యం న సత్యం భవతి। కల్పితానాఞ్చ జ్ఞానబాధ్యత్వాత్ తత్త్వమసీత్యుపదేశః తత్ఫలం చ నావకల్పతే। ద్వితీయే తు —ప్రతిబిమ్బపక్షాన్న భేదః తథా చ ప్రతిబిమ్బశ్రుతిః—

"అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ। ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥" ఇతి వస్తుత ఏవోపాధ్యన్తమిథ్యావస్థానం బహిశ్చోపాధేః నిరుపాధికస్య పూర్ణస్యావస్థానం దర్శయతి। న చైతద్విరుద్ధ, నిరవయవస్యాపి నభస ఏవంరూపతాదర్శనాత్। ప్రాభాకరాదీనాం చ జాతేరమర్తాయాః ప్రతిపిణ్డం కార్త్స్న్యేనాభివ్యక్తః బహిశ్చావస్థానస్యోపగమాత్। సర్వగతవర్ణవాదినాం చ ప్రతిధ్వనౌ కాత్స్న్యేన వర్ణాభివ్యక్తేః— బహిశ్చ సద్భావస్యా భ్యుపగమాత్। సమవాయాదీనాం చ తద్వాదిభిరిత్థంభావస్యోపగమాత్। తస్మాదమూర్తస్యాయమేవ స్వభావో యత్ ప్రత్యవచ్ఛేదకం పూర్ణస్యైవాభివ్యక్తిః బహిశ్చ సద్భావ ఇతి। న చ పృథగ్దేశస్థ ఏవోపాధిః ఆకాశ ఏంవ వ్యభిచారాత్। న చ ప్రతిబిమ్బత్వా సాదిత్వం స్వరూపైక్యాభ్యుపగమాత్ తస్మాదుదాహరణే శబ్దభేద ఏవ నాథభేద ఇతి వ్యర్థః ప్రతిబిమ్బపక్షే ప్రద్వేషః।

యే తు ఏకస్య బ్రహ్మణ ఏకేనైవోపాధినా అవచ్ఛేదాదేకజీవతామాహుః న కల్పితో వ్యవచ్ఛేదోఽస్తి। న చావచ్ఛిన్నం బిమ్బకల్పం బ్రహ్మ, కిన్తు జీవ ఏవ అవచ్ఛేదనాశే బ్రహ్మ భవిష్యతి। కస్యచిదపి ప్రాఙ్మోక్షో నాభూత్। ఉత్తరత్ర శాస్త్రప్రామాణ్యాత్ భవిష్యతీతి చ। తేషాం

ప్రవృత్తిసాఙ్కర్యం సర్వంశరీరాణాం దుష్పరిహరమ్। ఆచార్యస్య చ సాఙ్కర్యం పరిహారప్రయోజనః ప్రాయశో యథైకస్మిన్ ఘటాకాశ ఇత్యాదిః తైర్వ్యర్థః కృతః స్యాత్। "తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత" ఇత్యాది శ్రుతేః ఇహైవ తైర్జితస్సర్గ ః ' బహవో జ్ఞానతపసా పూతా మద్భావమాగతా ఇత్యాది భగవద్వచనాచ్చ బార్హస్పత్యవత్కల్పితం స్యాత్। ఆచార్యస్య చాలబ్ధావరణాస్సర్వే ధర్మాః ప్రకృతినిశ్చలాః ఇత్యాదివచనం స్వార్థహానిశ్చ వ్యర్థైవ కృతా। ప్రతిశిష్యం చ తత్త్వమసి వాక్యార్థానుస్మారకనామకరణం ప్రతారకత్వమాత్రమ్, అవ్యుత్పన్నవ్యుత్పాదనార్థం పదార్థశోధనముపనిషత్సు చ సంసాయంసంసారిప్రకరణభేదకరణం నిరర్థకమ్। బిమ్బకల్పబ్రహ్మానభ్యుపగమాత్। విస్తరతశ్చాయమ్మార్గోఽపాకారీష్టసిద్ధివివరణే। తస్మాద్వ్యావహారికదృష్ట్యాఽవచ్ఛేదభేదవర్ణనం తత్త్వదృష్ట్యా న విరోధ ఇత్యాది న్యాయ్యమ్। దృష్టిద్వయ బహిష్కృతస్త్వయమేక-

ఆనన్దగిరిటీకా

భవతీత్యర్థః। కథం సఙ్ఘాతానాం పరస్మాదుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ—ఘటాదివదితి। యథా మృదః సకాశాద్ఘటాదయో జాయన్తే తథా పరమాత్మైవ పృథివ్యాదిసఙ్ఘాతాకారేణ జాయత ఇత్యర్థః। యదాఽఽత్మనో జీవాదీనాముత్పత్తిరిష్టా తదా తస్యాముత్పత్తౌ దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ—జాతావితి। శ్లోకస్య వృత్తానువాదపూర్వకం తాత్పర్యం మాహ—అజాతీత్యాదినా। ప్రథమపాదస్యాక్షరార్థమాహ— ఆత్మేత్యాదినా। విమతః స్వగతతాత్త్వికభేదశూన్యః సూక్ష్మత్వాన్నిరవయవత్వాద్విభుత్వాదాకాశవత్। న చ పరమాణ్వాదీ సూక్ష్మత్వాదేర్వ్యభిచారః। తస్యైవాసమ్మతత్వాత్। క్వచిదపి తాత్త్వికభేదాసమ్ప్రతిపత్తేశ్చేత్యర్థః। జీవైరిత్యాది వ్యాచష్టే— జీవైరితి। జీవాకారేణ పరమాత్మైవోక్తః। "క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి" ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః। ఉదితశబ్దశ్చేదుక్తార్థస్తహి పరస్యైవాఽఽత్మనః సఙ్ఘాతరుపేణోకత్వే సప్రఞ్చత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అథ వేతి। త హినాఽఽత్మాఽశ్రుతేరితి న్యాయవిరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—జీవాత్మనామితి। తృతీయపాదం వ్యాచష్టే—తస్మాదేవేతి।

---

౧. సర్గః = జన్మః।

౨. బ్ర. సూ. ౨-3-౧౭ జీవః నోత్పద్యతే ఉత్పత్తిప్రకరణే తదుత్పత్త్యశ్రుతేః తాభ్యః న జీవో మ్రియతే ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః తన్నిత్యత్వావగతేః।

ఘటాదిషు ప్రలీనేషు ఘటాకాశాదయో యథా।

ఆకాశే సంప్రలీయన్తే తద్వజ్జీవా ఇహాఽఽత్మని ॥४॥

యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే।

న సర్వే సంప్రయుజ్యన్తే తద్వజ్జీవాః సుఖాదిభిః ॥५॥

కారణలక్షణా రజ్జుసర్పవద్వికల్పితా జాయన్తే। అత ఉచ్యతే ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైరుదిత ఇతి। యదా మన్దబుద్ధిప్రతిపిపాదయిషయా శ్రుత్యాఽఽత్మనో జాతిరుచ్యతే జీవాదీనాం తదా జాతావుపగమ్యమానాయామేతన్నిదర్శనం దృష్టాన్తో యథోదితాకాశవదిత్యాదిః ॥3॥

యథా ఘటాద్యుత్పత్త్యా ఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః। యథా ఘటాదిప్రలయే ఘటాకాశాదిప్రలయస్తద్వ-ద్దేహాదిసఙ్ఘాతోత్పత్త్యా జీవోత్పత్తిస్తత్ప్రలయే చ జీవానామిహాఽఽత్మని ప్రలయో న స్వత ఇత్యర్థః ॥४॥

సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వ ఏకస్మిఞ్జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మని సర్వాత్మనాం తత్సమ్బన్ధః క్రియాఫలసాఙ్కర్యం చ స్యాదితి య ఆహుర్ద్వైతినస్తాన్ప్రతీదముచ్యతే। యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే సంయుక్తే న సర్వే ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభిః సంయుజ్యన్తే తద్వజ్జీవాః సుఖాదిభిః। నన్వేక ఏవాఽఽత్మా। బాఢమ్। నను న శ్రుతం త్వయాఽఽకాశవత్సర్వసఙ్ఘాతేష్వేక ఏవాత్మేతి। యద్యేక ఏవాఽఽత్మా తర్హి సర్వత్ర సుఖీ దుఃఖీ చ స్యాత్। న చేదం సాంఖ్యచోద్యం సమ్భవతి।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సంసారివాదః త్రైపురసాలగ్రామాద్యచంనపరైః బ్రహ్మవిద్యాపరాఙ్ముఖైః ఉత్ప్రేక్షిత ఇత్యుపేక్షణీయమ్। "ఏకాత్మవన్తో దేహాః స్యురిత్యాదివచనన్తు స్వరూపైక్యాభిప్రాయమిత్యలమ్॥౩॥

ఏవమద్వైతే సృష్టిశ్రుతివిరోధం శ్రుత్యర్థాపత్తివిరోధం చ పరిహృత్య ప్రలయశ్రుతితదర్థాపత్తివిరోధం పరిహరతి। ఘటాదిష్వితి॥౪॥

ఇదానీం దృష్టార్థాపత్తివిరోధం పరిహరతి—యథైకస్మిన్నితి। ఆకాశదృష్టాన్తేనాన్యథాప్యుపపత్తిరుక్తా। తత్ర వైషమ్యం శఙ్కతే—నన్వేక ఏవేతి। శబ్దసమవాయికారణం హి ఆకాశః తస్య దివి భువి చ అవిశేషాదేకత్వే సిద్ధే కల్పితభేదాత్ తత్ర వ్యవస్థా యుక్తా తథా ఆత్మస్వరూపైక్యే న యుక్తిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః। పూర్వోక్తాం యుక్తిం స్మారయతి—బాఢం నను నేతి। యది సర్వదేహేషు సుఖదుఃఖాదిసమ్బన్ధదర్శనాత్, అతః పరో న స్యాదిత్యర్థః। ఇదం చోద్యం కిం సాంఖ్యస్య వైశేషికాదేవ, ఆద్యం

ఆనన్దగిరిటీకా

ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతారయతి—అత ఇతి। ఆకాశస్యావకాశప్రదానేన ఘటాద్యుత్పత్తౌ కారణత్వం నిర్వికారస్యైవ దృష్టమితి ద్రష్టవ్యమ్। జాతావిత్యాదేరర్థమాహ—యదేతి॥౩॥

అద్వైతస్య జీవసృష్టిశ్రుతివిరోధం పరిహృత్య తస్యైవ జీవప్రలయశ్రుత్యా విరోధమాశఙ్కయ పరిహరతి—ఘటాదిష్వితి। ఔపాధికో జీవానాముత్పత్తిప్రలయౌ న స్వాభావికీ। తథా చోత్పత్తిశ్రుత్యా విరోధాభావవదద్వైతస్య ప్రలయశ్రుత్యాఽపి న విరోధోఽస్తీతి శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానేన ప్రకటయతి—యథేత్యాదినా॥౪॥

ఇదానీమద్వైతస్య వ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి—యథైకస్మిన్నితి। ఉక్తదృష్టాన్తవశాదేకస్మిఞ్జీవ సుఖాదిసంయుక్తే సత్యపరే జోవాస్తైరేవ సుఖాదిభిర్న

సంయుజ్యన్త ఔపాధికభేదాదిత్యాహ—తద్వదితి। శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి—సర్వదేహేష్వితి। ఐకాత్మ్యే కర్తర్యేకస్మిన్కర్తారః సర్వే భోక్తరి చైకస్మిన్భోక్తారః సర్వే భవేయురిత్యవ్యవస్థాన్తరమాహ— క్రియేతి। వ్యవస్థానుపపత్త్యా ద్వైతమేష్టవ్యమితి వదన్తం ప్రత్యుత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి—తాత్రన్పతీతి। కిమిదమైకాత్మ్యే సాయం కిమేకస్మిఞ్జీవే వ్యవస్థితేన సుఖాదినా జీవాన్తరాణాం తద్వత్త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే కింవా సర్వోపాధిష్వాత్మైక్యాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వం స్యాదిత్యాపాద్యతే తత్రాఽఽద్యం ప్రత్యాహ—తద్వదితి।

ఆత్మనః సర్వత్రైకత్వాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వమితి ద్వితీయం పక్షం వివక్షన్నాశఙ్కతే—నన్వితి। సర్వత్రాఽఽత్మైకత్వముక్తమఙ్గీకరోతి—బాఢమితి। తదేకత్వముపపత్తిశూన్యం కథమఙ్గీకృతమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—నను నేతి। యది సర్వత్రైకత్వం నియతమిష్యతే తర్హి తత్ర తత్ర సుఖిత్వం తస్యైవైకస్య ప్రాప్తమితి వ్యవస్థాసిద్ధిరితి చోదయతి—యద్యేక ఏవేతి। ఆత్మస్వరూపస్య సర్వత్రైకత్వేఽపి కల్పితభేదాద్వ్యవస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్య కిమిదం సాంఖ్యస్య చోద్యం కిం వా వైశేషికాదేరితి వికల్ప్యాఽఽద్యం ప్రత్యాహ—న చేదమితి। కిం చైకాత్మ్యం దూషయతా సాంఖ్యేన తద్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే। స చ నాభ్యుపగన్తుం శక్యతే తన్మానాభావాదిత్యాహ— న చేతి। ప్రధానం హి కస్యచిద్భోగమపవర్గం చ కస్యచిదాదధత్పురుషశేషమిష్యతే। తచ్చ పురుష-

---

న హి సాంఖ్య ఆత్మనః సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి బుద్ధిసమవాయాభ్యుపగమాత్సుఖదుఃఖాదీనామ్। న చోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి। భేదాభావే ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తిరితి చేత్। న। ప్రధానకృతస్యార్థస్యాఽఽత్మన్యసమవాయాత్। యది హి ప్రధానకృతో బన్ధో మోక్షో వాఽర్థః పురుషేషు భేదేన సమవైతి తతః ప్రధానస్య పారార్థ్యమాత్మైకత్వే నోపపద్యత ఇతి యుక్తా పురుషభేదకల్పనా। న చ సాంఖ్యైర్బన్ధో మోక్షో వాఽర్థః పురుషసమవేతోఽభ్యుపగమ్యతే। నిర్విశేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానోఽభ్యుపగమ్యన్తే। అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్య పారార్థ్యం సిద్ధం న తు పురుష భేదప్రయుక్తమితి।

అతః పురుషభేదకల్పనాయాం న ప్రధానస్య పారార్థ్యం హేతుః। న చాన్యత్పురుష భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి సాంఖ్యానామ్। పరసత్తామాత్రమేవ చైతన్నిమిత్తీకృత్య స్వయం బధ్యతే ముచ్యతే చ ప్రధానమ్। పరచోపలబ్ధిమాత్ర సత్తాస్వరూపేణ

ప్రధానప్రవృత్తౌ హేతుర్న కేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతయైవ పురుషభేదకల్పనా వేదార్థపరిత్యాగశ్చ। యే త్వాహువైశేషికాదయ ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయిన ఇతి। తదప్యసత్ స్మృతిహేతూనాం సంస్కారాణామప్రదేశ వత్యాత్మన్యసమవాయాత్।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రత్యాహ—నేదమిత్యాదినా। కిఞ్చైకాత్మ్యే దోషం బ్రువతః సాంఖ్యస్య భేద ఇష్టో న సమ్భవతీత్యాహ —న చోపలబ్ధీతి। ఏకలక్షణం హి ఏకం భిన్నలక్షణం చ భిన్నం ప్రసిద్ధమ్, అన్యథా ఏకానేకవిభాగానుపపత్తేః। అత ఆత్మనోఽపి ఉపలబ్ధిమాత్రలక్షణస్య న ప్రతిదేహం తాత్త్వికో భేదః సమ్భవతీత్యర్థః। ప్రధానం కస్యచిద్భోగం కస్యచిదపవర్గం కుర్వత్ పురుషశేషం భవతి తన్నోపపద్యతే పురుషభేదాభావే, అతోఽర్థాపత్త్యా భేదః ప్రతీయత ఇత్యుక్తేఽనుదయ మాహ—న ప్రధాన ఇత్యాదినా। యేన యస్యోపకారః క్రియతే స తస్య శేషః ప్రసిద్ధః ప్రధానేన చ పురుషస్య న కోఽపి ఉపకారః క్రియతే, అతః పరార్థత్వమేవ న ఘటత ఇత్యర్థః। యది పారార్థ్యబలాదేవ పురుషే కశ్చిదతిశయ ఇష్యతే తదాఽపసిద్ధాన్త ఇత్యాహ—నివిశేషాశ్చేతి। కిఞ్చ పారాథ్యం ప్రధానస్య పరం శేషిణమపేక్షతే న భేదమాత్రమతోఽన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యాహ—పురుషసత్తేతి। యచ్చాహుః—“జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ। పురుష బహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యాచ్చైవేతి।” తదపి న సాంఖ్యమతానుసారేణ పుంభేదసాధకం వ్యధికరణాసిద్ధత్వాదిత్యాహ—న చాన్యదితి। న కేవలం నిష్ప్రమాణికా పుంభేదకల్పనా నిష్ప్రయోజనా చ సాంఖ్యానామిత్యాహ—పరసత్తామాత్రం చేదితి। ద్వితీయం ప్రత్యాహయే త్వాహురిత్యాదినా బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మా నవ విశేషగుణా ఆత్మన ఇష్యన్తే వైశేషికాదిభిః। తే కిం యావదాత్మసమవాయినః ఏకదేశవృత్తయో వా? ఆద్యే

ఆనన్దగిరిటీకా

భేదాభావే నోపపద్యతే తేనార్థాపత్త్యా పురుష భేదః సిధ్యతీతి శఙ్కతే—భేదేతి। అర్థాపత్తేరనుదయం వదన్నుత్తరమాహ—నేత్యాదినా। సంక్షిప్తమేవోక్తం వివృణోతి—యది హీతి। ప్రధానస్య పారార్థ్యం సామర్థ్యాదేవ పురుషేషు కశ్చిదతిశయో భవిష్యతీత్యాశఙ్కయాపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాన్మైవమిత్యాహ—నివిశేషా ఇతి।

కిం చ ప్రధానస్య పారార్థ్యం పరం శేషిణమపేక్షతే। న తస్మిన్నభేదమపి కాఙ్క్షతే। అతోఽన్యథాఽప్యుపపత్తిరిత్యాహ—అత ఇతి। జన్మమరణాదివ్యవస్థానుపపత్త్యా పురుషభేదకల్పనమపి న యుక్తం వ్యధికరణత్వాదితి మత్వాఽఽహ్న చేతి। న కేవలం ప్రమాణశూన్యా పురుషభేదకల్పనా కిం తు ప్రయోజనశూన్యా చేత్యాహ—పరేతి। నను న పురుషసత్తామాత్రం నిమిత్తీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే। కిం త్వీశ్వరాధిష్ఠితమితి సేశ్వరవాదిమతమాశఙ్క్య తస్యాపి పురుషత్వావిశేషాదుపలబ్ధిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ—పరచేతి। వేదార్థో వేదప్రతిపాద్యమద్వైతమ్। ద్వితీయముత్థాపయతి—యే త్వితి। బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారా నవ విశేషగుణాః। తే చ ప్రత్యేకమాత్మసు వ్యవస్థయా సమవేతాః స్వీక్రియన్తే। తేషాం వ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః। కిం బుద్ధయాదయో రూపాదివదాత్మవ్యాపినః కిం వా సంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః। నాఽఽద్యః।

---

౧. పక్షే అవర్తమానోఽన్యత్ర సన్ హేతుః వ్యధికరణాసిద్ధః। సాధ్యవ్యధికరణః అసిద్ధశ్చ యథా పర్వతోఽగ్నిమాన్ ధూమోపలబ్ధేరితి।

౨. తేషాం వ్యవస్థానుపపత్త్యా—చైత్రసుఖాది తత్రైవ న తు మైత్రస్యాపి సాధారణమితి వ్యవస్థా ఏకాత్మవాదే న శక్యతే చైత్రమైత్రయోరేకత్వేన చైత్రసుఖస్య మైత్రే ప్రసఙ్గాత్। అతః ఆత్మభేదః స్వీకార్యః। అనుమానం చ—చైత్రశరీరావచ్ఛిన్నః ఆత్మా మైత్రశరీరావచ్ఛిన్నాత్మభిన్నః తచ్ఛరీరావచ్ఛిన్నసుఖాద్యనధికరణత్వాత్, యన్నైవం తన్నైవమితి। అత్రాపి చైత్రమైత్రాత్మనోర్భేదసిద్ధౌ తద్గతభోగానధికరణత్వసిద్ధిః। తత్సిద్ధౌ భేదసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్।

ఆత్మమనః సంయోగాచ్చ స్మృత్యుత్పత్తేః స్మృతినియమానుపపత్తిః। యుగపద్వా సర్వస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః। న చ భిన్నజాతీయానాం స్పర్శాదిహీనానామాత్మనాం మనఆదిభిః సమ్బన్ధో యుక్తః। న చ ద్రవ్యాద్రూపాదయో గుణాః కర్మసామాన్యవిశేష-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యుగపత్సర్వావభాసాదిప్రసఙ్గః। యథా ప్రదీపాదేః ప్రకాశగుణః స్వాశ్రయసంయుక్తే ప్రకాశవ్యవహారం జనయతి తథా యావదాత్మసమవాయిజ్ఞానగుణః స్వాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్యుగపత్ జ్ఞాతతావ్యవహారం జనయేత్। తథా సుఖగుణః స్వాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్నవసాదం జనయేత్ ఇత్యాద్యవ్యవస్థా స్యాత్। యది ద్వితీయః, స ఏకదేశః సత్యో వా అసత్యో వా? ఆద్యే ఘటాదివత్ ప్రదేశత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసఙ్గః। అన్త్యే కల్పితప్రదేశానామేవ సుఖాదిగుణత్వం నాత్మన ఇత్యాహ—స్మృతి హేతూనామితి। సంస్కారగ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థమ్। అథవా భ్రమవాసనానాం సంస్కారత్వేన తార్కికైరభ్యుపేయత్వాత్। విశేషతస్తన్నిషేధోఽసంసారిత్వఖ్యాపనార్థః। ఇతశ్చాత్మనో న జ్ఞానాదయో గుణా ఇత్యాహ—ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చేతి। ఆత్మమనః సంయోగో హి జ్ఞానాద్యుత్పత్తేః అసమవాయికారణమిష్యతే। స చ న సమ్భవతి। సాంశయోరేవ లోకే సంయోగదర్శనాత్। ఆత్మమనసోశ్చ నిరంశత్వాభ్యుపగమాత్। కల్పితాంశద్వారేణ చేత్ సంయోగః స తయోర్న స్యాత్। కల్పితపరమార్థయోః సంసర్గస్య తవం శూన్యత్వాత్। యది స్వరూపేణ సంయోగః తర్హి ద్వితీయో న స్యాత్, ఏకస్యానేకస్వరూపాయోగాత్।

కిఞ్చ సంయోగావిశిష్టే ప్రదేశే న సుఖాదిసమవాయః ఇతి సంయోగస్యాపి సమవాయికారణత్వప్రసఙ్గాత్। ప్రదేశాన్తరే కార్యకార్థసమవాయలక్షణాయాః ప్రత్యాసత్తేరసమ్భవేన సంయోగస్య సమవాయికారణత్వప్రసఙ్గాత్ సయోగస్య చ స్వాశ్రయేస్వకార్యారమ్భకత్వే మనస్యేవ తత్కిం న స్యాదితి భావః। కిఞ్చ సంయోగస్యాసమవాయికారణత్వే గ్రహణసమయే స్మృతిర్న సమ్భవత్యేవేతి నియమో నోపపద్యతే, సంస్కారవదాత్మమనస్సంయోగస్యైవ స్మృత్యుత్పత్తౌ సామగ్రీత్వాత్ గ్రహణకారణసంయోగే నైవ స్మృత్యుత్పత్తిసమ్భవాదిత్యాహ—స్మృతినియమానుపపత్తిరితి। అథవా సర్వసంస్కారాణామాత్మన్యేవ సద్భావాత్ సతి మనస్సంయోగే యుగపత్సర్వస్మృత్యుత్పత్తిః స్యాత్। అథ సంస్కారోద్బోధకాభావాన్న భవతి సంస్కారాణాముద్బోధః। న క్రియా గుణో వా ఉద్బోధకః నిష్క్రియత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చ। న చ షట్పదార్థాతిరిక్తో ధర్మోఽస్తి వైశేషికాణామ్। న చ బలవత్సంస్కారాత్ ప్రతిబన్ధః తదితరకార్యం సర్వస్మృతిప్రసఙ్గాత్। నో ఖల్వేకః సంస్కారో బహూనాం ప్రతిబన్ధకః తథాత్వే తత్కార్యం

సర్వం స్మృతియోగపద్యప్రసఙ్గః తేషామపి సంస్కారాన్తరైః ప్రతిబన్ధేఽనవస్థా। కిఞ్చ సంస్కారోద్బోధః కార్యగమ్యః కార్యం ఏవ చ విప్రతిపద్యమానస్య న తద్భావః పరిహారః సన్దేహాదితి। కిఞ్చ లోకే సమ్బన్ధో భవన్ప్రాయేణ సజాతీయానాం భవతి యథా మృగాణాం మృగైః సమ్బన్ధవిశేషస్తు సంయోగః స్పర్శాదిమతా దృష్టో రజ్జుఘటాదీనాం న తు తదుభయాభావే। అతో మన ఆదిభిరాత్మనాం సమ్బన్ధో న ఘటతం ఇత్యాహ—న చేతి। నను నాయం నియమః, ఉభయవిధప్రయోజకాభావేఽపి గుణాదీనాం ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధదర్శనాదిత్యాశఙ్కయాహ—న చ ద్రవ్యాదితి। శుక్లో ఘటః పాచకో దేవదత్తః ఖణ్డో గౌః ఇత్యాదిసామానాధికరణ్యప్రత్యయదర్శనాన్న ద్రవ్యాద్భిన్నా గుణాదయో మాయావాదినాం సమ్మతాః। కిన్తు ద్రవ్యమేవ కల్పనయా తత్తదాకారేణావభాసత ఇతి యతస్తద్రహస్యమ్। అతో న

ఆనన్దగిరిటీకా

జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తే సర్వంస్మిన్నపర్యాయేణ జ్ఞాతతాదివ్యవహారజనకత్వ-ప్రసఙ్గాదిత్యాహ తదప్యసదితి। ద్వితీయే త్వేకదేశః సతోఽసతో వా। ప్రథమే ఘటాదివదాత్మనః సత్యైకదేశత్వాత్కార్యత్వాదిప్రసఙ్గః। ద్వితీయే కల్పితైకదేశానామేవ జ్ఞానాదిగుణవత్త్వమాత్మనస్తు న తద్వత్త్వం సిధ్యతీత్యాహ—స్మృతీతి। స్మృతి హేతవః సంస్కారా భావనాఖ్యాస్తేషాం గ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం తేషామాత్మని సమవాయాభావాత్పరస్య సిద్ధాన్తాసిద్ధిరితి శేషః।

కిం చాఽఽత్మమనః సంయోగాసమవాయికారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా। తథా చ సతి గ్రహణసమయే స్మృతినం సమ్భవత్యేవేతి నియమో నోపపద్యతే గ్రహణకారణసంయోగేనైవ స్మృత్యుత్పత్తిసమ్భవాదిత్యాహ—ఆత్మేతి। కిం చాఽఽత్మమనసోః సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేః సముత్పత్తిసమయే స్మృత్యన్తరాణ్యపి సముత్పద్యేరన్। అసమవాయికారణస్య తుల్యత్వాత్। న చ సముద్బుద్ధసంస్కారాయౌగపద్యాద్యుగపదనుత్పత్తిః। తేషాం తదుద్బోధస్య చాఽఽత్మని విప్రతిపన్నత్వేన స్మృతి సామగ్ర్యన్తర్భావాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ—యుగపద్వేతి। కిం చ సమానజాతీయానాం స్పర్శాదిమతాం చ పరస్పరం సమ్బన్ధో దృష్టః। యథా మల్లానాం మేషాణాం రజ్జుఘటాదీనాం చ। తదుభయాభావాదాత్మనాం మనఆదిభిః సమ్బన్ధాసిద్ధేన కాదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిః సిధ్యతీత్యాహ—న చేతి। గుణాదీనాం సాజాత్యస్య స్పర్శాదిమత్త్వస్య చాభావేఽపి ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధవదాత్మనో మనఆదిభిః సమ్బన్ధః సిధ్యేదితి చేన్నేత్యాహ—న చేతి। స్వతన్త్రం సన్మాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్ర వివక్షితం న తతో భేదేన

గణాదయో వేదాన్తిమతే విద్యన్తే। శుక్లః పటః ఖణ్డో గౌరిత్యాదిసామానాధికరణ్యదర్శనాత్। ద్రవ్యమేవ తు తత్తదా-

---

సమవాయా వా భిన్నాః సన్తి పరేషామ్। యది హ్యత్యన్తభిన్నా ఏవ ద్రవ్యాత్స్యురిచ్ఛాదయశ్చాఽఽత్మనస్తథా చ సతి ద్రవ్యేణ తేషాం సమ్బన్ధానుపపత్తిః। అయుతసిద్ధానాం సమవాయలక్షణః సమ్బన్ధో న విరుధ్యత ఇతి చేత్। న। ఇచ్ఛాదిభ్యోఽనిత్యేభ్య ఆత్మనో నిత్యస్య పూర్వసిద్ధత్వాన్నాయుత సిద్ధత్వోపపత్తిః। ఆత్మనాఽయుతసిద్ధత్వే చేచ్ఛాదీనామాత్మగత మహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః। స చానిష్టః। ఆత్మనోఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్।

సమవాయస్య చ ద్రవ్యాదన్యత్వే సతి ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధాన్తరం వాచ్యం యథా ద్రవ్యగుణయోః। సమవాయో నిత్యసమ్బన్ధ ఏవేతి న వాచ్యమితి చేత్తథా చ సమవాయసమ్బన్ధవతాం నిత్యసమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్పృథక్త్వానుపపత్తిః। అత్యన్తపృథక్త్వే చ

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమ్మతో దృష్టాన్త ఇత్యర్థః। ద్రవ్యశబ్దేన చాత్ర స్వతన్త్రం సన్మాత్రం వివక్షితం న వైశేషికాభిమతం గుణాశ్రయో ద్రవ్యమితి లక్షితం, గుణోత్పత్తేః పూర్వక్షణే వ్యాపకత్వాన్న తల్లక్షణం స్యాత్। యది గుణాశ్రయత్వయోగ్యం ద్రవ్యం తర్హి న ప్రత్యక్షం స్యాత్ యోగ్యతాయాః కార్యావసేయత్వాత్। అథ స్వభావాతిరేకిణీ నాతీన్ద్రియా యోగ్యతాస్తి తర్హి వ్యర్థం విశేషవచనమ్। అథవా, యత్కదాచిద్గుణాశ్రయః తత్రాప్యగపి ద్రవ్యముచ్యతే తర్హి ఉత్పత్తేః ప్రాగపి ఘటాదిద్రవ్యం స్యాత్। తదనుత్పన్నమాసీత్ తదుత్పన్న మితి సామానాధికరణ్యవ్యవహారాత్। అథ తదుత్పత్తేః ప్రాజ్నా స్త్యేవ తర్హి అనుత్పన్నముత్పన్నం న స్యాత్। కిఞ్చ గుణాశ్రయత్వయోగ్యత్వం ద్రవ్యత్వం ద్రవ్యత్వాదేవ చ గుణాశ్రయత్వయోగ్యత్వమితి పరస్పరాశ్రయమ్। నిరస్తం చైతద్విస్తరేణాన్యత్ర। కిఞ్చ యద్యతో భిన్నం తత్తతోఽన్యత్రాపి భవతి, భాతి చ। న చ ద్రవ్యాద్భేదేన గుణాదయో భవన్తి భాన్తి వా, అతో ద్రవ్యపారతన్త్ర్యాన్యథాఽనుపపత్త్యా న ద్రవ్యాద్భిన్నా గుణాదయ ఇత్యాహ— యది హీతి।

అథ సమ్బన్ధాదపి ద్రవ్యపారతన్త్ర్యసమ్భవాదన్యథాప్యుపపత్తిః, న, అత్యన్తభిన్నానాం మేరుసర్షపాదీనాం తాదృక్సమ్బన్ధాదర్శనాత్। సమవాయాఖ్యః సమ్బన్ధవిశేషో న విరుధ్యత ఇత్యాహ—అయుత సిద్ధానామితి। కేఽయమయుతసిద్ధిర్నామ? కిమపృథక్కాలత్వం కిం వాఽపృథగ్దేశత్వమ్? ఉత అపృథక్స్వభావత్వం? అథవా సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం? నాద్య, ఇత్యాహ—న, ఇచ్ఛాదిభ్య ఇతి। ఆత్మనా చాపృథక్కాలత్వేఽనాదిత్వాదాత్మగతమహత్త్వవన్నిత్యత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యాహ—ఆత్మనేతి। న ద్వితీయః, తన్తుపటాదీనామయుత సిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్। పటస్య హి తన్తవో దేశః తన్తూనాం తు అశవః। న తృతీయో భేదపక్షహానాత్। న చతుర్థీ, దేవదత్తహస్తాదీనామయుతసిధ్యభావప్రసఙ్గాత్। అతోఽయుతసిద్ధినిరూపణాసమ్భవః సమవాయలక్షణస్య। కిఞ్చ యద్యత్పరతన్త్రం ప్రతీయతే తత్ తత్సమ్బద్ధం దృష్టమ్। యథా గుణాది ద్రవ్యసమ్బద్ధం తథా సమవాయస్యాపి ద్రవ్యపారతన్త్ర్యాత్ ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధాన్తరం వాచ్యం తస్యాపి తథేత్యనవస్థా స్యాదిత్యాహ—సమవాయస్య చేతి। అసంసృష్టస్య సమ్బన్ధాపేక్షా స్యాత్ సమవాయశ్చ సదా సమవాయిభ్యాం సంసృష్ట ఏవేతి న తస్య సమ్బన్ధాన్తరం వాచ్యమితి చేత్, తర్హి పృథక్త్వం న స్యాత్ ద్రవ్యగుణాదీనాం నిత్యసంసృష్టత్వాత్ భేదస్య కదాచిదప్యనుపలమ్భాదిత్యాహ తథా చేతి। చకారాత్సయోగోఽపి తథా కిం న

ఆనన్దగిరిటీకా

కారేణ భాతీత్యభ్యుపగమాత్। అతో దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః। విపక్షే దోషమాహ—యది హీతి। గుణాదయో ద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నా హిమవద్విన్ధ్యయోరివ యది స్యుర్యది చాఽఽత్మనః సకాశాదిచ్ఛాదయోఽన్యన్తం భిన్నా భవేయుస్తదా గుణాదీనాం ద్రవ్యేణ తద్వదేవ సమ్బన్ధానుపపత్తేః। ఇచ్ఛాదీనాం చాఽఽత్మనా తదయోగాత్పారతన్త్ర్యాసిద్ధిరిత్యర్థః। అత్యన్తభిన్నానామపి సమవాయసమ్బన్ధాత్పారతన్త్ర్యోపపత్తిరితి శఙ్కతే—అయుతేతి। కిమిదమయుత సిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం కిం వాఽపృథగ్దేశత్వముతాపృథక్స్వభావత్వమాహోస్విత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమ్। నాఽఽద్యః। వికల్పాసహత్వాత్। కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయాఽపృథక్కాలత్వం కిం వాఽఽత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితి వికల్ప్యాఽఽద్యం దూషయతి—నేత్యాదినా। యద్యాత్మనా సహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం తదాఽఽత్మనోఽనాదిత్వాత్తద్గతమహత్త్వవన్నిత్యత్వం తేషామాపతతీత్యాహ—ఆత్మనేతి। ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్కయ నిరాచష్ట— స చేతి।

న చాపృథగ్దేశత్వమయుసిద్ధత్వమ్। తన్తుపటాదీనాం పృథగ్దేశానామయుతసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్। న చాపృథవస్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వమ్। భేదపక్షపరిక్షయాత్। న చ సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుత సిద్ధత్వమ్। దేవదత్తస్య హస్తాదీనాం చాయుతసిద్ధథభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్య సమవాయస్య ద్రవ్యాదనన్యత్వే తావన్మాత్రత్వేన తత్సమ్బన్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోఽన్యత్వే తేన సమ్బన్ధాన్తరమస్తి న వేతి వికల్ప్యాఽఽద్యే స్యాదనవస్థేతి మత్వాఽఽహ—సమవాయస్యేతి। ద్వితీయం శఙ్కతే—సమవాయ ఇతి। న వాచ్యం సమ్బన్ధాన్తరమితి శేషః। సమవాయస్య నిత్యసమ్బన్ధత్వే సమవాయవతాం ద్రవ్యగుణాదీనామపి తద్వత్త్వాద్భేదస్య కదాచిదప్యనుపలమ్భాత్పృథక్త్వప్రథానుపపత్తిరితి దూషయతి తథా చేతి। సంయోగస్యాపి సమవాయసామ్యం చకారేణ సూచ్యతే। సమవాయస్య

రూపకార్థసమాఖ్యాశ్చ భిద్యన్తే తత్ర తత్ర వై।

ఆకాశస్య న భేదోఽస్తి తద్వజ్జీవేషు నిర్ణయః॥౬॥

ద్రవ్యాదీనాం స్పర్శవదస్పర్శద్రవ్యయోరివ షష్ఠ్యర్థానుపపత్తిః। ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వే చాఽఽత్మనోఽనిత్యత్వప్రసఙ్గః దేహఫలాదివత్। సావయవత్వం విక్రియావత్త్వం చ దేహాదివదేవేతి దోషావపరిహార్యౌ। యథా త్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూమమలత్వాదిదోషవత్త్వం తథాఽఽత్మనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధికృత సుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వే బన్ధమోక్షాదయో వ్యావహారికా న విరుధ్యన్తే। సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్పరమార్థానభ్యుప— గమాచ్చ।తస్మాదాత్మభేదపరికల్పనా వృథైవ తార్కికైః క్రియత ఇతి॥౫॥

కథం పునరాత్మభేదనిమిత్త ఇవ వ్యవహార ఏకస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృత ఉపపద్యత ఇతి। ఉచ్యతే। యథేహాఽఽకాశ

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

స్యాదితి సూచయతి। అథ సమ్బన్ధో నేష్యతే సమవాయస్య సమవాయిభిః గుణాదీనాం చ ద్రవ్యేణానవస్థాభయాదేవ తత్రాహ—అత్యన్తపృథక్త్వేఽపి చేతి। ద్రవ్యస్యాయం గుణస్యానేన సమ్బన్ధః ఇత్యాది షష్ఠీప్రయోగో న స్యాత్। యథా స్పర్శవత్పృథివ్యాది స్పర్శవిహీనస్యాకాశస్యేతి షష్ఠీ న ప్రయుజ్యతే తద్వదిత్యర్థః। విశేషత ఆత్మన ఇచ్ఛాదిగుణత్వే దోషాన్తరమాహ—ఇచ్ఛాదీతి। ఆత్మా నేచ్ఛాదిగుణవాన్ నిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాత్ నిర్విషయత్వాత్। న య ఏవం న స ఏవం యథా దేహ ఇతి ప్రయోగః। విపక్షేఽపి గుణోత్పత్తివినాశయోః గుణినోఽపి క్రియాయా అప్యవశ్యమ్భావిత్వాదన్యథా పూర్వావస్థాతోఽవిశేషప్రసఙ్గాదనిత్యత్వాదిప్రసఙ్గో బాధకః। నను యది దేహస్యైవ ఇచ్ఛాదిగుణత్వం తదాఽఽత్మనోఽభావాన్మోక్షో న స్యాత్। లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారస్సర్వ ఏవ లుప్యేత। అతో బన్ధమోక్షవ్యవస్థాన్యథానుపపత్త్యా ప్రతిశరీరం భిన్నా ఆత్మానః సుఖాదిగుణవిశిష్టా ఏష్టవ్యాః। తత్రాహ—యథా త్వితి। అవిద్యాయా అవస్తుత్వాత్తత్కృతో వ్యవహారో న సమ్భవతీతి న వాచ్యమిత్యాహ—సర్వవాదిభిరితి। అవిద్యాకృత మనుష్యత్వాధ్యారోపేణ లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్సర్వవాదిభిరభ్యుపగమ్యన్తే తథాఽస్మాకమపి భవిష్యతీత్యర్థః॥౫॥

పరమార్థే చ మోక్షే న కేనాపి వాదినా వ్యవహారోఽభ్యుపగమ్యతేఽతో వ్యవహారనిర్వాహాయ భేదే సత్యత్వాంశకల్పనమిత్యాహ—కథం పునరితి। ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తిక ఇత్యాహ—ఉచ్యత ఇత్యాదినా॥౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

సమవాయిభిర్గుణాదీనాం చ ద్రవ్యేణాత్యన్తభేదే హిమవద్విన్ధ్యయోరివ సమ్బన్ధానుపపత్తేస్తేషు పరతన్త్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ—అత్యన్తేతి। కిం చేచ్ఛాదయో నాఽఽత్మగుణా ఉపజనాపాయవత్త్వాద్రూపాదివత్। యద్వాఽఽత్మా నానిత్యగుణవాన్నిత్యత్వాద్వ్యతిరేకేణ దేహాదివదిత్యాహ— ఇచ్ఛాదీతి। న కేవలమాత్మనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవ దోషః। కిం త్వన్యదపి దోషద్వయం దుష్పరిహరమితి బాధకాన్తరమాహ—సావయవత్వమితి। యద్యాత్మనో నేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం తదా తస్య బన్ధాభావాన్మోక్షో న స్యాదతో బన్ధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహం సుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మభేద—సిద్ధిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—యథా త్వితి। అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్కృతవ్యవహారాయోగాద్వ్యావహారికబన్ధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— సర్వవాదిభిరితి। అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాధ్యారోపేణ

లౌకికవైదికవ్యవహారః సర్వవాదిభిరిష్యతే తత్కృతా చ వ్యవస్థాఽఽస్థీయతే। తస్మాదస్మాకమపి తథైవ సర్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః। పరమార్థే చ మోక్షే కేనాపి వాదినా వ్యవహారో నాభ్యుపగమ్యతే। తథా చ మోక్షే పరేషాం వ్యవహారస్యైవాభావాత్తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యుపగమో వృథేత్యాహ—పరమార్థేతి। కల్పితభేదవశాదపి పూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్పారమార్థికాత్మభేదకల్పనా ప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి॥౫॥

అద్వైతస్య శ్రుత్యాదివిరోధాభావేఽప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యానైకాన్తికత్వేనానుమానం దూషయతి—రూపేతి। శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ—కథమితి। యథాఽఽత్మభేదవాదే తద్భేదనిమిత్తో రూపాదివ్యవహారస్తథైకస్మిన్నేవాఽఽత్మన్యాత్మైక్యపక్షే రూపాదివ్యవహారో నోపపద్యతే। తథా చ విమతా జీవాస్తత్త్వతో భిద్యన్తే భిన్ననామకత్వాద్భిన్నకార్యకరత్వాత్ భిన్నరూపత్వాద్ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమిత్యర్థః। ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తికత్వం వివక్షిత్వా శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే—ఉచ్యత ఇత్యాదినా। శయనాదికార్యం సమాఖ్యాశ్చ భిద్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః। తత్కృతాశ్చేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వికల్పితో ఘటాకాశభేదో గృహ్యతే। చకారోఽవధారణార్థః। ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేఽపి విపక్షత్వాభావే కథమనైకాన్తికత్వ—

---

౧. ఇచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వం తద్రూపేణ పరిణామ ఏవ, ఘటగతరూపాదివత్। తతశ్చ వికారిత్వాదనిత్యత్వాపత్తిః।

నాఽఽకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా।

నైవాఽఽత్మనః సదా జీవో వికారావయవౌ తథా॥౭॥

యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః।

తథా భవత్యబుద్ధానామాత్మాఽపి మలినో మలైః॥౮॥

ఏకస్మిన్ఘటకరకాపవరకాద్యాకాశానామల్పత్వమహత్త్వాదిరూపాణి భిద్యన్తే తథా కార్యముదకాహరణధారణశయనాదిసమాఖ్యాశ్చ ఘటాకాశః కరకాకాశ ఇత్యాద్యాస్తత్కృతాశ్చ భిన్నా దృశ్యన్తే। తత్ర తత్ర వై వ్యవహారవిషయ ఇత్యర్థః। సర్వోఽయమాకాశే రూపాదిభేదకృతో వ్యవహారో న పరమార్థ ఏవ। పరమార్థతస్త్వాకాశస్య న భేదోఽస్తి। న చాఽఽకాశభేదనిమిత్తో వ్యవహారోఽస్త్యన్తరేణ పరోపాధికృతం ద్వారమ్। యథైతత్తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషు జీవేషు ఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసు నిరూపణాత్కృతో బుద్ధిమద్భిర్నిర్ణయో నిశ్చయ ఇత్యర్థః॥౬॥

నను తత్ర పరమార్థకృత ఏవ ఘటాకాశాదిషు రూపకార్యాదిభేదవ్యవహార ఇతి। నైతదస్తి। యస్మాత్పరమార్థాకాశస్య ఘటాకాశో న వికారః। యథా సువర్ణస్య రుచకాదిర్యథా వాఽపాం ఫేనబుబుదహిమాదిః। నాప్యవయవో యథా వృక్షస్య శాఖాదిః। న తథాఽఽకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా తథా నైవాఽఽఽత్మనః పరస్య పరమార్థసతో మహాకాశస్థానీయస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవః సదా సర్వదా యథోక్తదృష్టాన్తవన్న వికారో నాప్యవయవః। అత ఆత్మభేదకృతో వ్యవహారో మృషైవేత్యర్థః॥౭॥

యస్మాత్—యథా ఘటాకాశాదిభేదబుద్ధినిబన్ధనో రూపకార్యాదిభేదవ్యవహారస్తథా దేహోపాధిజీవభేదకృతో జన్మమరణాదివ్యవహారస్తస్మాత్తత్కృతమేవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వ-మాత్మనో న పరమార్థత ఇత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ—యథా భవతి లోకే బాలానామవివేకినాం గగనమాకాశం ఘనరజోధూమాదిమలైర్మలినం మలవన్న గగనం మలవద్యాథాత్మ్యవివేకినామ్, తథా భవత్యాత్మా పరోఽపి యో విజ్ఞాతా ప్రత్యక్క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం ప్రత్యగాత్మవివేకరహితానాం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఘటాకాశాదిరపి మహాకాశస్య వికారోఽవయవో వా, అతస్తత్రాపి తాత్త్వికి ఏవ భేద ఇతి న విపక్షతేత్యాహ—నను తంత్ర పరమార్థకృత ఏవేతి। నిర్వికారత్వం చాకాశస్య లోకసిద్ధమాదాయ పరిహరతి నైతదస్తీత్యాదినా॥౭॥

జీవో న బ్రహ్మణో వికారోఽవయవో వా, "నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమితి శ్రుతేః। కిన్తు బ్రహ్మైవ ఉపాధ్యనుప్రవిష్టం జీవ ఇత్యైక్యముక్తమ్। తదయుక్తమ్। బ్రహ్మణః శుద్ధత్వాత్ జీవస్య

రాగాదిమలవత్త్వాదిత్యాశఙ్కయ జీవస్యాపి న పరమార్థతో మలినత్వమిత్యాహ—యథా భవతీత్యాదినా ॥౮॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సర్వోఽయమితి। ఉక్తేఽర్థే తృతీయం పాదం విభజతే—న చేతి। పరోపాధిశబ్దేన ఘటకరకాదిరుచ్యతే। దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టన్తికం వ్యాచష్టే—యథైతదిత్యాదినా ॥౬॥

ఘటాకాశాదీనాం విపక్షత్వాభావమాశఙ్కయ పరిహరతి—నేత్యాదినా। ఘటాకాశాదిరాకాశస్య వికారోఽవయవో వేత్యఙ్గీకారాత్తత్రాపి భేదస్య తాత్త్వికత్వాన్న విపక్షతేతి శ్లోకస్య వ్యావత్యం చోద్యముత్థాపయతి—నన్వితి। ఆకాశస్య నిర్వికారత్వం చ లోకసిద్ధం గృహీత్వా పరిహరతి—నైతదస్తీతి। తత్ర వైధర్మ్యోదాహరణద్వయమాహ—యథేతి। ఘటాకాశాదిరాకాశాఖ్యస్య మహాకాశస్యావయవో న భవతీత్యత్ర వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ—యథా వృక్షస్యేతి। ఉక్తదృష్టాన్తానాం దాన్తికమాహ—న తథేతి। ఘటాకాశస్య మహాకాశం ప్రతి వికారత్వమవయవత్వం చ నాస్తీత్యుక్తం దృష్టాన్తత్వేనానూద్య దార్ష్టన్తికం దర్శయన్నుత్తరార్ధం వ్యాకరోతి—యథేత్యాదినా। అనైకాన్తికత్వేనానుమానస్యామానత్వే స్థితే ఫలితమాహ—అత ఇతి ॥౭॥

జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారోఽపి తు బ్రహ్మైవోపాధ్యనుప్రవిష్టం జీవశబ్దితమిత్యుక్తం తదయుక్తం, బ్రహ్మణః శుద్ధత్వాజ్జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వాదేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్కయ పరమార్థతో జీవస్యాపి నాస్తి మలవత్త్వమిత్యాహ—యథేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యం మాహ—యస్మాదితి। ఘటాకాశో మఠాకాశః సూచీపాశాకాశశ్చేత్యుపాధినిమిత్తో భేదస్తద్విషయా బుద్ధిస్తత్ప్రయుక్తో రూపభేదోఽర్థక్రియాభేదో నామభేదశ్చేతి వ్యవహారో నభసి యథోపలభ్యతే తథా దేహాద్యుపాధిభేదప్రయుక్తో జీవభేదస్తత్కృతో జననమరణసుఖదుఃఖాదివ్యవహారో వ్యవస్థితో యస్మాదాస్థీయతే తస్మాత్తేనావిద్యావిద్యమానేన కృత-మేవాఽఽత్మనో రాగాదిమలవత్త్వం న వస్తుతోఽస్తీత్యేత్తమర్థం దృష్టాన్తద్వారా ప్రతిపిపాదయిషన్నాదౌ దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా। దృష్టాన్తభాగనివిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే—యథేత్యాదినా। దార్ష్టన్తికభాగగతానామక్షరాణామర్థమాహ—తథేతి। యో హి

మరణే సమ్భవే చైవ గత్యాగమనయోరపి।
స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశేనావిలక్షణః॥౯॥

సఙ్ఘాతాః స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః।
ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే॥౧౦॥

ఆత్మతత్త్వస్య శ్రౌతత్వసమర్థనమ్

రసాదయో హి యే కోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే।
తేషామాత్మా పరో జీవః ఖం యథా సంప్రకాశితః॥౧౧॥

నాఽఽత్మవివేకవతామ్। న హ్యూషరదేశస్తృడ్వత్ప్రాణ్యధ్యారోపితోదకఫేనతరఙ్గాదిమాంస్తథా నాఽఽత్మాఽబుధారోపితక్లేశాదిమలైర్మలినో భవతీత్యర్థః॥౮॥

పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి—ఘటాకాశజన్మనాశగమనాగమనస్థితివత్సర్వశరీరేష్వాత్మ—నో జన్మమరణాదిరాకాశేనావిలక్షణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః॥౯॥

ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసఙ్ఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయా వికృతదేహాదివచ్చాఽఽత్మమాయా విసర్జితా ఆత్మనో మాయావిద్యా తయా ప్రత్యుపస్థాపితా న పరమార్థతః సన్తీత్యర్థః। యద్యాధిక్యమధికభావస్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకరణసఙ్ఘాతానాం యది వా సర్వేషాం సమతైవ నైషాముపపత్తిః సమ్భవః సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే నాస్తి హి యస్మాత్తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ న పరమార్థతః సన్తీత్యర్థః॥౧౦॥

ఉత్పత్త్యాదిర్వ్యాజతస్యాద్వయస్యాస్యాఽఽత్మతత్త్వస్య శ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థం వాక్యాన్యుపన్యస్యన్తే—రసాదయోఽన్న-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

జీవో మరణానన్తరం ధర్మవశాత్ స్వర్గం గచ్ఛతి నరకం వాఽధర్మవశాత్ తద్భోగక్షయే చ పునరాగత్య బ్రాహ్మణాదియోనీ సమ్భవతి తత్ర యావద్భోగం తిష్ఠతీత్యాదివ్యవహారోఽపి కల్పనామాత్రమేవ। నహి గగనోపమస్య గత్యాది సమ్భవతి శాస్త్రం చైతద్విషయం భ్రమసిద్ధానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ— మరణ ఇత్యాదినా॥౯॥

ఉపాధీనాం సత్యత్వాదోపాధికోఽపి భేదః సత్య ఇతి కేచిత్ తద్వ్యావర్తయతి—సఞ్జాతా ఇతి। విమతా దేహా న సత్యాః దేహత్వాత్స్వప్నాదిదేహవదిత్యర్థః। నను—పూజ్యా హరిహరహిరణ్యగర్భాదిదేహాః కథమసత్యా ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఆధిక్యే మూఢదృష్ట్యా కల్పితేఽపి, వివేకదృష్ట్యా తు సర్వేషాం పఞ్చాత్మకత్వావిశేషాత్ సర్వసామ్యే వా స్వప్నవన్న సన్త్యేవ। న కాచిదుపపత్తిర్విద్యత ఇత్యర్థః॥౧౦॥

ఏవం తావదద్వితీయబ్రహ్మాత్మత్వం జీవస్య తర్కత ఉపపాద్య తస్య శ్రుతిమూలత్వం దర్శయితుముపక్రమతే—రసాదయో హీత్యాదినా।

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞాతా సోఽప్యబుద్ధానాం మలినో భవతీతి సమ్బన్ధః। అబుద్ధానామిత్యేతద్వ్యాచష్టే— ప్రత్యగాత్మేతి। అవివేకిభిరధ్యారోపితేఽపి ప్రత్యగాత్మనో మలవత్త్వే మలప్రయుక్తం ఫలం తత్ర వాస్తవం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న హీతి॥౮॥

నను జీవో మరణానన్తరం ధర్మానురోధేన స్వర్గం గచ్ఛతి। అధర్మవశాచ్చ నరకం ప్రతిపద్యతే। ధర్మాధర్మయోశ్చ భోగేన క్షయే పునరాగత్య యోనివిశేషే సమ్భవతి। తత్ర యావద్భోగం స్థిత్వా పునరపి పరలోకాయ ప్రతిష్ఠతే। ఏవమిహ—లోకపరలోక

సఞ్చరణవ్యవహారవిరుద్ధమద్వైతమితి తత్రాఽఽహ—మరణ ఇతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—పునరపీతి। ఆత్మని సర్వో వ్యవహారోఽవిద్యాకృతో వాస్తవో నేత్యుక్తోఽర్థః। ఆత్మనో హి గగనోపమస్య గత్యాదేవంస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృతస్తస్మిన్గత్యాదిరిత్యర్థః॥౯॥

నను సఙ్ఘాతశబ్దితానాముపాధీనాం సత్యత్వాత్తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపి తథాత్వాదద్వైతానుపపత్తి—తాదవస్థ్యమితి చేత్తత్రాఽఽహ—సఙ్ఘాతా ఇతి। దేవాదిదేహానాం పూజ్యతమత్వేనాఽఽధిక్యాభ్యుపగమాన్నా సత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య దేహభేదేషు కేషుచిదాధిక్యే మూఢదృష్ట్యా కల్పితేఽపి వివేకదృష్ట్యా సర్వదేహానాం పఞ్చభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యే వా స్వీకృతే నాస్తి సఙ్ఘాతేషు సత్యత్వే కాచిదుపపత్తిరిత్యాహ—ఆధిక్య ఇతి। పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి—ఘటాదీతి। మణిమన్త్రాదిరూపాం మాయామిన్ద్రజాలప్రయోజకభూతాం వ్యావర్తయతి—అవిద్యేతి। విమతా దేహా న సత్యా దేహత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః। బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయార్థం వ్యాచష్టే—యదీత్యాదినా॥౧౦॥

జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవష్టమ్భేనోపపాదితమ్। ఇదానీం తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ— రసాదయో హీతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—ఉత్పత్త్యాదీతి। అక్షరాథం కథయతి—రసాదయ ఇతి। ఆదిశబ్దేన మనోమయవిజ్ఞాన—

ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానే పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమ్।

పృథివ్యాముదరే చైవ యథాఽఽకాశః ప్రకాశితః॥౧౨॥

రసమయః ప్రాణమయ ఇత్యేవమాదయః కోశా ఇవ కోశా అస్యాదేరివోత్తరోత్తరస్యాపేక్షయా బహిర్భావాత్పూర్వపూర్వస్య వ్యాఖ్యాతా విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే తైత్తిరీయకశాఖోపనిషద్వల్ల్యాం తేషాం కోశానామాత్మా యేనాఽఽత్మనా పఞ్చాపి కోశా ఆత్మవన్తోఽన్తరతమేన। స హి సర్వేషాం జీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః। కోఽసావిత్యాహ—పర ఏవాత్మా యః పూర్వమ్ “సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇతి ప్రకృతః। యస్మాదాత్మనః స్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణ రసాదయః కోశలక్షణాః సఙ్ఘాతా ఆత్మ-మాయావిసర్జితా

ఇత్యుక్తమ్। స ఆత్మాఽస్మాభిర్యథా ఖం తథేతి సంప్రకాశిత ఆత్మా హ్యాకాశవదిత్యాదిశ్లోకైః। న తార్కిక పరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్య ఇత్యభిప్రాయః॥౧౧॥

కిం చాధిదైవమధ్యాత్మం చ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః పృథివ్యాద్యన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా పర ఏవాఽఽత్మా బ్రహ్మ సర్వమితి ద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమ్। క్వేత్యాహ-బ్రహ్మవిద్యాఖ్యం మధ్వమృతమమృతత్వం మోదనహేతుత్వాద్విజ్ఞాయతే యస్మిన్నితి మధుజ్ఞానం మధుబ్రాహ్మణం తస్మిన్నిత్యర్థః। కిమివేత్యాహ-' పృథివ్యాముదరే చైవ యథైక ఆకాశోఽనుమానేన ప్రకాశితో లోకే తద్వదిత్యర్థః॥౧౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అస్యాదేః కోశా యథా ఖడ్గాద్యపేక్షయా బహిర్భూతాస్తథోత్తరోత్తరాపేక్షయా పూర్వపూర్వస్య బహిర్భావాదన్నరసమయాదయః కోశసామాన్యాత్ కోశా ఇత్యుచ్యన్తే ఇత్యర్థః। మనుష్యోఽహం ప్రాప్యహం ప్రమాతాఽహం కర్తాఽహం భోక్తాహఽమితి పఞ్చానాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమనుయాయి ప్రత్యక చైతన్యం తద్బ్రహ్మప్రతిబిమ్బత్వాత్ బ్రహ్మవైతి జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరీయోపనిషదస్తాత్పర్యం దర్శితమ్॥౧౧॥

తత్రైవ బృహదారణ్యకస్యాపి తాత్పర్యమాహ—ద్వయోరితి। ఆద్వైతక్షయాదిత్యధ్యారోపావస్థాయామ్, అపవాదదృష్టయా ద్వయోరితి నోపపద్యతే॥౧౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మయానన్దమయా గృహ్యన్తే। ఖడ్గాదేర్యథా కోశాస్తదపేక్షయా బహిర్భవన్తి తద్వదేతే పఞ్చ కోశా వ్యపదిశ్యన్తే। తత్ర హేతుమాహ—ఉత్తరోత్తరస్యేతి। పూర్వపూర్వం స్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్ష్య బహిర్భావాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తరం ప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యాఽఽనన్దమయస్యాపి బహిర్భావావిశేషాదవిశిష్టం పఞ్చానామపి కోశత్వమిత్యర్థః। అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే—వ్యాఖ్యాతా ఇత్యాదినా। తత్ర జీవశబ్దప్రవృత్తి వ్యుత్పాదయతి—స హీతి। విశిష్టం జీవశబ్దార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా వ్యావర్తయతి-కోఽసావిత్యాదినా।

ప్రకరణావిచ్ఛేదార్థం ప్రకరణమనుసన్ధత్తే—యస్మాదితి। ప్రకృతస్య పరస్యాఽఽత్మనః శ్రీతత్త్వే ఫలితమాహ—నేత్యాదినా॥౧౧॥

మనుష్యోఽహం ప్రాణ్యహం ప్రమాతాఽహం కర్తాఽహం భోక్తాఽహమితి పఞ్చానాం విశిష్టానాం యదేకం స్వరూపమనుగతం ప్రత్యక్ చైతన్యం తద్బ్రహ్మైవేతి జీవపరయోరైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వా తత్రైవ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి తాత్పర్యం మాహ—ద్వయోరితి। మధుబ్రాహ్మణే బహుషు పర్యాయేష్వధిదేవాధ్యాత్మవిభక్తయోః స్థానయోరయమేవ స ఇతి పరం బ్రహ్మ ప్రత్యక్ప్రకాశితమ్। అతోఽస్మిన్బృహదారణ్యకశ్రుతేరపి బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యమిత్యర్థః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ—పృథివ్యామితి। న కేవలమైక్యే తైత్తిరీయశ్రుతేరేవ తాత్పర్యం కిం తు బృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ కి చేతి। అధిదేవ పృథివ్యాదావధ్యాత్మం చ శరీరే తేజోమయో జ్యోతిర్మయశ్చైతన్యప్రధానోఽమృతమయోఽమరణధర్మా పురుషః పూర్ణః పృథివ్యాదీ శరీరే చాన్తర్గతో యో విజ్ఞాతా స పర ఏవాఽఽత్మా। తేన స విజ్ఞాతా సర్వం పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైవేతి పరం బ్రహ్మ ప్రకాశితమితి సమ్బన్ధః। అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసమ్భవాద్ద్వయోర్ద్వయోరితి కథముచ్యతే తత్రాఽఽహ—ఆ ద్వైతక్షయాదితి। ద్వైతక్షయపర్యన్తం బ్రహ్మ ప్రకాశితమ్। ద్వయోర్ద్వయోరితి పునరనువాదమాత్రమిత్యర్థః। మధుజ్ఞానే మధ్వేవ ప్రకాశితం న బ్రహ్మేత్యాశఙ్కయ మధుజ్ఞానశబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి—క్వేత్యాదినా। శబ్దస్య క్వచిదాశ్రితత్వం రూపవదనుమీయతే। తచ్చ శబ్దాధికరణం సామాన్యతః సిద్ధం పారిశేష్యాదాకాశమితి సిద్ధమితి। తచ్చ కల్పనాలాఘవాదేకమేవేతి గమ్యతే। తథా చ బహిరన్తశ్చైకమేవాఽఽకాశ మనుమానప్రామాణ్యాదధిగతమ్। తథాఽధిదేవమధ్యాత్మం చ బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భూతం సిద్ధమిత్యుత్తరార్థం వ్యాచష్టే— కిమివేత్యాదినా॥౧౨॥

---

౧. తార్కికైరాకాశ ఏక ఏవేత్యనుమీయతే। తథాహి శబ్దోఽష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితః, అష్టద్రవ్యానాశ్రితత్వే సతి ద్రవ్యాశ్రితత్వాదితి పరిశేషానుమానమ్। తత్ర శబ్దో ద్రవ్యాశ్రితో గుణత్వాత్ రూపవదితి హేతౌ విశేష-

జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే।

నానాత్వం నిన్ద్యతే యచ్చ తదేవం హి సమఞ్జసమ్॥౧౩॥

యద్యుక్తితః శ్రుతితశ్చ నిర్ధారితం జీవస్య పరస్య చాఽఽత్మనో జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన ప్రశస్యతే స్తూయతే శాస్త్రేణ వ్యాసాదిభిశ్చ। యచ్చ సర్వప్రాణిసాధారణం స్వాభావికం శాస్త్రబహిష్కృతైః కుతార్కికైర్విరచితం నానాత్వదర్శనం నిన్ద్యతే "న తు తద్ద్వితీయమస్తి"। “ద్వితీయాద్వై భయం భవతి"। "ఉదరమన్తరం కురుతే। అథ తస్య భయం భవతి"। “ఇదం సర్వం యదయమాత్మా"। “మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి" ఇత్యాదివాక్యైశ్చాన్యైశ్చ బ్రహ్మవిద్భిః। యచ్చైతత్తదేవం హి సమఞ్జసమృజ్వవబోధం న్యాయ్యమిత్యర్థః। యాస్తు తార్కికపరికల్పితాః కుదృష్టయస్తా అనృజ్వ్యో నిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాఞ్చన్తీత్యభిప్రాయః॥౧౩॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యత్ స్తూయతే తద్విధీయతే యన్నిన్ద్యతే తన్నిషిధ్యతే ఇతి న్యాయాచ్చ ఏకత్వపరం శాస్త్రమిత్యాహ— జీవాత్మనోరితి। అభేదేనేతి। "బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతీతి ఏకత్వఫలోపదేశేనేత్యర్థః। "వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః"। అహం హరిస్సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్ తతః కారణకార్యజాతమ్। ఈదృఙ్మనో యస్య న తస్య భూయో భవోద్భవా ద్వన్ద్వగదా భవన్తి। "సర్వభూతస్థమాత్మానమి" త్యాదివాక్యైః సహస్రశో వ్యాసాదిభిః స్తూయత ఇత్యర్థః। అన్యైశ్చ బ్రహ్మవిద్భిః—"అవిద్యామోహితాత్మానః పురుషా భిన్నదృష్టయః"। "కిం తేన న కృతం పాపం చోరేణాత్మాపహారిణా।" "అశ్రద్దధానాః పురుషాః" ఇత్యాదివాక్యైనిన్ద్యత ఇత్యర్థః। "యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః। సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతాః॥" ఇతి మనువచనాద్వైశేషికాదిభిః విరచితా ద్వైతదృష్టయః అసమఞ్జసా ఇత్యాహ—యాస్త్వితి। నిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాఞ్చన్తీత్యయమాశయః।

ఆనన్దగిరిటీకా

ఇతశ్చైకత్వే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమిత్యాహ—జీవాత్మనోరితి। అభేదేన "బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ "త్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః। యత్రప్రశస్యతే తద్విధేయమిత్యాదిన్యాయాదేకత్వదర్శనే ఫలవాదోపపత్త్యుప-లమ్భాదేకత్త్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితి భావః। యచ్చానేకత్వం సర్వప్రాణిసాధారణం తన్నిన్ద్యమానం దృశ్యతే। యన్నిన్ద్యతే తన్నిషిధ్యత ఇతి న్యాయాన్నానాత్వం శాస్త్రార్థో న భవతీత్యాహ—నానాత్వమితి। తదుభయమేకత్వప్రశంసనం నానాత్వనిన్దనం చైకత్వమేవ శాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమే సతి యుక్తమితి ఫలితమాహ —తదేవం హీతి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే —యదితి। అనన్యత్వాభావశఙ్కాం వ్యావర్త్యైకరసత్వం దర్శయతి—అభేదేనేతి। తత్రప్రశస్యతే శాస్త్రేణేతి తత్పదమాదాయ వ్యాఖ్యేయమ్। శాస్త్రేణాభేదవేదనేన ఫలవా దేనేత్యర్థః। వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థం వ్యాచక్షాణైరేకత్వం స్తూయతే " వాసుదేవః సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః"। “అహం హరిః సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకాయంజాతమ్।" ఇత్యాదివాక్యైరిత్యాహ—వ్యాసాదిభిచేతి। ద్వితీయార్ధం విభజతేయచ్చేతి। తన్నిన్ద్యత ఇతి యచ్ఛబ్దేనోపక్రమాద్ద్రష్టవ్యమ్। "అవిద్యామోహితాత్మానః పురుషా భిన్నదర్శినః "। కిం తేన న కృతం పాపం చోరేణాఽఽత్మాపహారిణా" ఇత్యాదివాక్యైర్వ్యాసాదయోఽపి ద్వైతదర్శనం నిన్దన్తీత్యాహ— అన్యైవేతి। ఏవమనేకత్వదర్శనస్య నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాత్తానేకత్వం శాస్త్రీయమిత్యుక్త్వా చతుర్థపాదార్థమాహ—యచ్చైతదితి। విషయభేదేన ప్రశంసన నిన్దనం చేత్యర్థః। ఏవం హీతి। ద్వైతస్యాశాస్త్రీయత్వమద్వైతస్యైవ తత్తాత్పర్యగమ్యత్వమిత్యఙ్గీకారే సతీత్యర్థః। భేదదృష్టీనామపి న్యాయ్యత్వావిశేషాద్భేదదర్శననిన్దనస్య కుతో న్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యథాఽఽహ—యాస్త్వితి।

సిద్ధిః। శబ్దో గుణశ్చక్షురిన్ద్రియాయోగ్యబహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యజాతిమత్త్వాత్ స్పర్శవదిత్యనుమానేన తస్య గుణత్వంసిద్ధిః। శబ్దో న స్పర్శవద్విశేషగుణః అగ్నిసంయోగాసమవాయికారణకత్వాభావే సతి అకారణగుణపూర్వకత్వే సతి ప్రత్యక్షత్వాత్ సుఖవదిత్యనుమానేన పృథివ్యాదిచతుష్టయానాశ్రితత్వసిద్ధిః। శబ్దః కాలదిఙ్మనఆశ్రితో న విశేషగుణత్వాద్రూపవత్। శబ్ద ఆత్మానాశ్రితో బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ వ్యతిరేకేణ సుఖవదిత్యాద్యనుమానైః శబ్దస్యాష్టద్రవ్యానాశ్రితత్వసిద్ధీ

తదాశ్రయతయాఽతిరిక్తమాకాశనామకం ద్రవ్యమభ్యుపేయమిత్యర్థః। తచ్చైకం లాఘవాదుపాధిభేదేన శ్రోత్రభేదస్య ఘటాకాశాదిభేదస్య చోపపాదనసమ్భవాదిత్యర్థః।

౧. సకలమిదమహం చ వాసుదేవః సోఽహం స చ త్వం స చ సర్వమేతదాత్మస్వరూపం త్యజభేదమోహమ్ (విం పుం)।

జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకీర్తితమ్।

భవిష్యద్వృత్త్యా గౌణం తన్ముఖ్యత్వం హి న యుజ్యతే॥౧౪॥

నను శ్రుత్యాఽపి జీవపరమాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేరుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః పూర్వం ప్రకీర్తితం, కర్మకాణ్డే

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సాంఖ్యానాం తావత్ ప్రకృతిపురుషౌ నిత్యౌ తయోరవివేకాత్సంసారః తర్హి మోక్షేఽపి అవివేకస్య తమసో భావాదనిర్మోక్షః స్యాత్। నహి తేషాం గుణపురుషాతిరిక్తం వస్తు। సాత్త్వికేన వివేకేన ప్రతిబన్ధశ్చేత్కల్ప్యతే తర్హి తస్యాసత ఉత్పత్తిరిష్టా స్యాత్। కృతకత్వాచ్చ తస్య క్షయే ముక్తానాం పునర్బన్ధః స్యాత్। కిఞ్చ దృగవ్యవధానం హి జడస్య దృశ్యత్వమ్ తచ్చ మోక్షేఽప్యస్తీతి న సంసారాత్సాంఖ్యానాం విశేషః। వైశేషికాదీనామపి నిత్యాని మనాంసి సర్వగతాత్మభిర్మోక్షేఽపి సంయుక్తానీతి శరీరాద్యర్థః ప్రయత్నోఽపి స్యాత్। న చ అదృష్టజ ఏవ సంయోగః ప్రయత్న హేతుః నాదృష్టజత్వం సంయోగస్య న చాత్మని క్రియా గుణో వా, నిర్గుణత్వాన్నిష్క్రియత్వాచ్చ। న చ ఔపాధికం వస్తు ఇత్యకౌశలమ్। కిఞ్చాదృష్టజస్సుఖాదిసమవాయ ఏవ కిం న స్యాత్? కి సంయోగేనాన్తర్గడూయమానేన। న చ క్రియా కరణసంయోగపూర్వికేతి నియమః। మనశ్చలనే వ్యభిచారాత్ న చ కార్యసమవాయనియమాభ్యాం వ్యాపారే వ్యభిచారాదదృష్టమేవ వాఽసమవాయి కిం న స్యాత్।

కిఞ్చ మోక్షేఽపి అష్టసంయోగస్తే న విరుధ్యతే। అతీతానన్తకల్పసఞ్చితాదృష్టానామనన్తత్వాదేవ క్షయాయోగాత్। ఉక్తం హి—

అన్తర్యానాతిరిక్తత్త్వైర్యుజ్యతే పరిమాణవత్।

వస్తున్యపరిమేయే తు నూనం తేషామసమ్భవః॥ఇతి॥

న చ క్షయకారణమపి పశ్యామః। న తావజ్జీవజ్ఞానం తత్క్షయకారణమతిప్రసఙ్గాత్। "సహస్రశీర్షా పురుష" ఇత్యారభ్యాధిదైవికమీశ్వరం ప్రస్తుత్య "తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి" ఇతి తజ్జ్ఞానాతిరిక్తసాధననిషేధాత్। న చేశ్వరగోచరమపి పరోక్షజ్ఞానం సర్వకర్మక్షయకారణం ధ్యానాదివిధానానర్థక్యాత్। న చ సామాన్యతో దృష్టానుమితస్యాఽఽపరోక్ష్యం దృష్టచరమ్। న చానిరోధదోషోపహతమ్మనస్సమ్యగాపరోక్ష్యం ప్రసూతే మృతపుత్రాద్యాపరోక్ష్యవత్। శ్రుతిస్తు “యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సే”తి సమ్యగ్జ్ఞానాత్ఫలమాహ—న చ “జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణీతి" స్మృతేః సత్యానాం కర్మణాం ఈశ్వరోపాసనాత్ నివృత్తిరితి వాచ్యమ్। వచనస్య పదార్థ సామర్థ్యానాధాయకత్వాత్। తస్మాత్ సర్వకర్మక్షయకారణాభావాదదృష్టజోఽపి మనస్సంయోగో మోక్షే న స్యాత్। అథ దేహావస్థితయోరేవ ఆత్మమనసోః సంయోగః ప్రయత్నముత్పాదయతి। న సర్వగతస్యాత్మనో దేహాధికరణత్వాయోగాత్। మనసోఽపి స్వతన్త్రస్య దేహాన్తరే వా నావస్థాననియామకమస్తి। న చాదృష్టాక్షిప్తం తిష్ఠతీతి వాచ్యమ్। సంయోగాదిసమ్బన్ధశూన్యస్యాచేతనస్యాక్షేపకత్వాసమ్భవాత్। అదృష్టమనోఽవస్థానయోరితరేతరాశ్రయాత్। అన్ధపరమ్పరాన్యాయేన యాఽనాదితాకల్పనా। న చేశ్వరేచ్ఛయా నియమితం తిష్ఠతీతి వాచ్యం, అస్యా అపి తేన సాక్షాత్ సమ్బన్ధవిరహాత్। స్వాశ్రయసంయోగద్వారేణ నియామకత్వే గర్దభేచ్ఛాయాః కిం న స్యాత్। కిఞ్చ ముక్తజీవానాం సర్వగతత్వేన సూకరాదిదేహాన్తస్థమనోభిః సంయోగసమ్భవాత్ విష్ఠాభక్షణాది ప్రయత్నతః కిం న స్యాత్। తస్మాత్తార్కికపశుపాలః స్వశిష్యపాలనాయైవావిచారసున్దరద్వైతదృష్టిదామనీ నిరమాయీతి నిర్మలం స్వమనీషికయా॥౧3॥

నేయం ద్వైతదృష్టిరాస్మాకీనైః నిరమాయీతి, కిన్తు శ్రుత్యైవ వ్యధాయి ఇత్యాశఙ్కతే—నను శ్రుత్యాఽపీత్యాదినా।

ఆనన్దగిరిటీకా

యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః।

సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోమూలా హి తాః స్మృతాః॥"

ఇతి మనువచనాదిత్యర్థః। న్యాయవిరోధాదపి భేదవాదానామసమఞ్జసత్వమిత్యాహ—నిరూప్యమాణా ఇతి। వైశేషికవైనాశికాదికల్పనా భేదానుసారిణ్యో భేదశ్చ పరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితో న ప్రమీయతే। తేన భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామూలానామసమఞ్జసతేత్యర్థః॥౧౩॥

న భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వం శ్రుతిమూలత్వాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి—జీవాత్మనోరితి। ఉత్పత్తిర్వ్యుత్పత్తిః సమ్యగ్జ్ఞానం తదర్థోపనిషదాం ప్రవృత్త్యపేక్షయా ప్రాక్ప్రవృత్తకర్మకాణ్డేన యత్పరాపరయోర్నానాత్వముక్తం తదోదనం పచతీతి భవిష్యత్ప్రవృత్త్యా తణ్డులేష్వోదనత్వవద్గౌణమేవ న ముఖ్యభేదార్థత్వం శ్రుతేర్యుజ్యతే। భేదస్యాపూర్వత్వపురుషార్థం త్వయోరభావాదిత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ—నన్వితి। న కేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం కిం తు శ్రుత్యాఽపి దర్శితమిత్యపేరర్థః। భేదం వదన్త్యాః

---

౧. ఉత్పత్త్యర్థేతి—ఏకత్వజ్ఞానార్థేత్యర్థః। ఏవమేవ పాఠః క్వచిత్।

అనేకశః కామభేదత ఇదఙ్కామోఽదఃకామ ఇతి। పరశ్చ "స దాధార పృథివీం ద్యామ్" ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణైః। తత్ర కథం కర్మజ్ఞానకాణ్డవాక్యవిరోధే జ్ఞానకాణ్డవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యత ఇతి। అత్రోచ్యతే—"యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే"। "యథాఽగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః"। "తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూత"। "తదైక్షత। తత్తేజోఽసృజత" ఇత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః ప్రాక్పృథక్త్వం కర్మకాణ్డే ప్రకీర్తితం యత్తన్న పరమార్థమ్। కిం తర్హి గౌణమ్। మహాకాశఘటాకాశాదిభేదవత్। యథౌదనం పచతీతి

భవిష్యద్వృత్త్యా తద్వత్। న హి భేదవాక్యానాం కదాచిదపి ముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే। స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మభేదవాక్యానామ్। ఇహ చోపనిషత్సూత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమ్। "తత్త్వమసి" "అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద" ఇత్యాదిభిః। అత ఉపనిషత్స్వేకత్వం శ్రుత్యా ప్రతిపిపాదయిషితం భవిష్యతీతి భావినీమేవవృత్తిమాశ్రిత్య లోకే భేదదృష్ట్యనువాదో గౌణ ఏవేత్యభిప్రాయః। 'అథ వా "తదైక్షత"। "తత్తేజోఽసృజత" ఇత్యాద్యుత్పత్తేః ప్రాక్ "ఏకమేవాద్వితీయమ్" ఇత్యేకత్వం ప్రకీర్తితమ్। తదేవ చ "తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి' ఇత్యేకత్వం భవిష్యతీతి తాం భవిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్య యజ్జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ర క్వచిద్వాక్యే గమ్యమానం తద్గౌణమ్। యథౌదనం పచతీతి తద్వత్॥౧౪॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యంటీకా

తత్పరాతత్పరయోస్తత్పరం బలవదితి న్యాయేన అఖణ్డవాక్యార్థస్యైవ సామఞ్జస్యమాహ— అత్రోచ్యత ఇత్యాదినా। న కేవలమపూర్వార్థత్వాదద్వైతవాక్యానాం తత్పరత్వం సోపపత్తికత్వాదపీత్యాహ— ఇహ చోపనిషత్స్వితి। సృష్టేః ప్రాగద్వితీయం బ్రహ్మవాసీత్ తదేవేదం సృష్ట్వా ప్రవిష్టం జీవ ఉచ్యతే। అతో జీవస్య బ్రహ్మతా సమ్భవతీత్యుపపత్తిః। నవకృత్వోఽభ్యాసోఽపి తాత్పర్యలిఙ్గమిత్యాహ—తత్త్వమసీతి। సాధ్యాహారం యోజనాన్తరమాహ— అథ వేతి। ఉపక్రమోపసంహారయోరేకరూపత్వం తాత్పర్యలిఙ్గమత్ర దర్శితమ్। ఇత ఏవోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యః సకాశాదాకృష్యోద్భావ్యాయం దోషః ప్రణవే పరిహృతః। ఇహ పునః కిమర్థం ఉపన్యాస ఇత్యధ్యాహారేణ చోద్యం పరిహరతి—ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్యప్రతిపాదనేచ్ఛయాఽయముపన్యాసః। పూర్వన్తు మిథ్యాసృష్టిపరత్వముక్తమితి న పౌనరుక్త్యమ్। యత్ శబ్దశక్తివశాత్ భాతి న స ఏవ శ్రుత్యర్థో భవతి కిన్తు యత్ర తాత్పర్య స శ్రుత్యర్థం ఇత్యత్రోదాహరణమాహ—యథేతి॥౧౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

శ్రుతేస్తాత్పర్యలిఙ్గమభ్యాసం సూచయతి—అనేకశ ఇతి। కర్మకాణ్డే తత్తత్కామనాభేదేన నియోజ్యభేదసిద్ధావపి కథం జీవపరయోర్భేదః సిధ్యతి పరస్య తత్రానుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పరశ్చేతి। హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర ఇతి మన్త్రే ప్రకృతో హిరణ్యగర్భః సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే। స ఇమాం పృథివీం ద్యామపి ధృతవాన్। అన్యథా గురుత్వాత్తయోరవస్థానాయోగాత్। న చ హిరణ్యగర్భాతిరిక్తమీశ్వరం పరే బుధ్యన్తే మన్త్రవర్ణైః।

పరశ్చ ప్రకీర్తిత ఇతి సమ్బన్ధః। కర్మకాణ్డార్థం జ్ఞానకాణ్డేనాపబాధ్య జ్ఞానకాణ్డార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యతామిత్యాశఙ్క్య వాధ్యబాధకభావనిర్ధారణే కారణానవధారణాన్నైవమిత్యాహ—తత్రేతి। శ్లోకాక్షరైస్తరమాహ—అత్రేత్యాదినా। పృథక్త్వస్య గౌణత్వే ప్రాగుక్తమేవ దృష్టాన్తమాహ—మహాకాశేతి। తత్రైవ శ్లోకసూచితముదాహరణమాహ—యథేతి। ముఖ్యత్వం హీత్యాది వ్యాచష్టే—న హీతి। భేదస్యాపూర్వత్వాద్యభావాన్న వాక్యానాం తత్పరత్వం తత్పరాతత్పరయోశ్చ తత్పరం వాక్యం బలవదితి న్యాయాదఖణ్డవాక్యార్థస్యైవ సామఞ్జస్యమిత్యర్థః। అద్వైతవాక్యానామపి కథమద్వైతే తాత్పర్యమిత్యాశఙ్కయాపూర్వార్థత్వాదుపపత్తిమత్త్వాచ్చేత్యాహ—ఇహ చేతి। అద్వైతం తావన్మానాన్తరాగో—చరత్వాదపూర్వమేకమేవాద్వితీయమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మాద్వితీయం శ్రుతమ్। తదేవేదం సృష్ట్వా తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టం జీవోఽభిలప్యతే। తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సమ్భవతీత్యుపపత్త్యాఽపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే। సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం న సృష్ట్యాదావిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే। తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః। న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం కిం తు నవకృత్వోఽభ్యాసాదపీత్యాహ—తత్త్వమితి। భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ—అన్యోఽసావితి। ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధీని చ వచనాన్తరాణి గృహ్యన్తే। ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ—అత ఇతి। శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ—అథ వేత్యాదినా॥౧౪॥

---

౧. అస్మిన్పక్షే ఉత్పత్తేః ప్రపఞ్చోత్పత్తేః, తతః ప్రాక్ "ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వం యత్ప్రకీర్తితం తచ్చ భవిష్యద్వృత్త్యా తత్త్వమసీత్యేకత్వముత్తరత్ర వక్ష్యతీతి జీవాత్మనోః పృథక్త్వవచనం తు గౌణమితి, యత్ ప్రాగుత్పత్తేః ఇత్యతః పూర్వమిత్యేకత్వమిత్యధ్యాహారః। పృథక్త్వమిత్యస్య గౌణమిత్యనేన సమ్బన్ధః।

మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాఽన్యథా।

ఉపాయః సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన॥౧౫॥

నను యద్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం తథాఽప్యుత్పత్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి। మైవమ్। అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనామ్। పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః। స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాః సఙ్ఘాతా ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తిభేదాదిరితి ఇత ఏవోత్పత్తిభేదాదిశ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదం పర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యాసః। మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తోపన్యాసః సృష్టిర్యా చోదితా ప్రకాశితాఽన్యథాఽన్యథా చ స సర్వః సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయోపాయోఽస్మాకమ్, యథా ప్రాణసంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావతారాయ। తదప్యసిద్ధమితి చేత్। న। శాఖాభేదేష్వన్యథాఽన్యథా చ ప్రాణాదిసమ్వాదశ్రవణాత్। యది హి

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వాగాదిప్రాణానామహం శ్రేయానితి కోలాహలః సమ్వాదః స యథాశ్రుతార్థో న భవతి అచేతనత్వాదిత్యర్థః। దేవాసురసంగ్రామే దేవా అసురాభిభవాయ యజ్ఞమారేభిరే వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసఙ్గజేన పాప్మనా అసురా వివిధుః, ఇత్యాద్యాఖ్యాయికా న యథాశ్రుతార్థా వాగాదీనాం వాగభావేన ఉద్గానాసామర్థ్యాత్। కిఞ్చాసురైః అధర్షితత్త్వాత్ ప్రాణోత్క్రాన్తౌ చ దేహపాతప్రసిద్ధేః ప్రాణః శ్రేష్ఠ ఇత్యవధారణాయ సా కల్పితేత్యర్థః। దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనా వాగాదయ ఇతి ముఖ్యార్థమేవ సమ్వాదాదిగుణశ్రవణమతోఽసిద్ధ ముదాహరణమిత్యాహ—తదపీతి। ప్రమాణాన్తరప్రాప్తివిరోధయోరసతోః యథాశ్రుతేఽర్థేఽర్థవాదానాం ప్రామాణ్యమితి దేవతాధికరణన్యాయేనావిరోధాపేక్షమేవ అర్థవాదప్రామాణ్యమ్। ఇహ తు పరస్పరపరాహృతిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమిత్యాహ—నేతి। క్వచిద్వివదమానానాం ప్రజాపతిముపాగతానాం "యస్మిన్నుత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతమమేవ భవతి స వః శ్రేష్ఠః" ఇత్యుక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే। క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ యస్మిన్నుత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పతేత్ స శ్రేష్ఠః ఇత్యాలోక్యతే। క్వచిద్వాక్ చక్షుః శ్రోత్రమనాంసి ముఖ్యాతిరిక్తాశ్చత్వారః ప్రాణాః శ్రూయన్తే।

ఆనన్దగిరిటీకా

సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—మృల్లోహేతి। ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపేత్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి—నన్వితి। తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశం చోద్యమితిపరిహరతి—మైవమితి। పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశమిత్యాహ—పూర్వమపీతి। యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యః సకాశాదుపక్రమోపసంహారైకరూప్యం తాత్పర్యం లిఙ్గమాకృష్యోద్భావ్య సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత్వం పరిహృతం తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే—ఇత ఏవేతి। ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తమ్। ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యే తాత్పర్య ప్రతిపాదనేచ్ఛ్యా పునరుపన్యాసః సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ—ఇహ పునరితి। పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతిమృదిత్యాదినా। యః శబ్దశక్త్యా ప్రతోయతే న స శ్రుత్యర్థో భవతి కిం తు తాత్పర్యగమ్యస్యైవ శ్రుత్యర్థతేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—యథేతి। వాగాదోనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానహం శ్రేయానితి మిథః సంఘర్ష ః సమ్వాదస్తత్ర యాఽఽఖ్యాయికా శ్రూయతే నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి వాగాదీనామచేతనత్వాత్। తథా సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థే తాత్పర్యవతీత్యర్థః। ఉదాహరణాన్తరం సూచయతి—వాగాదీతి। దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవాస్తావదసురానభిభవితుం యజ్ఞముపచక్రమిరే। వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే। తాంశ్చ వాగాదీన్కల్యాణాసఙ్గేన పాప్మనాఽసురా వివిధురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా। వాగాదీనాం వాగభావేనోద్గానాసామర్థ్యాత్। కిం త్వసురైరధర్షితత్వాత్ప్రాణోత్క్రాన్తౌ దేహపాతప్రసిద్ధేశ్చ ప్రాణః శ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయే బుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా। తథైవ ప్రకృతేఽపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః। దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సమ్వాదాదిశ్రవణస్య, అతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శఙ్క్యతే—తదపీతి। సమ్వాదవిసమ్వాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమర్థం వాదానామిత్యఙ్గీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యమ్। ఇహ తు పరస్పరవ్యాతిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి—న శాఖాభేదేష్వితి। ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరక్తా వాగాదయో గృహ్యన్తే। ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి—యది హీతి। క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముప-

---

౧. అన్యథా అన్యథేతి వీప్సా ద్రష్టవ్యా। లోహం సువర్ణమ్, అవతారాయ బ్రహ్మాత్మైక్యబుద్ధేరితి శేషః। ప్రతిపాద్యే బ్రహ్మణి నాస్తి భేదః విగానమిత్యర్థః (కల్పం ౧.౪.౧౫)।

ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః।

ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థమనుకమ్పయా॥౧౬॥

సంవాదః పరమార్థ ఏవాభూదేకరూప ఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యద్విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్। శ్రూయతే తు। తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనామ్। తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని। కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాముత్పత్తిశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న। నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ। న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుమ్। తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న। కలహోత్పత్తిప్రలయానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్। తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః। అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో భేదః కథఞ్చన॥౧౫॥

యది పర ఏవాత్మా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఏకః పరమార్థః సన్ "ఏకమేవాద్వితీయమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యోఽసదన్యత్కిమర్థేయముపాసనోపదిష్టా। "ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః"। "య ఆత్మాఽపహతపాప్మా" "స క్రతుం కుర్వీత"। "ఆత్మేత్యేవో-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

క్వచిత్ త్వగాదయోఽపీత్యేవం పరస్పరపరాహృతిరిత్యర్థః। తథోత్పత్తివాక్యాని క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః। క్వచిద్ తేజఆదిక్రమేణ క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ ఇత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదవివక్షితార్థానీత్యర్థః। వ్యవస్థయాఽర్థవత్వం శఙ్క్యతే—కల్పసర్గభేదాదితి। సిద్ధే ప్రామాణ్యే వ్యవస్థా కల్ప్యేత తదేవ నాద్యాపి నిశ్చితమిత్యాహ—నేతి।

ప్రాణాదిభావ ప్రాప్తయే ధ్యానార్థం తత్ సఙ్కీర్తనమ్, అత ఏవ గుణోపసంహారపాదే వియత్త్వాదే చ సూత్రకృతా ఐకరూప్యం న్యరూపి తత్రాహ—నేతి। "తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః న్యాయసామ్యాత్ కలహాదిధ్యానాత్ తత్ప్రాప్తిః ఫలం స్యాత్। తచ్చానిష్టమ్। సూత్రకారప్రయాసశ్చ మన్దమతివ్యాకులత్వపరిహారార్థం ఇతి భావః॥౧౫॥

ఏవం తావద్భేదోత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతే పరిహృత్యోపాసనావిధ్యనుపపత్తివిరోధం పరిహరతి—ఆశ్రమ ఇత్యాదినా। కార్యబ్రహ్మోపాసకా హీనదృష్టయః। కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యదృష్టయః అద్వితీయబ్రహ్మదర్శినః ఉత్తమదృష్టయః ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ, తత్త్వేనోపాసన విధ్యుపపత్తేః॥౧౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

గతానాం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి స వః శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే। క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ। యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పతతి స నః శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే। క్వచిత్పునర్వాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయన్తే। క్వచిత్త్వగాదయోఽపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సమ్వాదశ్రవణమస్తీత్యాహ—శ్రూయతే త్వితి। ప్రాణసమ్వాదశ్రుతీనాం మిథో విరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి। ఉక్తదృష్టాన్తానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని। క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ—తథేతి। ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామపి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాద్వ్యవస్థయాఽర్థవత్త్వం స్యాదితి శఙ్క్యతే—కల్పేతి। సిద్ధే ప్రామాణ్యే వ్యవస్థా కల్ప్యతే। తదేవ నాద్యాపి సిద్ధమిత్యుత్తరమాహ—నేత్యాదినా। తాసాం ప్రయోజనవత్త్వం త్వయాఽపి స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యథోక్తేతి। ప్రయోజనాన్తరాభావం ప్రకటయతి—న హీతి। ప్రాణాదిభావప్రాప్తయే ధ్యానార్థం ప్రాణాదిసఙ్కీర్తనమితి శఙ్క్యతే—తథాత్వేతి। తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః న్యాయసామ్యాత్కలహాదిధ్యానాత్తత్ప్రాప్తిః ఫలం స్యాత్ తచ్చానిష్టమితి పరిహరతి—నేత్యాదినా। ప్రాణసమ్వాదశ్రుతీనాం ప్రాణవైశిష్ట్యావబోధావతారార్థత్వముపపాద్య దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి—తస్మాదితి। ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావే ఫలితం చతుర్థపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి—అత ఇతి॥౧౫॥

ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతే పరిహృత్యోపాసనవిధ్యనుపపత్తివిరోధం పరిహరతి— ఆశ్రమా ఇతి। ఆశ్రమిణో వర్ణినశ్చ కార్యబ్రహ్మోపాసకా హీనదృష్టయః। కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యమదృష్టయః। అద్వితీయబ్రహ్మదర్శనశీలాస్తూత్తమదృష్టయః। ఏవమేతేషు త్రివిధేషు మధ్యే మన్దానాం మధ్యమానాం చోత్తమదృష్టిప్రవేశార్థం దయాలునా వేదేనోపాసనోపదిష్టా। తథా చోపాసనానుష్ఠానద్వారేణోత్తమామేకత్వదృష్టిం క్రమేణ ప్రాప్తా ఉత్తమేష్వేవాన్తర్భవిష్యన్తీత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యాహ—యదీతి। తస్యైవ పరమార్థతః సత్త్వే ప్రమాణమాహ— ఏకమేవేతి। ద్వైతప్రతీతేర్మిథ్యాద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ— అసదితి। అద్వైతస్యైవ వస్తుత్వే ధ్యానవిధివిరోధమాహ—కిమర్థేతి। ఉపాసనోపదేశమేవ విశదయతి—ఆత్మేతి। తత్ర హి నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుపాసనోపదిశ్యతే। య ఆత్మవాదీ తు స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి ధ్యానవిధిః। స క్రతుమిత్యత్ర సశబ్దేన శమాది-

---

స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు ద్వైతినో నిశ్చితా దృఢమ్।

పరస్పరం విరుధ్యన్తే తైరయం న విరుధ్యతే॥౧౭॥

పాసీత్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। కర్మాణి చాగ్నిహోత్రాదీని। శృణు తత్ర కారణమ్। ఆశ్రమా ఆశ్రమిణోఽధికృతాః। వర్ణినశ్చ మార్గగాః। ఆశ్రమశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్త్రివిధాః। కథమ్। హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః। హీనా నికృష్టా మధ్యమోత్కృష్టా చ దృష్టిదర్శనసామర్థ్యం యేషాం తే మన్దమధ్యమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతా ఇత్యర్థః। ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థం మన్దమధ్యమదృష్ట్యాశ్రమాద్యర్థం కర్మాణి చ న చాఽఽత్మైక ఏవాద్వితీయ ఇతి। నిశ్చితోత్తమదృష్ట్యర్థం దయాలునా వేదేనానుకమ్పయా సన్మార్గగాః సన్తః కథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టిం ప్రాప్నుయురితి। "యన్మనసా న మనుతే యేనాఽఽహుర్మనో మతమ్। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే"॥ "తత్త్వమసి" "ఆత్మైవేదం సర్వమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః॥౧౬॥

శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాదద్వయాత్మదర్శనం సమ్యగ్దర్శనం తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శన-మన్యత్। ఇతశ్చ మిథ్యాదర్శనం ద్వైతినాం రాగద్వేషాదిదోషాస్పదత్వాత్। కథం? స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు స్వసిద్ధాన్తరచనానియమేషు కపిలకణాదబుద్ధార్హతాదిదృష్ట్యనుసా-రిణో ద్వైతినో నిశ్చితాః। ఏవమేవైష పరమార్థో నాన్యథేతి తత్ర తత్రానురక్తాః ప్రతిపక్షం చాఽఽత్మనః పశ్యన్తస్తం ద్విషన్త ఇత్యేవం రాగద్వేషోపేతాః

స్వసిద్ధాన్తదర్శననిమిత్తమేవ పరస్పరమన్యోన్యం విరుధ్యన్తే।
త్రైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽయం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యద్యపి తద్విరోధో నాస్తి తథాపి మతాన్తరాణాం ప్రమాణమూలత్వాత్ తద్విరోధోఽస్తి అద్వైతదర్శనస్యేత్యాశఙ్క్య తేషాం భ్రమమూలత్వం సూత్రయతి—స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా। యథా స్వహస్తపాదాదిభిః కదాచిదాఘాతే కృతే విద్వేషో న జాయతే పరబుధ్యభావాత్ తథా ద్వైతాభిమానిభిః ఉపద్రవే కృతేఽపి అద్వైతదర్శినః తద్విద్వేషో న జాయతే, సర్వానన్యత్వాత్ పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః॥౧౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మానధికారీ పరామృశ్యతే। అద్వైతస్యైవ వస్తుత్వే కర్మవిధివిరోధోఽపి ప్రసరతీత్యాహ— కర్మాణి చేతి। కిమర్థాన్యుపదిష్టానీతి సమ్బన్ధః। అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యన్తరం ప్రతి విధిద్వయం సావకాశమితి పరిహరతి—శృణ్వితి। తత్రేత్యుపాసనోపదేశః కర్మోపదేశశ్చ గృహ్యతే। తదేవ కారణమక్షరయోజనయా ప్రకటయతి— ఆశ్రమా ఇతి। ఆశ్రమశబ్దేనాఽఽశ్రమిణో గృహ్యన్తాం వర్ణినస్తు కథం గృహ్యేరన్నిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ఆశ్రమేతి। శూద్రాన్వ్యావత్యం త్రైవర్ణికానామేవ గ్రహణార్థం మార్గంగా ఇతి విశేషణమ్। త్రైవిధ్యమేవాఽఽకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి—కథమిత్యాదినా। కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వమ్। మధ్యమత్వం కారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్। ఉత్కృష్టమద్వైతవిషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్। ఏవం పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాకరోతి—ఉపాసనేతి। కర్మోపదేశస్యాపి తదర్థత్వమాహ—కర్మాణి చేతి। వ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి—న చేతి। వేదేనోపాసనాద్యుపదేశే మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథమనుగ్రహః సిధ్యతీత్యాశఙ్కయాహ—సన్మార్గగా ఇతి। ప్రాప్నుయురిత్యుపాసనోపదిష్టా కర్మాణి చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ న భవతీతి ప్రతిషేధాన్మన్దమధ్యమదృష్టివిషయత్వముపాసనస్య ప్రతిభాతీత్యాహ—యన్మనసేతి। అద్వైతదృష్టీనాం తు వర్ణాశ్రమభేదాభిమానాభావాదేవ నోపాసనం కర్మ వా సమ్భవతీత్యాహ — తత్త్వమసీతి॥౧౬॥

అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేఽపి మతాన్తరైర్విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్య తేషాం భ్రాన్తిమూలత్వాన్నైవమిత్యాహ—స్వసిద్ధాన్తేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి—శాస్త్రేతి। తద్వ్యాహ్యత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శాస్త్రోపపత్తీ గృహ్యేతే। ద్వైతదర్శనస్య మిథ్యాదర్శనత్వే హేత్వన్తరపరత్వమవతారితస్య దర్శయతి—ఇతశ్చేతి। ఇతః శబ్దార్థమేవ దర్శయతి—ద్వైతినామితి। ఆదిశబ్దేన మదమానాదయో గృహీతాః। స్వీయం స్వీయం సిద్ధాన్తం వ్యవస్థాపయితుం తత్త్వజ్ఞానమధికృత్య ప్రవృత్తానాం వాదినాం కుతో దోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి—కథమితి। శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి—స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా। నిశ్చయమేవ స్ఫోరయతి—ఏవమేవేతి। రాగాస్పదత్వేఽపి తేషాం ద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్కయాహ—ప్రతిపక్షమితి। ఉత్తరార్ద్ధం విభజతే— స్వసిద్ధాన్తేతి। యద్ధి వాదినాం ప్రత్యేకం స్వసిద్ధాన్తత్వేనోపసంగృహీతం దర్శనం తన్నిర్ధారణార్థమన్యోన్యం వాదినో విరోధమాచరన్తో దృశ్యన్తే। న చ తైరద్వైతదర్శనం విరుధ్యమానమధ్యవసీయతే। యథా స్వకీయకరచరణాది-

---

౧. యన్మనసేతి—బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వప్రతిషేధేనోపాసనోపదేశో మన్దమధ్యమదృష్టివిషయ ఏవేతి జ్ఞాయతే ఉత్తమదృష్టీనాం జ్ఞాననిష్ఠత్వాత్।

౨. తదుకం భాగవతే—"జిహ్వాం క్వచిత్ సన్దశతి స్వదద్భిః, తద్వేదనాయాం కతమాయ కుప్యేదితి।

అద్వైతం పరమార్థో హి ద్వైతం తద్భేద ఉచ్యతే।

తేషాముభయథా ద్వైతం తేనాయం న విరుధ్యతే॥౧౮॥

వైదికః సర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షో న విరుధ్యతే తథా స్వహస్తపాదాదిభిః। ఏవం రాగద్వేషాదిదోషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యభిప్రాయః॥౧౭॥

కేన హేతునా తైర్న విరుధ్యత ఇత్యుచ్యతే। అద్వైతం పరమార్థో హి యస్మాద్ద్వైతం నానాత్వం తస్యాద్వైతస్య భేదస్తద్భేదస్తస్య కార్యమిత్యర్థః। “ఏకమేవాద్వితీయమ్"। "తత్తేజోఽసృజత" ఇతి శ్రుతేః ఉపపత్తేశ్చ। స్వచిత్తస్పన్దనాభావే సమాధౌ మూర్చ్ఛాయాం సుషుప్తౌ చాభావాత్। అతస్తద్భేద ఉచ్యతే ద్వైతమ్। ద్వైతినాం తు తేషాం పరమార్థతశ్చాపరమార్థతశ్చోభయథాఽపి ద్వైతమేవ। యది చ తేషాం భ్రాన్తానాం ద్వైతదృష్టిరస్మాకమద్వైతదృష్టిరభ్రాన్తానామ్। తేనాయం హేతునాఽస్మత్పక్షో న విరుధ్యతే తైః। “ఇన్ద్రో మాయాభిః

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

స్వమతపర్యాలోచనయా తావదవిరోధమాహ—అద్వైతం పరమార్థో హీతి। శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమాత్ కార్యస్య చ పృథక్ సత్తాప్రతి షేధాత్ తత్సత్యమిత్యవధారణాత్ నాద్వైతదర్శనేన విరుధ్యత ఇత్యర్థః। స్వచిత్తస్పన్దనాభావే సుషుప్తే మిథ్యాజ్ఞానోపరమే ద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతం సిద్ధం, తతస్స్వప్నజాగ్రద్భేదానాముద్భేదదర్శనాదుపపత్తేరపి ద్వైతమద్వైతకార్యం కార్యాభిమతే చ న కారణం విరుధ్యత ఇత్యర్థః।

ఇదానీం ద్వైతమతపర్యాలోచనయాపి న విరోధ ఇత్యాహ—ద్వైతినాం త్వితి। పరమార్థ ఆత్మాదిః, అపరమార్థః స్వప్నాదిః ఉభయమపి ద్వైతమేవ నాద్వైతం నామాస్తి తేషామవిద్యమానేన చ విరోధే న ప్రమాణం తే వక్తుం శక్యత ఇతి భావః। యద్యన్యోన్యదృష్ట్యోర్విరోధస్తదాపి నిరూపణీయం— కిం ద్వే అపి దృష్టీ ప్రమాణం? ఉతాప్రమాణం? ఉత ఏకా భ్రాన్తిరితి? నాద్యో, న వాఽన్త్యః, సతి విరోధే ద్వయోః మాత్వాయోగాత్। న ద్వితీయో నిరాస్పదభ్రమాయోగాత్। తృతీయే తు కస్య భ్రాన్తిత్వమితి వివక్షాయాం భేదబుద్ధేః భ్రాన్తిత్వం యుక్తం సాపేక్షవిషయత్వాదన్యోన్యాశ్రయాదిదోషదుష్టత్వాదేకత్వబుద్ధేశ్చ నిరపేక్షవిషయత్వాదనేకస్యైకపూర్వకత్వేన ఉభయసమ్ప్రతిపత్తేశ్చ ప్రామాణ్యం యుక్తం తతః కిమిత్యత ఆహ— యది చ తేషామితి। బ్రహ్మ న స్వతః స్ఫుటనధర్మి నిరవయవత్వాత్ నిత్యత్వాదజత్వాత్ న యదేవం న తదేవం యథా మృదాదీత్యుక్తమ్॥౧౮॥

ఆనన్దగిరిటీకా

భిరాఘాతే కదాచిదాచరితేఽపి ద్వేషో న జాయతే। పరబుద్ధ్యభావాత్తథా ద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవే క్షుద్రే కృతేఽపి నాద్వైతదర్శినస్తేషు ద్వేషో జాయతే। సర్వానన్యత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః। అద్వైతదర్శనస్య సమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రతిజ్ఞాతం కథం ప్రదర్శితయా ప్రక్రియయా ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏవమితి॥౧౭॥

ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్య విషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానే కథమవిరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్య స్వమతపర్యాలోచనయా తావదవిరోధమాహ—అద్వైతమితి। మిథ్యాభూతేన ద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేఽపి పరమార్థభూతేన తేన విరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య తథావిధం ద్వైతమేవ నాస్తీతి మత్వాఽఽహ—తేషామితి। ద్వైతినాం పరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేన చ ద్వైతమేవ వ్యవహారగోచరీభూతమ్। తచ్చ సమ్ప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యేత్యేవం స్థితే న ద్వైతేనాద్వైతస్య విరోధః శక్యశఙ్కో భవతీత్యర్థః। శ్లోకప్రతిషేధ్యం ప్రశ్నం కరోతి—కేనేతి। శ్లోకాక్షరాణామర్థం మాచక్షాణో హేతుమాహ—ఉచ్యత ఇతి। ద్వైతస్యాద్వతకార్యత్వే ప్రమాణమాహ—ఏకమేవేతి। శ్రుతిప్రామాణ్యాద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమాత్కార్యస్య చ కారణాద్భేదేన సత్త్వనిషేధాత్తత్సత్యమిత్యవధారణాన్నాద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనేన విరుద్ధమిత్యర్థః। అద్వైతదర్శనం ద్వైతదర్శనైరవిరుద్ధమిత్యత్రైవ యుక్తిమాహ— ఉపపత్తేశ్చేతి। తామేవోపపత్తిం సంక్షిప్య దర్శయతి—స్వచిత్తేతి। సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాం స్వకీయచిత్తస్పన్దనాభావే మిథ్యాజ్ఞానోపరమే సతి ద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతం సిద్ధమ్। తతశ్చ స్వప్నవజ్జాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం, న చ కారణం తత్కార్యంప్రతిభాసైవిరుధ్యతే కార్యస్య వాచారమ్భణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాది-త్యర్థః। తేషామిత్యాదిభాగం విభజతే—ద్వైతినాం త్వితి। పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశఙ్క్య ద్విధా వ్యవహారేఽపి విమతస్య ద్వైతస్య ద్వైతత్వాదేవ సమ్ప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేర్న తేన విరోధోఽద్వైతస్యేతి మన్వానః సన్నాహ— యది చేతి। భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనం ప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్-

---

౧. పరమార్థతః కారణస్య। అపరమార్థతః కార్యస్య। ఉభయోరపి మిథ్యాత్వాత్। అస్మాకం తు పరమార్థతః అద్వైతమ్। అపరమార్థతః కార్యస్య మిథ్యాత్వాదద్వైతమేవ।

౨. అత ఏవ తత్ర భవద్భిః భాష్యకారైః "ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు" ఇత్యధికరణే "కేచిత్తు పారమార్థిక జైవం రూపం మన్యన్తే అస్మదీయాశ్చ కేచిత్ " ఇతి ద్వైతినోఽధికృత్య " అస్మదీయా" ఇత్యుక్తమ్।

మాయయా భిద్యతే హ్యేతన్నాన్యథాఽజం కథంచన।

తత్త్వతో భిద్యమానే హి మర్త్యతామమృతం వ్రజేత్॥౧౯॥

అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః।

అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥౨౦॥

పురురూప ఈయతే" "న తు తద్ద్వితీయమస్తి" ఇతి శ్రుతేః। యథా మత్తగజారూఢ ఉన్మత్తం భూమిష్ఠం ప్రతి గజారూఢోఽహం వాహయ మాం ప్రతీతి బ్రువాణమపి తం ప్రతి న వాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా తద్వత్। తతః పరమార్థతో బ్రహ్మవిదాత్మైవ ద్వైతినామ్। తేనాయం హేతునాఽస్మత్పక్షో న విరుధ్యతే తైః॥౧౮॥

ద్వైతమద్వైతభేద ఇత్యుక్తే ద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితి స్యాత్కస్యచిదాశఙ్కేత్యత ఆహ— యత్పరమార్థసదద్వైతం మాయయా భిద్యతే హ్యేతత్తైమిరికానేకచన్ద్రవద్రజ్జుః సర్పధారాదిభిర్భేదైరివ న పరమార్థతో నిరవయవత్వాదాత్మనః। సావయవం వయవాన్యథాత్వేన భిద్యతే। యథా మృద్ఘటాదిభేదైః। తస్మాన్నిరవయవమజం నాన్యథా కథఞ్చన కేనచిదపి ప్రకారేణ న భిద్యత ఇత్యభిప్రాయః। తత్త్వతో భిద్యమానే హ్యమృతమజమద్వయం స్వభావతః సన్మర్త్యతాం వ్రజేత్। యథాఽగ్నిః శీతతామ్।

తచ్చానిష్టం స్వభావవైపరీత్యగమనమ్। సర్వప్రమాణవిరోధాత్। అజమవ్యయమాత్మతత్త్వం మాయయైవ భిద్యతే న పరమార్థతః। తస్మాత్ర పరమార్థసద్ద్వైతమ్॥౧౯॥

యే తు పునః కేచిదుపనిషవ్యాఖ్యాతారో బ్రహ్మవాదినో వావదూకా అజాతస్యైవాఽఽత్మతత్త్వస్యామృతస్య స్వభావతో జాతిముత్పత్తిమిచ్ఛన్తి పరమార్థత ఏవ తేషాం జాతం చేత్తదేవ మర్త్యతామేష్యత్యవశ్యమ్। స చాజాతో హ్యమృతో భావః స్వభావతః సన్నాత్మా కథం మర్త్యతామేష్యతి న కథఞ్చన మర్త్యత్వం స్వభావవైపరీత్యమేష్యతీత్యర్థః॥౨౦॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

విపక్షే బాధకమాహ—తత్త్వత ఇతి॥౧౯॥

ఏవం తావద్యాదృశం ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వం ఘటతే తత్స్వమతేనోక్త్వా స్వయూథ్యం ప్రత్యాహ—అజాతస్యైవేతి॥౨౦॥

ఆనన్దగిరిటీకా

దృష్టాన్తేనోపపాదయతి—యథేత్యాదినా। కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధే సిద్ధే ఫలితమాహ— తత ఇతి। అద్వైత్తినాం ద్వైతినాం చ ప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలోచనాతో ద్వైతపక్షైరద్వేతపక్షో విరుద్ధో న భవతీతి ఫలితముపసంహరతి—తేనేతి॥౧౮॥

అద్వైతమేవ ద్వైతాత్మనా పరిణమతే చేద్ద్వైతమపి తాత్త్వికం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— మాయయేతి। వివర్తవాదానఙ్గీకారే దోషమాహ— తత్త్వత ఇతి। పూర్వార్ధవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాదర్శయతి—ద్వైతమితి। తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి—అత ఆహేతి। విమతో భేదో మిథ్యా భేదత్వాచ్చన్ద్రాదిభేదవదిత్యర్థః। విమతం తత్త్వతో భేదరహితమ్, నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ వ్యతిరేకేణ మృదాదివదిత్యాహ—నేత్యాదినా। నిరవయవత్వేఽపి వస్తునః స్ఫుటనధర్మం త్వమాశఙ్క్యాఽఽహ—సావయవం హీతి। ఉక్తమనుమానం నిగమయతి—తస్మాదితి। అన్యథా పరమార్థత్వేనేత్యర్థః। పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం, కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్ర

ప్రకారోఽభిప్రేతః। విపక్షే దోషం వదన్ద్వితీయార్ధం వివృణోతి తత్త్వత ఇతి। ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే—తచ్చేతి। వివర్తవాదముపసంహరతి—అజమితి। స్థితే వివర్తవాదే ఫలితమాహ—తస్మాదితి॥౧౯॥

స్వపక్షముక్త్వా స్వయూథ్యపక్షమనుభాష్య దూషయతి—అజాతస్యేతి। అనువాదభాగం విభజతే—యే త్వితి। స్వభావత ఏవాజాతస్య స్వభావత ఏవామృతస్య చాఽఽత్మతత్త్వస్య పరమార్థత ఏవ జాతిముత్పత్తిం యే స్వయూథ్యాః స్వీకుర్వన్తీత్యర్థః। "జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురి"తి న్యాయేన దూషయతి—తేషామితి। అజాతో హీత్యాద్యక్షరాణ్యుక్తేఽర్థే యోజయతి స చేతి॥౨౦॥

---

౧. అజాతస్య భావస్యోత్పత్తివాదినో బ్రహ్మపరిణామో జగదితి వాదినః। ప్రపఞ్చాత్మనా బ్రహ్మణః పరిణామే బ్రహ్మణః ఉత్పత్తిరేవాఙ్గీకృతా స్యాదిత్యర్థః।

౨. మత్తగజారూఢం భూమిష్ఠో భ్రాన్తః "అహం గజారూఢః మాం ప్రతి త్వదీయగజం ప్రేరయ న మే భీతిః" ఇతి వదతి। గజారూఢస్తు భ్రాన్తోఽయమితి జ్ఞాత్వా న వాహయతి తద్వత్ అద్వైతీ ద్వైతదృష్టిం స్వవిరోధినం న మన్యతే తేషాం ద్వైతినాం పరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథా ద్వైతమేవ వ్యవహారగోచరస్తత్రాపరమార్థేన ద్వైతేన నాద్వైతినాం విరోధః। పరమార్థేన తు విరోధః స్యాత్। పరన్తు పరమార్థం భూతద్వైతం నాస్త్యేవ సర్వస్య చిత్తస్పన్దమాత్రత్వాదిత్యధ్యాహృత్య శ్లోకో యోజనీయః।

న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా।

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథఞ్చిద్భవిష్యతి॥౨౧॥

స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్।

కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥౨౨॥

భూతతోఽభూతతో వాఽపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః।

నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్॥౨౩॥

యస్మాన్న భవత్యమృతం మర్త్యం లోకే నాపి మర్త్యమమృతం తథా। తతః ప్రకృతేః స్వభావస్యాన్యథాభావః స్వతః ప్రచ్యుతిర్న కథంచిద్భవిష్యతి। అగ్నేరివౌష్ణ్యస్య॥౨౧॥

యస్య పునర్వాదినః స్వభావేనామృతో భావో మర్త్యతాం గచ్ఛతి పరమార్థతో జాయతే తస్య ప్రాగుత్పత్తేః స భావః స్వభావతోఽమృతః ఇతి ప్రతిజ్ఞా మృషైవ। కథం తర్హి కృతకేనామృతస్తస్య స్వభావః కృతకేనామృతః స కథం స్థాస్యతి నిశ్చలోఽమృతస్వభావతయా న కథఞ్చిత్స్థాస్యతి। ఆత్మజాతివాదినః సర్వదాఽజం నామ నాస్త్యేవ సర్వమేతన్మర్త్యమ్। అతోఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఇత్యభిప్రాయః॥ ౨౨॥

నన్వజాతివాదినః సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిర్న సఙ్గచ్ఛతే ప్రామాణ్యమ్। బాఢం విద్యతే సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిః।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పూర్వశ్లోకార్ధే హేతుమాహ—న భవత్యమృతమితి॥౨౧॥

నను సృష్టేః ప్రాగమృతం బ్రహ్మ కారణరూపేణ, కార్యకరణే తు సృష్ట్యుత్తరకాలం మర్త్యతాం యాతి తతో రూపభేదాన్న దోష ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యస్య పునరితి। సృష్టేః ప్రాగపి కారణస్యైవ కార్యాకారజన్మయోగ్యతా మర్త్యత్వావగమాత్ మృషైవ ప్రతిజ్ఞా స్యాదిత్యర్థః। కథం తర్హి ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాకాఙ్క్షాయాం కృతకేన మర్త్యంవిలయనేనామృతస్కన్ధవాదినః స కారణాఖ్యో భవతీతి ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యర్థః। భవతు ప్రలయకాలేఽమృతావస్థా కార్యమాత్రం వస్త్విత్యహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాభావాన్మోక్షో న స్యాదిత్యాహ—ఆత్మజాతివాదిన ఇతి॥౨౨॥

నోత్ప్రేక్షామాత్రేణాస్మాభిః పరిణామవాద ఆశ్రితః కిన్తు సృష్టిశ్రుతిబలాత్ సా చ న ఘటత ఇత్యాహ—నన్వితి।

ఆనన్దగిరిటీకా

పదార్థానాం స్వభావవైపరీత్యగమనమనుపపన్నమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి—న భవతీతి। తత్ర పూర్వార్ధం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే—యస్మాదితి। ఉత్తరార్ధం హేతుమత్త్వేన యోజయతి—తత ఇతి। యథాఽగ్నేః స్వభావభూతస్యోష్ణత్వస్యాన్యథాత్వం శైత్యగమనమయుక్తం తథాఽన్యత్రాపి స్వభావస్యాన్యథాత్వమనుచితం స్వరూపనాశప్రసఙ్గాదిత్యర్థః॥౨౧॥

నను బ్రహ్మ కారణరూపేణ ప్రాగుత్పత్తేరమృతమపి కార్యాకారేణోత్పత్త్యుత్తరకాలం మర్త్యతాం గమిష్యతి। తతో రూపభేదాదుభయమవిరుద్ధమితి తత్రాఽఽహ—స్వభావేనేతి। పూర్వార్ధం సాధ్యాహారం యోజయతి—యస్యేతి। ప్రాగవస్థాయామపి కారణస్యైవ కార్యాకారేణ జన్మయోగ్యతయా మర్త్యత్వావగమాన్మృషైవ ప్రతిజ్ఞా స్యాదిత్యర్థః। కథం తర్హి తస్య ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాశఙ్క్య కృతకేన మర్త్యంవిలయేనామృతస్తస్య వాదినః స కారణాఖ్యో భావో [న] భవతీతి ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాహ—కథమిత్యాదినా। భవతు ప్రలయావస్థాయామమృతావస్థాపరిణామేనామృతత్వం తతో [నిత్యో] వా కిం [న] స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ— కృతకేనేతి। కృతకత్వస్య యత్కృతకం తదనిత్యమితి వినాశిత్వేన వ్యాప్తత్వాదిత్యర్థః। కిం చాస్యామవస్థాయాం కార్యంమాత్రం వస్త్విత్యజం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాభావాన్మోక్షో న స్యాదిత్యాహ—ఆత్మేతి॥ ౨౨॥

పరిణామవాదస్య సృష్టిశ్రుత్యనుసారేణ స్వీకార్యత్వమాశఙ్కయ నిరస్యతి—భూతత ఇతి। పరిణామవాదే వివర్తవాదే చ సృష్టిశ్రుతేరవిశేషాదద్వైతానురోధిశ్రుతియుక్తివశాద్వివర్తవాదస్యైవ స్వీకర్తవ్యతేతి భావః। సృష్టిశ్రుతేరద్వైతానుగుణ్యే ప్రమాణయుక్త్యనుగృహీతమద్వైతమేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి ఫలితమాహ— నిశ్చితమితి। శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి—నన్వితి।

---

౧. న మర్త్యమమృతం తథా—ఇతి దృష్టాన్తప్రదర్శనం యథా మర్త్యమమృతం న భవేత్ తథాఽమృతం న మర్త్యమిత్యర్థః।

౨. భూతత ఇతి—సృష్టిశ్రుతిమాదాయ నాద్వైతవిరోధః శఙ్కితుం శక్యతే। "ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూత" ఇతివత్ "రథాన్ రథయోగాన్పథః సృజతే" ఇత్యపరమార్థ సృష్టిశ్రుతేరపి సద్భావేన సృష్టిశ్రుత్యా ప్రపఞ్చతాత్త్వికత్వనిర్ధా—రణాసమ్భవాత్। అతః శ్రుత్యా నిశ్చితం వాచారమ్భణశ్రుత్యా, యుక్తిసహితం చ యదుక్తం బ్రహ్మ సత్యత్వం జగన్మిథ్యాత్వం తదేవ గ్రాహ్యమిత్యర్థః।

3. కార్యాకారపరిణామేన।

సా త్వన్యపరా। ఉపాయః సోఽవతారాయేత్యవోచామ। ఇదానీముక్తేఽపి పరిహారే పునశ్చోద్యపరిహారౌ వివక్షితార్థం ప్రతి సృష్టిశ్రుత్యక్షరాణామానులోమ్యవిరోధాశఙ్కామాత్రపరిహారార్థౌ। భూతతః పరమార్థతః సృజ్యమానే వస్తున్యభూతతో మాయయా వా మాయావినేవ సృజ్యమానే వస్తుని సమా తుల్యా సృష్టిశ్రుతిః। నను గౌణ ముఖ్యయోర్ముఖ్యే శబ్దార్థప్రతిపత్తిర్యుక్తా। న। అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేత్యవోచామ। అవిద్యాసృష్టివిషయైవ సర్వా గోణీ ముఖ్యా చ సృష్టిర్న పరమార్థతః। "సబాహ్యాభ్య తరో హ్యజ" ఇతి శ్రుతేః। తస్మాచ్ఛ్రుత్యా నిశ్చితం యదేకమేవాద్వితీయమజమమృతమితి యుక్తియుక్తం చ యుక్త్యా చ సమ్పన్నం తదేవేత్యవోచామ పూర్వైర్గ్రన్థైః। తదేవ శ్రుత్యర్థో భవతి నేతరత్కదాచిదపి॥౨3॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వివక్షితార్థం ప్రతీతి—మిథ్యాసృష్టివాదే శ్రుతిపదానామసృజత అభవదిత్యాదీనామానులోమ్యమాఞ్జస్యం విరుధ్యేత ఇతి శఙ్కాపరిహారార్థమిత్యర్థః। "మాయా హ్యేషా మయా సృష్టే" తివత్ "తత్తేజోఽసృజతే"తి శ్రుతిః। దేవదత్తో వ్యాఘ్రోఽభవదితివత్ "సచ్చ త్యచ్చాభవదితి। సత్యవిశేషణాభావాదిత్యర్థః। యద్యపి 'అగ్నిర్మాణవక' ఇత్యాదౌ మాణవకేఽపి అగ్నిశబ్దప్రయోగో దృష్టః తథాపి అగ్నిమానయేత్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతీతిరేవ భవతి, ముఖమివ ప్రథమం ప్రకాశత ఇత్యర్థే ముఖ్యపదవ్యుత్పత్తేః। అతః సత్యసృష్టిరేవ ముఖ్యోఽర్థో గ్రాహ్య ఇత్యాహ—నన్వితి। పరిహరతి — నేతి। సత్యసృష్టేః శబ్దార్థస్య మమా-ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః। లౌకికానాం ప్రసిద్ధత్వేఽపి న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యం ప్రయోజనాభావాదిత్యుక్తమిత్యర్థః। అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వాదిత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి—అవిద్యేతి। గౌణీ స్వప్నరథాదిసృష్టిః ముఖ్యా ఘటాదిసృష్టిః సర్వాప్యవిద్యాభూమావేవ విపర్యయే అభావాత్। తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య స్వతః పరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్। యౌక్తికబాధేన ఖకార్ణ్యాదివత్ మిథ్యాత్వావగమాదితి భావః। కిఞ్చ తత్త్వనిష్ఠశ్రుతిబాధాదపి మిథ్యాసృష్టివిషయత్వమిత్యాహ—సబాహ్యేతి। కిం తర్హి పరమార్థమిత్యత ఆహ- తస్మాదితి। నిరవయవత్వాదిత్యాదియుక్తిసమ్పన్నశ్చేత్యర్థః। కేతః కేతుః చేతశ్చిత్తం ప్రజ్ఞా మాయేత్యాదిప్రజ్ఞానామసు మాయాశబ్దో న మిథ్యార్థ ఇత్యాహ—నన్వితి। సత్యం ప్రజ్ఞానామసు పాఠోఽస్తి తథాపి న బ్రహ్మచైతన్యం ప్రజ్ఞానివృత్తిశ్రవణాత్। కిన్తు ఇన్ద్రియజన్యా తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయాఽవిద్యాత్వే సతి మిథ్యాత్వాన్న దోష ఇత్యర్థః॥౨౩॥

ఆనన్దగిరిటీకా

యద్యాత్మా కార్యాకారేణ న జాయతే తర్హి సృష్టిశ్రుతిరశ్లిష్టా స్యాదిత్యర్థః। సృష్ట్యనువాదినీ శ్రుతిరస్తీత్యఙ్గీకరోతి—బాఢమితి। తస్యా మిథ్యా సృష్ట్యనువాదిత్వేన కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సాత్వితి। కథమద్వైతపరత్వేన సృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ — ఉపాయ ఇతి। యది సృష్టిశ్రుతేరద్వైతపరత్వేన తద్విరోధసమాధీ అధస్తాదేవోక్తో తర్హి పునశ్చోద్యం తత్పరిహారశ్చాయుక్తో పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఇదానీమితి। మిథ్యాసృష్టివాదే శ్రుతిపదానామసృజతాభవదిత్యాదీనామసామఞ్జస్యవిరోధాశఙ్కాయాం తావన్మాత్రం పరిహర్తు పునశ్చోద్యపరిహారావిత్యర్థః। శ్లోకస్య తాత్పర్యముక్త్వా పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి—భూతత ఇతి। మాయా హ్యేషా మయా సృష్టేత్యాదివత్తత్తేజోఽసృజతేతి శ్రుతిః। సచ్చ త్యచ్చాభవదితి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రోఽభవదితివత్। న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే। తేన మాయామయ్యాం సృష్టావిష్టాయామపి సృష్టిశ్రుతిః శ్లిష్టేత్యర్థః। "గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే

సమ్ప్రత్యయ" ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే—నన్వితి। అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకేఽగ్నిశబ్దప్రయోగేఽప్యగ్నిమానయేత్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతీతేర్ముఖ్యమేవ ప్రథమం ప్రతిభాతీతి ముఖ్యే పదవృత్త్యుత్పత్తేర్ముఖ్యార్థతయా సత్యా సృష్టిరేష్టవ్యేత్యర్థః। ముఖ్యసృష్ట్యఙ్గీకారేఽపి సత్యా సృష్టిర్న సిధ్యతి। అస్మత్పక్షే సత్యాయాః సృష్టేః సృష్టి శబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరిహరతి- నేత్యాదినా। లౌకికానాం ముఖ్యసృష్టేః సత్యసృష్టిత్వేన ప్రసిద్ధత్వేఽపి ఫలాభావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ—నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి। అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వమేవ స్పష్టయతి- అవిద్యేతి। గౌణీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిః। ముఖ్యా జాగరే ఘటాదిసృష్టిః సర్వాఽప్యవిద్యావస్థాయామేవ తస్యాం సత్యామేవ భావాన్న తత్త్వదృష్ట్యా కాఽపి సృష్టిః సమ్భవతి। తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య స్వతః పరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్తదతిరేకేణ చ సృష్టేరయోగాదిత్యర్థః। వస్తుస్వరూపాలోచనయా వాస్తవ్యాః సృష్టేరశ్లిష్టత్వే శ్రుతిమనుకూలయతి—సబాహ్యేతి। సృష్టేరవిద్యావిద్యమానత్వేఽపి కిం వస్తు వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యోత్తరార్ధం విభజతే—తస్మాదితి। నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాదియుక్తిః। తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం న ద్వైతమితి ఫలితమాహ—తదేవేతి॥౨౩॥

నేహ నానేతి చాఽఽమ్నాయాదిన్ద్రో మాయాభిరిత్యపి।

అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః॥౨౪॥

సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే।

కో న్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే॥౨౫॥

కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ—యది హి భూతతత ఏవ సృష్టిః స్యాత్తతః సత్యమేవ నానా వస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్। అస్తి చ "నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చన" ఇత్యాదిరామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః। తస్మాదాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతైవ ప్రాణసమ్వాదవత్। “ఇన్ద్రో మాయాభిః" ఇత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్। నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః। సత్యమ్। ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యామయత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః। మాయాభిరిన్ద్రియ-ప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః। అజాయమానో బహుధా విజాయతే" ఇతి శ్రుతేః।

తస్మాన్మాయయైవ జాయతే తు సః। తుశబ్దోఽవధారణార్థః—మాయయైవేతి। న హ్యజాయమానత్వం బహుధా జన్మ చైకత్ర సమ్భవతి। అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ। ఫలవత్త్వాచ్చాఽఽత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః" ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్। "మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి" ఇతి నిన్దితత్వాచ్చ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేః॥౨౪॥

"అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసతే" ఇతి సమ్భూతే రుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। న హి

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇతశ్చ భేదదృష్టిమిథ్యేత్యాహ—సమ్భూతేరితి। సమ్యగ్భూతిరైశ్వర్యం యస్యాః సా సమ్భూతిః, హిరణ్యగర్భాదిః దేవమధ్యే

ఆనన్దగిరిటీకా

సృష్టేర్మృషాత్వస్పష్టీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా నిర్ధారయితుం శ్రౌతనిశ్చయమేవ వివృణోతి—నేహేతి। ఆకాఙ్క్షా ప్రదర్శ్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి—కథమిత్యాదినా। తత్రాఽఽద్యపాదే వ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయాఖ్యానేన వ్యాచష్టే—యది హీతి। ద్వైతభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే తత్రాఽహ—తస్మాదితి। యథా ప్రాణవైశిష్ట్య దృష్ట్యర్థం ప్రాణసమ్వాదః శ్రుతిషు కల్ప్యతే తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా। వాస్తవ్యాః సృష్టేరయోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః। కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరం దర్శయన్ద్వితీయం పాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ—ఇన్ద్ర ఇతి। మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ యుక్తేతి శేషః। 'అభిధానగ్రన్థే ప్రజ్ఞానామసు పాఠాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో న భవతీతి శఙ్కతే—నన్వితి। మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు క్వాచిత్కం పాఠమఙ్గీకరోతి—సత్యమితి। కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం తత్రాఽఽహ — ఇన్ద్రియేతి। న హి మాయాశబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచేతన్యమ్। భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిరిత్యాదౌ నివృత్తిశ్రవణాత్। కిం త్వసావిన్ద్రియజన్యా తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయాఽవిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వే నానుపపత్తిరిత్యర్థః। తాత్పర్యార్థముక్త్వా తత్రైవాక్షరానుగుణ్యమాహ—

మాయాభిరితి। పురురూపః సన్నీయత ఇతి సమ్బన్ధః। మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి—అజాయమాన ఇతి। అజాయమానస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశఙ్కయ చతుర్థపాదముత్థాపయతి తస్మాదితి। అశ్రుతస్య కథమేవకారస్యాఽఽవాపః స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తుశబ్ద ఇతి। అవధారణరూపమర్థమేవాభినయతి-మాయయైవేతి। కస్మాదిత్థమవధార్యతే। వాస్తవే జన్మని కా వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హ్యజేతి। ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ—ఫలవత్వాచ్చేతి। తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ—తత్రేతి। ఏకత్వమాచార్యోపదేశమనుపశ్యతః సాక్షాత్కుర్వతస్తత్రైకత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకమోహోపలక్షితః సంసారో న భవతీత్యర్థః। న కేవలం విఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా కిం తు నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వా-దనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ—మృత్యోరితి॥౨౪॥

భేదదృష్టేమిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ—సమ్భూతేరితి। సమ్యగ్భూతిరైశ్వర్యం యస్యాః సా సమ్భూతిర్దేవతా హిరణ్యగర్భాఖ్యా।

---

౧. ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః మాయావయునమితి ప్రజ్ఞానామత్వేన నిరుక్తవచనాత్ (నిఘణ్టుః ౩.౯) అభిధానగ్రన్థః నిరుక్తమ్। ఇన్ద్రియవృత్తయః మాయాకార్యాన్తఃకరణపరిణామా అతో మాయామయ్య ఏవేత్యర్థః। ఇన్ద్రః పరమేశ్వరః ఇన్ద్రియజప్రజ్ఞావిషయతయా బహురూపో భవతి। మాయికం తస్య ప్రపఞ్చాత్మకం రూపం ఇన్ద్రియైర్జ్ఞాయతే। “మమ మాయా దురత్యయా” “మాయా హ్యేషా మయా సృష్టా" ఇత్యాదావనిర్వచనీయమాయాశక్తావపి మాయాశబ్దప్రయోగో ద్రష్టవ్యః।

౨. ఈశభాష్యే “అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే" ఇత్యారభ్య “విద్యాం చావిద్యాం చే'తి విద్యాకర్మణోః ఉపాసనకర్మణోః సముచ్చయముక్త్వా "అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽసమ్భూతిముపాసతే" ఇత్యాదినా అసమ్భూతే-

---

పరమార్థతః సమ్భూతాయాం సమ్భూతౌ తదపవాద ఉపపద్యతే। నను వినాశేన సమ్భూతేః సముచ్చయవిధ్యర్థః సమ్భూత్యపవాదః। యథా "అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి తేఽవిద్యాముపాసతే" ఇతి। సత్యమేవ దేవతాదర్శనస్య సమ్భూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణః సముచ్చయవిధానార్థః సమ్భూత్యపవాదః। తథాఽపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణః స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరాగప్రవృత్తిరూపస్య సాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వమ్। ఏవం హ్యేషణాద్వయరూపాన్మృత్యోరశుద్ధివియుక్తః పురుషః సంస్కృతః స్యాదతో మృత్యోరతితరణార్థా దేవతా-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

శ్రేష్ఠస్య నిన్దితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన కార్యమేవ నిషిధ్యత ఇతి వస్తు న భవతీత్యర్థః। అవస్తుత్వఖ్యాపనార్థా నిన్దా న భవతి కిన్తు వినాశేన కర్మణా దేవతోపాసనస్య సముచ్చయవిధ్యర్థా ఫలవత్త్వాదిత్యాహ—నన్వితి। చోద్యమనుజానాతి—సత్యమితి। తథాపి అవిద్యాభూమిషు ఫలవత్త్వాత్ సముచ్చయస్యావస్తుత్వం న వ్యావర్తత ఇతి సంక్షేపః। సముచ్చయః కిం కామినా అనుష్ఠేయః? కిం వా నిష్కామేన? ఆద్యే దేవతాభావ ఏవామృతత్వం, ద్వితీయే తు యథా నిత్యస్యాగ్నిహోత్రాదేః అశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం తథా సాధ్యసాధనైషణారూపమృత్యుతరణార్థత్వం వాచ్యమిత్యర్థః। సంస్కారార్థత్వే మృత్యుతరణార్థత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ—ఏవం హీతి। కామచారవాదభక్షణాదిరూపస్వాభావికప్రవృత్త్యశుద్ధివియోగసంస్కారో యథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదేః ఫలం తథా నిష్కామేనానుష్ఠితసముచ్చయఫలం కామాఖ్యాశుద్ధివియోగ ఇత్యర్థః। నను—"అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా" ఇతి మన్త్రే వ్యతిక్రమహేతురవిద్యాఽఽమ్నాయతే కథం 'సమ్భూత్యా అమృతమశ్నుత" ఇత్యేతత్సముచ్చయఫలం మృత్యుతరణ-మితి వ్యాఖ్యాయత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అతో మృత్యోరితి। "విద్యయాఽమృతమశ్నుత" ఇత్యనేన ముఖ్యామృతత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్

ఆనన్దగిరిటీకా

తస్యాశ్చ కార్యమధ్యే శ్రేష్ఠాయా నిన్దితత్వాత్ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సమ్భవశబ్దితం కార్యమేవ నిషిధ్యతే। తథా చ సిద్ధం తస్యావస్తుత్వమిత్యర్థః। కారణప్రతిషేధేన తదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చ యథోక్తార్థం సిద్ధిరిత్యాహ— కో న్వేనమితి। పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి— అన్ధమితి। సమ్భూత్యుపాసనాయా మన్త్రార్ధేనాఽఽద్యేన నిన్దాం విధాయ తతో భూయ ఇవేత్యాదినోత్తరార్ధేన సమ్భూతేరుక్తాయా దేవతాయా హేయత్వముపపాద్యతే। తతశ్చ ప్రధానభూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనం సర్వమేవ సమ్భవశబ్దితం కార్యమాత్రం నిషిధ్యతే। తథా చ తదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః। సమ్భూతేరపవాదేఽపి తస్మిన్మిథ్యాత్వనియమాభావాన కార్యమాత్రస్య మిథ్యాత్వం శక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న హీతి। సమ్భూతినిన్దా తదవస్తుత్వఖ్యాపనార్థా న భవతి। కిం తు వినాశేన కర్మణా దేవతోపాసనస్య సముచ్చయవిధ్యర్థా। సముచ్చయవిధానస్య ఫలవత్త్వాదితి శఙ్క్యతే—నన్వితి। అపవాదస్య సముచ్చయవిధ్యర్థత్వే దృష్టాన్తమాహ— యథేతి। అత్ర ఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదో విద్యాకర్మణోః సముచ్చయవిధ్యర్థః స్థితో విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి శ్రవణాదిత్యర్థః। ఉక్తం చోద్యమనుజానాతి— సత్యమితి। తహి సమ్భూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వఖ్యాపకో న భవతీత్యుక్తం స్థితమేవేత్యాశఙ్క్య సముచ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాద్యదవస్తుత్వం సమ్భూత్యాదేనిన్దాధీనముక్తం తత్తదవస్థమేవేతి మన్వానః సన్నాహ—తథాఽపీతి। యథాఽగ్నిహోత్రాదేః శాస్త్రీయస్య కర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థం త్వం తథా సాధనాద్యేషణారూపమృత్యుతరణార్థత్వం సముచ్చయస్యాపి వాచ్యమ్। తథా చ సమ్భూత్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః। మృత్యుతరణార్థత్వే సంస్కారార్థత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఏవం హీతి। కామచార-

---

ర్మాయాయాః ప్రకృతేరుపాసనమ్ "య ఉ సమ్భూత్యామి"తి కార్యబ్రహ్మణః ఉపాసనం చ సముచ్చిత్యానుష్ఠేయమితి వ్యాఖ్యాతమ్। అత్ర తు ఈశావాస్యస్య మాధ్యన్దినశాఖాభిమతః పాఠ ఆహృతః। తత్ర చ సమ్భూతివాక్యమాదీ పఠిత్వా పశ్చాత్ “యేఽవిద్యాముపాసతే" ఇత్యాదివాక్యాని పఠితాని। తదనురుధ్య కారికాభాష్యప్రవృత్తిః। తత్ర చ 'యే సమ్భూతిమిత్యేవ పాఠ ఆద్రియతే, న తు "యేఽసమ్భూతిమి "తి పదచ్ఛేదః। అత్ర చ సమ్భూత్యుపాసనం హిరణ్యగర్భోపాసనం, వినాశః కర్మ తయోః సముచ్చయో విధీయతే ఇత్యభిప్రాయః। తత్ర చ వినాశేన కర్మణా స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిః నిరుధ్యతే। సముచ్చయస్య

సాధ్యసాధనేషణాద్వయరూపమృత్యోరతితరణం ప్రయోజనమ్। అగ్రిమఖణ్డేషు "అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా" ఇత్యత్ర కర్మహిరణ్యగర్భోపాసనసముచ్చయః అవిద్యా। తేన పూర్వోక్తైషణాద్వయనిర్ముక్తో భూత్వా విద్యయా బ్రహ్మవిద్యయా అమృతప్రాప్తిః। తత్ర చ విద్యావిద్యయోః క్రమికః సముచ్చయః న సమకాలీనః। అస్మిన్పక్షే—అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాం కర్మైవ ఉపాసతే కుర్వన్తి। తతో భూయశ్చ విద్యాయాం పరబ్రహ్మవిద్యాయామేవ రతాః, న తు తత్సాధననిష్కామకర్మానుష్ఠాన సగుణబ్రహ్మోపాసనాదికం కుర్వన్తీత్యర్థః।

స ఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్నుతే యతః।

సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాఽజం ప్రకాశతే॥౨౬॥

దర్శనకర్మసముచ్చయలక్షణా హ్యవిద్యా। ఏవమేవైషణాలక్షణావిద్యాయా మృత్యోరతితీర్ణస్య విరక్తస్యోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్య నాన్తరీయకీ పరమాత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితి పూర్వభావినీమవిద్యామపేక్ష్య పశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనైకేన పురుషేణ సమ్బధ్యమానాఽవిద్యయా సముచ్చీయత ఇత్యుచ్యతే। అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్య నిన్దార్థ ఏవ భవతి సమ్భూత్యపవాదః। యద్యప్యశుద్ధివియోగహేతురతన్నిష్ఠత్వాత్। అత ఏవ సమ్భూతేరపవాదాత్సమ్భూతేరాపేక్షికమేవ సత్త్వమితి। పరమార్థసదాత్మైకత్వమపేక్ష్యామృతాఖ్యః సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। ఏవం మాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే 'స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కో న్వేనం జనయేత్। న హి రజ్జ్వామవిద్యారోపితం సర్ప పునవివేకతో నష్టం జనయేత్కశ్చిత్। తథా న కశ్చిదేనం జనయేదితి కో న్విత్యాక్షేపార్థత్వాత్కారణం ప్రతిషిధ్యతే। అవిద్యోద్భూతస్య నష్టస్య జనయితృ కారణం న కిఞ్చిదస్తీత్యభిప్రాయః। " నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చిత్" ఇతి శ్రుతేః॥౨౫॥

సర్వవిశేషప్రతిషేధేన "అథాత ఆదేశో నేతి నేతి" ఇతి ప్రతిపాదితస్యాఽఽత్మనో దుర్బోధ్యత్వం మన్యమానా శ్రుతిః

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సముచ్చయాత్ ముఖ్యామృతత్వం న ఘటతే యతోఽతః సముచ్చయలక్షణైవావిద్యా తత్రోచ్యతే। ఆపేక్షిక- మృత్యుతరణహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః। సముచ్చయలక్షణా చేదవిద్యా కథం తస్యా బ్రహ్మవిద్యాసముచ్చయో "విద్యాఞ్చావిద్యాఞ్చ" త్యనేనోక్తః ఇత్యాశఙ్కయ ఉపాయోపేయభావేనేత్యాహ—ఏవమేవైషణేతి। నాన్తరీయకేతి అవశ్యమ్భావినీ ప్రతిబన్ధకాభావాదిత్యర్థః। భవత్వేవం మన్త్రార్థః తతః ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యాహ—అతోఽన్యార్థత్వాదితి। అన్యార్థత్వమశుద్ధివియోగహేతుత్వమిష్టం చేత్ కిమిత్యపవాద ఇత్యాశఙ్కయాహ—యద్యపీతి। అతన్నిష్ఠత్వాదితి। పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాదిత్యర్థః। "కో న్వేనం జనయేత్పునరితి శ్రుత్యర్థమాహ—మాయేతి। విశిష్టరూపేణ జీవస్య మిథ్యాత్వాత్। మాయానిర్మితహస్త్యాద్యుదాహరణం న విరుధ్యతే॥౨౫॥

ఆనన్దగిరిటీకా

కామవాదకామభక్షణాదిలక్షణస్వాభావికప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగః సంస్కారో యథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిఫలం తథా నిష్కామేణానుష్ఠితసముచ్చయఫలం కామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేతి మన్త్రే మృత్యుతరణహేతురవిద్యేతి శ్రవణాత్। సమ్భూత్యాఽమృతమశ్నుత ఇతి చ సమ్భూతేరమృతత్వఫలాభిధానాత్కథం సముచ్చయఫలం మృత్యోరతిత రణమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— అత ఇతి। యతో న సముచ్చయాన్ముఖ్యమమృతత్వం ఘటతే తస్య విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। అతః సముచ్చయలక్షణాఽవిద్యాఽవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యత్ర నిర్దిశ్యతే। ఆపేక్షికమృత్యుతరణహేతుత్వసమ్భవాదిత్యర్థః। యద్యవిద్యాశబ్దేన సముచ్చయో వివక్ష్యతే కథం తర్హి విద్యాం చావిద్యాం చేత్యనేన విద్యావిద్యయోః సముచ్చయో నిర్దిశ్యతే। న హి దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య బ్రహ్మవిద్యయా సముచ్చయః సమ్భవతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ్—ఏవమితి। నాన్తరీయకత్వ మవశ్యమ్భావిత్వం ప్రతిబన్ధకాభావే కార్యోత్పత్తేరుపపత్తేరిత్యర్థః। ఏవం మన్త్రార్థే స్థితే ప్రకృతే ఫలితమాహ—అత ఇతి। అన్యార్థత్వం సముచ్చయస్యాశుద్ధిక్షయహేతుత్వం తచ్చేదిష్టం కిమిత్యపవాదస్తత్రాఽఽహ—యద్యపీతి। తథాఽప్యతన్నిష్ఠత్వాత్పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్తదపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః। అపవాదఫలం దర్శయన్నాద్యభాగవిభజనముపసంహరతి—అత ఏవేతి। కో న్వేనం

జనయేత్పునరితి శ్రుత్యర్థమాచక్షాణో ద్వితీయార్ధం విభజతే—ఏవం మాయేత్యాదినా। ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతినహీతి। న కశ్చిదేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యత ఇతి సమ్బన్ధః। ప్రశ్నార్థే కింశబ్దే దృశ్యమానే కథం కారణ-ప్రతి షేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—కో న్వితి। అక్షరార్థముక్త్వా ద్వితీయార్ధస్య తాత్పర్యమాహ—అవిద్యేతి। తతశ్చేదుద్భూతో జీవః కథం తస్య జనయితృ కారణం నేత్యుచ్యతే వ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నష్టస్యేతి। జీవస్య జనయితృకారణాభావే ప్రమాణమాహ—నాయమితి। తస్యావిద్యామన్తరేణ స్వతో జన్మాభావం సూచయతి—న బభూవేతి॥౨౫॥

ఇతోఽపి ద్వైతం వస్తు న భవతీత్యాహ—స ఏష ఇతి। ద్వే వావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతం మూర్తామూర్తాది సర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రాహ్యం నేతి నేతీతి వీప్సయా యతో నిషేధతి శ్రుతిరతః స ఏష ఇత్యుపక్రమ్య ప్రతిపాదితస్యాఽఽత్మతత్త్వస్య కూటస్థస్యావిషయత్వేన ప్రథోపపత్తిరిత్యర్థః। నేతి నేతీతివీప్సా తాత్పర్యం మాహ—సర్వేతి। రూపద్వయోపన్యాసానన్తరం తన్ని షేధమన్తరేణ

---

౧. స్వభావస్వరూపత్వాత్ = స్వాత్మకభావరూపత్వాత్। స్వభావః స్వస్వరూపమధిష్ఠానమ్।

౨. మాధ్యన్దినపాఠే అన్ధం తమః……యేఽవిద్యాముపాసతే ఇతి వాక్యం సమ్భూతివాక్యానన్తరం పఠితం, అతః తదభిప్రాయేణ వక్ష్యమాణత్వోక్తిః।

సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః।

తత్త్వత్తో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే॥౨౭॥

పునః పునరుపాయాన్తరత్వేన తస్యైవ ప్రతిపిపాదయిషయా యద్యద్వ్యాఖ్యాతం తత్సర్వం నిహ్నుతే। గ్రాహ్యం జనిమబుద్ధివిషయమపలపతి। అర్థాత్ "స ఏష నేతి నేతి" ఇత్యాత్మనోఽదృశ్యతాం దర్శయన్తీ శ్రుతిరుపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానత ఉపాయత్వేన వ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్యతా మా భూదిత్యగ్రాహ్యభావేన హేతునా కారణేన నిహ్నుత ఇత్యర్థః। తతశ్చైవముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ జానత ఉపేయస్య చ నిత్యైకరూపత్వమితి తస్య సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వం ప్రకాశతే స్వయమేవ॥౨౬॥

ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైః సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం న తతోఽన్యదస్తీతి నిశ్చితమేతత్। యుక్త్యా చాధునైతదేవ

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇతశ్చ ద్వైతం న వస్త్విత్యాహ—స ఏషేతి। కేనాభిప్రాయేణ నిహ్నుత ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—ఉపాయస్యేతి। యథా నిష్క్రియోఽహమితి ప్రత్యయదార్ఢ్యాయ విహితస్య సంన్యాసస్య మన్దమతిభిః వస్తుత్వమవాది, తథా బ్రహ్మాతిరిక్తవస్త్వభావబోధాయ “ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తఞ్చైవామూర్తఞ్చేత్యాద్యుపదిష్టం మన్దమతిభిః బ్రహ్మణ ఏవ తత్త్వతో రూపం ప్రపఞ్చ ఇతి గృహ్యేతాతస్తన్మాభూదితి మన్వానా శ్రుతిః నిహ్నుత ఇత్యర్థః। ఉపాయస్య వస్తుత్వాభావే కథం నిర్విశేషాత్మప్రతిపత్తిః ఇత్యాశఙ్క్యాహ—తతశ్చైవమితి। వాక్యతాత్పర్యాలోచనసముత్పన్నచిత్తావస్థావి-శేషవ్యక్తమాత్మతత్వం స్వయమేవ సమ్విదన్తరనిరపేక్షం ప్రకాశత ఇత్యర్థః॥౨౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

నిర్విశేషవస్తుప్రతిపత్తేరయోగాత్తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థం పరిసమాప్తిసమ్భవాదాదేశో నిర్విశేషస్యాఽఽత్మతత్త్వస్యోపదేశస్తావత్ప్రస్తూయతే। ఏవం ప్రస్తుత్య నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యాఽఽరోపితస్య నిషేధో దర్శితస్తేన చాఽఽత్మా జిజ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః। స చేదేవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితస్తర్హి కిమితి ప్రదేశాన్తరే పునః పునరేవం ప్రతిపాద్యతే పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యాతమిత్యాది వ్యాచష్టే—ప్రతిపాదితస్యేతి। యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మతత్వం తథాఽపి తస్య పరమసూక్ష్మత్వాదుర్జ్ఞానత్వం మన్యతే శ్రుతిః। సా పునరుపాయవిశేషసద్భావాభిప్రాయేణ

తస్యైవ పునః పునః ప్రతిపాదనేచ్ఛయా యద్యదారోపితం తత్తదశేషమపహృత్యావశిష్టమాత్మస్వరూపం నివేదయతీత్యర్థః। సర్వమిత్యాది స్పష్టీకుర్వాణః స ఏష ఇతి వ్యాచష్టే—గ్రాహ్యమితి। స ఏష ఇత్యాద్యా శ్రుతిరదృశ్యతామాత్మనో విశేషం నిషేధముఖేన దర్శయన్తీ యద్దృశ్యం కార్యం మనసాం వాచాం చ గోచరీభూతం తదశేషమర్థాదపలపతి। సా హి పరమార్థ వస్త్వదృశ్యమితి బ్రువాణా దృశ్యస్య వస్తుత్వే నోపపద్యతే తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తుత్వం సిద్ధమిత్యర్థః। నను కిమితి శ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతం విశేషజాతం నిహతే పఙ్కప్రక్షాలనన్యాయాపాతాదిత్యాశఙ్కయాగ్రాహ్యభావేనేత్యాది వ్యాకరోతి—ఉపాయస్యేతి। ద్వే వావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతస్య రూపప్రపఞ్చస్యాద్వితీయ బ్రహ్మాత్మమాత్రపర్యవసాయితామప్రతిపద్యమానస్య బ్రహ్మావదేవోపాయత్వేనాభిమతస్యాపి ప్రపఞ్చస్య వస్తుత్వేన గ్రాహ్యత్వాశఙ్కా యా సా మా భూదిత్యశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థం మారోపితం ప్రపఞ్చం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః। ఉపాయస్య కల్పితత్వేన వస్తుత్వాభావాదుపేయస్య చ సదైకరూపత్వాత్కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్కయాజమిత్యాది వ్యాచష్టే—తతశ్చేతి। సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ స్వాతన్త్ర్యేణ వస్తుత్వాభావనిశ్చయా-దారోపితసర్పాదరధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వవదుపాయస్త్ర మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయ బ్రహ్మమాత్రతామేవ ప్రతిపద్యమానస్య బ్రహ్మణశ్చ సదైకరూపత్వకూటస్థనిత్యదృష్టిస్వభావత్వాది జానతస్తస్యోత్తమస్యాధికారిణః స్వయమేవాన్యాపేక్షామన్తరేణాఽఽత్మతత్త్వముక్తవిశేషణం ప్రకాశోభవతి। కల్పితస్య చోపాయత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదవిరుద్ధమిత్యర్థః॥౨౬॥

ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరామార్థభూతమ్। ద్వైతం తు మాయాకల్పితమసదితి ప్రతిపాదితమ్। తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ—సతో హీతి। యదాత్మతత్త్వం సదా సదేకరూపం తస్య మాయయా జగదాకారేణ జన్మ యుక్తమ్। మాయాయా దుర్నిరూపార్థసమర్థనపటీయస్త్వాత్పరమార్థతస్త్వేకరూపమనేకరూపతయా నోత్పత్తుం పారయతి విరోధాదిత్యర్థః। విపక్షే దోషమాహ—తత్త్వత ఇతి।

---

౧. ఆత్మనోఽదృశ్యతాం—నేతి నేతీత్యనేన వీప్సయా దృశ్యం సర్వం ఆత్మా న భవతీతి ప్రతిపాదితే ఆత్మా ద్రష్టేతి నిశ్చితం భవతీత్యర్థః। అదృశ్యతాం దృశ్యభిన్నత్వమ్। ప్రపఞ్చ

నిషేధః ఆత్మని బుద్ధివ్యవస్థాపనోపాయత్వేన నిర్దిష్టో నోపేయత్వేన ఉపేయస్త్వాత్మా ఉపాయస్యాగ్రాహ్యత్వాదేవ తస్య నిహ్నవః।

౨. పఙ్కప్రక్షాలనన్యాయః "ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయః।

అసతో మాయయా జన్మ తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే।

వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాఽపి జాయతే॥౨౮॥

యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః।

తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం స్పన్దతే మాయయా మనః॥౨౯॥

పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ—తత్రైతత్స్యాత్—సదాఽగ్రాహ్యమేవ చేదసదేవాఽఽత్మతత్త్వమితి। తన్న। కార్యగ్రహణాత్। యథా సతో మాయావినో మాయయా జన్మ కార్యమ్। ఏవం జగతో జన్మ కార్యం గృహ్యమాణం మాయావినమివ పరమార్థసన్తమాత్మానం జగజ్జన్మమాయాస్పదమవగమయతి। యస్మాత్సతో హి విద్యమానాత్కారణాన్మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే నాసతః కారణాత్। న తు తత్త్వత ఏవాఽఽత్మనో జన్మ యుజ్యతే। అథ వా సతో విద్యమానస్య వస్తునో రజ్జ్వాదేః సర్పాదివన్మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతో యథా తథాఽగ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాఽఽత్మనో రజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే। న తు తత్త్వత ఏవాజస్యాఽఽత్మనో జన్మ। యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్మతత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినో న హి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వక్తుం విరోధాత్। తతస్తస్యార్థాజ్జాతం జాయత ఇత్యాపన్నం తతశ్చానవస్థా జాతాజ్జాయమానత్వేన। తస్మాదజమేకమేవాఽఽత్మతత్త్వమితి సిద్ధమ్॥౨౭॥

అసద్వాదినామసతోఽభావస్య మాయయా తత్త్వతో వా న కథఞ్చన జన్మ యుజ్యతే। అదృష్టత్వాత్। న హి వన్ధ్యాపుత్రో మాయయా తత్త్వతో వా జాయతే తస్మాదత్రాసద్వాదో దూరత ఏవానుపపన్న ఇత్యర్థః॥౨౮॥

కథం పునః సతో మాయయైవ జన్మేత్యుచ్యతే। యథా రజ్జ్వాం వికల్పితః సర్పో రజ్జురూపేణావేక్ష్యమాణః సన్నైవం మనః

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సత ఇతి పఞ్చమ్యన్తం పదమాదాయ నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాయ ఇదానీం సత ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదమాదాయ ఉపాదానపరతయా వ్యాచష్టే—అథవేత్యాదినా॥౨౭॥

కార్యం సత్పూర్వకమితి న నిశ్చితా వ్యాప్తిః, అసద్వాదిభిః అసతస్సజ్జన్మాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ—అసత ఇతి॥౨౮॥

నను—ఆధిదైవిక సృష్టిః యద్యపి సత్పూర్వికా తథాపి అధ్యాత్మం గ్రాహ్యగ్రాహకాకారసృష్టౌ మన ఏవ కారణం నిరూపితం

ఆనన్దగిరిటీకా

యస్య వాదినో మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే తస్యాజస్య జాయమానత్వప్రతిజ్ఞాయా వ్యాహతత్వాజ్జాతస్యైవ జాయమానత్వే స్యాదనవస్థేత్యర్థః। అద్వైతమావేదయన్త్యా ద్వైతనిషేధకశ్రుత్యా దృశ్యత్వజడత్వాదియుక్త్యా చ తథావిధయా నిర్ధారితమర్థం శ్లోకాక్షరార్థంకథనార్థం మనువదతి—ఏవమితి। ఉక్తమేవ వస్తు యుక్త్యన్తరేణ పునర్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ—అధునేతి। పూర్వార్ధం శఙ్కోత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శఙ్కయతి—తత్రేతి। శ్లోకః సప్తమ్యా పరామృశ్యతే। యన్న కదాచిదపి గృహ్యతే తదత్యన్తాసదేవ శశవిషాణాదివదేష్టవ్యం ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః। కార్యలిఙ్గకానుమాన-వశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వనిర్ణయాన్నాసత్త్వం చోద్యమితి దూషయతి—తన్నేతి। సంగృహీతమర్థం దృష్టాన్తేన వివృణోతియథేతి। విమత్తం సదధిష్ఠానం కార్యత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః। ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి—యస్మాదితి। తస్మాత్కారణస్య సత్త్వమవివాదమితి శేషః। నాసత ఇతి తస్య నిఃస్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః। న త్వితి। తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్మాయోగాదిత్యర్థః। సత ఇతి పఞ్చమ్యన్తం పదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా

వ్యాఖ్యాతమ్। సద్ఘ్రుతిసత ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదమాదాయోపాదానపరతయా వ్యాఖ్యాం కరోతి— అథ వేతి। యథా రజ్జోః సర్పధారాద్యాకారేణ మాయాకృతం జన్మ తథైవాగ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాఽఽత్మతత్త్వస్య జగదాత్మనా జన్మ మాయాప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యమ్। జన్మరహితస్య వస్తుతో జన్మవ్యాఘాతాదిత్యర్థః। ఉత్తరార్ధం విభజతే— యస్యేత్యాదినా। మాయిక జన్మ న తాత్త్వికమితి స్థితే ఫలితమాహ—తస్మాదితి॥౨౭॥

సత్పూర్వం కం కార్యమితి న వ్యాప్తిః। అసద్వాదిభిరసతః సజ్జన్మాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్కయాహ—అసత ఇతి। తత్త్వతోఽతత్త్వతో వా నాసతః సదాకారేణ జన్మేత్యర్థః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ—వన్ధ్యేతి। పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి—అసద్వాదినామితి। అసతో నిఃస్వరూపస్య స్వరూపాభావాదేవ తత్త్వతోఽతత్త్వతో వా కార్యకారేణ న యుక్తం జన్మేత్యత్ర హేతుమాహ—అదృష్టత్వాదితి। ఉత్తరార్ధం వ్యాకుర్వన్నదృష్టత్వమేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—నహీతి। సద్వాదో మాయయా సమ్భవతి। అసద్వాదస్తు తయాఽపి నేతి విశేషం దర్శయన్నుపసంహరతి— తస్మాదితి। కార్యకారణనిరూపణమత్రేతి పరామృశ్యతే॥౨౮॥

సత్తత్త్వస్యైవ మాయయా జన్మేత్యుక్తముపపాదయతి—యథేతి। సత ఏవ మాయయా జన్మేత్యయుక్తమ్। అవస్థాద్వయేఽపి ద్వైతస్య మనఃస్పన్దితత్వస్వీకారాదితి। శ్లోకవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి— కథమితి। అధిష్ఠానరూపేణ మనోఽపి సదితి

అద్వయం చ ద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః।

అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥౩౦॥

మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం యత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్।

మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతం నైవోపలభ్యతే॥౩౧॥

పరమార్థవిజ్ఞప్త్యాఽఽత్మరూపేణావేక్ష్యమాణం సద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ ద్వయాభాసం స్పన్దతే స్వప్నే మాయయా రజ్జ్వామివ సర్పః। తథా తద్వదేవ జాగ్రజ్జాగరితే స్పన్దతే మాయయా మనః స్పన్దత ఇవేత్యర్థః॥౨౯॥

రజ్జురూపేణ సర్ప ఇవ పరమార్థత ఆత్మరూపేణాద్వయం సద్వయాభాసం మనః స్వప్నే న సంశయః। న హి స్వప్నే హస్త్యాది గ్రాహ్యం తద్గ్రాహకం వా చక్షురాదిద్వయం విజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తి। జాగ్రదపి తథైవేత్యర్థః। పరమార్థసద్విజ్ఞానమాత్రావిశేషాత్॥౩౦॥

రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపం ద్వైతరూపేణ మన ఏవేత్యుక్తమ్। తత్ర కిం ప్రమాణమిత్యన్వయవ్యతిరేకలక్షణమనుమానమాహ—కథం? తేన హి మనసా వికల్ప్యమానేన దృశ్యం మనోదృశ్యమిదం ద్వైతం సర్వం మన ఇతి ప్రతిజ్ఞా। తద్భావే భావాత్తదభావేఽభావాత్।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తచ్చ కల్పితమ్। అతః కథం కార్యేణ సత్కారణానుమానమిత్యాహ—కథం పునరితి। అధిష్ఠానరూపేణ మనోఽపి సదిత్యాహ—యథా రజ్జ్వామితి॥౨౯॥

మనసా సద్వితీయత్వాదద్వయం బ్రహ్మకారణం సర్వస్యేతి ప్రతిజ్ఞాహానిః ఇత్యాశఙ్క్య సచ్చిద్రూపేణాద్వయమాహ— అద్వయం చేతి। విమతం విజ్ఞానాతిరేకేణ నాస్తి గ్రాహ్యగ్రాహకత్వాత్ స్వప్నగతగ్రాహ్యగ్రాహకత్వవదిత్యాహ— జాగ్రదపీతి। స్వప్నే దృష్టం హస్త్యాది నాస్తీతి దృష్టస్యైవ బాధాత్ దృష్టిమాత్రం తత్ర సత్యమితి యుజ్యతే। జాగరితే చక్షురాదేరపి భావాత్ న జ్ఞానమాత్రం వస్త్విత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పరమార్థసదితి। యత్కదాచిద్యన్న వ్యభిచరతి తత్ తస్య పరమార్థరూపం ప్రసిద్ధం ద్వైతఞ్చ సదా ప్రకాశమానమేవ వ్యవహారపథమవతరతీత్యతోఽహంప్రకాశే చక్షుః ప్రకాశతే నీలాది ప్రకాశతే ఇతి సర్వస్య పరమార్థసంవిజ్ఞప్తిమాత్రరూపావిశేషాత్కల్పనైవ నీలాది పశ్యామీతి గ్రాహ్యగ్రాహకభావ ఇత్యర్థః। తదుక్తమ్—

జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థతః।

తదేవార్థస్వరూపేణ భ్రాన్తిదర్శనతః స్థితమ్॥

యదస్తి యద్భాతి తదాత్మరూపం నాన్యత్తతో భాతి న చాన్యదస్తి।
స్వభావ సంవిత్సువిభాతి కేవలా గ్రాహ్యం గ్రహీతేతి మృషైవ కల్పనా॥

ద్వైతం మనోమాత్రం తద్భావనియతభావత్వాత్ యో యో యద్భావనియతభావః స తన్మాత్రో యథా మృద్భావనియతభావో ఘటాది మృన్మాత్రం ఇత్యనుమానమ్॥౩౦॥

మనసస్తత్త్వతః చైతన్యరూపస్యాభావాసమ్భవాత్ కథమన్వయవ్యతిరేకావిత్యాహ—కథమితి। పరిహరతి—తేన హీతి। చైతన్యాత్మకేన మనసా వికల్ప్యమానేన మృషైవ స్పన్దమానేన దృశ్యమిదం విశ్వమితి కల్పితరూపస్యాభావసమ్భవాదన్వయవ్యతిరేకో సమ్భవత ఇత్యర్థః॥౩౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

సదృష్టాన్తముత్తరమాహ— ఉచ్యత ఇతి। మనసః సన్మాత్రత్వేఽపి కథమనేకధా స్పన్దనమిత్యాశఙ్కయ స్వప్నదృష్టాన్తం వ్యాచష్టేప్రాహ్యేతి। దార్శన్తికమాహ—తథేత్యాదినా। మాయాధీనం మనః స్పన్దనమవస్తుభూతమితి ద్యోతియితుమివేత్యుక్తమ్॥౨౯॥

మనో బ్రహ్మ చేతి కారణద్వయం తర్హి ద్వైతస్య స్వీకృతమిత్యాశఙ్కయ దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే—అద్వయం చేతి। దృష్టాన్తభాగం విభజతే-రజ్జ్వతి। దృష్టాన్తే చైతన్యాతిరిక్తస్య గ్రాహ్యగ్రాహకభేదస్య మనః స్పన్దితస్యాసత్త్వం సాధయతి—న హీతి। తథైవ జాగరితేఽపి పరమార్థాత్మస్వరూపేణాద్వయం సన్మనో గ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతాకారేణావభాసతే। తథా చ పరమార్థసతో విజ్ఞానమాత్రస్యావస్థాద్వయేఽపి విశేషాభావాత్తస్మిన్నేవాధిష్ఠానే మాయాకల్పితం మనః స్పన్దతే। ద్వయాకారమిత్యఙ్గీకారాత్ న కారణద్వయం శఙ్కితవ్యమిత్యాహ—జాగ్రదపీతి॥౩౦॥

మనోమాత్రం ద్వైతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ—మనోదృశ్యమితి। వృత్తమనూద్య శ్లోకతాత్పర్యమాహ—రజ్జ్వతి। యథా రజ్జుః సర్పరూపేణ వికల్పతే తథా మనో ద్వైతరూపేణ వికల్పనాత్మకమ్। తచ్చావిద్యాకల్పితమిత్యుక్తేఽర్థే ప్రమాణగవేషణాయాం విశిష్టమనుమానముపన్యస్యతీత్యర్థః తదేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయన్ప్రథమార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే—కథమిత్యాదినా। విమతం మనోమాత్రం తద్భావనియతభావత్వాత్। యథా మృద్భావనియతభావో మృన్మాత్రీ ఘటాదిరిత్యనుమానమారచయతి ద్వైతమితి। ఉక్తమేవ

ఆత్మసత్యానుబోధేన న సఙ్కల్పయతే యదా।

అమనస్తాం తదా యాతి గ్రాహ్యాభావే తదగ్రహమ్॥౩౨॥

అకల్పకమజం జ్ఞానం జ్ఞేయాభిన్నం ప్రచక్షతే।

బ్రహ్మజ్ఞేయమజం నిత్యమజేనాజం విబుధ్యతే॥౩౩॥

మనసో హ్యమనీభావే నిరోధే వివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం రజ్జ్వామివ సర్పే లయం గతే వా సుషుప్తే ద్వైతం నైవోపలభ్యత ఇత్యభావాత్సిద్ధం ద్వైతస్యాసత్త్వమిత్యర్థః॥౩౧॥

కథం పునరమనీభావ ఇతి। ఉచ్యతే—ఆత్మైవ సత్యమాత్మసత్యం మృత్తికావత్ “వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్” ఇతి శ్రుతేః। తస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధ ఆత్మసత్యానుబోధః। తేన సఙ్కల్ప్యాభావతయా న సఙ్కల్పయతే। దాహ్యాభావే జ్వలనమివాగ్నేః। యదా యస్మిన్కాలే తదా తస్మిన్కాలేఽమనస్తామమనోభావం యాతి గ్రాహ్యాభావే తన్మనోఽగ్రహం గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః॥౩౨॥

యద్యదిదం ద్వైతం కేన స్వమజమాత్మతత్త్వం విబుధ్యత ఇతి। ఉచ్యతే। అకల్పకం సర్వకల్పనావర్జితమత ఏవాజం జ్ఞానం జ్ఞప్తిమాత్రం జ్ఞేయేన పరమార్థసతా బ్రహ్మణాఽభిన్నం ప్రచక్షతే కథయన్తి బ్రహ్మవిదః "న హి విజ్ఞాతువిజ్ఞాతవిపరి లోపో విద్యతే"ఽగ్న్యుష్ణవత్। “విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ"। "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః। తస్యైవ విశేషణం

బ్రహ్మ జ్ఞేయం యస్య స్వస్య తదిదం బ్రహ్మజ్ఞేయముష్ణస్యేవాగ్నివదభిన్నమ్।
తేనాఽఽత్మస్వరూపేణాజేన జ్ఞానేనాజం జ్ఞేయమాత్మ-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సఙ్కల్పో హి మనసో వ్యావహారికం రూపం స చ సఙ్కల్ప్యాభావాత్ మనసో మానసవికల్పాభావాత్ స్ఫురతి చ యత్తదాత్మైవేతి న వివేకదృష్ట్యా మనో నామాస్తీత్యాహ—అమనస్తామితి॥౩౨॥

మనో హ్యాత్మవ్యఞ్జకం తదభావే కథమాత్మస్ఫురణమిత్యాహ—యద్యసదితి। పరాభిప్రాయేణ బ్రహ్మ జ్ఞేయమితి జ్ఞానవిశేషణమ్। స్వాభిప్రాయేణ సమ్భవమాహ—ఉష్ణస్యేవేతి। యథోష్ణస్య గుణస్య గుణీ వహ్నిర్న గోచరః తథా జ్ఞానస్య గుణస్య న బ్రహ్మ జ్ఞేయం సమ్భవతి తదధీనసిద్ధిత్వే గుణస్య ప్రాధాన్యాపాతాదిత్యర్థః। కథం తర్హి ఘటత ఇత్యాహ—అగ్నివదభిన్నమితి।

ఆనన్దగిరిటీకా

వ్యతిరేకం స్ఫోరయన్ద్వితీయార్ధం విభజతే—మనసో హీతి। సమాధిస్వాపయోర్ద్వైతస్యానుపలమ్భేఽపి నాసత్త్వమిత్యాశఙ్క్య 'మానాధీనా మేయసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—ఇత్యభావాదితి॥౩౧॥

మనసో యదమనస్త్వముక్తం తదుపపాదయతి—ఆత్మేతి। సమాధిస్వాపయోరననుభవేఽపి మనసః స్వరూపేణ నిత్యత్వాన్నామనస్త్వమిత్యాక్షిపతి—కథమితి। సఙ్కల్పో హి మనసో వ్యావహారికం రూపమ్। సఙ్కల్పశ్చ సఙ్కల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావే న భవతి। సర్వమాత్మైవేత్యవగమే చ సఙ్కల్ప్యాభావాన్మనసో మనస్త్వం న వర్తతే తథాఽపి స్ఫురతి చేదాత్మైవేతి న వివేకిదృష్ట్యా మనో నామాస్తీతి శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ—ఉచ్యత ఇతి। తస్యైవ సత్యత్వే దృష్టాన్తమాహ—మృత్తికావదితి। యథా ఘటశరావాదిష్వసత్యేషు మృత్తికామాత్రమనుస్యూతం సత్యమిష్యతే తథైవానాత్మస్వసత్యేష్వాత్మమాత్రం సత్యమేష్టవ్యమ్। తత్సత్యమిత్యవధారణాదేవకారస్య దృష్టాన్తనివిష్టస్య

దాన్తికేఽనుషఙ్గాదిత్యర్థః। ఉక్తే దృష్టాన్తే ప్రమాణమాహ—వాచారమ్భణమితి। అవశిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే—తస్యేత్యాదినా। తేన తత్త్వజ్ఞానేనాఽఽత్మాతిరిక్తార్థాభావే నిశ్చితే సఙ్కల్పవిషయాభావనిర్ధారణయా సఙ్కల్పాభావే దృష్టాన్తమాహ—దాహ్యేతి। యథాగ్నేర్దాహ్యాభావే జ్వలనం న భవతి తథా సఙ్కల్ప్యాభావే సఙ్కల్పో నిరవకాశః స్యాదిత్యర్థః। సఙ్కల్ప్యాభావే కిం మనసో భవతి తదాహ—యదేతి॥౩౨॥

మనసశ్చేన్మనస్త్వం వ్యావర్తతే తర్హి కథమాత్మనోఽవబోధో వ్యఞ్జకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అకల్పకమితి। శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ—యదీతి। మనోముఖ్యస్య ద్వైతస్యాసత్త్వం వ్యఞ్జకాభావాన్నాఽఽత్మబోధః సమ్భవతి" మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి శ్రుతేః। మనసశ్చాసత్త్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః। స్వరూపభూతేన జ్ఞానేనైవాఽఽత్మనోఽవబోధసమ్భవాన్నాతిరిక్తే మనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ—ఉచ్యత ఇతి। జ్ఞేయాభిన్నం జ్ఞానమిత్యత్ర శ్రుతీరుదాహరతి—న హీతి। సత్యగ్నౌ తదాత్మకమౌష్ణ్యం న పరిలుప్యతే తథేత్యుత్తరమాహ—అగ్న్యుష్ణవదితి। "ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిసంగ్రహార్థమాదిపదమ్। జ్ఞేయాభిన్న-

---

౧. అజేనాజం విబుధ్యతే ఆత్మనైవాత్మా జ్ఞాయతే। న చాత్ర కర్మకర్తృభావో విరుద్ధః, ఆత్మనః స్వప్రకాశత్వాత్। స్వప్రకాశత్వం చ స్వాత్మని సర్వదా సంశయాదిరాహిత్యమ్, స్వవ్యవహారానుకూలచైతన్యరూపత్వమితి యావత్।

నిగృహీతస్య మనసో నిర్వికల్పస్య ధీమతః।

ప్రచారః స తు విజ్ఞేయః సుషుప్తేఽన్యో న తత్సమః॥౩౪॥

తత్త్వం స్వయమేవ విబుధ్యతేఽవగచ్ఛతి నిత్యప్రకాశస్వరూప ఇవ సవితా। నిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన జ్ఞానాన్తరమపేక్షత ఇత్యర్థః॥౩౩॥

ఆత్మసత్యానుబోధేన సఙ్కల్పమకుర్వద్బాహ్యవిషయాభావే నిరిన్ధనాగ్నివత్ప్రశాన్తం నిగృహీతం నిరుద్ధం మనో భవతీత్యుక్తమ్। ఏవం చ మనసో హ్యమనీభావే ద్వైతాభావశ్చోక్తః। తస్యైవం నిగృహీతస్య నిరుద్ధస్య మనసో నిర్వికల్పస్య సర్వకల్పనావర్జితస్య ధీమతో వివేకవతః ప్రచరణం ప్రచారో యః స తు ప్రచారో విశేషేణ జ్ఞేయో యోగిభిః। నను సర్వప్రత్యయాభావే యాదృశః సుషుప్తస్థస్య మనసః ప్రచారస్తాదృశ ఏవ నిరుద్ధస్యాపి ప్రత్యయాభావావిశేషాత్కిం తత్ర విజ్ఞేయమితి। అత్రోచ్యతే। నైవమ్। యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యః ప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాన్తర్లీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతో మనసః ఆత్మసత్యాను-బోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్య నిరుద్ధస్యాన్య ఏవ ప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసః స్వతన్త్రః ప్రచారః। అతో న తత్సమః। తస్మాద్యుక్తః స విజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః॥౩౪॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యథాఽగ్నిరుష్ణస్వభావః తథాఽజం నిత్యం బ్రహ్మైవ జ్ఞానం "కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవే"తి శ్రుతేః। అనేనాజం నిత్యమితి పదద్వయం వ్యాఖ్యాతమ్। అహమాత్మా పరం బ్రహ్మేత్యభిజ్ఞాభివదనవ్యవహారోఽపి విదుషః స్వరూపజ్ఞానప్రయుక్త ఏవేత్యాహ—తేనేతి॥౩౩॥

ముముక్షూణాం జ్ఞానఫలం న స్వర్గవత్ పరోక్షం కిన్తు తృప్తివత్ప్రత్యక్షం అతో జ్ఞానఫలస్య మనోనిరోధస్య ప్రత్యక్షత్వాయ నిరుద్ధస్య మనసః కీదృశం వర్తనం జ్ఞాతవ్యమేతత్ ప్రాసఙ్గికమాహ—నిగృహీతస్యేత్యాదినా— అన్తర్లీనా గుప్తాః అనేకార్థంప్రవృత్తీనాం బీజభూతవాసనా విద్యన్తే యస్మింస్తస్యాత్మసత్యానుబోధ ఏవ హుతాశోఽగ్నిస్తేన విప్లుష్టాని దగ్ధాన్యవిద్యాదీని అనర్థప్రవృత్తిబీజాని యస్య తస్యేత్యర్థః। శాన్తసర్వక్లేశమలస్య స్వతన్త్రో బ్రహ్మస్వరూపేణావస్థానలక్షణ ఇత్యర్థః॥౩౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మిత్యుక్తం స్ఫుటయతి— తస్యైవేతి। ఆత్మనః స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నార్థాన్తరాపేక్షేత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతినిత్యేతి॥౩౩॥

మోక్షమాణస్య జ్ఞానఫలం స్వర్గవన్న పరోక్షం కిం తు తృప్తివత్ప్రత్యక్షమ్। అతశ్చ ప్రకృతజ్ఞానఫలస్య మనోనిరోధస్య ప్రత్యక్షత్వార్థం ప్రసఙ్గం ప్రకరోతి—నిగృహీతస్యేతి। న తస్య విజ్ఞేయత్వం సషుప్తే ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సుషుప్త ఇతి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుం వృత్తం కీర్యంతి—ఆత్మేతి। తస్య సత్యస్య ప్రాగుక్తేనానుబోధేన సమ్యగ్జ్ఞానేన బాహ్యస్య విషయస్య సఙ్కల్ప్యస్యాభావే నిరాలమ్బనస్య ప్రచారాసమ్భవే చ మనః సఙ్కల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తం నిరుద్ధం చ ప్రభవతీత్యన్వయః। నిర్విషయం మనః శామ్యతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—నిరిన్ధనేతి। నిరుద్ధే మనసి మనస్త్వవ్యావృత్తో మనఃస్పన్దితస్య ద్వైతస్యాభావముక్తం స్మారయతి—ఏవం చేతి। ఏవం వృత్తమనూద్య పాదత్రయస్యార్థమాహ—తస్యేతి। ఏవం విషయాభావేనేతి యావత్। ఆత్మసత్యానుబోధో వివేకశబ్దార్థః। ప్రత్యగాత్మన్యేవ పర్యవసానం ప్రచారస్తస్య విద్వత్ప్రత్యక్షత్వం వివక్షిత్వా యోగిభిరిత్యుక్తమ్। చతుర్థపాదవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యామాహ—నన్వితి। నిరుద్ధస్యాపి మనసః ప్రచార ఇతి సమ్బన్ధః। విశేషప్రత్యయాభావస్య నిరోధేం స్వాపే చ విశేషాభావాదితి హేత్వర్థః। తత్ర ప్రచారే ప్రసిద్ధే సతీతి యావత్। చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి—అత్రేతి। నిరుద్ధస్య మనసః సుషుప్తస్యేవ ప్రచారస్య సుజ్ఞానత్వాన్న తత్ర జ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తం ప్రత్యాహ—నైవమితి। విద్యాభావవ్యావృత్త్యర్థం మోహవిశేషణం చిత్తభ్రమం వ్యావర్తయితుం తమోవిశేషణమ్। అన్తర్లీనా గుప్తా అనేకానర్థఫలానాం ప్రవృత్తీనాం బీజభూతా వాసనా యస్మిన్మనసి తస్యేతి సుషుప్తస్య విశేషణమ్। ఆత్మనః సత్యస్యానుబోధో యో వ్యాఖ్యాతః స ఏవ హుతాశోఽగ్నిస్తేన విప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థాపర్యన్తప్రవృత్తీనాం బీజాని యస్య తస్యేతి నిరుద్ధస్య విశేషణం, ప్రకర్షేణ శాన్తం సర్వక్లేశాత్మకం రజో యస్యేతి తస్యైవ విశేషణాన్తరమ్। స్వతన్త్రో బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మక ఇత్యర్థః। యథోక్తస్య ప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్య దుర్జ్ఞానత్వే స్థితే ఫలితమాహ—తస్మాదితి॥౩౪॥

లీయతే హి సుషుప్తే తన్నిగృహీతం న లీయతే।

తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం సమన్తతః॥౩౫॥

అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్।

సకృద్విభాతం సర్వజ్ఞం నోపచారః కథంచన॥౩౬॥

ప్రచారభేదే హేతుమాహ—లీయతే సుషుప్తౌ హి యస్మాత్ సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిః సహ తమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమాపద్యతే తత్। వివేకవిజ్ఞానపూర్వకం నిరుద్ధం నిగృహీతం సన్న లీయతే తమోబీజభావం నాఽఽపద్యతే తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదః సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ మనసః। యదా గ్రాహ్యగ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం తదా పరమద్వయం బ్రహ్మైవ తత్సంవృత్తమిత్యతస్తదేవ నిర్భయమ్। ద్వైతగ్రహణస్య భయనిమిత్తస్యాభావాత్। శాన్తమభయం బ్రహ్మ। యద్విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన। తదేవ విశేష్యతే జ్ఞప్తిర్జ్ఞానమాత్మస్వభావచైతన్యం తదేవ జ్ఞానమాలోకః ప్రకాశో యస్య తద్బ్రహ్మ జ్ఞానాలోకం విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః। సమన్తతః సమన్తాత్సర్వతో వ్యోమవన్నైరన్తర్యేణ వ్యాపకమిత్యర్థః॥౩౫॥

జన్మనిమిత్తాభావాత్సబాహ్యాభ్యన్తరమజమ్। అవిద్యానిమిత్తం హి జన్మ రజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ। సా చావిద్యాఽఽత్మసత్యానుబోధేన నిరుద్ధా। అతోఽజమత ఏవానిద్రమ్। అవిద్యాలక్షణాఽనాదిర్మాయా నిద్రా। స్వాపాత్ప్రబుద్ధోఽద్వయస్వరూపేణాఽఽత్మనా-ఽతోఽస్వప్నమ్। అప్రబోధకృతే హ్యస్య నామరూపే ప్రబోధాచ్చ తే రజ్జుసర్పవద్వినష్టే ఇతి న నామ్నాఽభిధీయతే బ్రహ్మ రూప్యతే వా న కేనచిత్ప్రకారేణేత్యనామకమరూపకం చ తత్। "యతో వాచో నివర్తన్తే" ఇత్యాదిశ్రుతేః। కిం చ సకృద్విభాతం సదైవ విభాతం సదా భారూపమగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావతిరోభావవర్జితత్వాత్। గ్రహణాగ్రహణే హి రాత్ర్యహనీ తమవావిద్యాలక్షణం

అనుభూతిస్వరూపాచాటీకా

పునః కీదృశం తన్నిరుద్ధమనసః స్వరూపమిత్యాహ—అజమనిద్రమితి। సదా భావరూపత్వే హేతుమాహ— అగ్రహణేతి। జీవో హ్యుపాధిస్థోఽహం రూపగ్రహణానుదయేఽభిభూతో భవతి। కర్తాఽహమిత్యన్యథాగ్రహణోదయే చావిర్భూతో భవతి తదభావాద్విమ్బకల్పం బహ్మంవ సదైవ విభాతమిత్యర్థః। నతు శ్రుత్యాచార్యోపదేశాత్పూర్వం బ్రహ్మగ్రహణం నాసీత్। ఇదానీం

జాతమితి ప్రసిద్ధేః బ్రహ్మణ్యపి గ్రహణాగ్రహణే స్త ఇతి తత్రాహ—గ్రహణాగ్రహణే। రాత్ర్యహనీ ఇవ కల్పితే, యథా సవిత్ర పేక్షయా న రాత్ర్యహనీ స్తః। కిన్తు

ఆనన్దగిరిటీకా

మనసః సుషుప్తస్య సమాహితస్య చ ప్రచారభేదోఽస్తీత్యుక్తం తత్ర హేతుమాహ—లీయతే హీతి। సమాహితస్య మనసో ద్వైతవర్జితస్య స్వరూపం కథయతి—తదేవేతి। పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ—ప్రచారేతి। మనసః సుషుప్తస్య సమాహితస్య చేతి వక్తవ్యమ్। యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యుత్తరేణ సమ్బన్ధః। అవిద్యా- దీత్యాదిశబ్దేనాస్మితారాగాదయో గృహ్యన్తే। సుషుప్తే మనసో వాసనాభిః సహ లయప్రకారం కథయతి—తమోరూపమితి। ఆపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః। జాడ్యం రూపమవస్థాన్తరేఽపి తుల్యమిత్యతో విశినష్టి—అవిశేషేత్యాదినా। ఏవమాద్యం పాదం వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే—తదితి। పూర్వవిభాగవిభజనేన ఫలితమాహ—తస్మాదితి। తదేవ నిర్భయం బ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ—యదేతి। సమాహితం మనో గ్రాహ్యం గ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతం యన్మలద్వయం తేన వర్జితం యదా తదేతి సమ్బన్ధః। మనసో బ్రహ్మత్వే నిర్భయత్వం తస్య ఫలితమిత్యాహ—ఇత్యత ఇతి। తత్ర హేతుమతః శబ్దేన సూచితమాహ—ద్వైతేతి। యదుపశాన్తం బ్రహ్మభయమిత్యుక్తం తస్యాభయత్వే ప్రమాణం సూచయతి—యద్విద్వానితి। నను యథోక్తం బ్రహ్మ ప్రకాశతే న వా ప్రకాశతే। ప్రకాశతే చేదుపాయాపేక్షాయామద్వైతవ్యాఘాతః। న చేత్ప్రకాశతే పురుషార్థత్వాసిద్ధిరితి తత్రాఽఽహ—తదేవేతి। తస్య బ్రహ్మత్వసిద్ధయే పరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి—సమన్తత ఇతి॥౩౫॥

ప్రకృతమేవ బ్రహ్మ ప్రకారాన్తరేణ నిరూపయతి—అజమిత్యాదినా। న చ తస్మిన్నిరుపాధికే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే కర్తవ్యశేషః సమ్భవతీత్యాహ—నేతి। అజత్వముపపాదయతి—జన్మేతి। కిం తజ్జన్మనిమిత్తం యదభావాదజత్వముపపాద్యతే తదాహ—అవిద్యేతి। కుతస్తర్హి తన్నివృత్త్యాఽజత్వసిద్ధిస్తత్రాఽఽహ—సా చేతి। నిమిత్తనివృత్త్యాఽజత్వసిద్ధేర్యుక్తమనిద్రత్వం నిద్రాశబ్దేనావిద్యాభిలాపాదిత్యాహ—అత ఏవేతి। విశేషణాన్తరం సాధయతి—అవిద్యాలక్షణేతి। ఉత్తరవిశేషణద్వయం వివృణోతి—అప్రబోధేతి। బ్రహ్మణో నామరూపవత్త్వాభావే ప్రమాణమాహ—యత ఇతి। విశేషణాన్తరమాహ—కిం చేతి। సదా భారూపత్వే హేతుమాహ—అగ్రహణేతి। జీవే హ్యుపాధిస్థేఽహం రూపగ్రహణానుదయే తిరోభావః। కర్తాఽహమిత్యన్యథా గ్రహణోదయే

---

౧. సుషుప్తస్య మనఃప్రచారోఽన్య ఇత్యుక్తమ్। సుషుప్తే అవిద్యాయాం మనసో లయః। సమాధౌ తు లయ ఏవ నాస్తి మనసః। అపి తు నిరోధ ఏవ। మనస్తదా నిర్భయం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే। కేవలం జ్ఞానాలోక ఏవ తదా ప్రకాశతే।

సర్వాభిలాపవిగతః సర్వచిన్తాసముత్థితః।

సుప్రశాన్తః సకృజ్జ్యోతిః సమాధిరచలోఽభయః॥౩౭॥

సదాఽప్రభాతత్వే కారణం తదభావాన్నిత్యచైతన్యభారూపత్వాచ్చ యుక్తం సకృద్విభాతమితి। అత ఏవ సర్వం చ తజ్జ్ఞస్వరూపం చేతి 'సర్వజ్ఞమ్। నేహ బ్రహ్మణ్యేవంవిధ ఉపచరణముపచారః కర్తవ్యః యథాఽన్యేషామాత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుపచారః। నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావత్వా-ద్బ్రహ్మణః కథఞ్చన న కథఞ్చిదపి కర్తవ్యసమ్భవోఽవిద్యానాశ ఇత్యర్థః॥౩౬ ॥

అనామకత్వాద్యుక్తార్థసిద్ధయే హేతుమాహ—అభిలప్యతేఽనేనేత్యభిలాపో వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య తస్మాద్విగతః। వాగత్రోపలక్షణార్థీ సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్। తథా సర్వచిన్తాసముత్థితః। చిన్త్యతేఽనయేతి చిన్తా బుద్ధిస్తస్యాః సముత్థితోఽన్తఃకరణవర్జిత ఇత్యర్థః। "అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రః" ఇతి శ్రుతేః। “అక్షరాత్పరతః పరః "।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఉదయాస్తమయకల్పనయా తథా బ్రహ్మస్వభావపర్యాలోచనయా గ్రహణాగ్రహణే న స్తః, కిన్తూపాధిస్థతాకల్పనయేత్యర్థః। ఇతశ్చ సదా విభాతం నిరుపాధికం బ్రహ్మేత్యాహ— తమశ్చేతి। ఏవం విదుషో నిరుద్ధస్య మనసః పరబ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్త్వా యే విదుషోఽపి సమాధ్యాది కర్తవ్యమాహుః తాన్వ్యావర్తయతి—నేహ బ్రహ్మణీత్యాదినా। యావదవిద్యా హి సమాధ్యాది కర్తవ్యం నావిద్యానాశే వ్యతిరిక్తస్య మనసోఽభావాత్ యతో వ్యావర్తనీయం తస్యాప్యభావాదవిద్యాలేశాత్ విలసదపి మనః ఆత్మప్రకాశరూపేణైవ వ్యవతిష్ఠతే। ఉక్తం హి—

యత్ర యత్ర గతా దృష్టిః యత్ర యత్ర గతం మనః।

తత్ర తత్ర శివం శాన్తం పశ్యన్తే వేదపారగాః॥

కాయాభిమానే గలితే విజ్ఞాతే పరమాత్మని।

యత్ర యత్ర మనో యాతి తత్ర తత్ర సమాధయః॥ఇతి॥౩౮॥

విద్వానేవ బ్రహ్మేతి పుంల్లిఙ్గత్వేన నిర్దేశః నాస్తి లిఙ్గం బ్రహ్మణీతి వాఽనియమేన ప్రయుజ్క్తే సమ్యగాధీయతే నిక్షిప్యతే విద్యయాఽస్మిన్ బ్రహ్మణి జీవ ఇతి వా సమాధిర్బ్రహ్మేత్యర్థః॥౩౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

చాఽఽవిర్భావో భవతి తదభావాద్భాస్వరూపమేవ సదా బ్రహ్మేత్యర్థః। శ్రుత్యాచార్యోపదేశాత్పూర్వం బ్రహ్మణ్యగ్రహణం తదుపదేశాదూర్ధ్వం తద్గ్రహణమితి ప్రసిద్ధే బ్రహ్మణ్యపి గ్రహణాగ్రహణే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ—గ్రహణేతి। యథా సవిత్రపేక్షయా రాత్ర్యహనీ న స్తః కిన్తుదయాస్తమయకల్పనయా కల్ప్యేతే తథా బ్రహ్మస్వభావాలోచనయా గ్రహణాగ్రహణే న విద్యతే కి తూపాధిద్వారా కల్ప్యేతే। తేన బ్రహ్మణః సదా భారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః। ఇతశ్చ నిరుపాధికం బ్రహ్మ సదావిభాతమేషితవ్యమిత్యాహ— తమశ్చేతి। అప్రభాతత్వ ఇతి చ్ఛేదః। తదభావో బ్రహ్మదృష్ట్యా తమః సమ్బన్ధాభావః। ఉక్తమేవ హేతుకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి—అత ఏవేతి। విదుషో నిరుద్ధమనసో బ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్తమ్। యే తు విదుషోఽపి సమాధ్యాది కర్తవ్యమాచక్షతే తాన్ప్రత్యాహ—నేహేతి। ఏవంవిధత్వం నిరుపాధికత్వముపచారః సమాధ్యాదిః। నిరుపాధికం బ్రహ్మణి విదుషో న కర్తవ్యశేషోఽస్తీత్యేతమర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి — యథేత్యాదినా। అన్యేషామనాత్మవిదామితి యావత్। అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారో

విద్యాదశాయాం చావిద్యాయా అసత్త్వాన్న కోఽపి వ్యవహారః। బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః॥3౬॥

విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యఙ్గకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పుంల్లిఙ్గత్వేన నిర్దిశతి—సర్వేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—అనామేతి। అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే తర్హి సర్వకరణవర్జితత్వస్యాత్రైవ సిద్ధత్వాదు తరవిశేషణ మనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సర్వబాహ్యేతి। బాహ్యకరణసమ్బన్ధరాహిత్యవదన్తఃకరణసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి—తథేతి। ఉభయవిధకరణసమ్బన్ధవైధుర్యేణాఽఽత్మనః శుద్ధత్వే ప్రమాణమాహ—అప్రాణ ఇతి। కారణసమ్బన్ధరాహిత్యమాహ—అక్షరాదితి। తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యమ్।

---

౧. అత్ర సర్వజ్ఞమిత్యస్య సర్వం వస్తువిషయకజ్ఞానవత్ నార్థః। విదుషో విద్యయాఽవిద్యాతత్కార్యయోనిరస్తత్వాత్ ద్వైతా-భావాత్। అతః సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేత్యేవార్థః। సర్వో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సర్వస్యాభావాత్। జ్ఞః జ్ఞానస్వరూప ఇత్యర్థః।

౨. సమాధానాది —మాధికర్తవ్యతా నాస్త్యస్మాకం సర్వదా భారూపబ్రహ్మప్రతిపత్తేః।

3. అవిద్యానాశే—నాశాయ కర్తవ్యం నాస్తి అవిద్యాయా నష్టత్వాదిత్యర్థః। అథవా అవిద్యాయా నష్టత్వాద్ వ్యవహారే కిమపి కర్తవ్యం నాస్తీత్యర్థః।

గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చిన్తా యత్ర న విద్యతే।

ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞానమజాతి సమతాం గతమ్॥3౮॥

అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శః సర్వయోగిభిః।
యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాదభయే భయదర్శినః॥౩౯॥

యస్మాత్సర్వవిశేషవర్జితోఽతః సుప్రశాన్తః। సకృజ్జ్యోతిః సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ। సమాధిః సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్। సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః। అచలోఽవిక్రియః। అత ఏవాభయో విక్రియాభావాత్॥౩౭॥

యస్మాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోఽభయ ఇత్యుక్తమతో—న తత్ర తస్మిన్బ్రహ్మణి గ్రహో గ్రహణముపాదానం, నోత్సర్జనం హానం వా విద్యతే। యత్ర హి విక్రియా తద్విషయత్వం వా తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం న తద్వయమిహ బ్రహ్మణి సమ్భవతి। వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయవత్వాచ్చ। అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః। చిన్తా యత్ర న విద్యతే। సర్వప్రకారైవ చిన్తా న సమ్భవతి యత్రామనస్త్వాత్కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః। యదైవాఽఽత్మసత్యానుబోధో జాతస్తదైవాఽఽత్మసంస్థం విషయాభావాదగ్న్యుష్ణవదాత్మన్యేవ స్థితం జ్ఞానమ్। అజాతి జాతివర్జితమ్। సమతాం గతం పరం సామ్యమాపన్నం భవతి। యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతమతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమితీదం తదుపపత్తితః శాస్త్రతచోక్తముపసంహియతే। అజాతి సమతాం గతమిత్యేతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్కార్పణ్యవిషయమన్యత్। “యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణః ఇతి శ్రుతేః। ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః॥౩౮॥

యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వమ్। అస్పర్శయోగో నామాయం సర్వసమ్బన్ధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ వై

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇదానీం విద్వద్దృష్ట్యా విధిప్రతిషేధనిమిత్తే లౌకికే చ హానోపాదానే అపి న సమ్భవత ఇత్యాహ— గ్రహో న తత్రేత్యాదినా॥౩౮॥

యది పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకమిదమద్వైతదర్శనం కిమితి సర్వైర్నాఽఽద్రియత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అస్పర్శయోగ

ఆనన్దగిరిటీకా

ఉక్తం హేతుకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి—యస్మాదితి। అస్మిన్పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి। సమాధిః పరమాత్మా। సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయా తస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యమ్। అత ఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి—విక్రియేతి॥౩౭॥

ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ—గ్రహో నేతి। మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరవకాశో నాస్తీత్యాహ—చిన్తేతి। యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ—ఆత్మేతి। ప్రకరణాదీ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి—అజాతీతి। కిమితి లౌకికౌ వైదికౌ వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి న భవతస్తత్రాఽఽహ—యస్మాదితి। ఉక్తమేవార్థముపపాదయతి—యత్ర హీతి। బ్రహ్మణి విక్రియాభావే హేతుమాహ—వికారేతి। తస్య విక్రియావిషయత్వాభావేఽపి హేతుం కథయతి—నిరవయవత్వాచ్చేతి। విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ— అత ఇతి। ద్వితీయం పాదమవతార్యం వ్యాచష్టే—చిన్తేత్యాదినా। తృతీయం పాదం విభజతే—యదైవేతి। చతుర్థపాదం వ్యాకరోతి—అజాతీతి। నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమర్థం పునరిహోచ్యతే తత్రాఽఽహ—యదాదావితి। నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్తం న త్వకార్పణ్యం తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాన్తస్యాత్రోపసంహారః సమ్భవతీత్యాశఙ్కయ తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకా పంణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ—తస్మాదితి। తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి—యో వా ఇతి। తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వే ఫలితమాహ—ప్రాప్యేతి॥౩౮॥

పరమార్థం బ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకం చేదద్వైతదర్శనం కిమితి తర్హి సర్వైరేవ నాఽఽద్రియతే తత్రాఽఽహ — అస్పర్శేతి। పరమార్థతత్త్వం కర్మనిష్ఠానాం బహిర్ముఖాణాం దుర్దర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ—యోగిన ఇతి। యదుక్తం తత్త్వజ్ఞానం స్వరూపావస్థానఫలకమితి తదఙ్గీకరోతి—యద్యపీతి। పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మేదం ప్రత్యగ్భూతమ్। ఇత్థం ప్రాగుక్తపరిపాట్యా కూటస్థసచ్చిదా-

---

१. అస్పర్శయోగః స్పర్శః సమ్బన్ధః తద్రహితో యోగః బ్రహ్మణి ఏకీభావ "అసఙ్గో హ్యయం పురుష" ఇత్యుక్తేః బ్రహ్మభావ ప్రాప్తస్య సర్వసమ్బన్ధాభావసిద్ధిః। సర్వయోగిభిః ద్వైతదర్శియోగిభిః। భయనిమిత్తం ద్వితీయవస్తు। తత్త్వజ్ఞానే సతి తదభావాత్ అయం జ్ఞానయోగో భయవర్జితః। ద్వైతదర్శినస్తు అహఙ్కారస్యాపి నాశాత్ ఆత్మనాశం మన్యన్తే।

౨. కృపణః పణక్రీతదాసాదిసదృశః సర్వదా ఇదం కర్తవ్యం యజమానాయేదం కర్తవ్యమాత్మనే ఇతి విచారపరో దుఃఖీ।

మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వయోగినామ్।

దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయా శాన్తిరేవ చ॥౪౦॥

స్మర్యతే ప్రసిద్ధముపనిషత్సు। దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః సర్వైర్యోగిభిః, వేదాన్తవిహితవిజ్ఞాన- రహితైః సర్వయోగిభిరాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః। యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వభయవర్జితాదప్యాత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి అభయేఽస్మిన్భయదర్శినో భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలా అవివేకిన ఇత్యర్థః॥౩౯॥

యేషాం పునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ రజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవ మన ఇన్ద్రియాది చ న పరమార్థతో విద్యతే తేషాం బ్రహ్మస్వరూపాణామభయం మోక్షాఖ్యా చాక్షయా శాన్తిః స్వభావత ఏవ సిద్ధా నాన్యాయత్తా నోపచారః కథఞ్చనేత్యవోచామ। యే త్వతోఽన్యే యోగినో మార్గగా హీనమధ్యమదృష్టయో మనోఽన్యదాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసమ్బన్ధి పశ్యన్తి తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వేషాం యోగినామ్। కించ దుఃఖక్షయోఽపి న హ్యాత్మసమ్బన్ధిని మనసి ప్రచలితే దుఃఖక్షయోఽస్త్యవివేకినామ్। కిం

చాఽఽత్మప్రబోధోఽపి మనోనిగ్రహాయత్త ఏవ। తథాఽక్షయాఽపి మోక్షాఖ్యా శాన్తిస్తేషాం మనోనిగ్రహాయత్తైవ॥౪౦॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇతి। యద్యపీదమిత్థం పరమాత్మతత్త్వం స్వరూపావస్థానం ఫలం ప్రాప్యతే అద్వైతబోధాత్ తథాపి మూఢా న భజన్త ఇతి శేషః। హేతుభితం విశేషణం వర్ణాశ్రమాదిధర్మేణ పాపాదిమలేన చ స్పర్శో న భవత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః, స ఏవ యోగో జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోజనాత్। అతో యే ధర్మాధర్మయోరభినివిష్టా యే చ భోగం కామయమానాః బ్రహ్మభావం స్త్ర్యాదిభోగరహితం నేచ్ఛన్తి తే నాదరన్త్యద్వైత బోధమిత్యర్థః। ఉపనిషత్సు "న కర్మణా లిప్యతే పాపకేనే' 'త్యాదిషు ఆత్మసత్యానుబోధే య ఆయాసః శ్రవణమననాదిలక్షణ స్తేన లభ్యత ఇత్యర్థః। యోగినః కర్మిణః శ్రోత్రియాః బ్రాహ్మణ్యాద్యస్మాకం యాస్యతీతి మన్వానా అలేపకవాదాత్ త్రస్యన్తీత్యర్థః॥౩౯॥

ఏవం తావదుత్తమబుద్ధీనామద్వైతాత్మదర్శనఫలం మనోనిరోధమభిధాయ మన్దదృష్టీనాం మనోనిరోధాయత్తమాత్మదర్శనమాహ—మనసో నిగ్రహాయత్తమిత్యాదినా॥౪౦॥

ఆనన్దగిరిటీకా

నన్దాత్మకం యద్యపి తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాప్యతే తథాఽపి మూఢాస్తన్నిష్ఠా న భవన్తీతి శేషః। యస్య తత్త్వానుభవస్య స్వరూపావస్థానం ఫలముక్తం తమిదానీం విశినష్టి—అస్పర్శేతి। తత్ర వర్ణాశ్రమాదిధర్మేణ పాపాదిమలేన చ స్పర్శో న భవత్యస్మాదిత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః। స ఏవ యోగో జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోజనాదిత్యాహ—సర్వేతి। నామేతినిపాతస్య పర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ—నామేత్యాదినా। ఉపనిషత్సు న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనే "త్యాద్యాసు। దుఃఖం శ్రవణమననాదిలక్షణమ్। యోగిశబ్దస్య జ్ఞానివిషయత్వం వ్యావర్తయతి—వేదాన్తేతి। కైస్తర్హి యథోక్తస్యానుభవస్య లభ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఆత్మేతి। ఉత్తరార్ధ విభజతే—యోగిన ఇతి। కర్మిణో హి శ్రోత్రియా బ్రాహ్మణ్యాద్యస్మాకం నక్ష్యతీతి మత్వా తత్త్వజ్ఞానాద్విభ్యతీత్యర్థః। అభయనిమిత్తమేవ తత్త్వజ్ఞానం మిథ్యాజ్ఞానవశాద్భయనిమిత్తం పశ్యన్తీత్యాహ—సర్వేతి। భయదర్శిత్వం విశదయతి—అభయేతి॥౩౯॥

ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శనమద్వైతదృష్టిఫలం చ మనోనిరోధముక్త్వా మన్దదృష్టీనాం మనోనిరోధాధీనమాత్మదర్శనముపన్యస్యతి—మనస ఇతి। అభయమిత్యశేషభయనివృత్తిసాధనమాత్మ-దర్శనముచ్యతే। సర్వయోగినాం సర్వేషాం యోగినాం కర్మానుష్ఠాననిష్ఠానాం బుద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః। మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తమనూద్య తత్ఫలం కైవల్యం కథయతి—దుఃఖేతి। శ్లోకస్య విషయం పరిశినష్టి—యేషామితి। అభయం భయరాహిత్యమసంత్రాసాత్మకమిత్యర్థః। ఉక్తలక్షణా శాన్తినిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిః స్వభావతో విద్యాస్వరూపసామర్థ్యాదిత్యర్థః। విదుషాం జీవన్ముక్తానాం ముక్తేః సిద్ధత్వాన్న సాధనాపేక్షేత్యాహ—నాన్యాయత్తేతి। తత్ర వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి—నేత్యాదినా। ఉత్తమేభ్యో జ్ఞానవద్భ్యోఽధికారిభ్యో వ్యతిరిక్తానధికారిణోఽవతారయతి—యేత్వితి। యోగినః సుకృతానుష్ఠాయినస్తదనుష్ఠానాదేవ సన్మార్గగామినస్తేషామపి తత్త్వజ్ఞానం కథఞ్చిదుపజాతం చేదలం మనోనిగ్రహేణేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తేషామితి। అభయం తదేవ తత్త్వజ్ఞానమ్। దుఃఖనివృత్తిరపి మనోనిగ్రహమపేక్ష్య భవతీత్యాహ—కిం చేతి। తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి—నహీతి। ఇతశ్చ మనో నిగ్రహీతవ్యమిత్యాహ—కిం చేతి। అభయమిత్యత్ర సూచితం స్పష్టం వివృణోతి—ఆత్మేతి। ఇతశ్చ మనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ—తథేతి। తేషాం సాధకానాం ముముక్షూణామితి యావత్॥౪౦॥

ఉత్సేక ఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైక బిన్దునా।
మనసో నిగ్రహస్తద్వద్భవేద పరిఖేదతః॥౪౧॥

ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః।
సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా॥౪౨॥

దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్।
అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి॥౪౩॥

మనోనిగ్రహోఽపి తేషాముదధేః కుశాగ్రేణైకబిన్దునోత్సేచనేన శోషణవ్యవసాయవద్వ్యవసాయవతామనవసన్నాన్తఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతో భవతీత్యర్థః॥౪౧॥

కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవ మనోనిగ్రహ ఉపాయః? నేత్యుచ్యతే। అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్సన్వక్ష్యమాణేనోపాయేన కామభోగవిషయేషు విక్షిప్తం మనో నిగృహ్ణీయాన్నిరున్ధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః। కిం చ లీయతేఽస్మిన్నితి సుషుప్తో లయస్తస్మిల్లయే చ సుప్రసన్నమాయాసర్వాజితమపీత్యేతన్నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే। సుప్రసన్నం చేత్కస్మాన్నిగృహ్యత ఇతి। ఉచ్యతే। యస్మాద్యథా కామోఽనర్థహేతుస్తథా లయోఽపి। అతః కామవిషయస్య మనసో నిగ్రహవల్లయాదపి నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః॥౪౨॥

కః స ఉపాయ ఇతి। ఉచ్యతే। సర్వం ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితం దుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్య కామభోగాత్కామనిమిత్తో భోగ ఇచ్ఛావిషయస్తస్మాద్విప్రసృతం మనో నివర్తయేద్వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః। అజం బ్రహ్మ సర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతోఽనుస్మృత్య తద్విపరీతం ద్వైతజాతం నైవ తు పశ్యతి। అభావాత్॥౪౩॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అక్ష్ణో నిమీలనేఽన్ధకారం పశ్యామః ఉన్మీలనే ఘటాదీని న కదాచిత్ బ్రహ్మేతి మత్వా యది ఉద్విజన్తే తదా మనోనిరోధోఽపి తేషాం న సమ్భవతి। అనుద్విగ్నచిత్తానాన్తు జన్మసహస్రః సమ్భావ్యత ఇత్యాహ—అపరిఖేదత ఇతి॥౪౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

కథం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాసూనాం మనోనిగ్రహః సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఉత్సేక ఇతి। దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతశ్లోకనివిష్టాక్షరాణి వ్యాచష్టే—మనోనిగ్రహోఽపీతి। తేషాం వ్యవసాయవతాముద్యోగభాగినామనుద్వేగవతామితి సమ్బన్ధః। చక్షుషో నిమీలనే తమో దృశ్యతే తస్య చోన్మీలనే ఘటాద్యేవోపలభ్యతే న కదాచిదపి

బ్రహ్మైత్యుగపరివర్జనాత్ప్రాగుదీరితానాం మనోనిగ్రహః సమ్భవతి తదాహ—అపరిఖేదత ఇతి ॥౪౧॥

సమాధి కుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకా లయవిక్షేపసుఖరాగాస్తేభ్యో మనసో వక్ష్యమాణోపాయేన నిగ్రహ కుర్యాత్। అన్యథా సమాధిసాఫల్యానుపపత్తేరిత్యాహ—ఉపాయేనేతి। ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవ మనోనిగ్రహపరిగ్రహే శ్రవణాది విధ్యానర్థక్యమితి మన్వానః శఙ్కతే—కిమితి। పూర్వోక్తోపాయవతః శ్రవణాద్యనుతిష్ఠతో మనోనిగ్రద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ—నేత్యుచ్యత ఇతి। తృతీయపాదం వ్యాచష్టే—కిం చేతి। లీయతే స్థానద్వయమితి శేషః। చతుర్థపాదమాకాఙ్క్షా ద్వారా వివృణోతి—సుప్రసన్నమిత్యాదినా ॥౪౨॥

ఉపాయేన నిగృహీయాదిత్యుక్తమ్। తమేవోపాయం వైరాగ్యరూపముపదిశతి—దుఃఖమితి। జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి—అజమితి। అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి— కః స ఇతి। తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి—ఉచ్యత ఇత్యాదినా। వైరాగ్యభావనా తత్ర తత్ర ద్వైతవిషయే దోషానుసన్ధానేన వైతృష్ణ్యభావనా। తథా కామభోగాన్మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః। ద్వితీయార్ధం జ్ఞానాభ్యాసవిషయం వ్యాకరోతి—అజమిత్యాదినా ॥౪౩॥

---

౧. ఉత్సేక ఇతి—అత్ర జీవన్ముక్తివివేకే శ్రీవిద్యారణ్యస్వామిపాదాః సమ్ప్రదాయ సిద్ధామాఖ్యాయికాం వదన్తి। తథాహి—కస్యచిత్ పక్షిణోఽణ్డాని తీరస్థాని ఉదధిః ఉత్సేకేనాపజహార। తం చ సముద్రం శోషయిష్యామీతి ప్రవృత్తః స పక్షీ స్వముఖాగ్రేణైకైకం జలబిన్దు బహిః ప్రక్షిపతిస్మ। తదా బహుభిః బన్ధువర్గైర్వార్యమాణోఽప్యనుపరతః ప్రత్యుత తానపి సహకారిణో వ ే। తాంశ్చ పతనోత్పతనాభ్యాం బహుధా క్లిశ్యతస్సర్వానవలోక్య కృపాలుర్నారదో గరుడం సమీపే ప్రేషయామాస। తతో గరుడపక్షవాతేన శుష్యన్ సముద్రో భీతః తాన్యణ్డాన్యానీయ పక్షిణే దదౌ। ఏవమఖేదేన మనోనిరోధే పరమధర్మే ప్రవర్తమానం యోగినమీశ్వరోఽనుగృహ్ణాతీతి।

లయే సమ్బోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః।
సకషాయం విజానీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్॥౪౪॥

నాఽఽస్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిఃసఙ్గః ప్రజ్ఞయా భవేత్।
నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః॥౪౫॥

ఏవమనేన జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేన లయే సుషుప్తే లీనం సమ్బోధయేన్మనః। ఆత్మవివేకదర్శనేన యోజయేత్। చిత్తం మన ఇత్యనర్థాన్తరమ్। విక్షిప్తం చ కామభోగేషు శమయేత్పునః। ఏవం పునః పునరభ్యస్యతో లయాత్సమ్బోధితం విషయేభ్యశ్చ వ్యావర్తితం నాపి సామ్యమాపన్నమన్తరాలావస్థం సకషాయం రాగబీజసంయుక్తం మన ఇతి విజానీయాత్। తతోఽపి యత్నతః సామ్యమాపాదయేత్। యదా తు సమప్రాప్తం భవతి। సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః। తతస్తన్న విచాలయేద్విషయాభిముఖం న కుర్యాదిత్యర్థః॥౪౪॥

సమాధిత్సతో యోగినో యత్సుఖం జాయతే తన్నాఽఽస్వాదయేత్। తత్ర న రజ్యేతేత్యర్థః। కథం తర్హి? నిఃసఙ్గో నిస్పృహః ప్రజ్ఞయా వివేకబుద్ధ్యా యదుపలభ్యతే సుఖం తదవిద్యాపరికల్పితం మృషైవేతి విభావయేత్। తతోఽపి సుఖరాగా నిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః। యదా పునః సుఖరాగాన్నివృత్తం నిశ్చలస్వభావం సన్నిశ్చరద్వహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతి చిత్తం తతస్తతో నియమ్యోక్తోపాయేనాఽఽత్మన్యేవైకో కుర్యాత్ప్రయత్నతః। చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాఽఽపాదయేదిత్యర్థః॥౪౫॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమాధిం కుర్వతో బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య ప్రతిబన్ధకా లయవిక్షేపకషాయసుఖరాగాః। తత్ర లయో నిద్రా, విక్షేపో మనోరథః, కషాయశ్చిత్తస్య తాటస్థ్యం, అన్తరాలావసాదనిరాసాయ సుఖాభిలాషః ఆలస్యం తేషామజం పూర్ణం బ్రహ్మైవాస్మీతి

ఆనన్దగిరిటీకా

జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం లయాద్విక్షేపాచ్చ వ్యావర్తితం మనో రాగప్రతిబద్ధం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాస ప్రసూతసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధినాఽసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తేన [యోజయితుం। తతోఽపి ప్రతిబన్ధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ—లయ ఇతి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి—ఏవమిత్యాదినా। జ్ఞానాభ్యాసశ్రవణాద్యావృత్తిర్విషయేషు క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనేన వైతృష్ణ్యం వైరాగ్యం, లయో నిద్రా। సమ్ప్రబోధనమేవాభినయతి—ఆత్మేతి। మనసి ప్రకృతే కిమితి చిత్తముచ్యతే తత్రాఽహ—చిత్తమితి। విక్షిప్తం విప్రసృతం శమయేద్వ్యావర్తయేదితి యావత్। పునరిత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ—ఏవమితి। ఉభయతో వ్యావర్తితం మనస్తర్హి నిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాం గతమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—నాపీతి। అన్తరాలావస్థమనసః స్వరూపం తృతీయపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతిసకషాయమితి। రాగస్య బీజత్వం పరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతి ప్రతిపత్తవ్యమ్। యథోక్తం మనో జ్ఞాత్వా కిం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ—తతోఽపీతి। అన్తరాలావస్థా పఞ్చమ్యా పరామృశ్యతే। లయావస్థాది దృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః। యత్నతః సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధేరితి యావత్। సామ్యమసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః। చతుర్థపాదస్యార్థమాహ—యదా త్వితి। సమాధిద్వయద్వారేణ సమం నిర్విశేషం పరిపూర్ణం బ్రహ్మరూపం ప్రాప్య మనస్తన్మాత్రతయా సమాప్తం చేదప్రాప్తప్రతిషేధః స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సమప్రాప్తీతి। తతో నిర్విశేషవస్తుప్రాత్యాభిముఖ్యాదనన్తరమిత్యర్థః। కిం తన్మనసశ్చాలనం యత్ప్రతిషిధ్యతే తత్రాహ—విషయేతి॥౪౪॥

సమాధిత్సాయాం యత్సుఖముత్పద్యతే తద్విషయాభిలాషాదపి మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యాహ—నాఽఽస్వాదయేదితి। తత్రేతి సమాధ్యవస్థోచ్యతే। కిం తు తస్యామవస్థాయాం సుఖం యదుపలభ్యతే తదజ్ఞానవిజృమ్భితం మిథ్యైవేతి ప్రజ్ఞయా వివేకజ్ఞానేన నిస్పృహః సన్భావయేదిత్యాహ—నిస్సఙ్గ ఇతి। కి చ యచ్చిత్తం ప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేన నిశ్చలం ప్రత్యగాత్మప్రవణం ప్రసాధితం తద్యది స్వభావానుసారేణ బహిర్నిర్గన్తుమిచ్ఛేత్తదా సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధేరసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తాత్ప్రయత్నాత్తదాత్మన్యేవేకీకృత్య తన్మాత్రమాపాద్య పరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మకః స్వయం తిష్ఠేదిత్యాహ—నిశ్చరదితి। ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి—సమాధిత్సత ఇతి। తస్య సమాధ్యవస్థాయామితి శేషః।

ద్వితీయపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి—కథమిత్యాదినా। నిఃస్పృహో యథోక్తే సుఖేఽనురాగరహితః సన్నిత్యర్థః। వివేకరూపా బుద్ధిరాగన్తుకస్య రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా తయా భావయేదితి సమ్బన్ధః। భావనాప్రకారమభినయతి—యదిత్యాదినా। ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థం నిగమయతి-తతోఽపీతి। ఉత్తరార్ధం విభజతే—యదేత్యాదినా। పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మన్యేవ నిశ్చల స్వభావం సచ్చిత్తం యథోక్తం సుఖరాగనిమిత్తం తదుపాయ రాగనిమిత్తం వా నిశ్చరద్భవతీతి సమ్బన్ధః। తచ్చ చిత్తం బాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన జ్ఞానాభ్యాసాదినా వ్యావయ్యాఽఽత్మన్యేవ పరస్మిన్బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః సమ్ప్రజ్ఞాత సమాధివశాదేకీకుర్యాత్। అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధియుక్తం పరిపూర్ణ బ్రహ్మైవాఽఽపాదయేదిత్యర్థః। తదేవ స్పష్టయతి—చిత్స్వరూపేతి॥౪౫॥

యదా న లీయతే చిత్తం న చ విక్షిప్యతే పునః।

అనిఙ్గనమనాభాసం నిష్పన్నం బ్రహ్మ తత్తదా॥౪౬॥

స్వస్థం శాన్తం సనిర్వాణమకథ్యం సుఖముత్తమమ్।

అజమజేన జ్ఞేయేన సర్వజ్ఞం పరిచక్షతే॥౪౭॥

న కశ్చిజ్జాయతే జీవః సమ్భవోఽస్య న విద్యతే।

ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కిఞ్చిన్న జాయతే॥౪౮॥

ఇతి గౌడపాదీయకారికాయామద్వైతాఖ్యం తృతీయం ప్రకరణమ్

యథోక్తోపాయేన నిగృహీతం చిత్తం యదా సుషుప్తే న లీయతే న చ పునర్విషయేషు విక్షిప్యతే, అనిఙ్గనమచలం నివాతప్రదీపకల్పమ్। అనాభాసం న కేనచిత్కల్పితేన విషయభావేనావభాసత ఇతి। యదైర్వలక్షణం చిత్తం తదా నిష్పన్నం బ్రహ్మ బ్రహ్మస్వరూపేణ నిష్పన్నం చిత్తం భవతీత్యర్థః॥౪౬॥

యథోక్తం పరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణం స్వస్థం స్వాత్మని స్థితమ్। శాన్తం సర్వానర్థోపశమరూపమ్। సనిర్వాణం నిర్వృత్తినిర్వాణం కైవల్యం సహ నిర్వాణేన వర్తతే। తచ్చాకథ్యం న శక్యతే కథయితుమ్। అత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాత్। సుఖముత్తమం నిరతిశయం హి తద్యోగిప్రత్యక్షమేవ। నా జాతమిత్యజం యథా విషయవిషయమ్। అజేనానుత్పన్నేన జ్ఞేయేనావ్యతిరిక్తం సత్త్వేన సర్వజ్ఞరూపేణ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ సుఖం పరిచక్షతే కథయన్తి బ్రహ్మవిదః॥౪౭॥

సర్వోఽప్యయం మనోనిగ్రహాదిర్మృల్లోహాదివత్సృష్టిరుపాసనా చోక్తా పరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన న పరమార్థ-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిరూపప్రత్యయప్రవాహకరణేన యత్ర యత్ర మనో ధావతి తత్ర తత్ర క్షయిష్ణుత్వాదిదోషానుసన్ధానేన చ క్రమేణ క్షయే కా బ్రహ్మ సమ్పన్నం చిత్తం భవతీతి తదాహ—యదా న లీయత ఇతి॥౪౨-౪౩-౪౪-౪౫-౪౬॥

యేన బ్రహ్మరూపేణాసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధౌ చిత్తం వ్యవతిష్ఠతే తద్విశినష్టి—స్వస్థమిత్యాదినా। ఆత్మసత్త్యానుబోధేన లక్ష్యతే ప్రాప్యత ఇతి తథోక్తమ్। యథేక్షుక్షీరాదిమాధుర్యం స్వప్రత్యక్షమేవ తథా
యోగినోఽసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధినిష్ఠస్యైవాత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాదకథ్యమిత్యర్థః॥౪౭॥

పూర్వగ్రన్థేషూక్తానాం మనోనిరోధాదీనాముపాయానాం వ్యావహారికమేవ సత్యత్వం మన్దాధికారివిషయత్వాత్। అతో నోపాయసత్యత్వేనాద్వైతవిరోధః పరమార్థసత్యం త్వజం సర్వమితి దర్శనస్యైవోత్తమాధికారివిషయస్య తత్త్వావేదనం ప్రామాణ్యమిత్యాహ—న కశ్చిదితి॥౪౮॥

ఇతి శ్రీమదనుభూతిస్వరూపాచార్యవిరచితే గౌడపాదీయటిప్పణేఽద్వైతాఖ్యం తృతీయం ప్రకరణమ్

ఆనన్దగిరిటీకా

కదా పునరిదం చిత్తం బ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే తత్రాఽఽహ—యదేతి। త్రివిధప్రతిబన్ధవిధురం విషయాకారరహితం యదా చిత్తమవతిష్ఠతే తదా బ్రహ్మ సమ్పన్నం భవతీత్యర్థః। అక్షరాణి వ్యాచ ష్టే—యథోక్తేనేత్యాదినా। ఉపాయో జ్ఞానాభ్యాసాదిః। నిగృహీతం విషయేభ్యో విముఖీకృతం న లీయతే న నిద్రాపారవశ్యేన కారణాత్మతాం గతమిత్యర్థః। అచలం రాగాదివాసనా—శూన్యమిత్యర్థః। అచలత్వే దృష్టాన్తః—నివాతేతి। కిం తు బ్రహ్మకారేణేత్యేవంలక్షణం చిత్తం యదా సమ్పద్యతే తదేతి యోజనా। నిష్పన్నం బ్రహ్మేత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి—బ్రహ్మస్వరూపేణేతి॥౪౬॥

అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాం యేన రూపేణ చిత్తమభినిష్పద్యతే తద్బ్రహ్మస్వరూపం విశినష్టి— స్వస్థమితి। జ్ఞేయేనావ్యతిరిక్తమితి శేషః। తత్ర విదుషాం సంమతిముదాహరతి—సర్వజ్ఞమితి। యథోక్తమిత్య సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః। తస్య పరమపురుషార్థం రూపతామాహ—సుఖమితి। వైషయికం సుఖం వ్యవచ్ఛేతుం పరమార్థేతి విశేషణమ్। కిం తత్ర జ్ఞానేనేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ఆత్మేతి। తస్య స్వమహిమ ప్రతిష్ఠత్వ మాహ—స్వాత్మనీతి। సర్వస్య త్రివిధస్యానర్థస్యోపశమేనోపలక్షితత్వాదపి పురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ—సర్వేతి। నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తినిరవశేషానర్థోచ్ఛిత్తిశ్చేత్యేవంలక్షణం మోక్ష మాచక్షతే। తత్కథమిదం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సనిర్వాణమితి। తస్య క్షీరగుడాదిమాధుర్యభేదస్యేవ స్వానుభవమాత్రాధిగమ్యత్వాదవాచ్యత్వమాహ—తచ్చేతి। యదుక్తం పరమార్థ- సుఖమితి తదిదానీముపపాదయతి—సుఖమితి। తర్హి సర్వేషామేవ తద్భూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ—యోగీతి। జ్ఞానస్యాజాతత్వే వైధర్మ్య దృష్టాన్తమాహ—యథేతి॥౪౭॥

ఉక్తానాముపాయానాం పరమార్థ సత్యత్వే సత్యద్వైతహానిః। అన్యథా తదప్రమితిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న కశ్చిదితి। తత్ర హేతుమాహ—సమ్భవోఽస్యేతి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తృ భూమికాం వ్యాకరోతి—సర్వోఽపీతి। వ్యావహారిక సత్యత్వ-

సత్యేతి। పరమార్థసత్యం తు న కశ్చిజ్జాయతే జీవః కర్తా భోక్తా చ నోత్పద్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ। అతః స్వభావతోఽజస్యాస్యైకస్యాఽఽత్మనః సమ్భవః కారణం న విద్యతే నాస్తి। యస్మాన్న విద్యతేఽస్య కారణం తస్మాన్న కశ్చిజ్జాయతే జీవ ఇత్యేతత్। పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాం సత్యానామేతదుత్తమం సత్యం యస్మిన్సత్యస్వరూపే బ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపి కించిన్న జాయత ఇతి॥౪౮॥

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ

గౌడపాదీయాగమశాస్త్రభాష్యేఽద్వైతాఖ్యం తృతీయప్రకరణమ్

ఆనన్దగిరిటీకా

మేవోపాయానాం న పరమార్థం సత్యత్వమిత్యఙ్గీకృత్య పారమార్థికసత్యస్య ప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తేత్యాహ— మృదితి। యదుక్తం మనోనిగ్రహాదీనాం పరమార్థత్వేఽద్వైత హానిరితి తత్రాఽఽహ—నేత్యాదినా। తేషామపరమార్థత్వే కథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపి న, వ్యావహారిక సత్యానామపి తత్త్వమితి హేతుత్వస్య ప్రతిబిమ్బవదుపపత్తేరితి భావః। ఉపాయానాం వ్యావహారిక సత్యత్వేనైవ పారమార్థికం సత్యత్వం కిం న స్యాదితి తత్రాఽఽహ—పరమార్థేతి। తదేవ స్పష్టయతి—కర్తేతి। స్వభావతోఽజత్వం హేతూకర్తవ్యమ్। తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ—అత ఇతి। హేత్వన్తరమేవ స్పష్టయతి—యస్మాదితి। ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే— పూర్వేష్వితి। పూర్వేషు గ్రన్థేష్వితి శేషః। ఇతిశబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి॥౪౮॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం అద్వైతాఖ్యం తృతీయప్రకరణమ్

---

౧. అయమత్ర సంగ్రహః—"ప్రపఞ్చోపశమం శాన్తం శివమద్వైతం చతుర్థం మన్యన్తే స ఆత్మా స విజ్ఞేయః" ఇతి మోక్షార్థినా విజ్ఞేయత్వేన శ్రుతినిర్దిష్టే చతుర్థే పాదే ప్రపఞ్చోపశమః ఇత్యేశం వైతథ్యప్రకరణేన ప్రసాధ్య "అద్వైతమిత్యుక్తాద్వైత-రూపత్వప్రదర్శనాయాచార్యై రద్వైతప్రకరణమారబ్ధమ్। 'ద్విధేతం ద్వీతమిత్యాహుస్తద్భావో ద్వైతముచ్యతే। తన్నిషేధేన చాద్వైతం ప్రత్యగ్వస్త్వభిధీయతే॥" ఇతి వార్తికకారోక్తరీత్యా ద్వైతాభావోపలక్షితం బ్రహ్మవాద్వైతపదార్థః। అత్ర న విద్యతే ద్వైతం యత్రేతి బహువ్రీహిసమాస ఆశ్రితః। న ద్వైతమద్వైతమితి విగ్రహే తు కేవలప్రపఞ్చాభావో లభ్యేత। స చ శూన్యవాదానుకూలః। అత ఏవ కోశే బుద్ధనామసు " అద్వయవాదీ "తి బుద్ధస్య నామాన్తరమనుక్రమ్యతే। తదిదమద్వైతం యుక్త్యా శ్రుత్యా చాత్ర సమర్థ్యతే।

యద్యపి ప్రపచమిథ్యాతం వైతథ్యప్రకరణేన వ్యవస్థాపితమేవ తథాప్యత్ర ద్వైతస్య కేవలం మానసత్వం స్వప్నదృష్టాన్తేన సమర్థ్యతే। అపి చ జీవనానాత్వం వ్యవహారసిద్ధం సుఖాదివైచిత్ర్యం చ విభిన్నజీవేషు కథముపపాదనీయమితి శఙ్కాఽత్ర ఆకాశఘటాకాశదృష్టాన్తేన సమ్యగుపపాద్యతే। కర్మోపాసనకాణ్డయోర్వేదస్థయోర్మన్దాధికారివిషయత్వేన సార్థక్యం చ నిర్ణీయతే। అద్వైతసాక్షాత్కారే మార్గద్వయం శ్రీమధుసూదనస్వామిభిః గీతావివరణే ప్రతిపాదితమ్। ఏకః విచారమార్గేణ ప్రపఞ్చాభావం బ్రహ్మణి జ్ఞాత్వా జీవస్య తత్ర యోజనమ్। అయమేవాస్పర్శయోగః। న విద్యతే వర్ణాశ్రమాదిధర్మస్పర్శః పాపాదిమలం చ యస్మిన్ అద్వైతాత్మజ్ఞానే సోఽస్పర్శః, స చ బ్రహ్మణా యోజనాత్ యోగః ఇతి నామ్నైవ స్ఫుటీకృతః। అపరశ్చ మార్గః బ్రహ్మణి నిర్విశేషే మనసః ఐకాగ్రయపరమ్పరయా మనసో నాశస్తేన బ్రహ్మాత్మనా సంస్థితిరూపా జీవన్ముక్తిః। మార్గద్వయమప్యత్ర విస్తరేణ ప్రత్యపాది శ్రీగౌడపాదాచార్యైః। ధ్యానయోగసాధనాని చ విశేషతః ప్రావణి। భారతీయదర్శనేష్వథవా జగత్యాం యాని యాని దర్శనాని భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేషు సన్తి పరికల్పయిష్యమాణాని వా తేభ్యస్సర్వేభ్యో విశిష్టతమమిదం వైదికదర్శన, "స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు ద్వైతినో నిశ్చితా దృఢం। పరస్పరం విరుధ్యన్తే తైరయం న విరుధ్యతే"। ఇతి కారికోక్తరీత్యా వేదాన్తదర్శనస్య స్వహస్తపాదాదిషు నరస్యేవ ద్వైతదర్శనేషు న పరకీయత్వబుద్ధిః। యేన దర్శనాన్తరావలమ్బిషు పరకీయత్వబుద్ధిస్తేషు ద్వేషశ్చ ప్రాదుర్భవేత్। అతః సర్వైరేవ ద్వైతవాదిభిః స్వస్వాభిమతోపాస్యదేవతాపార్థక్యే సత్యపి పరమపురుషార్థం సాధనత్వేనాద్వైత దర్శనానుసరణం శ్రేయసే భవేదితి దిక్। అత ఏవ "కృష్ణాత్పరం కిమపి తత్త్వమహం న జానే" ఇతి। "అద్వైతవీథీ పథికై రుపాస్యాః స్వారాజ్యసింహాసనబద్ధదీక్షాః। శఠేన కేనాపి వయం హఠేన దాసీకృతాగోపవధూవిటేన॥" ఇతి చ వదన్తః శ్రీమధుసూదనసరస్వత్యః, తథా "సర్వం సదాశివ సహస్వ మమాపరాధం, స్వామిన్ననన్యశరణః శరణం గతోఽస్మి" ఇతి వదన్తః శ్రీమదప్పయ్యదీక్షితాశ్చాద్వంత సామ్రాజ్యధురన్ధరాః అస్మిన్ భారతే వర్షే విరేజుః।

జ్ఞానేనాఽఽకాశకల్పేన ధర్మాన్యో గగనోపమాన్।

జ్ఞేయాభిన్నేన సంబుద్ధస్తం వన్దే ద్విపదాం వరమ్॥౧॥

ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాఽఽగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్య బాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ సిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్య "ఏతదుత్తమం సత్యమి" త్యుపసంహారః కృతః అన్తే। తస్యైతస్యాఽఽగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ తేషాం చాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం క్లేశానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనస్తుతయే। తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయాఽసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యాఽఽవీతన్యాయేనేత్యలాతశాన్తిరారభ్యతే। తత్రాద్వైతదర్శనసమ్ప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః। ఆచార్యపూజా హ్యభిప్రేతార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే। ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పమాకాశతుల్య-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యదాశ్రయాః ప్రసిద్ధ్యన్తి వివాదా వాదినామిహ।

అవిరుద్ధః స్వయంసిద్ధః సోఽహం సంవిత్స్వభావకః॥

గ్రన్థారమ్భేఽన్యార్థోఽప్యోఙ్కారోపదేశః స్వభావాన్మఙ్గలాయ భవతీతి నాన్యన్మఙ్గలమాచరితమ్। అన్తే చ పరం దేవం నమస్కరిష్యతి। సన్మఙ్గలాశ్చ గ్రన్థాః ప్రచారిణః ప్రాయేణేతి మధ్యేఽపి దేవతాచార్యనమస్కారేణ మఙ్గలమాచరతి జ్ఞానేనేతి॥౧॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ఆద్యన్తమధ్యమఙ్గలా గ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీత్యభిప్రేత్యాఽఽదావోఙ్కారోచ్చారణవదన్తే పరదేవతాప్రణామవన్మధ్యేఽపి పరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణమతి—జ్ఞానేనేతి। పూర్వోత్తరప్రకరణసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణత్రయే వృత్తమర్థం క్రమాదనుద్రవతి—ఓఙ్కారేతి। అద్వైత ఇత్యద్వైతోపలక్షితం తృతీయం ప్రకరణముచ్యతే। చతుర్థం ప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థాన్తరమనువదతి— తస్యేతి। ద్వైతినో భేదవాదినో వైనాశికవ్యతిరిక్తా గృహ్యన్తే। వైనాశికా నైరాత్మ్యవాదినః। రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనాతిరిక్తక్లేశోపాదానమ్। పక్షాన్తరాణాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనం కుత్రోపయుజ్యతే తత్రాఽఽహ—క్లేశేతి। పాతనికామేవం కృత్వా సమనన్తరప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే— తదిహేతి। తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితి సమ్బన్ధః। ఆవీతన్యాయో వ్యతిరేకన్యాయః। యథా యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యన్వయాదనిత్యత్వేఽవగతేఽపి యన్నానిత్యం న తత్కృతకమితి వ్యతిరేకోఽపి వ్యభిచారశఙ్కానిరాసిత్వేన వ్యాప్తినిశ్చయార్థమిష్యతే। తథా తర్కతః సమ్భావితస్యాఽఽగమేనావగతస్యాపి ప్రతిపక్షభూతవాదాన్తరాపాకరణప్రపఞ్చమన్తరేణ పాక్షికాసమ్యక్త్వశఙ్కా స్యాదద్వైతదర్శనస్యేతి తత్ప్రతిషేధేన తత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాత శాన్తిదృష్టాన్తోపలక్షితమారభ్యతే ప్రకరణమిత్యర్థః। విశేషేణ స్పష్టమితో వీతః స న భవతీత్యవీతః। అవీత ఏవాఽఽవీతః। తేన న్యాయేన వ్యతిరేకేణేతి యావత్। ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవం దర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—తత్రేతి। తత్ర చతుర్థప్రకరణం సప్తమ్యా పరామృశ్యతే। కిమిత్యద్వైతరూపేణాఽఽచార్యో నమస్క్రియతే తత్రాఽఽహ—ఆచార్యేతి।

---

౧. ఆవీత్తన్యాయః— సాంఖ్యతత్త్వకౌముద్యాముక్తం శ్రీవాచస్పతిమిశ్రైః అనుమానం ద్వివిధం వీతమవీతం చ, అన్వయముఖేన ప్రవర్తమానం విధాయకం వీతం వ్యతిరేకముఖేన ప్రవర్తమానం నిషేధకమవీతమ్। తత్రావీతం శేషవత్। శేషః పరిశేషః స ఏవ విషయః, యస్యానుమానజ్ఞానస్య తత్ శేషవత్। తదుక్తం భాష్యే ప్రసక్తప్రతినిషేధేఽన్యత్రాప్రసఙ్గాత్ శిష్యమాణే సమ్ప్రత్యయః శేషః। అయం చ వ్యతిరేకీ— యథా పటః తన్తుభ్యో న భిద్యతే గురుత్వాన్తరకార్యాదర్శనాత్ యత్ యస్మాద్భిన్నం తస్మాత్తస్య గురుత్వాన్తరం కార్యం గృహ్యతే న చాత్ర పటే గురుత్వాన్తరం గృహ్యతే తన్తుగురుత్వాత్ తస్మాత్తతో న భిన్న ఇతి। ప్రకృతే చ యద్యత్ దర్శనమన్యోన్యవిరుద్ధం తదసమ్యగ్దర్శనమ్। యత్ సమ్యగ్దర్శనం

తన్నాన్యదర్శనేన విరుధ్యతే, వేదాన్తదర్శనం చ నాన్యేన విరుధ్యతే। "పరస్పరం విరుధ్యన్తే త్రైరయం న విరుధ్యతే।" యథా దేహః స్వహస్తపాదాదిభిః ఇత్యుక్తం ప్రాక్।

అస్పర్శయోగో వై నామ సర్వసత్త్వసుఖో హితః।

అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చ దేశితస్తం నమామ్యహమ్॥౨॥

మేతత్। తేనాఽఽకాశకల్పేన జ్ఞానేన, కిమ్, ధర్మానాత్మనః, కింవిశిష్టాన్? గగనోపమాన్గగనముపమా యేషాం తే గగనోపమాస్తానాత్మనో ధర్మాన్। జ్ఞానస్యైవ పునర్విశేషణమ్— జ్ఞేయైర్ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చ జ్ఞానం తేన జ్ఞేయాభిన్నేన జ్ఞానేనాఽఽకాశకల్పేన జ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేన గగనోపమాన్ధర్మాన్య సమ్బుద్ధః సమ్బుద్ధవానిత్యయమేవేశ్వరోః యో నారాయణాఖ్యస్తం వన్దేఽభివాదయేద్విపదాం వరం ద్విపదోపలక్షితానాం పురుషాణాం వరం ప్రధానం పురుషోత్తమ మిత్యభిప్రాయః। ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేన జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వదర్శనమిహ ప్రకరణే ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతం భవతి॥ ౧॥

అధునాఽద్వైతదర్శనయోగస్య నమస్కారస్తత్స్తుతయే। స్పర్శనం స్పర్శః సమ్బన్ధో న విద్యతే యస్య యోగస్య కేనచిత్కదాచిదపి సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావ ఏవ వై నామేతి బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। స చ సర్వసత్త్వసుఖో భవతి। కశ్చిదత్యన్తసుఖసాధనవిశిష్టోఽపి దుఃఖరూపః, యథా తపః। అయం తు న తథా। కిం తర్హి సర్వసత్త్వానాం సుఖః। యథేహ భవతి కశ్చిద్విషయోపభోగః సుఖో న హితః। అయం తు సుఖో హితశ్చ। నిత్యమప్రచలితస్వభావత్వాత్। కిం చావివాదో విరుద్ధవదనం వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణ యస్మిన్న విద్యతే సోఽవివాదః। కస్మాత్? యతోఽవిరుద్ధశ్చ య ఈదృశో యోగో దేశిత ఉపదిష్టః శాస్త్రేణ తం నమామ్యహం ప్రణమామీత్యర్థః॥ ౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వృత్తానువాదపూర్వకం చతుర్థప్రకరణారమ్భం సమ్భావయతి— ఓఙ్కారేత్యాదినా। అవీతన్యాయేన= వ్యతిరేకన్యాయేన, యథా యత్కృతకం తదనిత్యమిత్యన్వయబలాదనిత్యత్వావగమేఽపి యదనిత్యం న భవతి తత్కృతకమపి న భవతీతి వ్యతిరేక ఇష్యతే తార్కికైః, వ్యభిచారశఙ్కానిరాసేన వ్యాప్తినిశ్చయాయ తథా తర్కతస్సమ్భావితస్యాగమేనావగతస్యాపి ప్రతిపక్షభూతవాదాన్తరాపాకరణం యావన్న ప్రపఞ్చ్యతే తావత్ పాక్షిక్యసమ్యక్త్వాశఙ్కాఽద్వయదర్శనస్య న వ్యావర్తత ఇతి తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాన్తిదృష్టాన్తోపలక్షితం ప్రకరణమారభ్యత ఇత్యర్థః। ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాత్ స్వప్రకాశం జ్ఞానమాకాశేనేషదసమాప్తమిత్యర్థః। సర్వసత్త్వానాం దేహేన్ద్రియలక్షణానాం నిరాయాససుఖహేతుత్వాత్ సుఖయతీతి సుఖకర్తరి కృత్ప్రత్యయోఽత ఏవ పుంల్లిఙ్గతా న నపుంసకలిఙ్గతాఽనుభవ సాధనస్య। దృష్టాహ్లాదహేతుః సుఖం పరోక్షాహ్లాదహేతుర్హితః శరీరపాతాదూర్ధ్వమపి పరమానన్దావ్యభిచారాదిత్యర్థః। ఉక్తం హి—

రాజవిద్యారాజగుహ్యం పవిత్రమిదముత్తమమ్। ప్రత్యక్షావగమం ధర్మ్య సుసుఖం కర్తుమవ్యయమ్॥ఇతి। అవిరుద్ధః ఆత్మప్రకాశత్వాత్। న హి ఆత్మప్రకాశః కస్యాపి విరుద్ధయత ఇత్యర్థః॥౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

అభిప్రేతార్థః శాస్త్రస్యావిఘ్నేన పరిసమాప్తిస్తదర్థే విప్రతిపత్త్యాదివ్యావృత్తిశ్చ। ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాజ్జ్ఞానం స్వప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తం వక్తవ్యమ్। విభుత్వాదావుపమా ద్రష్టవ్యా। బహువచనముపాధికల్పితభేదాభిప్రాయమ్। తేషామపి చిన్మాత్రత్వం వివక్షిత్వోక్తమ్— జ్ఞానస్యైవేతి। తేనేత్యాది పునరనువాదేనాన్వయమన్వాచష్టే। ఆచార్యో హి పురా బదరికాశ్రమే నరనారాయణాధిష్ఠితే నారాయణ భగవన్తమభిప్రేత్య తపో మహదతప్యత। తతో భగవానతిప్రసన్నస్తస్మై విద్యాం ప్రాదాదితి ప్రసిద్ధం పరమగురుత్వం పరమేశ్వరస్యేతి భావః। నను ప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యే ప్రమేయే వక్తవ్యే కిమిత్యుపదేష్టా నమస్క్రియతే తత్రాఽఽహ— ఉపదేష్టీతి॥౧॥

ఇదానీమద్వైతదర్శనయోగస్తుతయే తన్నమస్కారం ప్రస్తౌతి—అస్పర్శేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ— అధునేతి। తస్య చ స్తుతిస్తత్సాధనేషు ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే। సమ్ప్రత్యక్షరాణి వ్యాకుర్వన్నస్పర్శయోగశబ్దం వ్యాకరోతి— స్పర్శనమితి।

యోగస్యాన్యసమ్బన్ధప్రసఙ్గాభావాత్కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— బ్రహ్మేతి। నిపాతయోరర్థం కథయతి— వై నామేతి। సర్వేషాం సత్త్వానాం దేహభృతాం సుఖయతీతి వ్యుత్పత్త్యా సుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్య సుఖవిశేషణేన దర్శయతి—స చేతి। సుఖహేతావపి బ్రహ్మ—స్వభావే వివక్షితం విశేషం దర్శయతి భవతీతి। హితవిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ— తథేహ భవతీత్యాదినా। తస్య హితత్వే హేతుమాహ— నిత్యమితి। తస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ— కిం చేతి। తత్ర హేతుం ప్రశ్నపూర్వకమాహ— కస్మాదితి। ఆత్మప్రకాశత్వాద్బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వమ్। న హి కస్యచిదాత్మప్రకాశో విరుద్ధో భవతీత్యర్థః। యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్య సమ్ప్రదాయాగతత్వమాహ— ఈదృశ ఇతి। తన్నమస్కారవ్యాజేన తస్య స్తుతిస్తదుపాయేషు శ్రోతృప్రవృత్త్యర్థమత్ర వివక్షితేత్యాహతం నమామీతి ॥౨॥

భూతస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి।

అభూతస్యాపరే ధీరా వివదన్తః పరస్పరమ్ ॥౩॥

భూతం న జాయతే కించిదభూతం నైవ జాయతే।

వివదన్తో ద్వయా హ్యేవమజాతిం ఖ్యాపయన్తి తే ॥౪॥

ఖ్యాప్యమానామజాతిం తైరనుమోదామహే వయమ్।

వివదామో న తైః సార్ధమవివాదం నిబోధత ॥౫॥

అజాతస్యైవ ధర్మస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః।

అజాతో హ్యమృతో ధర్మో మర్త్యతాం కథమేష్యతి ॥౬॥

న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా।

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథఞ్చిద్భవిష్యతి ॥౭॥

కథం ద్వైతినః పరస్పరం విరుధ్యన్త ఇతి। ఉచ్యతే। భూతస్య విద్యమానస్య వస్తునో జాతిముత్పత్తిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి సాంఖ్యా న సర్వం ఏవ ద్వైతినః। యస్మాదభూతస్యావిద్యమానస్యాపరే వైశేషికాః నైయాయికాశ్చ ధీరా ధీమన్తః ప్రాజ్ఞాభిమానిన ఇత్యర్థః। వివదన్తో విరుద్ధం వదన్తో హ్యన్యోన్యమిచ్ఛన్తి జేతుమిత్యభిప్రాయః॥3॥

తైరేవం విరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధం కుర్వద్భిః కిం ఖ్యాపితం భవతీతి। ఉచ్యతే। భూతం విద్యమానం వస్తు న జాయతే కిఞ్చిద్విద్యమానత్వాదేవాఽఽత్మవదిత్యేవం వదన్నసద్వాదీ సాంఖ్యపక్షం ప్రతిషేధతి సజ్జన్మ। తథాఽభూతమవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవ జాయతే శశవిషాణవదిత్యేవం వదన్సాంఖ్యోఽప్యసద్వాదిపక్షమసజ్జన్మ ప్రతిషేధతి। వివదన్తో విరుద్ధం వదన్తో ద్వయా ద్వైతినోఽప్యేతేఽన్యోన్యస్య పక్షౌ సదసతోర్జన్మనీ ప్రతిషేధన్తోఽజాతిమనుత్పత్తిమర్థాత్ఖ్యాపయన్తి ప్రకాశయన్తి తే॥४॥

తైరేవం ఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్విత్యనుమోదామహే కేవలం న తైః సార్ధం వివదామః పక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన। యథా తేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః। అతస్తమవివాదం వివాదరహితం పరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధత హే శిష్యాః!॥५॥

సదసద్వాదినః సర్వేఽపీతి। పురస్తాత్కృతభాష్యః శ్లోకః॥६॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అద్వైతదర్శనస్యావివాదాయ ద్వైతినాం తావద్వివాదమాహ— భూతస్యేత్యాదినా।। 3-४-५॥

యత్ ద్వైతధీకః శిష్యో వాదదూషణం ద్వైతవాదేషు పశ్యతి తదప్యస్మాభిరనుజ్ఞాయత ఇత్యాహ—అజాతస్యైవేతి॥ ६॥ యచ్చాబ్రహ్మవాదిభిః పరిణామిబ్రహ్మవాదేషు దూషణముచ్యతే తదప్యనుమతమిత్యాహ— న భవతీతి। మర్త్యత్వే ఉత్పత్తేః

ఆనన్దగిరిటీకా

అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వం విశదీకర్తుం ద్వైతినాం వివాదం తావదుదాహరతి — భూతస్యేతి। ఏవం విరుద్ధం వదన్తో మిథో జేతుమిచ్ఛన్తీత్యాహ— వివదన్త ఇతి। ప్రశ్నపూర్వకం శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి — కథమిత్యాదినా। ఏవ- కారార్థే హేతుమాహ— యస్మాదితి। ప్రాజ్ఞాభిమానినో జాతిమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। చతుర్థపాదం సాధ్యాహారం వ్యాకరోతి— వివదన్త ఇతి॥ ३॥

పక్షద్వయనిషేధముఖేన సిద్ధమర్థం కథయతి— భూతమిత్యాదినా। శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి — తైరితి। తత్రాఽఽద్యం పాదమవతార్య వ్యాకరోతి— ఉచ్యత ఇతి। ద్వితీయపాదం విభజతే— తథేతి। ద్వితీయార్ధం విభజతే— వివదన్త ఇత్యాదినా। సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తుత ఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ — అర్థాదితి॥४॥

తర్హి ప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపి భవతా ప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఖ్యాప్యమానామితి। ప్రతివాదిభిః సహ వివాదాభావే ఫలితమాహ—అవివాదమితి। అక్షరాణి వ్యాచష్టే— తైరిత్యాదినా। అద్వైతవాదినో ద్వైతవాదిభివివాదాభావే వైధర్మ్యందృష్టాన్తమాహ— యథా త ఇతి। చతుర్థపాదార్థమాహ—అత ఇతి॥५॥

జాతస్యైవ జన్మన ఆనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవ పదార్థస్య జన్మ సద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చ సర్వేఽపి స్వీకుర్వన్తీతి పరపక్షమనువదతి—అజాతస్యేతి। తత్ర శిష్టాభీష్టదోషం ప్రదర్శ్యాభ్యనుజానాతి —అజాతో హీతి। కే తే వాదినో యైరేవమిష్యతే తత్రాఽఽహ—సదసదితి। అవశిష్టాని శ్లోకాక్షరాణి వ్యాఖ్యాతత్వాన్న పునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ — పురస్తాదితి॥६॥

పరిణామిబ్రహ్మవాదే యదబ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే తదప్యనుజ్ఞాతమేవేతి మత్వాఽఽహ—న భవతీతి। అమృతం హి బ్రహ్మ న తద్రూపే స్థితే మర్త్యం భవితుమర్హతి। స్థితరూపవిరోధాత్। న చ మత్యం కార్యం స్వరూపే స్థితే ప్రలయావస్థాయామమృతం బ్రహ్మ సమ్పద్యతే। నష్టేఽపి స్వరూపే తస్యైవాభావాన్నాన్యథాత్వమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ — ప్రకృతేరితి। కించ యస్య పరిణామవాదినః

స్వభావేనామృతో యస్య ధర్మో గచ్ఛతి మర్త్యతామ్।
కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥౮॥

సాంసిద్ధికీ స్వాభావికీ సహజా అకృతా చ యా।
ప్రకృతిః సేతి విజ్ఞేయా స్వభావం న జహాతి యా॥౯॥

జరామరణనిర్ముక్తాః సర్వే ధర్మాః స్వభావతః।
జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తే తన్మనీషయా॥౧౦॥

ఉక్తార్థానాం శ్లోకానామిహోపన్యాసః
పరవాదిపక్షాణామన్యోన్యవిరోధఖ్యాపితానుపపత్త్యనుమోదనప్రదర్శనార్థః॥౭-౮॥

యస్మాల్లౌకిక్యపి ప్రకృతిర్న విపర్యేతి కాసావిత్యాహ— సమ్యక్సిద్ధిః సంసిద్ధిస్తత్ర భవా సాంసిద్ధికో యథా యోగినాం సిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిః ప్రకృతిః సా భూతభవిష్యత్కాలయోరపి యోగినాం న విపర్యేతి తథైవ సా। తథా స్వాభావికీ ద్రవ్యస్వభావత ఏవ సిద్ధా యథాఽగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా, సాఽపి న కాలాన్తరే వ్యభిచరతి దేశాన్తరే చ। తథా సహజాఽఽత్మనా సహైవ జాతా యథా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా। అన్యాఽపి యా కాచిదకృతా కేనచిత్ర కృతా యథాఽపాం నిమ్నదేశగమనాదిలక్షణాః। అన్యాఽపి యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి సా సర్వా ప్రకృతిరితి విజ్ఞేయా లోకే। మిథ్యాకల్పితేషు లౌకికేష్వపి వస్తుషు ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతి కిముతాజస్వభావేషు పరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణా ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతీత్యభిప్రాయః॥౯॥

కిం విషయా పునః సా ప్రకృతిర్యస్యా అన్యథాభావీ వాదిభిః కల్ప్యతే కల్పనాయాం వా కో దోష ఇత్యాహ— జరామరణనిర్ముక్తాః। జరామరణాదిసర్వవిక్రియావర్జితా ఇత్యర్థః। కే। సర్వే ధర్మాః సర్వ ఆత్మాన ఇత్యేతత్స్వభావతః ప్రకృతితః।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పూర్వమమృతం బ్రహ్మ తద్రూపే స్థితే న భవతి మర్త్యం తద్రూపవిరోధాత్। తథా మర్త్యం కార్యం స్వరూపే స్థితే ప్రలయకాలే నామృతం బ్రహ్మ సమ్పద్యతే। నష్టే తు స్వరూపే తస్యైవాభావాత్। అభావభూతస్యాప్యభావరూపే స్థితే నష్టే వా నామృతత్వమిత్యాహ— ప్రకృతేరితి॥౭॥

కిఞ్చ యస్య పరిణామవాదినః స్వభావేనాత్మనః పరమాత్మాఖ్యో ధర్మః కార్యభావాపత్త్యా మర్త్యతాం గచ్ఛతి తస్య కృతకేన సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతో ముక్తో జీవః కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః కథమపి న స్థాస్యతీత్యర్థః॥౮॥

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతీత్యుక్తం తత్ర హేతుమాహ యస్మాదితి। ప్రాసఙ్గికం ప్రకృతిశబ్దార్థం వ్యాఖ్యాయ ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే యత్ఫలతి స్వసిద్ధాన్తే తత్కింపునర్న్యాయేనాఽఽహ— మిథ్యాకల్పితేష్వపీతి॥౯॥

ఆనన్దగిరిటీకా

స్వభావేనామృతః సన్పరమాత్మాఖ్యో ధర్మశబ్దితో భావో మర్త్యతాం కార్యభావాపత్త్యా గచ్ఛతి తస్య కృతకేన సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతో జాతో ముక్తో వక్తవ్యః। స చ కథం నిశ్చలః స్థాతుం పారయతి। యత్కృతకం తదనిత్యమితిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ— స్వభావేనేతి। పునరుక్తిమాశఙ్కయ ప్రత్యాదిశతి— ఉక్తార్థానామితి॥౭-౮॥

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథఞ్చిదిత్యుక్తం తత్ర ప్రకృతిశబ్దార్థం కథయతి— సాంసిద్ధికోతి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే హేతుమాహ యస్మాదితి। తస్మాదజాఽమృతస్వభావా ప్రకృతిర్న విపర్యేతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా। కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః। వివక్షితం హేతుం స్ఫుటయితుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే— కాసావిత్యాదినా। సాఙ్గయోగమనుష్ఠాయ పరిసమాపనం సంసిద్ధిః। సిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తౌ సామగ్రీసమ్పన్నానామ్। యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి ఘటస్య ఘటత్వం పటస్య పటత్వమిత్యాదికేతి శేషః। ప్రాసఙ్గికం ప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వా

ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే ప్రాగుక్తే స్వసిద్ధాన్తే యత్ఫలతి తదిదానీం కింపునన్యయేన కథయతి— మిథ్యేతి ॥౯॥

ప్రాసఙ్గికీమేవ జీవానాం ప్రకృతి దర్శయితుం ప్రక్రమతే—జరేతి। ఆత్మానో హి సర్వవిక్రియారహితాః స్వభావతో భవన్తీత్యర్థః। తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— జరామరణమితి। సర్వవిక్రియాశూన్యే స్వాత్మని విక్రియాకల్పనాయాం తద్వాసనయా స్వభావహానిః స్యాదిత్యర్థః। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుమాకాఙ్క్షాం దర్శయతి—కింవిషయేతి।

---

౧. సంసిద్ధిః ప్రకృతిస్సమే। స్వరూపం చ స్వభావశ్చేతి త్రికాణ్డీవచనాదేతేషాం శబ్దానాం పర్యాయత్వేఽపి పౌనరుక్త్యపరిహారాయ విశేషార్థకథనమ్। సాంఖ్యాః కార్యకారణానన్యత్వవాదినః ఉత్పత్తేః పూర్వం కార్యం కారణరూపేణ సదితి వదన్తి।

కారణం యస్య వై కార్యం కారణం తస్య జాయతే।

జాయమానం కథమజం భిన్నం నిత్యం కథం చ తత్ ॥౧౧॥

కారణాద్యద్యనన్యత్వం తతః కార్యమజం యది।

జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్కారణం తే కథం ధ్రువమ్ ॥౧౨॥

ఏవంస్వభావాః సన్తో ధర్మా జరామరణమిచ్ఛన్త ఇచ్ఛన్త ఇవేచ్ఛన్తో రజ్జ్వామివ సర్పమాత్మని కల్పయన్తశ్చ్యవన్తే స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః। తన్మనీషయా జన్మమరణచిన్తయా తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః॥౧౦॥

కథం సజ్జాతివాదిభిః సాంఖ్యైరనుపపన్నముచ్యత ఇత్యాహ వైశేషికః। కారణం మృద్వదుపాదానలక్షణం యస్య వాదినో వై కార్య; కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణమతే యస్య వాదిన ఇత్యర్థః। తస్యాజమేవ సత్ప్రధానాదికారణం మహదాదికార్యరూపేణ జాయత ఇత్యర్థః। మహదాద్యాకారేణ చేజ్జాయమానం ప్రధానం కథమజముచ్యతే తైః। విప్రతిషిద్ధం చేదం జాయతేఽజం చేతి। నిత్యం చ తైరుచ్యతే ప్రధానం; భిన్నం విదీర్ణం స్ఫుటితమేకదేశేన సత్కథం నిత్యం భవేదిత్యర్థః। న హి సావయవం ఘటాది ఏకదేశస్ఫుటనధర్మి నిత్యం దృష్టం లోక ఇత్యర్థః। విదీర్ణం చ స్యాదేకదేశేన, అజం నిత్యం చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధం తైరభిధీయత ఇత్యభిప్రాయః॥౧౧॥

ఉక్తస్యైవార్థస్య స్పష్టీకరణార్థమాహ—కారణాదజాత్కార్యస్య యద్యనన్యత్వమిష్టం త్వయా తతః కార్యమజమితి

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రాసఙ్గికమేవ జీవానాం ప్రకృతి నిరూపయితుముపక్రమతే— కిం విషయేతి। కిమాశ్రయేత్యర్థః। ప్రాసఙ్గికం త్యక్త్వా పునర్యంత్సాఙ్ఖ్యపక్షే వైశేషికేన దూషణముచ్యతే తదభ్యనుజ్ఞానార్థమాహ— కారణమిత్యాదినా॥౧౦-౧౧॥

కిఞ్చ, అభేదవాదీ పృష్టవ్యః కిం కారణాభిన్నం కార్యముత కార్యాభిన్నం కారణమ్? ఆద్యం ప్రత్యాహ— కారణాద్యద్యనన్యత్వమితి। అస్మిన్పక్షే కార్యమజం స్యాదిత్యర్థః। ద్వితీయమనువదతి— యది జాయమానాద్ధి వై కార్యాదనన్యత్వం కారణస్యేతి శేషః। దూషయతి-కారణం తే కథం ధ్రువమితి యోజనా॥౧౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ఆశ్రయవిషయో విషయశబ్దః। అప్రకృతం ప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— యస్యా ఇతి। ప్రశ్నాన్తరం ప్రకరోతి— కల్పనాయామితి। తత్ర పూర్వార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి—ఆహేత్యాదినా। ఉత్తరార్ధం విభజతే—ఏవంస్వభావా ఇతి॥౧౦॥

ప్రాసఙ్గికం పరిత్యజ్య సాంఖ్యపక్షే వైశేషికాదిభిరుచ్యమానం దూషణమభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే— కారణమితి। కారణస్య జాయమానత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— జాయమానమితి। సావయవత్వాచ్చ ప్రధానస్య నిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ—భిన్నమితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ— కథమితి। తత్ర ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి—కారణమిత్యాదినా। తదేవ స్పష్టయతి— కారణమేవేతి। ద్వితీయపాదం విభజతే— తస్యేతి। ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేన తదవయవాః సత్త్వాదయో గృహ్యన్తే। మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహఙ్కారాదిగ్రహణమ్। తృతీయపాదం వ్యాకరోతి— మహదాదీతి। విప్రతిషేధం విశదయతి— జాయత ఇతి। ౨౧ చతుర్థపాదార్థమాహ—నిత్యం చేతి। విమతమనిత్యం సావయవత్వాద్ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తం సాధయతి న హీతి। సాఙ్ఖ్యస్మృతివిరుద్ధ మనుమానమిత్యాశఙ్కయాఽహ— విదీర్ణం చేతి॥౧౧॥

కిం చ కార్యకారణయోరభేదే కి కారణాభిన్నం కార్య? కిం వా కార్యాభిన్నం కారణమితి వికల్ప్యాఽఽద్యమనువదతి—కారణాదితి। అతోఽస్మిన్పక్షే కార్యంమజం స్యాత్। తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితి దూషయతి—అత ఇతి। జద్వితీయమనుద్రవతి—యదీతి। జాయమానాత్కార్యాత్కారణమభిన్నం యదీతి యోజనా। న తర్హి కారణం ధ్రువం భవితుమర్హతి కార్యాభిన్నత్వాత్తస్య చాధ్రువత్వాదితి దూషయతి—కారణమితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ ఉక్తస్యేతి। కార్యకారణయోరభేదవాదే విప్రతిషేధో దర్శితః। తస్యైవ దృఢీకరణార్థమయం శ్లోక ఇత్యర్థః। పూర్వార్ధాక్షరోత్థమర్థమాహ— కారణాదితి। ప్రాప్తేరనిష్ట-

---

అజాద్వై జాయతే యస్య దృష్టాన్తస్తస్య నాస్తి వై।
జాతాచ్చ జాయమానస్య న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే॥౧౩॥

హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ।
హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యతే॥౧౪॥

ప్రాప్తమ్। ఇదం చాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్యమజం చేతి తవ। కిం చాన్యత్కార్యకారణయోరనన్యత్వే జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యం ధ్రువం చ తే కథం భవేత్। న హి కుక్కుట్యా ఏకదేశః పచ్యత ఏకదేశః ప్రసవాయ కల్ప్యతే॥౧౨॥

కిం చాన్యత్, అజాదనుత్పన్నాద్వస్తునో జాయతే యస్య వాదినః కార్యం దృష్టాన్తస్తస్య నాస్తి వై దృష్టాన్తాభావేఽర్థాదజాన్న కిఞ్చిజ్జాయత ఇతి సిద్ధం భవతీత్యర్థః। యదా పునర్జాతాజ్జాయమానస్య వస్తునోఽభ్యుపగమః, తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్తదప్యన్యస్మాదితి న వ్యవస్థా ప్రసజ్యేత। అనవస్థానం స్యాదిత్యర్థః॥౧౩॥

"యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్" ఇతి పరమార్థతో ద్వైతాభావః శ్రుత్యోక్తస్తమాశ్రిత్యాఽఽహ— హేతోర్ధర్మాధర్మాదేరాదిః కారణం దేహాదిసఙ్ఘాతః ఫలం యేషాం వాదినామ్। తథాఽఽదిః కారణమ్। హేతుర్ధర్మాధర్మాదిః। ఫలస్య చ దేహాదిసఙ్ఘాతస్య। ఏవం హేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాఽఽదిమత్త్వం బ్రువద్భిరేవం హేతోః ఫలస్య చానాదిత్వం కథం తైరుపవర్ణ్యతే విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః। న హి నిత్యస్య కూటస్థస్యాఽఽత్మనో హేతుఫలాత్మతా సమ్భవతి॥౧౪॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

కిఞ్చ, సాంఖ్యేన అజాత్ప్రధానాద్భిన్నం జాయత ఇత్యత్ర చ నోభయసమ్మతో దృష్టాన్తోఽస్తీత్యాహ— అజాద్వై జాయతే యస్యేతి॥౧౩॥

ఏవం తావదన్యోన్యపక్షప్రతిషేధేన యదజత్వం ద్వైతిభిః ఖ్యాపితం తదభ్యనుజ్ఞాతం కః ఖలు అనుకూలమాచరేదితి న్యాయేన। ఇదానీం శ్రుత్యాపి యద్ద్వైతం నిరాకారి తదపి విద్వదనుభావానుసార్యేవేత్యభ్యనుజ్ఞాయత ఇత్యాహ—యత్ర త్వస్యేతి। హేతోః ఫలస్య చానాదిస్వభావః కథం తైరుపవర్ణ్యతే హేతుఫలాత్మకః సంసారోఽనాదిరితి వదద్భిః। అథాత్మపరిణామత్వాత్ హేతుఫలయోరుపాదానరూపేణానాదిత్వం తత్రాహ—న హీతి। నిరంశస్య సకృత్పరిణామే తత్రోపక్షయాత్ కార్యాన్తరం న స్యాదవశేషే చ సాంశత్వాపాతాదనిర్మోక్షత్వాదిప్రసఙ్గ ఇతి భావః॥౧౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

పర్యవసాయిత్వమాహ—ఇదం చేతి। ప్రధానస్యాజత్వం జాయమానత్వం చ విప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తమ్। తతోఽన్యదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి— కార్యమితి। అభేదేఽపి మాయావాదే నైష దోషః కారణస్య కార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్। కార్యస్యైవ కారణమాత్రత్వాఙ్గీకారాదితి మత్వాఽఽహ—తవేతి। ద్వితీయార్ధం విభజతే—కిం చాన్యదితి। అభేదవాదేఽపి కార్యస్యానిత్యత్వం కారణ నిత్యత్వమితి వ్యవస్థా కిమితి న భవతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హీతి॥౧౨॥

కిం చ యస్య ప్రధానవాదినో మతే ప్రధానాదజాదభిన్నం కార్యం జాయతే మహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే తస్య పక్షే తస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తో వక్తవ్యః, తదవష్టమ్భేనైవ తేనార్థవ్యవస్థాపనాత్। న చాత్రోభయసమ్ప్రతిపన్నో దృష్టాన్తో దృష్టోఽస్తీత్యాహఅజాదితి। యద్యజాన్నిత్యాద్వస్తునో జాయమానమభ్యుపగన్తుం న శక్యతే తర్హి జాతాదేవ జాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—జాతాచ్చేతి। సాంఖ్యసమయే దోషాన్తరప్రదర్శనపరత్వం శ్లోకస్య ప్రతిజానీతే—కిం చాన్యదితి। తత్ర పూర్వాక్షరాణి యోజయతి— అజాదితి। దృష్టాన్తాభావేఽపి ప్రమాణాన్తరాదర్థం ప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—దృష్టాన్తేతి। పరస్య ఖల్వనుమానాధీనమర్థం పరిజ్ఞానమ్। న చ దృష్టాన్తాభావేఽనుమానమవకల్పతే తస్మాన్న సాంఖ్యసమయః సమ్భవతీత్యర్థః। ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే— యదా పునరిత్యాదినా॥౧౩॥

ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన ఖ్యాపితం వస్తునోఽజన్యత్వమద్వైతవాదినాఽభ్యనుజ్ఞాతమిదానీం ద్వైతనిరసనమపి శ్రౌతం విద్వదనుభవానుసారిత్వాత్తేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ— హేతోరితి। హేతుఫలాత్మకః సంసారోఽనాదిరితి వదద్భిస్తస్యానాదిత్వస్వభావో నైవ వక్తుం శక్యతే। హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్య కణ్ఠోక్తత్వాదతో హేతుఫలాత్మకం ద్వైతమనిరూపిత రూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—యంత్ర త్వితి। తమాశ్రిత్య కార్యకారణాత్మకస్య ద్వైతస్య దుర్నిరూపత్వమాహేతి యోజనా। హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వముపాదానరూపేణ చానాదిత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽత్మనో నిరంశస్య కూటస్థస్య నిత్యస్య పరిణామానుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ—న హీతి॥౧౪॥

హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ।
తథా జన్మ భవేత్తేషాం పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా॥౧౫॥

సమ్భవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్వయా।
యుగపత్సమ్భవే యస్మాదసమ్బన్ధో విషాణవత్॥ ౧౬॥

ఫలాదుత్పద్యమానః సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి।
అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి॥౧౭॥

కథం త్వైవిరుద్ధమభ్యుపగమ్యత ఇతి। ఉచ్యతే। హేతుజన్యాదేవ ఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాం తేషామీదృశో విరోధ ఉక్తో భవతి యథా పుత్రాజ్జన్మ పితుః॥౧౫॥

యథోక్తో విరోధో న యుక్తోఽభ్యుపగన్తుమితి చేన్మన్యసే— సమ్భవే హేతుఫలయోరుత్పత్తౌ క్రమ ఏషితవ్యస్త్వయాఽన్వేష్టవ్యో హేతుః పూర్వం పశ్చాత్ఫలం చేతి। ఇతశ్చ యుగపత్సమ్భవే యస్మాద్ధేతుఫలయోః కార్యకారణత్వేనాసమ్బన్ధః। యథా యుగపత్సమ్భవతోః సవ్యేతరగోవిషాణయోః॥౧౬॥

కథమసమ్బన్ధ ఇత్యాహ—జన్యాత్స్వతోఽలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానః సఞ్ఛశవిషాణాదేరివాసతో న హేతుః ప్రసిధ్యతి జన్మ న లభతే। అలబ్ధాత్మకోఽప్రసిద్ధః సఞ్ఛశవిషాణాదికల్పస్తవ కథం ఫలముత్పాదయిష్యతి। న హీతరేతరాపేక్షసిద్ధయోః శశవిషాణకల్పయోః కార్యకారణభావేన సమ్బన్ధః క్వచిద్దృష్టః, అన్యథా వేత్యభిప్రాయః॥౧౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఏవం తావత్ హేతుఫలాత్మకః సంసారోఽనాదిః ఇత్యుపపాద్య తయోః కార్యకారణభావోఽపి న సమ్భవతీత్యాహ—హేతోరాదిరితి। తత్త్వతో హేతుఫలభావం నిరూపయతా హేతుర్లబ్ధసత్తాకో నిరూపణీయః। స చ ధర్మాధర్మాఖ్యో హేతుర్నాత్మమాత్రాల్లబ్ధసత్తాకః కైవల్యేఽపి ప్రసఙ్గాత్। న చ దేహాన్ తస్యాద్యాప్యప్రసిద్ధేః, నో ఖల హేతుసద్భావే విప్రతిపన్నస్య సిద్ధవత్పలోపాదానేన ఉత్తరం యుక్తమ్। న చాద్వితీయం బ్రహ్మాతిరిక్తం వస్త్వపశ్యతః ఫలం ప్రసిద్ధమ్। అసిద్ధస్య చ న హేతుత్వసమ్భవ ఇత్యాహ— యథా పుత్రాదితి।

విరోధ ఇత్యసమ్భవో న యుక్తోఽభ్యుపగన్తుం సమ్భవత్యేవ హేతుఫలభావ ఇతి చేన్మన్యసే తర్హి త్వయా నియతపూర్వంభావీ హేతుర్నియతోత్తరభావి చ ఫలం నిరూపణీయమిత్యాహ— సమ్భవ ఇతి॥ ౧౬॥

యయోర్యుగపద్భావస్తయోర్న కార్యకారణభావో యథా శృఙ్గయోరితి వ్యాప్తిరుక్తా। సాఽనుగ్రాహకతర్కాభావే న ప్రమాణమితి తార్కికరీతిమనుసృత్య తర్కమాహ— ఫలాదుత్పద్యమాన ఇతి। యుగపద్భావే హేతుఫలయోరన్యతరస్యాపి పూర్వక్షణేఽసత్తా ఇత్యసతోశ్శశశృఙ్గయోరివాన్యోన్యాపేక్షయా జన్యజనకభావో నోపపద్యతే శశశృఙ్గాదిష్వపి ప్రసఙ్గాదిత్యర్థః॥ ౧౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిమత్త్వం బ్రువతా తదాత్మకస్య సంసారస్యానాదిత్వం విప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితమ్। సమ్ప్రతి కార్యకారణభావోఽపి తయోర్న సమ్భవతీత్యాహ— హేతోరిత్యాదినా। హేతుఫలయోరన్యోన్యం కారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతే విరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి—కథమిత్యాదినా। ఈదృశత్వమేవ విశదయతి— యథేతి॥ ౧౫॥

ప్రతీతితో హేతుఫలయోరుత్పత్తేరుపగన్తవ్యత్వాన్న యుక్తం తన్నిరాకరణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సమ్భవ ఇతి। తయోరుదయే ప్రాతీతికే నియతపూర్వభావ హేతుర్నియతోత్తరభావి ఫలమిత్యభ్యుపగమే హేతుమాహ— యుగపదితి। యథోక్తో విరోధో హేతుఫలభావస్యాసమ్భవః స న యుక్తోఽభ్యుపగన్తుం ప్రతీతివిరోధాదితి వ్యావర్త్యాం శఙ్కామనువదతి—యథేతి। తత్రోత్తరత్వేన శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి—సమ్భవ

ఇతి। ప్రతోక్త్యా క్రమస్వీకారవదుపపత్తేశ్చేత్యాహ—ఇతశ్చేతి। తామేవోపపత్తిం స్ఫోరయతి—యుగపదితి। యయోర్యుగపత్సమ్భవస్తయోర్న కార్యకారణత్వం యథా విషాణయోరితి వ్యాప్తేవ్యంక్తత్వాత్క్రమస్యాఽఽవశ్యకతేత్యర్థః॥ ౧౬॥

ఉక్తవ్యాప్తేరనుగ్రాహకం తర్కముపన్యస్యతి—ఫలాదితి। హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలత్వం బ్రువతో మతే హేత్వధీనతయాఽలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానో హేతుర్న తతో లబ్ధాత్మకో భవత్యలబ్ధాత్మకశ్చాసత్త్వాన్న ఫలముత్పాదయితుం శక్నోతి। అతో హేతుఫలభావస్యైవాసిద్ధిరిత్యర్థః। హేతుఫలయోరక్రమవతోనం కార్యకారణభావేన సమ్బన్ధః సిధ్యతీత్యేతదాకాఙ్క్షాపూర్వకం సాధయతి—కథమిత్యాదినా। స్వతో హేతుస్వరూపాజ్జన్యం ఫలం తదధీనత్వేన లబ్ధాత్మకం స్వతశ్చాలబ్ధాత్మకమ్। తత ఉత్పద్యమానః సన్నేష హేతు ప్రసిధ్యతి। న ఖలు శశవిషాణాదేరసతః సకాశాత్కిఞ్చిల్లబ్ధాత్మకముపలభ్యతే। హేతుశ్చేదప్రసిద్ధోఽలబ్ధాత్మకోఽభ్యుపగతః స తర్హి యథావిధోఽసద్రూపః సన్న ఫలముత్పాదయితుముత్సహతే। న హి సద్వాదిమతే ఫలమసతః సకాశాదుపలబ్ధచరమిత్యర్థః। తథాఽపి కథం హేతుఫలయోరసమ్బన్ధః సిధ్యతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హీతి। అన్యథా

యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః।

కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా॥౧౮॥

అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథ వా పునః।

ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా॥౧౯॥

బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తః సదా సాధ్యసమో హి సః।

న హి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధౌ సాధ్యస్య యుజ్యతే॥౨౦॥

అసమ్బన్ధతాదోషేణాపోదితేఽపి హేతుఫలయోః కార్యకారణభావే యది హేతుఫలయోరన్యోన్యసిద్ధిరభ్యుపగమ్యేత ఏవ త్వయా కతరత్పూర్వనిష్పన్నం హేతుఫలయోర్యస్య పశ్చాద్భావినః సిద్ధిః స్యాత్పూర్వసిద్ధయపేక్షయా తద్బ్రూహీత్యర్థః॥౧౮॥

అథైతన్న శక్యతే వక్తుమితి మన్యసే సేయమశక్తిః అపరిజ్ఞానం తత్త్వావివేకో మూఢతేత్యర్థః। అథ వా యోఽయం త్వయోక్తః క్రమో హేతోః ఫలస్య సిద్ధిః ఫలాచ్చ హేతోః సిద్ధిరితీతరేతరానన్తర్యలక్షణస్తస్య కోపో విపర్యాసోఽన్యథాభావః స్యాదిత్యభిప్రాయః। ఏవం హేతుఫలయోః కార్యకారణభావానుపపత్తేరజాతిః సర్వస్యానుత్పత్తిః పరిదీపితా ప్రకాశితాఽన్యోన్యపక్షదోషం బ్రువద్భిర్వాదిభిర్బుద్ధైః పణ్డితైరిత్యర్థః॥౧౯॥

నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావ ఇత్యస్మాభిరుక్తం శబ్దమాత్రమాశ్రిత్య చ్ఛలమిదం త్వయోక్తం పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

"పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా" ఇత్యాదిశ్రుతిబలాత్ ధర్మాదేః హేతుఫలభావ ఇష్యతే చేత్తదపి నాసమ్భావితార్థా శ్రుతిః ప్రమాణమిత్యవశ్యం పూర్వాపరీభావో వక్తవ్య ఇత్యాహ—యది హేతోరితి॥౧౮॥

అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్ తద్వక్తుం న శక్యతే చేత్తదా అప్రతిభా నిగ్రహస్థానమిత్యాహఅశక్తిరితి। కథకాశక్తిసూచకం నిగ్రహస్థానమితి హి పరిభాషన్తే తార్కికాః। ప్రతిజ్ఞాహానిరపి భవతీత్యాహ—క్రమకోప ఇతి। సర్వస్యాజత్వం శ్రుతివిద్వదనుభవసిద్ధమపి గుప్తమాసీదధునాఽస్మాకం ద్వైతినాం కలకలేన ప్రకటమభూత్ యథా కేషాఞ్చిత్ గుహ్యం పరస్పరకోలాహలేన లోకస్య విదితం భవతి తద్వదిత్యాహ—ఏవం హేత్వితి॥౧౯॥

అనవస్థాభ్యుపగమేఽన్యోన్యాశ్రయత్వం ప్రాగుక్తం పరిహర్తుం శఙ్కతే—నన్విత్యాదినా। అద్వైతదర్శినస్తత్త్వతో బీజా-

ఆనన్దగిరిటీకా

వేత్యాధారాధేయభావాదికథనం హేతుఫలయోర్యౌగపద్యే సత్యన్యతరస్యాపి న పూర్వక్షణే సత్తేత్యసతోః శశవిషాణయోరివాన్యోన్యాప్రామాణ్యాపేక్షయా జన్యజనకత్వం నోపపద్యతే శశవిషాణాదిష్వపి ప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమ్॥౧౭॥

ఇదానీం "పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాదిశ్రుతేర్ధర్మాదిషు హేతుఫలభావమాశఙ్క్య శ్రుతేరసమ్భావితార్థే ప్రామాణ్యాయోగాదవశ్యం పౌర్వాపర్యం వక్తవ్యమిత్యాహ— యదీతి। శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి— అసమ్బన్ధతేత్యాదినా॥౧౮॥

హేతుఫలయోరిదం పూర్వమిదం పశ్చాదితి న జ్ఞాయతే। పరస్పరాశ్రయాత్। అతశ్చేదం పూర్వనిష్పన్నమితి వక్తుమశక్యమిత్యాహ— అశక్తిరితి। ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం తర్హి కథకాశక్తిసూచకం తన్నిగ్రహస్థానమప్రతిభాభిధానీయమాపతతీత్యర్థః। కిం చ యది క్రమస్య నియతపూర్వాపరభావాత్మనోఽపరిజ్ఞానం తదా పూర్వం కారణముత్తరం కార్యమితి ప్రతిజ్ఞా హీయేత। తథా చ ప్రతిజ్ఞాహానిర్నిగ్రహాన్తరమాపద్యేతేత్యాహ— క్రమేతి। అన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన సతోఽసతశ్చ జన్మనీ ప్రత్యాఖ్యాతే। క్రమాక్రమాభ్యాముత్పత్తేరనుపపత్తేరజాతిరేవాస్మదభిప్రేతా వాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి— ఏవం హీతి। తత్రాఽఽద్యం పాదం వ్యాకరోతి— అథేత్యాదినా। క్రమపక్షే పూర్వనిష్పన్నమేతచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే। ద్వితీయపాదం యోజయతి— అథ వేత్యాదినా। ద్వితీయార్ధం వివృణోతి— ఏవమితి॥౧౯॥

బీజాఙ్కురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ —బీజేతి। దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వేఽపి సాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హీతి। శ్లోకాపోద్యం చోద్యముద్భావయతి—నన్వితి। శబ్దమాత్రం వివక్షితార్థశూన్యమ్। శబ్దమాశ్రిత్య చ్ఛలప్రయోగమేవోదాహరతి— పుత్రాదితి। ఆదిశబ్దేన ఫలాదుత్పద్యమానః

పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకమ్।

జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్కథం పూర్వం న గృహ్యతే॥౨౧॥

విషాణవచ్చాసమ్బన్ధ ఇత్యాది। న హ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిరసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధిరభ్యుపగతా। కిం తర్హి। బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి। అత్రోచ్యతే— బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తో యః స సాధ్యేన తుల్యో మమేత్యభిప్రాయః। నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణభావో బీజాఙ్కురయోరనాదిః, న, పూర్వస్య పూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్। యథేదానీముత్పన్నోఽపరోఙ్కురో బీజాదాదిమాన్బీజం చాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్। ఏవం పూర్వః పూర్వోఽఙ్కురో బీజం చ పూర్వం పూర్వమాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాఙ్కురజాతస్యాఽఽదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః। ఏవం హేతుఫలానామ్। అథ బీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితి చేత్। న। ఏకత్వానుపపత్తేః। న హి బీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణ బీజాఙ్కురసన్తతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసన్తతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః। తస్మాత్సూక్తం హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత ఇతి। తథా చాన్యదప్యనుపపత్తేర్న చ్ఛలమిత్యభిప్రాయః। న చ లోకే సాధ్యసమో హేతుః సాధ్యసిద్ధౌ సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే ప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః। హేతురితి దృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతో గమకత్వాత్। ప్రకృతో హి దృష్టాన్తో న హేతురితి॥౨౦॥

కథం బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితేత్యాహ—యదేతద్ధేతుఫలయోః పూర్వాపరాపరిజ్ఞానం తచ్చైతదజాతేః పరిదీపకమవబోధక-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఙ్కురయోరపి కర్మకారణాభావోఽసిద్ధ ఇత్యుక్తం తత్ర ప్రత్యక్షసాధకమాహ—నను ప్రత్యక్ష ఇతి। న తావత్ చాక్షుషమేకం జ్ఞానం బీజస్య పూర్వభావిత్వేఽఙ్కురస్య చోత్తరభావిత్వే తయోః సమ్బన్ధే చ వ్యాప్యవర్తి వర్తమానమాత్రగ్రాహకత్వాత్, నాప్యనేకం యుగపత్ భవతి భావేఽపి పరస్పరవార్తానభిజ్ఞత్వాత్ నోభయావచ్ఛిన్నసమ్బన్ధే మానం, సంస్కారసహితమపి మనో న సమ్బన్ధే ప్రత్యక్షం స్మృతి హేతుత్వాత్ సమ్బన్ధవిషయక సంస్కారస్యాప్యసిద్ధేః। కిఞ్చ యథాఽఙ్కురస్థ కార్యత్వాత్కారణాకాఙ్క్షా తథా బీజస్యాపీతి నిరాకాఙ్క్షప్రతిపత్తిర్న కుత్రాపీతి న ప్రత్యక్షం మానమిత్యాహ—న పూర్వస్యేతి। యచ్చానాదిత్వం బీజాఙ్కురయోః జగన్నిత్యత్వవాదిభిర్వర్ణితమనవస్థాపరిహారాయ తత్రాహ— పూర్వస్యేతి।

తదసఙ్గతమిత్యాహ—యథేదానీమితి। ప్రవాహరూపేణా— నాదిత్వమిత్యపి న వాచ్యమ్। ప్రవాహస్య వస్త్వతిరిక్తస్యానభ్యుపగమాత్ అనుపలమ్భాచ్చేత్యాహ—నైకత్వేతి। యచ్చావాచి ఛలమిదం త్వయోక్తమితి తత్రాహ—తథా చేతి। నవకమ్బలయోఽయం మాణవక ఇత్యుక్తే సంఖ్యార్థోపాదానేన ప్రతిషేధే భవేచ్ఛలమ్।

ఆనన్దగిరిటీకా

సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతీత్యాది గృహ్యతే। కార్యకారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రానభిప్రేతమర్థం కథయతి— న హీతి। తత్రైవ ప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి— కిం తర్హీతి। దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యా పరిహరతి— అత్రేతి। మాయావాదిమతే క్వచిదపి కార్యకారణభావస్య వస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపత్తేర్మమేత్యుక్తమ్। ప్రత్యక్షావష్టమ్భేన దృష్టాన్తం సాధయన్నాశఙ్కతే—నన్వితి। కిం బీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదం కార్యకారణత్వమిష్యతే కిం వా బీజాఙ్కురసన్తానయోరితి వికల్ప్యాఽఽద్యం దూషయతి—న పూర్వస్యేతి। తదేవ ప్రపఞ్చయతి—యథేత్యాదినా। బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరితి ప్రపఞ్చయతి—యథేత్యాదినా। శేషః। కల్పాన్తరముత్థాపయతి—అథేతి। బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం చావిరుద్ధం సిధ్యతి। బీజ జాతీయాదఙ్కురజాతీయమఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయముత్పద్యమానముపలభ్యతే। తథైవ హేతుజాతీయాత్ఫలజాతీయం ఫలజాతీయాచ్చ హేతుజాతీయమవిరుద్ధమిత్యర్థః। దృష్టాన్తే దార్ష్టాన్తికే చ సన్తతేరేకస్యా వ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్నైవమితి దూషయతి— నేత్యాదినా। తదేవ ప్రపఞ్చయతి— న హీతి। తదనాదిత్వవాదిభిస్తాసు వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం తద్వదనశీలైరితి యావత్। అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్య వక్తుమశక్యత్వాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిః సిద్ధేత్యుపసంహరతి తస్మాదితి। దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వే స్థితే కార్యకారణస్య క్వచిదపి సమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథేత్యాది న చ్ఛలప్రయుక్తమితి ఫలితమాహ—తథా చేతి। ఏవం శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాచష్టే—న చేతి। కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ్యమర్థం త్యక్త్వా గౌణోఽర్థో గృహ్యతే, ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ—ప్రకృతో హీతి। హేతుఫలభావానుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితిశబ్దః॥ ౨౦॥

యత్పునరన్యోన్యపక్షం ప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరీక్షకైరిత్యుపక్షిప్తం తత్ర కథమజాతివంస్తుతో జ్ఞాపితేత్యాశఙ్కథాఽఽహ—పూర్వాపరేతి। కార్యస్య గృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్కయ కారణస్యాపి తర్హి గ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరభివ్యక్తా సిధ్యతీత్యాహ—జాయమానాదితి। తత్ర పూర్వార్ధం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి— కథమిత్యాదినా।

స్వతో వా పరతో వాఽపి న కించిద్వస్తు జాయతే।

సదసత్సదసద్వాఽపి న కించిద్వస్తు జాయతే॥౨౨॥

మిత్యర్థః। జాయమానో హి చ ధర్మో గృహ్యతే, కథం తస్మాత్పూర్వం కారణం న గృహ్యతే। అవశ్యం హి జాయమానస్య గ్రహీత్రా తజ్జనకం గ్రహీతవ్యమ్। జన్యజనకయోః సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్। తస్మాదజాతిపరిదీపకం తదిత్యర్థః॥౨౧॥

ఇతశ్చ న జాయతే కిఞ్చిత్। యజ్జాయమానం వస్తు స్వతః పరత ఉభయతో వా సదసత్సదసద్వా న జాయతే న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సమ్భవతి। న తావత్స్వయమేవాపరినిష్పన్నత్వాత్స్వతః స్వరూపాత్స్వయమేవ జాయతే యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్। నాపి పరతోఽన్యస్మాదన్యో యథా ఘటాత్పటః పటాత్పటాన్తరమ్। తథా నోభయతః। విరోధాత్। యథా ఘటపటాభ్యాం ఘటః పటో వా న జాయతే। నను మృదో ఘటో జాయతే పితుశ్చ పుత్రః। సత్యమ్। అస్తి జాయత ఇతి ప్రత్యయః శబ్దశ్చ మూఢానామ్। తావేవ శబ్దప్రత్యయౌ వివేకిభిః పరీక్ష్యేతే కిం సత్యమేవ తావుత మృషేతి యావతా పరీక్ష్యమాణే శబ్దప్రత్యయవిషయం వస్తు

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నవః కమ్బలోఽస్యేత్యర్థాన్తరసమ్భవాత్। ప్రకృతే తు హేతుఫలశబ్దయోరస్మాకమర్థాప్రసిద్ధేస్త్వదభిమతార్థసిద్ధస్య చానుపపత్తేరన్యదప్యస్మాభిరుక్తం న ఛలమిత్యర్థః॥౨౦-౨౧॥

ఆద్యం దూషయతి— న తావత్స్వయమేవేతి। స్వసిద్ధౌ స్వసిద్ధిః ఇత్యాత్మాశ్రయత్వాదిత్యర్థః। ద్వితీయం దూషయతి—నాపి పరత ఇతి। అన్యత్వం చేజ్జనకత్వే ప్రయోజనకం సర్వం సర్వస్య జనకం స్యాదిత్యాదిప్రసఙ్గః। యత్ యజ్జననే శతం తత్ జనకమితి చేత్— అహోఽస్య పాణ్డిత్యం యదయమసిద్ధేన శక్తివిషయేణాసిద్ధం జనకం నియచ్ఛతి। న చ ప్రత్యక్షమ్, శక్తేరనిన్ద్రియగోచరత్వాత్। అత ఏవ నానుమేయం, నార్థాపత్తితోఽపి భ్రమాదప్యుపపత్తేః। కిఞ్చ అన్యత్వం జన్యజనకయోః ప్రసిద్ధిబాధితం సువర్ణం కుణ్డమిత్యాద్యభేదప్రసిద్ధేః। న చాసమ్బన్ధాదత్యన్తభిన్నయోః, సమ్బన్ధవశేన సామానాధికరణ్యం దృష్టం ధవలః ప్రాసాద ఇత్యాది భ్రమదృష్టేశ్చ। కిఞ్చ, న సమ్బన్ధాత్ సామానాధికరణ్యం; ప్రవృత్త్యైక్యాత్ సోఽయం దేవదత్త ఇత్యాదీ దృష్టం భిన్నశబ్దప్రవృత్తిరపి కల్పితభేదాత్ తద్వదుపపద్యతే। అన్యథా అన్యోన్యాశ్రయాది।

తృతీయం దూషయతి— నోభయ ఇతి। భిన్నజాతీయానాం విరుద్ధానామేకకార్యారమ్భకత్వవిరోధాదిత్యర్థః। సత్యమేవేతి। సత్యాలమ్బనాబుత మృషార్థావితి పరీక్షాయాం న సత్యాలమ్బత్వం పశ్యన్తి బ్రహ్మవిదః। తత్ర హేతుర్యావతేతి। మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటో నామ శబ్దమాత్రమేవ తథా పితా భూతసఙ్ఘాతః పుత్రోఽపి తథైవేతి శబ్ద ఏవాతిరిచ్యతే పఞ్చకద్వయాభావాదిత్యర్థః।

ఆనన్దగిరిటీకా

నియతే పౌర్వాపర్యే నిర్ధారితే జాతిః సిధ్యతి। తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః। ద్వితీయార్ధ విభజతే— జాయమానో హీతి। కార్యగ్రహణే కారణం గ్రహీతవ్యమితి కుతో నియమ్యతే తత్రాఽఽహ— అవశ్యం హీతి। కార్యకారణయోనియత సమ్బన్ధవతోరితరేతరా౨౫ శ్రయాదుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి— తస్మాదితి। కార్యకారణయోర్దుర్జ్ఞానత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే॥౨౧॥

వస్తునో వస్తుతో జన్మ నాస్తీతి వికల్పపూర్వకం సాధయతిస్వతో వేత్యాదినా। కస్యచిదపి వస్తునో జన్మ నాస్తీత్యస్మిన్నర్థే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి—ఇతశ్చేతి। ఇతః శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయితుం జాయమానమనూద్య షోఢా వికల్పయతి— యజ్జాయమానమితి। సర్వేష్వపి పక్షేషు దోషసమ్భావనాం సూచయతి—న తస్యేతి। తత్రాఽఽద్యం దూషయతి—న

తావదితి। స్వయమేవ జాయమానం కార్యం స్వస్మాదేవ స్వరూపాన్న తావజ్జాయతే స్వయమేవ స్వాపేక్షామన్తరేణ స్వకారణాధీన తయా పరినిష్పన్నత్వాత్। అన్యథా స్వసిద్ధేః స్వసిద్ధిరిత్యాత్మాశ్రయాత్। న హి ఘటాదేవ ఘటో జాయమానో దృష్టోఽస్తీత్యర్థః। ద్వితీయం ప్రత్యాహ—నాపీతి। న ఖల్వన్యత్వం జనకత్వే ప్రయోజకమ్। ఘటాదపి పటోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్। న చోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వం తథేతి వాచ్యమ్। ఉత్పత్తిమన్తరేణ తద్యోగ్యత్వస్య దురవగమత్వాదిత్యర్థః। తృతీయం నిరస్యతి —తథేతి। విరోధమేవ దృష్టాన్తద్వారా స్పష్టయతి—యథేతి। న హి ఘటపటాభ్యాం ఘటః పటో వా జాయమానో దృశ్యతే। తథా జాయమానం స్వస్మాదన్యస్మాచ్చ భవతీత్యనుపపన్నమిత్యర్థః। అన్యత్వే సత్యపి జన్యజనకభావస్య ప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌ శక్యతే ప్రతిక్షేప్తుమితి శఙ్కతే—నన్వితి। కిం ప్రత్యక్షానుసారిణీ శబ్దప్రత్యయావవివేకినామిష్యేతే కిం వా వివేకినామితి వికల్ప్యాఽఽద్యమఙ్గీకరోతి—సత్యమితి। ద్వితీయం ప్రత్యాహ— తావేవేతి। మృషైవేతి పరీక్ష్యమాణే సతీతి సమ్బన్ధః। తత్ర జన్మశబ్దధీవిషయం వస్తు శబ్దమాత్రమేవ వాచారమ్భణశ్రవణాన్న పరమార్థతో యావతా విద్యతే, తస్మాదసత్యాలమ్బనత్వ-

---

హేతుర్న జాయతేఽనాదేః ఫలం చాపి స్వభావతః।

ఆదిర్న విద్యతే యస్య తస్య హ్యాదిర్న విద్యతే॥౨౩॥

ఘటపుత్రాదిలక్షణం శబ్దమాత్రమేవ తత్ "వాచారమ్భణమ్" ఇతి శ్రుతేః। సచ్చేన్న జాయతే సత్త్వాన్మృత్పిత్రాదివత్। యద్యసత్తథాఽపి న జాయతేఽసత్త్వాదేవ శశవిషాణాదివత్। అథ సదసత్తథాఽపి న జాయతే విరుద్ధస్యైకస్యాసమ్భవాత్। అతో న కిఞ్చిద్వస్తు జాయత ఇతి సిద్ధమ్। యేషాం పునర్జనిరేవ జాయత ఇతి క్రియాకారకఫలైకత్వమభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వం చ వస్తునః, తే దూరత ఏవ న్యాయాపేతాః। ఇదమిత్థమిత్యవధారణక్షణాన్తరానవస్థానాదననుభూతస్య స్మృత్యనుపపత్తేశ్చ॥౨౨॥

కిం చ హేతుఫలయోరనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా త్వయా బలాద్ధేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగతం స్యాత్। తత్కథమ్, అనాదేరాది-

చతుర్థ పరాచ ష్టే—సచ్చేదితి। అభివ్యక్తిరపి తథా సతీ చేత్ సదా స్యాదభివ్యక్త్యన్తరాభ్యుపగమే త్వనవస్థా స్యాదిత్యర్థః। పఞ్చమం ప్రత్యాచ ష్టే—యద్యసదితి। ప్రాగసజ్జాత ఇత్యపి సంకేతమాత్రమ్, అసతో జన్మసిద్ధిః ప్రాగ్ విశేషణాజ్జన్మాపేక్షం సిద్ధ్యతి, తత్సిద్ధౌ చ తస్య జన్మ సిద్ధయతీత్యన్యోన్యాశ్రయాదితి। షష్ఠం దూషయతి—అథ సదసదితి। కార్త్స్న్యేన సత్త్వే తత్రైవ సమాప్తత్వాదసత్వం నోపపద్యతే అంశయోశ్చ వ్యవస్థితత్వాన్నైకం ద్వయాత్మకం సమ్భవతీత్యర్థః। బౌద్ధపక్షేఽప్యధికమాహ— యేషాం పునరిత్యాదినా। జనిస్తావత్క్రియా ధాత్వర్థత్వాత్। సైవ జాయత ఇతి కర్తృప్రత్యయేన నిర్దేశాత్ కారకం భవతి। అన్యథా వస్తు జాయతే। జనిర్జాయత ఇతి గౌరవాత్। సైవ జాతిరూపేణ క్రియాఫలమితి ఏకస్మిన్నేవ క్రియాత్వం కారకత్వం ఫలత్వం చ యేషాం మతే సమారోపితమభ్యుపగమ్యత ఇత్యర్థః। ఏతచ్చ క్షణికత్వాధీనం, యతః క్రియాం కుర్వాణం కారకముచ్యతే తత్ర హేతుతయా పూర్వక్షణవర్తిత్వమాశ్రయతయా క్రియాక్షణేఽప్యవస్థానమితి స్థాయిత్వం స్యాత్, అతః సమారోపసిద్ధయే క్షణికత్వం చ వస్తునోఽభ్యుపగమ్యతే యత్ సత్ తత్క్షణికం యథా ప్రదీపః సన్తశ్చామీ భావా ఇత్యాద్యనుమానేనేత్యర్థః। ఇదమిత్యభిజ్ఞాయ ఇత్థమిత్యవధారణక్షణాన్తరేఽనవస్థానాత్క్షణికవాదినో జనిరేవ జాయత ఇత్యవధారణానుపపత్తిః। సర్వం క్షణికమితి చ సర్వానువాదేన క్షణికత్వావధారణాయోగాదప్రసిద్ధవిశేషణః పక్షః వ్యాప్త్యనవధారణం దృష్టాన్తాసిద్ధిశ్చేత్యర్థః। సమ్ప్రతి సన్తతేః సత్త్వేన సన్తతః సర్వోఽయం వ్యవహార ఇతి న వాచ్యమ్। అర్థక్రియాకారిత్వేన సన్తతేః పరమార్థసత్త్వప్రసఙ్గాత్। కిఞ్చ చైత్రానుభూతే మైత్రస్య స్మృత్యదర్శనాత్ పూర్వోత్తరక్షణయోరత్యన్తవిలక్షణత్వాత్ యోఽహం రూపమన్వభూతం సోఽహం స్మరామీత్యనుభూతే స్మృతిర్న స్యాద్। అతో యుక్త్యనుగృహీతప్రత్యభిజ్ఞాబాధితమనుమానమిత్యాహ—అనుభూతస్యేతి॥౨౨॥

ఇతశ్చ న కిఞ్చిత్తత్త్వతో జాయత ఇత్యాహ— హేతుర్న జాయత ఇతి। సాదేశ్చేహేతూత్పత్తావభిహితైవానవస్థా ఫలఞ్చాపి న జాయతే। అనాదేర్హేతోరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। కదాచిత్కత్వేన ప్రసిద్ధస్య ధర్మాదేః అనాదిత్వానఙ్గీకరణాత్ అన్యథా

ఆనన్దగిరిటీకా

మేవ శబ్దప్రత్యయయోరేష్టవ్యమితి యోజనా। చతుర్థం శిథిలయతి— సచ్చేదితి। పఞ్చమం నిరాకరోతి— యదీతి। షష్ఠం ప్రత్యాదిశతి— అథేత్యాదినా। షణ్ణాం వికల్పానాం నిరాసే

ఫలితం నిగమయతి— అతో నేతి। క్రియాకారకఫలనానాత్వపక్షే జన్మానుపపత్తిదోషముక్త్వా పక్షాన్తరమనూద్య దూషయతి— యేషాం పునరితి। బౌద్ధానాం న్యాయావష్టమ్భేన వస్తు వ్యవస్థాపయతాం కుంతో న్యాయబాహ్యత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ఇదమితి। ఇదమా వస్తు పరామృష్టమ్। ఇత్థమితి క్షణికత్వం వివక్షితమ్। ఏవమవధారణావచ్ఛిన్నే క్షణే వస్త్వవచ్ఛేదకక్షణాతిరిక్తే వస్తునోఽవస్థానాభావాన్న తస్మిన్ననుభవః సిధ్యతీత్యర్థః। న చ తస్మిన్ననుభూతేఽర్థే స్మృతిరుత్పద్యతే। తథా చ వస్తుని ప్రత్యయద్వయాసిద్ధౌ వ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ— అననుభూతస్యేతి॥౨౨॥

వస్తునో వస్తుతో జన్మ రాహిత్యే హేత్వన్తరమాహ—హేతుర్నేతి। నానాదేః ఫలాద్ధేతుర్జాయతే। న హి ఫలస్యానాదిత్వే తతో హేతుజన్మ యుక్తం సదా తజ్జన్మప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। ఫలమపి న హేతోరనాదేర్జాయతే దోషసామ్యాదిత్యాహ—ఫలం చేతి। నాపి స్వభావతో నిమిత్తమన్తరేణ ఫలం హేతుర్వా జాయతే। తత్ర హేతుమాహ—ఆదిరితి। కారణరహితస్య జన్మానుపలబ్ధే-

---

ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వమన్యథా ద్వయనాశతః।

సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చ పరతన్త్రాస్తితా మతా॥౨౪॥

రహితాత్ఫలాద్ధేతుర్న జాయతే। న హ్యనుత్పన్నాదనాదేః ఫలాద్ధేతోర్జన్మేష్యతే త్వయా। ఫలం చాఽఽదిరహితాదనాదేర్హేతోరజాత్స్వభావత ఏవ నిర్నిమిత్తం జాయత ఇతి నాభ్యుపగమ్యతే। తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతా త్వయా హేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగమ్యతే। యస్మాదాదిః కారణం న విద్యతే యస్య లోకే తస్య హ్యాదిః పూర్వోక్తా జాతిర్న విద్యతే। కారణవత ఏవ హ్యాదిరభ్యుపగమ్యతే నాకారణవతః॥౨౩॥

ఉక్తస్యైవార్థస్య దృఢీకరణచికీర్షయా పునరాక్షిపతి—ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిస్తస్యాః సనిమిత్తత్వమ్। నిమిత్తం కారణం విషయ ఇత్యేతత్సనిమిత్తత్వం సవిషయత్వం స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే। న హి నిర్విషయా ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిః స్యాత్। తస్యాః సనిమిత్తత్వాత్। అన్యథా నిర్విషయత్వే శబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య నాశతో నాశోఽభావః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః। న చ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్యాభావోఽస్తి ప్రత్యక్షత్వాత్। అతః

ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్య ద్వయస్య దర్శనాత్ పరేషాం తన్త్రం పరతన్త్రమిత్యన్యశాస్త్రం తస్య పరతన్త్రస్య పరతన్త్రాశ్రయబాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా మతాఽభిప్రేతా। న హి ప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయా నీలపీతాదిబాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణస్వభావభేదేనైవ వైచిత్ర్యం సమ్భవతి। స్ఫటికస్యేవ నీలాద్యుపాధ్యాశ్రయైర్వినా వైచిత్ర్యం న ఘటత ఇత్యభిప్రాయః। ఇతశ్చ

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యర్థః। లోకాయతికమతాపనుత్తయ ఆహ—స్వభావత ఇతి। నిర్నిమిత్తమేవ ఫలం శరీరాది న జాయత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః తత్ర ప్రసిద్ధం హేతుమాహ—ఆదిః కారణం న విద్యతే యస్య శశశృఙ్గాదేః తస్యాదిరుత్పత్తిః న విద్యత ఇతి హి ప్రసిద్ధమ్। అతః కారణాభావే కార్యాభావప్రసిద్ధేః కార్యార్థినాం చ విశిష్టదేశకాలనిమిత్తప్రతీక్షాప్రతీతేః న స్వభావవాదోఽపి యుక్త ఇత్యర్థః॥౨౩॥

ఏవం జన్మాసమ్భవాదజం విజ్ఞానమాత్రం తత్త్వముక్తం తత్ర ప్రత్యయే వైచిత్ర్యాన్యథానుపపత్యా దుఃఖోపపదానుత్పత్త్యా చ జడస్యాపి సద్భావం శఙ్కతే—ప్రజ్ఞప్తేరిత్యాదినా। ప్రకాశమాత్రస్వభావత్వాత్ప్రజ్ఞప్తేః స్వతస్తావత్ వైచిత్ర్యం న ఘటతే। న చౌపాధికం నీలపీతాద్యుపాధ్యాభావే ఘటతే ఇత్యాహ—న హి ప్రజ్ఞప్తేరితి। ద్వైతినస్తవ తార్కికత్వాభిమానాత్ త్వయా

ఆనన్దగిరిటీకా

రిత్యర్థః। వస్తునో వస్తుతో జన్మాభావే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య సూచయతి—కిం చేతి। హేత్వన్తరమేవ దర్శయితుం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాం కరోతి—హేత్వితి। ఫలాద్ధేతుర్జాయతే తతశ్చ ఫలమిత్యభ్యుపగమాత్కథమజన్మాభ్యుపగతమితి పృచ్ఛతి—కథమితి। తత్రాఽఽద్యపాదాక్షరయోజనయా పరిహరతి — అనాదేరితి। తదేవోపపాదయతి—న హీతి। ఫలం కార్యకరణసఙ్ఘాతః। హేతుర్ధర్మాదిః। ఫలం చాపీతి భాగం విభజతే— ఫలం చేతి। అజాజ్జాయత ఇతి నాభ్యుపగమ్యత ఇతి సమ్బన్ధః। స్వభావత ఇతి పదం యోజయతి—స్వభావత ఏవేతి। ఫలితం నిగమయతి—తస్మాదితి। న హేతుఫలయోర్జన్మవతోరనాదిత్వమభ్యుపగతుం శక్యమ్। అభ్యుపగమే చ జన్మైవ

తయోరాకస్మికం స్యాదిత్యర్థః। స్వభావవాదనిరాకరణం ప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్ధావష్టభ్యేన ప్రతిపాదయతి—యస్మాదితి॥౨౩॥

వస్తునో వస్తుతో జన్మాయోగాదజం విజ్ఞానమాత్రం తత్త్వమిత్యుక్తమ్। ఇదానీం బాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి— ప్రజ్ఞప్తేరితి। జ్ఞానస్య నిర్విషయత్వే ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తి ప్రమాణయతి—అన్యథేతి। అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తి బాహ్యార్థ ఇత్యాహ—సంక్లేశస్యేతి। పరతన్త్రం పరకీయం శాస్త్రం తస్యాస్తితా తద్విషయస్య బాహ్యార్థస్య విద్యమానతేతి యావత్। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—ఉక్తస్యైవేతి। వస్తునో నాస్తి వస్తుతో జన్మేత్యుక్తార్థస్తస్యైవ దృఢీకరణం పూర్వోత్తరపక్షాభ్యాం చికీర్ష్యతే తయా పునరాక్షేపముఖేన బాహ్యార్థవాదినాం ప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః। బ్రహ్మస్వరూపభూతాం ప్రజ్ఞప్తి ప్రతి షేధతి—శబ్దాదీతి। సాకారవాదం వ్యుదస్యతి—స్వాత్మేతి। ప్రజ్ఞప్తవిషయనిరపేక్షత్వాన్న స్వాతిరిక్తవిషయతేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హీతి। సనిమిత్తత్వం సవిషయత్వేన స్ఫురణమ్। తమేవ హేతుం ద్వితీయపాదయోజనయా విశదయతి—అన్యథేతి। ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం ప్రత్యాచష్టే—న చేతి। ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తం ఫలం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన కథయతి—అత ఇతి। నను ప్రజ్ఞప్తేః స్వభావభేదేనైవ బాహ్యాలమ్బనం వైచిత్ర్యమన్తరేణ స్వగతం వైచిత్ర్యం ఘటిష్యతే తత్రాఽఽహ—నహీతి। ఔపాధికం తర్హి ప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్య బాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్మైవమిత్యాహ—స్ఫటికస్యేతి। తృతీయపాదం హేత్వన్తరపరత్వేనావతారయతి—తతశ్చేతి। తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి—ఉపలభ్యతే హీతి। తదుపలబ్ధావపి కుతో బాహ్యార్థసిద్ధి—

ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వమిష్యతే యుక్తిదర్శనాత్।
నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాత్॥౨౫॥

పరతన్త్రాశ్రయస్య బాహ్యార్థస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా। సంక్లేశనం సంక్లేశోఽనంనం దుఃఖమిత్యర్థః। ఉపలభ్యతే హ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తం దుఃఖం; యద్యగ్న్యాది బాహ్యం దాహాదినిమిత్తం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం న స్యాత్తతో దాహాదిదుఃఖం నోపలభ్యేత। ఉపలభ్యతే తు, అత స్తేన మన్యామహేఽస్తి బాహ్యోఽర్థ ఇతి। న హి విజ్ఞానమాత్రే సంక్లేశో యుక్తః। అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః॥౨౪॥

అత్రోచ్యతే—బాఢమేవం ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వం ద్వయసంక్లేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదిష్యతే త్వయా। స్థిరీభవ తావత్త్వం యుక్తిదర్శనం వస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమే కారణమిత్యత్ర। బ్రూహి కిం తత ఇతి। ఉచ్యతే। నిమిత్తస్య ప్రజ్ఞప్త్యాలమ్బనాభిమతస్య ఘటాదేరనిమిత్తత్వమనాలమ్బనత్వం వైచిత్ర్యాహేతుత్వమిష్యతేఽస్మాభిః కథం భూతదర్శనాత్పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్। నహి ఘటో యథాభూతమృద్రూపదర్శనే సతి తద్వ్యతిరేకేణాస్తి। యథాఽశ్వాన్మహిషః, పటో వా తన్తువ్యతిరేకేణ। తన్తవశ్చాంశువ్యతిరేకేణేత్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శన ఆ శబ్దప్రత్యయనిరోధాన్నైవ నిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః। అథ వాఽభూతదర్శనాద్వాహ్యార్థస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే। రజ్ఙ్వాదావివ సర్పాదేరిత్యర్థః। భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చ నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వం భవేత్। తదభావేఽభావాత్। న

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యుక్తిదర్శనాత్ ప్రజ్ఞప్తేః సవిషయత్వమిష్యత ఇత్యేతత్సత్యం, తర్హి అత్రైవ స్థిరీభవ ప్రతీతిమాత్రశరణో మా భూరిత్యాఽఽహ—స్వభావేతి। విచార దృష్టిమేవాలమ్బ్యాహం వర్తే కిం తతో దూషణం బ్రూహి ఇత్యుక్తే సిద్ధాన్త్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి। చక్షుషాన్తబహిర్వా నిరీక్ష్యమాణే, త్వచా స్పృశ్యమానే, జిహ్వయా ఆస్వాద్యమానే ఘ్రాణేన ఘ్రాయమాణే చ న మృద్వ్యతిరిక్తం ఘటే తత్త్వముపలభామహే। తతః తత్రప్రత్యయస్తావన్న తత్త్వతః సాలమ్బనః తద్దృష్టాన్తమాదాయ విమతః ప్రత్యయస్తత్త్వతో న సాలమ్బనః ప్రత్యయత్వాత్ సమ్మతవదిత్యనుమానముజ్జృమ్భతే।

యద్యప్యేతద్విజ్ఞానవాద్యభిమతం తథాపి "కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిశ్రుత్యనుసారాదనుమతం బ్రహ్మవిదామపీతి భూతదర్శనమ్। యౌక్తికత్వదర్శనం వ్యాఖ్యాయాధిష్ఠానభూతానుభవాదధ్యస్తస్య జడస్యాసత్త్వం వ్యాచష్టే—అథవేతి।

కిఞ్చ, విమతోఽర్థం ఆలమ్బనతయా న స్వప్రత్యయజనకః భ్రాన్తివిషయత్వాత్ రజ్జుసర్పవదిత్యాఽఽహ— భ్రాన్తీతి। హేత్వసిద్ధిమాశఙ్కయాఽఽహ—తదభావ ఇతి। నను దేహాద్యభిమానినాం తావత్ చక్షురాదిభిర్బాహ్యోఽర్థో భాతి। కథమద్వైతదర్శినాం

రిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యదీతి। ఉపలబ్ధిరేవ తర్హి దుఃఖస్య మా భూదితి చేన్న। స్వానుభవవిరోధాదిత్యాహ— ఉపలభ్యతే త్వితి। విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధం ఫలమాహ— అత ఇతి। విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావేఽపి క్లేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ— న హీతి। అన్యత్ర దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తే చన్దనపఙ్కలేపాదావితి యావత్॥౨౫॥

ద్వాభ్యామర్థాపత్తిభ్యాం బాహ్యార్థవాదే ప్రాప్తే విజ్ఞానవాదముద్భావయతి— ప్రజ్ఞప్తేరితి। అస్తు కా నామ వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—నిమిత్తస్యేతి। మతాన్తరే ప్రాప్తే తన్నిరాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతి శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—అత్రేతి। తత్ర పూర్వార్ధం విభజతే—బాఢమిత్యాదినా। ద్వైతినస్తవ తర్కప్రధానత్వాన్న ప్రతీతిమాత్రశరణతా యుక్తేతి మత్వాఽఽహ—స్థిరీభవేతి। వస్తునో బాహ్యస్యార్థస్య తథాత్వం ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం తస్యాభ్యుపగమే కారణం ప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యేతస్మిన్నర్థే త్వం స్థిరీభవేతి యోజనా। విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహం వర్తే కిం తతో దూషణం బ్రూహీతి పృచ్ఛతి—బ్రూహీతి। తత్రోత్తరార్ధం సిద్ధాన్తీ వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ— ఉచ్యత ఇత్యాదినా। ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ- కథమిత్యాదినా। పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయతి న హీతి। తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ—యథేతి। ఘటే దర్శితం న్యాయం పటేఽపి దర్శయతి—పటో వేతి। తన్తుష్వపి న్యాయసామ్యముదాహరతి—తన్తవ ఇతి। పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి—ఇత్యేవమితి। ఘటాదీనాం స్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాం న ప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతుత్వమతో ఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రత్యయాన్తరాణ్యపి ప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవాలమ్బనవర్జితాని మన్తవ్యానీత్యర్థః। భూతదర్శనం యౌక్తికం తత్త్వదర్శనం తతో నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితి వ్యాఖ్యాతమ్। ఇదానీమభూతదర్శనాదితి పదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ—అథ వేతి। యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదేరారోపితస్య కం తస్య దర్శనాన్న తస్య వస్తుతో దర్శనం ప్రత్యాలమ్బనత్వమిష్టమ్। తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయా పరమార్థతో దర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్య జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనత్వం వాస్తవమభ్యుపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః। కిం చ విమతో బాహ్యార్థో న తత్త్వతో జ్ఞానం ప్రత్యాలమ్బనం భ్రాన్తివిషయత్వాద్రజ్జ్వా సర్పాదివదిత్యాహ—భ్రాన్తీతి। హేతుం సాధయతి తదభావ ఇతి। భ్రాన్త్యభావే బాహ్యార్థో న

చిత్తం న సంస్పృశత్యర్థం నార్థభాసం తథైవ చ।
అభూతో హి యతశ్చార్థో నార్థాభాసస్తతః పృథక్॥౨౬॥

నిమిత్తం న సదా చిత్తం సంస్పృశత్యధ్వసు త్రిషు।
అనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య భవిష్యతి॥౨౭॥

హి సుషుప్తసమాహితముక్తానాం భ్రాన్తిదర్శనాభావ ఆత్మవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యతే। న హ్యున్మత్తావగతం వస్త్వనున్మత్తైరపి తథాభూతం గమ్యతే। ఏతేన ద్వయదర్శనం సంక్లేశోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా॥౨౫॥

యస్మాన్నాస్తి బాహ్యం నిమిత్తమతశ్చిత్తం న స్పృశత్యర్థం బాహ్యాలమ్బనవిషయమ్। నాప్యర్థాభాసం చిత్తత్వాత్స్వప్నచిత్తవత్। అభూతో హి జాగరితేఽపి స్వప్నార్థవదేవ బాహ్యః శబ్దాద్యర్థో యతః। ఉక్తహేతుత్వాచ్చ। నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్చిత్తమేవ హి ఘటాద్యర్థవదవభాసతే యథా స్వప్నే॥౨౬॥

నను విపర్యాసస్తర్హ్యసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య। తథా చ సత్యవిపర్యాసః క్వచిద్వక్తవ్య ఇతి। అత్రోచ్యతే। నిమిత్తం విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసు త్రిష్వపి సదా చిత్తం న స్పృశేదేవ। యది హి క్వచిత్సంస్పృశేతోఽ—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

చాక్షుషాదేః స్ఫురణమాత్రతత్త్వం తత్రాహ—న హీతి। తథాప్యర్థాపత్త్యోః కిం దూషణముక్తం భవతి। తదాహ— ఏతేనేతి। తత్త్వదర్శినాం స్ఫురణాతిరిక్తవస్త్వనులమ్భప్రదర్శనేన వైచిత్ర్యదర్శనం దుఃఖోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా। అతోఽనుపపద్యమానా దర్శనాదయ ఏవ అర్థాపత్తిద్వయవ్యవహారాఙ్గమితి అన్యథాప్యుపపత్తిరితి భావః॥౨౫॥

జ్ఞానస్య సవిషయత్వప్రసిద్ధేః తత్త్వదృష్ట్యా జ్ఞేయాభావే జ్ఞానమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— చిత్తమితి। స్ఫురణమిహ— చిత్తశబ్దేనోపలక్ష్యతే తన్న కుత్రాపి సకర్మకం జానాతేస్తు సకర్మకత్వం క్రియాత్వకల్పనయా ద్రష్టవ్యమ్।

కిఞ్చ, జాగరితగతోఽర్థో న సన్ అర్థత్వాత్ స్వప్నార్థవత్। అతోఽపి జ్ఞానం న సవిషయమిత్యాహ— అభూతో హీతి। ఉక్తహేతుత్వాచ్చేతి భ్రాన్తవిషయత్వాచ్చేత్యర్థః। అర్థజన్యత్వాభావేఽపి జ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వం భవిష్యతీతి న వాచ్యమిత్యాహ—నాపీతి। పూర్వసిద్ధ ఏవ హి జనకః ప్రసిద్ధః। న చాభాసస్య ప్రతీతేః పూర్వం సత్త్వమస్తీత్యర్థః॥౨౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

భాతీత్యుక్తం హేతుం ప్రపఞ్చయతి న హీతి। దేహాభిమానవతో బాహ్యార్థప్రతిభానధ్రౌవ్యాదద్వైతదర్శినోఽపి తత్ప్రతిభానమప్రత్యూహం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—న హ్యన్మత్తేతి। బాహ్యార్థంసమర్థనార్థంముక్తమర్థాపత్తిద్వయం కథం నిరసనీయమిత్యాహ—ఏతేనేతి। తత్త్వదర్శినాం స్ఫురణాతిరిక్తవస్త్వనుపలమ్భప్రదర్శనేన వైచిత్ర్యదర్శనం దుఃఖోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా। తేనానుపపద్యమానార్థాపత్తిద్వయస్యానుత్థానమ్। వ్యవహారదృష్ట్యా తు పూర్వంభ్రమసమారోపితస్వప్నవదేవ సంవేదనే వైచిత్ర్యం దుఃఖం చ వ్యవహారాఙ్గమిత్యన్యథాఽప్యుపపత్తిరిత్యర్థః॥౨౫॥

జ్ఞానస్య సాలమ్బనత్వప్రసిద్ధేస్తత్త్వదృష్ట్యా జ్ఞేయాభావే జ్ఞానమపి న స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— చిత్తమితి। న హి స్ఫురణం సకర్మకం తస్య సకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్। జానాతేస్త్వేషు సకర్మకత్వం క్రియాఫలత్వకల్పనయా స్వీకృతమితి భావః। చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేఽపి తదాభాసస్పర్శిత్వం స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—నార్థేతి। తత్ర హేతుమాహ—అభూత ఇతి। ప్రథమపాదం వ్యాచష్టే— యస్మాదితి। విమతం చిత్తమర్థాభాసమపి న స్పృశతి చిత్తత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి। ద్వితీయం పాదం విభజతే—నాపీతి। న హి దృష్టాన్తే తస్యార్థాభాసస్పర్శిత్వం తస్యైవ తదాత్మనా భానాదిత్యర్థః। తృతీయపాదం వ్యాకరోతి— అభూతో హీతి। విమతోఽర్థః సన్న భవత్యర్థత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యనుమానాన్న జ్ఞానస్యాఽఽలమ్బనమిత్యర్థః। విమతోఽర్థః స్వవిషయజ్ఞానజనకో న భవతి

భ్రాన్తివిషయత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యుక్తమనుమానం స్మారయతి—ఉక్తేతి। అర్థజన్యత్వాభావే విజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ—నాపీతి॥౨౬॥

జ్ఞానస్య సాలమ్బనత్వాభావే తస్య తథాత్వప్రథా భ్రాన్తిర్భవేత్। భ్రాన్తిశ్చాభ్రాన్తిప్రతియోగినీత్యన్యథాఖ్యాతిమాశఙ్క్యాఽఽహ—నిమిత్తమితి। కాలత్రయేఽపి జ్ఞానస్య వస్తుతోఽర్థం స్పర్శిత్వాభావే తద్వాసనాభావాత్తజ్జన్యా నాన్యథాఖ్యాతిః సిధ్యతి। భ్రాన్తిస్తు విధాన్తరేణాపి భవిష్యతీత్యాహ—అనిమిత్త ఇతి। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కాం దర్శయతి—నన్వితి। యది ఘటాదిర్బాహ్యోఽర్థో న గృహ్యతే తర్హి తస్మిన్నసత్యేవ తదాభాసతా జ్ఞానస్య విపర్యాసః। అతస్మింస్తద్బుద్ధేస్తథాత్వాత్। విపర్యాసే చ స్వీకృతే క్వచిదప్యవిపర్యాసో వక్తవ్యః భ్రాన్తేరభ్రాన్తిపూర్వకత్వస్యాన్యథాఖ్యాతివాదిభిరిష్టత్వాదిత్యర్థః। తత్ర పూర్వార్ధయోజనయా పరిహరతి— అత్రేతి। ఉక్తమేవార్థముత్తరార్ధయోజనయా సాధయతి—యదీతి। అభ్రాన్తేరభావాదసమ్భవే

తస్మాన్న జాయతే చిత్తం చిత్తదృశ్యం న జాయతే।

తస్య పశ్యన్తి యే జాతిం ఖే వై పశ్యన్తి తే పదమ్॥౨౮॥

విపర్యాసః పరమార్థత ఇత్యతస్తదపేక్షయాఽసతి ఘటే ఘటాద్యాభాసతా విపర్యాసః స్యాన్న తు తదస్తి కదాచిదపి చిత్తస్యార్థసంస్పర్శనమ్। తస్మాదనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య చిత్తస్య భవిష్యతి న కథఞ్చిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః। అయమేవ హి స్వభావశ్చిత్తస్య। యదుతాసతి నిమిత్త ఘటాదౌ తద్వదవభాసనమ్॥౨౭॥

ప్రజ్ఞప్తేః సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదన్తం విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధస్య వచనం బాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితమ్। తదేవ హేతుం కృత్వా తత్పక్షప్రతిషేధాయ తదిదముచ్యతే— తస్మాదిత్యాది। యస్మాదసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య విజ్ఞానవాదినాఽభ్యుపగతా తదనుమోదితమస్మాభిరపి భూతదర్శనాత్। తస్మాత్తస్యాపి చిత్తస్య జాయమానావభాసతాసత్యేవ జన్మని యుక్తా భవితుమిత్యతో న జాయతే చిత్తమ్। యథా చిత్తదృశ్యం న జాయతేఽతస్తస్య చిత్తస్య యే జాతి

పశ్యన్తి విజ్ఞానవాదినః క్షణికత్వదుఃఖిత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది చ తేనైవ చిత్తేన చిత్తస్వరూపం ద్రష్టుమశక్యం పశ్యన్తః ఖే వై పశ్యన్తి తే పదం పక్ష్యాదీనామ్। అత ఇతరేభ్యోఽపి ద్వైతిభ్యోఽత్యన్తసాహసికా ఇత్యర్థః। యేఽపి శూన్య-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

క్వచిత్సత ఏవ అన్యత్ర అసత్త్వేఽపి దోషాత్ఖ్యాతిరన్యథాఖ్యాతిరిష్టా నాత్ర సమ్భవతీతి చేత్ న, క్వచిదపి జ్ఞానస్య సవిషయత్వాదర్శనాత్। కథం తర్హి ఘటాద్యాకారనిర్భాసనం తత్రాహ—అయమేవ హీతి। అన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణ తావన్మాత్రత్వం స్వభావశబ్దేన వివక్షితమవిద్యేతి కేచిత్॥౨౭॥

వృత్తానువాదపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—ప్రజ్ఞప్తేరిత్యాదినా। ఘటస్ఫురణం మే జాతమిత్యాదిసంవిజ్జన్మ న సత్యం దృశ్యత్వాన్నీలాదివదిత్యాహ—అసత్యేవ హి జన్మనీతి। క్షణికత్వం స్థాయిత్వవిరోధిస్వరూపత్వం దుఃఖక్లేశాః, శూన్యం సుషుప్తాదౌ విచ్ఛిత్తిః, అనాత్మత్వమసాతత్యగమనం, అసర్వంగతత్వమాదిశబ్దాదత్యన్తవిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యఞ్చ గృహ్యతే తాని పశ్యన్తి తే వై పశ్యన్తి ఖే పదమిత్యన్వయః। తత్ర హేతుః తేనైవ చిత్తేనేతి। స్వస్కన్ధాధిరోహకల్పాయాః స్వవృత్తేరశక్యత్వాత్తద్దృశ్యతాం వినా తద్ధర్మావగత్యసమ్భవాచ్చేత్యర్థః। పశ్యన్త ఏవేతి అవిపరిలుప్తదృక్స్వభావతాం సూచయతి। సర్వాభావసిద్ధిర్హి దృగ్బలాత్ భవతి దృశః పునరభావః కథం సిధ్యతీతి భావః॥౨౮॥

ఆనన్దగిరిటీకా

భ్రాన్తేరసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా జ్ఞానస్య కథం నిర్వహతీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—అయమేవేతి। స్వభావశబ్దేనావిద్యోచ్యతే। న హి భ్రాన్తిరభ్రాన్తి పూర్వికేతి నియమః। సవిషయాణాం భ్రమాణామవిద్యాత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః॥౨౭॥

బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవం విజ్ఞానవాదిముఖేన ప్రతిక్షిప్య విజ్ఞానవాదమిదానీమపవదతి—తస్మాదితి। ప్రతిక్షణం విజ్ఞానస్య జన్మ దృశ్యతే విజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశఙ్కయాఽఽహ తస్యేతి।

వృత్తిసఙ్కీర్తనపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ— ప్రజ్ఞప్తేరితి। తచ్చ బాహ్యార్థవాదినో బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానవదస్తీతి పక్షప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తం తత్పునరాచార్యేణ భవత్వేవమిత్యనుజ్ఞాతమ్, బాహ్యార్థవాదదూషణస్య స్వమతేఽపి సంమతత్వాదిత్యాహ— బాహ్యార్థ ఇతి। బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ—తదేవేతి। అసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్య యదుక్తం తదేవ హేతుత్వేనోపాదాయ విజ్ఞానవాదనిషేధార్థం 'బాహ్యార్థ పక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః। సమ్ప్రతి విజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి—తదిదమితి। తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టేయస్మాదితి। భూతదర్శనాద్ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రం భూతం వస్తుతత్త్వం తస్యాపి విజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం తస్య శాస్త్రతో దర్శనాదితి యావత్। ద్వితీయపాదం దృష్టాన్తత్వేన విభజతే— యథేతి। విమతం విజ్ఞానజన్మ న తాత్త్వికం దృశ్యత్వాన్నీలపీతాదివదిత్యర్థః। విపక్షే దోషమాహ—అత ఇతి। తత్త్వతో విజ్ఞానస్య జన్మాయోగాద్యే తస్య తాత్త్వికం జన్మ పశ్యన్తి తే పక్ష్యాదీనాం ఖేఽపి పదం పశ్యన్తీత్యన్వయః। అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దేనాన్యోన్యవిలక్షణత్వమన్యోన్య సాదృశ్యం చ గృహ్యతే। తత్ర హేతుం సూచయతి— తేనైవేతి। స్వవృత్తేరనుపపత్తేస్తద్దృశ్యతామన్తరేణ చ తద్ధర్మదృశ్యతాఽసమ్భవాదిత్యర్థః। విజ్ఞానవాదే ఫలితం విశేష దర్శయతి—అత ఇతి। శూన్యవాదినం ప్రతి విశేషం కథయతి— యేఽపీతి। పశ్యన్త ఏవేత్యవిలుప్తదృగ్రూపతా ద్యోత్యతే। దృగ్బలాదేవ సర్వాభావః సిధ్యతి। గభావస్తు కథం సిధ్యేత్। న చ తావద్గేవ తదభావం సాధయేత్। తయోరేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః।

అజాతం జాయతే యస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తతః।

ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥౨౯॥

అనాదేరన్తవత్త్వం చ సంసారస్య న సేత్స్యతి।

అనన్తతా చాఽఽదిమతో మోక్షస్య న భవిష్యతి॥౩౦॥

వాదినః పశ్యన్త ఏవ సర్వశూన్యతాం స్వదర్శనస్యాపి శూన్యతాం ప్రతిజానతే తే తతోఽపి సాహసికతరాః ఖం ముష్టినాఽపి జిఘృక్షన్తి॥౨౮॥

ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్। యత్పునరాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయం శ్లోకః। అజాతం యచ్చిత్తం బ్రహ్మైవ జాయత ఇతి వాదిభిః పరికల్ప్యతే తదజాతం జాయతే యస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తస్య తతస్తస్మాదజాతరూపాయాః ప్రకృతేరన్యథాభావో జన్మ న కథఞ్చిద్భవిష్యతి॥౨౯॥

అయం చాపర ఆత్మనః సంసారమోక్షయోః పరమార్థసద్భావవాదినాం దోష ఉచ్యతే। అనాదేరతీతకోటిరహితస్య సంసారస్యాన్తవత్త్వం సమాప్తిర్న సేత్స్యతి యుక్తితః సిద్ధి నోపయాస్యతి। న హ్యనాదిః సన్నన్తవాన్కశ్చిత్పదార్థో దృష్టో లోకే। బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛేదో దృష్ట ఇతి చేత్। న। ఏకవస్త్వభావేనాపోదితత్వాత్। తథాఽనన్తతాఽపి విజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్య మోక్షస్యాఽఽదిమతో న భవిష్యతి। ఘటాదిష్వదర్శనాత్। ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోష ఇతి చేత్। తథా చ మోక్షస్య పరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః అసత్త్వాదేవ శశవిషాణస్యేవాఽఽదిమత్త్వాభావశ్చ॥౩౦॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యది క్షణికత్వం శూన్యత్వం వా న సమ్భవతి కిం తర్హి సమ్భవతీతి తత్రాహ—అజాతమితి॥౨౯॥

ఇతశ్చాజం సర్వమిత్యయమేవ పరమార్థ ఇత్యాహ—అనాదేరితి। అతీతకోటిరహితస్యేతి। పూర్వం నాసీదిత్యవచ్ఛేదరహితస్యేత్యర్థః। సన్తానే వ్యభిచారమాశఙ్క్య దూషయతి—బీజాఙ్కురేతి। భావత్వాదివిశేష్యాంశః తత్ర న వర్తత ఇత్యర్థః। కిఞ్చ, మోక్షో నానన్తకః ఆదిమత్త్వాత్ ఘటాదివదితి ప్రసఙ్గాన్తరమాహ—తథానన్తతాఽపీతి। యథా ఘటాదిధ్వంసః కృతకోఽపి నిత్యః తథా బన్ధధ్వంసః కృతకోఽపి నిత్యో భవిష్యతీతి అనైకాన్తికత్వమాహ—ఘటాదీతి। పరిహరతి—తథా చేతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

కిం చ సర్వశూన్యతాం వదన్తః శూన్యతాదర్శనస్య చ శూన్యతాం వదన్తి। తథా చ స్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—స్వదర్శనస్యేతి। తతోఽపీతి। విజ్ఞానవాదిభ్యోఽపీత్యర్థః॥౨౮॥

యది విజ్ఞానస్య బాహ్యాలమ్బనత్వం క్షణికత్వం శూన్యత్వం చ న సమ్భవతి కిం తర్హి తత్త్వమేకరూపం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ—అజాతమితి। తస్యాశ్చ ప్రకృతేరన్యథాత్వం పురస్తాదేవ నిరస్తమిత్యాహ— ప్రకృతేరితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—ఉక్తైరితి। కూటస్థమద్వితీయం బ్రహ్మేతి యత్పూర్వత్ర ప్రతిజ్ఞాతం తజ్జన్మనో దుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిః సిద్ధమ్। తస్యైవ సిద్ధస్యార్థస్య ఫలముపసంహర్తుమేష శ్లోక ఇత్యర్థః। పూర్వార్ధం యోజయతి— అజాతమితి। యది చిత్తం స్ఫురణమజాతమభీష్టం తర్హి తద్బ్రహ్మైవ తస్య కౌటస్థ్యైకస్వాభావ్యాత్తత్పునర్వస్తుతో న జాతమేవ మాయయా జన్మవదితి కల్ప్యతే చేత్తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః। ద్వితీయార్ధం యోజయతి— అజాతరూపాయా ఇతి। తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం స్వరూపహా నిరాపతేదిత్యర్థః॥౨౯॥

కూటస్థం తత్త్వం తాత్త్వికమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ—అనాదేరితి। విమతః సంసారో నాన్తవాననాదిభావత్వాదాత్మవదిత్యర్థః। కిం చ మోక్షోఽనన్తో న భావత్వే సత్యాదిమత్త్వాద్ఘటవదిత్యాహ—అనన్తేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—అయం చేతి। తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి—అనాదేరితి। అతీతకోటిరహితస్య పూర్వం నాఽఽసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః। యోఽనాదిభావః సోఽన్తవాన్నేతి వ్యాప్తిరాత్మని వ్యక్తేత్యాహ—న హీతి। బీజాఙ్కురయోర్హేతుఫలభావేన సమ్బన్ధస్తస్య నేరన్తర్యం సన్తానస్తస్యానాదిభావత్వేఽపి విచ్ఛేదస్యాన్తస్య దృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతి శఙ్క్యతే—బీజేతి। భావత్వవిశేష్యాంశస్య తత్రావర్తనాన్న వ్యభిచారశఙ్కేతి దూషయతి—నైకేతి। ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే— తథేతి। యత్రాఽఽదిమత్త్వం తత్ర నానన్తత్వమితి వ్యాప్తిభూమిమాహ— ఘటాదిష్వితి। యథా కృతకోఽపి ఘటాదిధ్వంసో నిత్యస్తథా బన్ధధ్వంసోఽపి భవిష్యతీత్యనై నైకాన్తికత్వమాశఙ్క్యతే—ఘటాదీతి। మోక్షస్యాభావత్వే సతి పరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞా భజ్యేతేతి దూషయతి—తథా చేతి। కిం చ ప్రాగసతః సత్తాసమవాయరూపం కార్యత్వం తదపి మోక్షస్యాసత్త్వే న సిధ్యతీత్యాహ—అసత్త్వాదేవేతి॥౩౦॥

ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా।
వితథైః సదృశాః సన్తోఽవితథా ఇవ లక్షితాః॥3౧॥

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే।
తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥3౨॥

సర్వే ధర్మామృషా స్వప్నే కాయస్యాన్తనిదర్శనాత్।
సంవృతేఽస్మిన్ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః॥33॥

వైతథ్యే కృతవ్యాఖ్యానౌ శ్లోకావిహ సంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేన పఠితౌ॥3౧-3౨॥

నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపఞ్చ్యత ఏతైః శ్లోకైః॥33॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అభావత్వే సతి మోక్షస్య పరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాయా హానిః స్యాత్। ప్రధ్వంసోఽస్తీతి సత్త్వసమారోపేణ యథోచ్యతే తథా మోక్షోఽస్తీతి సత్త్వసమారోపేణోచ్యత ఇత్యర్థః। కిఞ్చ, అసతః సత్తాసమవాయాదిలక్షణం కార్యత్వమభిమతం తార్కికాణాం, తదపి మోక్షస్యాసత్త్వే న స్యాదిత్యాహ—అసత్త్వాదేవేతి। కాదాచిత్కత్వం ప్రధ్వంసస్య కార్యత్వమిత్యపి వాఙ్మాత్రం కాలసమ్బన్ధస్య।. భవనస్య చాసమ్భవాదితి॥3౦॥

భవతు తర్హి మోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం తతః కో దోష ఇత్యాశఙ్కయాహ— ఆదావన్తే చ యన్నాస్త్యుపరోదకాది వర్తమానేఽపి తత్తథా నాస్త్యేవేతి సమ్మతం తథా వితథైరూపరోదకాదిభిః సదృశా ఆద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యాత్వేన సమా మోక్షాదయః అవితథా ఇవ మూఢైర్లక్షితాః స్యురిత్యర్థః॥3౧॥

నను— ఊషరోదకాదినా స్నానపానాదిప్రయోజనం న నిష్పద్యతే మోక్షస్వర్గంపశుపుత్రాదిషు సుఖాదిప్రాప్తిః ప్రయోజనం దృశ్యతే। అతో న వైతథ్యమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— సప్రయోజనతా తేషాం మోక్షాదీనాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే వ్యభిచరతి। జాగరితే హిముక్తోఽహం పుత్రవానమితి మత్వా దృష్టో నరకే పతితం వినష్టపుత్రఞ్చాత్మానం స్వప్నే పశ్యన్ శోచతి। అతో నాత్యన్తికం సప్రయోజనత్వమిత్యర్థః॥౩౨॥

కిఞ్చ యేన యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం స సర్వోఽపి జాగరితే తుల్యః। తస్మాదప్యజం సంవిన్మాత్రం తత్త్వమితి దర్శయితుముపక్రమతే— సర్వే ధర్మా ఇత్యాదినా। కాయస్యాన్తనిదర్శనాత్ యది స్వప్నే మిథ్యాత్వం తర్హి విరాట్కాయస్యాన్తదర్శనాత్ సర్వే జాగ్రద్ధర్మా అపి మృషేత్యర్థః। యద్యుచితదేశవైధుర్యాత్ స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం తర్హి సంవృతే నిశ్ఛిద్రేఽస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రదేశవత్ప్రదేశాన్తరవిధురేఽఖణ్డే భూతానాం విద్యమానానాం దర్శనం కుతః స్యాత్? న కుతోఽపి అనవకాశత్వాత్ బ్రహ్మణ ఇత్యర్థః॥౩౩॥

ఆనన్దగిరిటీకా

అస్తు తర్హి మోక్షస్యాఽఽద్యన్తవత్త్వం తత్రాఽఽహ—ఆదావితి। యదిత్యూషరోదకాది గృహ్యతే। తథా వస్తుతో నాస్త్యేవేతియావత్। వితథైస్తైరేవ మరీచ్యుదకాదిభిః। సాదృశ్యమాద్యన్తవత్త్వమ్। విమతా మోక్షాదయో న పరమార్థసన్తో భవితు౨౫ మర్హన్త్యాద్యన్తవత్త్వాన్మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః। కథం తహి మోక్షాదీనామపి తథాత్వప్రథేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—అవితథా ఇతి। లక్షితా మూఢైరవిచారకైరితి శేషః। ఊషరోదకాదీనాం స్నానపానాదిప్రయోజనానుపలమ్భాన్మోక్షస్వర్గాదీనాం తు సుఖాదిప్రాప్తిప్రయోజనప్రతిలమ్భాన్న మోక్షాదివైతథ్యమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— సప్రయోజనతేతి। తేషాం మోక్షాదీనామితి యావత్। పునరుక్తిశఙ్కాం వారయతి—వైతథ్య ఇతి॥౩౧-౩౨॥

కిం చ యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం తస్య జాగరితేఽపి తుల్యత్వాజ్జన్మాదిరహితం సంవిన్మాత్రం తత్త్వమేష్టవ్యమితి వివక్షిత్వాఽఽహ—సర్వ ఇతి। యది దేహాన్తదర్శనాన్మిథ్యాత్వం స్వప్న స్యేష్టం తహి వైరాజదేహే సర్వస్య జాగరితస్య దర్శనాన్మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః। కిం చ యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్య యద్యభీష్టం తర్హి సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యగ్భూతే బ్రహ్మణ్యఖణ్డైకరసే భూతానాం

విద్యమానానాం దర్శనం న కుతోఽపి స్యాద్బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ—సంవృత ఇతి।
అవతారితశ్లోకసహితానాముత్తరశ్లోకానాం జాత్యాభాసమిత్యస్మాత్ప్రాక్తనానాం తాత్పర్యమాహ—
నిమిత్తస్యేతి॥౩౩॥

న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్గతౌ।
ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥౩౪॥

మిత్రాద్యైః సహ సంమన్త్ర్య సమ్బుద్ధో న ప్రపద్యతే।
గృహీతం చాపి యత్కిఞ్చిత్ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥౩౫॥

స్వప్నే చావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్।
యథా కాయస్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకమ్॥౩౬॥

జాగరితే గత్యాగమనకాలో నియతో దేశః ప్రమాణతో
యస్తస్యానియమాన్నియమస్యాభావాత్స్వప్నే న దేశాన్తరగమనమిత్యర్థః॥౩౪॥

మిత్రాద్యైః సహ సంమన్త్ర్య తదేవ మన్త్రణం ప్రతిబుద్ధో న ప్రపద్యతే। గృహీతం చ
యత్కిఞ్చిద్ధిరణ్యాది న ప్రాప్నోతి। గతశ్చ న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే॥౩౫॥

స్వప్నే చాటన్దృశ్యతే యః కాయః సోఽవస్తుకస్తతోఽన్యస్య స్వాపదేశస్థస్య పృథక్కాయాన్తరస్య
దర్శనాత్। యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽసంస్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేఽపి
చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః। స్వప్నసమత్వాదసజ్జాగరితమపోతి ప్రకరణార్థః॥౩౬॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

కిఞ్చ, గతౌ నియతస్య కాలస్యాభావాత్ స్వప్నే గత్వా దర్శనం నేష్టం తథా మరణాదూర్ధ్వమచిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమపి న యుక్తం కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః। యద్దేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి ప్రబుద్ధస్తస్మిన్దేశే న విద్యత ఇతి మిథ్యాత్వమిష్టమ్। తథా యద్దేశస్థః సంసారం పశ్యతి బ్రహ్మభావం ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్దేశే న విద్యత పూర్వరూపేణానవస్థానాత్, అతో జాగరితస్య మిథ్యాత్వమిత్యర్థః॥౩౪॥

కిఞ్చ, స్వప్నేఽపి విసమ్వాదాదప్రామాణ్యమిష్టం తథా జాగరితేఽపి పరం శ్రేయోఽస్మాభిః సాధనీయమితి సబ్రహ్మచారిభిస్సహ సమాలోచ్యావిద్యానిద్రాతః ప్రబుద్ధో న తచ్ఛ్రేయస్సత్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే నిత్యముక్తత్వనిశ్చయాత్ సర్వస్యాతో ముముక్షుత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ భ్రాన్త్యైవేత్యర్థః। కిఞ్చ, స్వప్నవదేవ గృహీతముపదేశాది విద్వాన్న పశ్యతి తత్సాధ్యఫలాభావాత్। అథవా లోకదృష్ట్యా యత్కిఞ్చిద్గృహీతం వస్త్రాన్నోదకాది తత్ విద్వాన్నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి ప్రత్యయబాధాత్ స్వసమ్బన్ధిత్వేన నైవ పశ్యతి ఇత్యాహ। సన్మాత్రమేవేత్యర్థః। కిఞ్చ, స్వప్నే యేన కాయేన పర్యటతి

ఆనన్దగిరిటీకా

ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి— న యుక్తమిత్యాదినా। స్వప్నే దేశాన్తరగతౌ నియతకాలాభావాన్న గత్వా దర్శనమిష్టం తథా మరణాదూర్ధ్వమచిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః। కిం చ యద్దేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టమ్। తథా యస్మిన్దేశే స్థితః సంసారమనుభవతి బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్దేశే నాస్తి పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానాదతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ—ప్రతిబుద్ధశ్చేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థం కథయతి— జాగరిత ఇతి॥౩౪॥

కిం చ యథా స్వప్నే విసమ్వాదాదప్రామాణ్యమిష్టం తథా జాగరితేఽపి పరం శ్రేయోఽస్మాభిః సాధనీయమితి సబ్రహ్మవాదిభిః సహ సమాలోచ్యావిద్యానిద్రాతః ప్రతిబుద్ధో నైవ శ్రేయః సాధ్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే। సర్వస్య నిత్యముక్తత్వనిశ్చయాత్। అతో ముముక్షుత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ భ్రాన్త్యైవేత్యాహ— మిత్రాద్యైరితి। కిం చ స్వప్నవదేవ గృహీతముపదేశాది విద్వాన్న పశ్యతి తత్సాధ్యఫలాభావాదిత్యాహ— గృహీతం చేతి। అథ వా లోకదృష్ట్యా యత్కిఞ్చిద్గృహీత వస్త్రాన్నోదకాది తద్విద్వాన్నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి ప్రతిబుద్ధోఽన్యప్రత్యయబాధాన్న స్వసమ్బన్ధిత్వేనాధిగచ్ఛతి। తేన

తదాభాసమాత్రమేవేత్యాహ— గృహీతం చేతి। ఉక్తమర్థం వివక్షిత్వా శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి— మిత్రాద్యైరిత్యాదినా॥౩౫॥

కిం చ స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేన నాడ్యాదిషు పర్యటతి స మిథ్యా పృథగ్భూతస్య నిశ్చలస్య దేహస్య దర్శనాత్। తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా దృశ్యతే స మిథ్యా కథ్యతే। పృథగేవ కూటస్థబ్రహ్మాఖ్యశరీరస్యానుభవాదిత్యాహ— స్వప్నే చేతి। కిం చ యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా తథా చిత్తదృశ్యం జడం సర్వమవస్తుకం మిథ్యాభూతమేషితవ్యమిత్యాహ—యథేతి। పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి యోజయతి స్వప్న ఇతి। ఉత్తరార్ధగతాని వ్యాకరోతి—యథేత్యాదినా। ప్రకరణార్థముపసంహరతి—స్వప్న ఇతి॥౩౬॥

గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్ధేతుః స్వప్న ఇష్యతే।

తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమిష్యతే॥౩౭॥

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజం సర్వముదాహృతమ్।

న చ భూతాదభూతస్య సమ్భవోఽస్తి కథంచన॥౩౮॥

అసజ్జాగరితే దృష్ట్వా స్వప్నే పశ్యతి తన్మయః।

అసత్స్వప్నేఽపి దృష్ట్వా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥౩౯॥

ఇతశ్చాసత్త్వం జాగ్రద్వస్తునో, జాగరితవజ్జాగరితస్యేవ గ్రహణాద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ స్వప్నస్య తజ్జాగరితం హేతురస్య స్వప్నస్య స స్వప్నస్తద్ధేతుర్జాగరితకార్యమిష్యతే। తద్ధేతుత్వాజ్జాగరిత కార్యత్వాత్తస్యైవ స్వప్నదృశ ఏవ సజ్జాగరితం న త్వన్యేషామ్। యథా స్వప్న ఇత్యభిప్రాయః। యథా స్వప్నః స్వప్నదృశ ఏవ సన్సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే తథా తత్కారణత్వాత్సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసమానం న తు సాధారణం విద్యమానవస్తు స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః॥౩౭॥

ననుస్వప్నకారణత్వేఽపి జాగరితవస్తునో న స్వప్నవదవస్తుత్వమ్। అత్యన్తచలో హి స్వప్నో జాగరితం తు స్థిరం లక్ష్యతే। సత్యమేవమవివేకినాం స్యాత్। వివేకినాం తు న కస్యచిద్వస్తున ఉత్పాదః ప్రసిద్ధోఽతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాఽఽత్మైవ సర్వమిత్యజం సర్వముదాహృతం వేదాన్తేషు “సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ" ఇతి। యదపి మన్యసే జాగరితాత్సతోఽసత్స్వప్నో జాయత ఇతి తదసత్। న భూతాద్విద్యమానాదభూతస్యాసతః సమ్భవోఽస్తి లోకే। న హ్యసతః శశవిషాణాదేః సమ్భవో దృష్టః కథఞ్చిదపి॥౩౮॥

ననూక్తం త్వయైవ స్వప్నో జాగరితకార్యమితి తత్కథముత్పాదోఽప్రసిద్ధ ఇత్యుచ్యతే। శృణు, తత్ర యథా కార్యకారణ—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సోఽసన్ పృథఙ్నిశ్చలకాయదర్శనాత్। తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిదేహేన లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా భవతి సోఽసన్ కూటస్థబ్రహ్మాఖ్యకాయస్యానుభవాదిత్యర్థః। కిం బహునా యథా స్వాప్నః కాయోఽసన్ తథా జాగ్రద్దృశ్యజడజాతమవస్తుకం చైతన్యాతిరిక్తమసదేవేత్యర్థః। సతి ప్రమాతరి బాధ్యత్వం స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం తద్దర్శనాత్ స్వప్నదృగపేక్షయా జాగరితస్య సత్త్వం న పరమార్థతః స్వప్నం మిథ్యాభూతం ప్రతి కారణత్వాదేవేత్యాహ—తస్యైవ స్వప్నదృశ ఏవ సదిత్యనేకప్రతిపత్తృసాధారణవస్తువదవభాసమానం జాగరితం న తత్త్వతస్సాధారణం తత్త్వతః ప్రతిపత్తృభేదాభావాత్, "ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢ" ఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః॥౩౭—౩౮॥

ఆనన్దగిరిటీకా

యథా జాగరితం తథా స్వప్నో గృహ్యతే। తథా చ స్వప్నస్య జాగరితకార్యత్వాద్యః స్వప్నద్రష్టా తస్యైవ జాగరితం సదితి స్వప్నవత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ—గ్రహణాదితి। కిం చ జాగరితస్య విద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వం చ వస్తుతో నాస్తి స్వప్నకారణత్వాత్కిం తు తథా భాసమానత్వమిత్యాహ— తద్ధేతుత్వాదితి। జాగరితస్య వస్తుతోఽసత్త్వే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి—ఇతశ్చేతి। ఇతః శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయన్పూర్వార్ధం

యోజయతి—జాగరితవదితి। ఉత్తరార్ధం యోజయతి—తద్ధేతుత్వాదితి। సతి ప్రమాతరి బాధ్యత్వం స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం జాగరితస్య పునస్తదనుపలమ్భాత్పరమార్థతః సత్త్వమ్। కార్యస్య మిథ్యాత్వే కారణస్యాపి మిథ్యాత్వమితి మానాభావాత్। న హి సర్వసాధారణం విద్యమానం జాగరితం మిథ్యా భవితుం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యథేత్యాదినా॥౩౭॥

కార్యకారణభావేఽపి స్వప్నజాగరితయోర్న మిథ్యాత్వమవిశిష్టమత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— ఉత్పాదస్యేతి। యత్తు కార్యకారణత్వం సత్యాసత్యయోరివ స్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం తద్దురుక్తమిత్యాహ—న చేతి। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ— నన్వితి। కిమిదం వైలక్షణ్యమవివేకినాం ప్రతిభాతి కిం వా వివేకినామితి వికల్ప్యాఽఽద్యమఙ్గీకరోతి— సత్యమితి। ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వివేకినాం త్వితి। ద్వితీయభాగమాకాఙ్క్షాద్వారా విభజతే—యదపీత్యాదినా। సమ్భవో నాసతోఽస్తీత్యేతదృష్టాన్తేన సాధయతి న హీతి। కథఞ్చిదపి సతోఽసతో వేత్యర్థః॥౩౮॥

యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం తదయుక్తమ్ స్వప్నజాగరితయోస్త్వయా కార్యకారణత్వాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అసదితి। జాగరితే దృష్టస్య స్వప్నే దర్శనాజ్జాగరితస్య స్వప్నం ప్రతి కారణత్వం చేత్తర్హి స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేఽపి దర్శనాత్తస్య జాగరితం ప్రతి కారణత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అసత్స్వప్నేతి। శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి —నన్వితి। పూర్వాపరవిరోధే చోదితే పరిహారే కథ్యమానే మనఃసమాధానం ప్రార్థయతే—శృణ్వితి। తమేవ ప్రకారం

నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్సదసద్ధేతుకం తథా।

సచ్చ సద్ధేతుకం నాస్తి సద్ధేతుకమసత్కుతః॥౪౦॥

భావోఽస్మాభిరభిప్రేత ఇతి। అసదవిద్యమానం రజ్జుసర్పవద్వికల్పితం వస్తు జాగరితే దృష్ట్వా తద్భావభావితస్తన్మయః స్వప్నేఽపి జాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ వికల్పయన్పశ్యతి తథాఽసత్స్వప్నేఽపి దృష్ట్వా చ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యత్యవికల్పయన్। చశబ్దాత్తథా జాగరితేఽపి

దృష్ట్వా స్వప్నే న పశ్యతి కదాచిదిత్యర్థః। తస్మాజ్జాగరితం స్వప్న హేతురుచ్యతే న తు పరమార్థసదితి కృత్వా॥౩౯॥

పరమార్థతస్తు న కస్యచిత్కేనచిదపి ప్రకారేణ కార్యకారణభావ ఉపపద్యతే। కథమ్। నాస్త్యసద్ధేతుకమ సచ్ఛశవిషాణాది హేతుః కారణం యస్యాసత ఏవ ఖకుసుమాదేస్తదసద్ధేతుకమసన్న విద్యతే। తథా సదపి ఘటాదివస్తు అసద్ధేతుకం శశవిషాణాదికార్యం నాస్తి। తథా సచ్చ విద్యమానం ఘటాది విద్యమానఘటాదివస్త్వన్తరకార్యం నాస్తి। సత్కార్యమసత్కుత ఏవ సమ్భవతి। న చాన్యః కార్యకారణభావః సమ్భవతి శక్యో వా కల్పయితుమ్। అతో వివేకినామసిద్ధ ఏవ కార్యకారణభావః కస్యచిదిత్యభిప్రాయః॥౪౦॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

జాగరితస్య స్వప్నవాసనామయత్వాప్రసిద్ధేః స్వప్నస్య చ జాగరితవాసనామయత్వప్రసిద్ధేః జాగరితం కారణం స్వప్నః కార్యమిత్యుక్తం ఇదానీం తదపి న నియతమిత్యాహ—చశబ్దాదితి॥౩౯॥

వ్యవహారదృష్ట్యా స్వప్నజాగరితయోః కార్యకారణభావ ఇత్యాహ—నాస్త్యసద్ధేతుకమితి। అవస్తున ఏవాజ్ఞానాదేవ వస్త్వేవ కార్యం జాయత ఇతి కుమాయావాదినాం దృష్టిః తాం వ్యావర్తయతి। ఆద్యుపాదానాదసద్రూపే భేదాభావాత్ న తత్ర కార్యకారణభావః శశవిషాణాదావివేత్యర్థః। తథా హి— అసద్రూపం భిద్యమానం నాసదాకారేణ భిద్యతే ప్రతియోగినోఽసత్త్వాభావాపాతాత్। వ్యావర్తకాసాధారణాకారమన్తరేణ వ్యావృత్తధీప్రకారాభావప్రసఙ్గాత్। సదాకారేణ భేదేనాసత్త్వం ఉభయోః పూర్వోత్తరకాలయోశ్చానిర్వాచ్యతాఽవిశేషే వ్యర్థం జన్మ కారకోపాదానం చ, అతో నానిర్వాచ్యం జాయత ఇతి। శూన్యాత్ సత్కార్యం జాయత ఇతి శూన్యవాదః। తం నిరాచష్టే ద్వితీయపాదేన—సదసద్ధేతుకం తథేతి। కార్యం ప్రసవశక్త్యాత్మత్వం హి కారణత్వమసతో నిరాత్మకస్య కథం స్యాత్। న చ కార్యే శూన్యాన్వయో భాతి, నాప్యుదాహరణమితి భావః। కార్యకారణయోః ద్వయోరపిం సత్యత్వమితి సాంఖ్యాదయః। తాన్ ప్రత్యాచష్టే—తృతీయపాదేన। సచ్చ సద్ధేతుకం నాస్తీతి। సద్రూపే భేదాభావాత్ సతోఽన్యస్యాసత్త్వాత్ సత్త్వస్య కిఞ్చిత్ [దా]కారేణ కారణత్వేఽతిప్రసఙ్గాచ్చేత్యర్థః। సద్బ్రహ్మ కారణం మిథ్యాప్రపఞ్చసృష్టేరితి బ్రహ్మవిదః

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రకటయన్నక్షరాణి యోజయతి—అసదితి। తుచ్ఛత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి—రజ్జ్వితి। దర్శనస్యాఽఽభాసత్వం సూచయతి—వికల్పితమితి। యథా జాగ్రద్దృష్టస్య విశేషస్య స్వప్నే దర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనః స్వప్నో జాగరితకార్యత్వేన వ్యవహ్రియతే తథా స్వప్నే దృష్టస్య జాగరితేఽపి దర్శనాత్తత్కార్యత్వం జాగరితస్య ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే—తథేతి। యత్తు స్వప్నజాగరితయోరుక్తం కార్యకారణత్వం తదపి న నియతమితి నిపాతార్థం కథయతి—చశబ్దాదితి। తస్మాత్ప్రాయశః స్వప్నస్య జాగ్రద్వాసనాధీనత్వాదితి యావత్। జాగరితస్య పరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్య స్వప్నస్యాపి తాదాత్మ్యతథాత్వం వివక్షిత్వా కార్యకారణత్వప్రథా కథం న భవతీతి వ్యావర్త్య కథయతి—నత్వితి॥౩౯॥

వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణత్వం స్వప్నజాగరితయోరుక్తమ్। తత్త్వదృష్ట్యా త్వప్రసిద్ధమేవ క్వచిదపి కార్యకారణత్వమితి వదన్వస్తునోఽజ్ఞానాదవస్త్వేవ కార్యం భవతీతి మతం వ్యావర్తయతి—నాస్తీతి। శూన్యవాదినస్తు సదేవ కార్యం జాయతే శూన్యాదితి మన్యన్తే తాన్ప్రత్యాహ—సదితి। తథేత్యనేన నాస్తీత్యేతదనుకృష్యతే। సాంఖ్యాదయస్తు కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి సత్త్వం సఙ్గిరన్తే తాన్ప్రత్యుక్తమ్— సచ్చేతి। సద్బ్రహ్మ కారణం మిథ్యాప్రపఞ్చసృష్టేరిత్యేకే వర్ణయన్తి తాన్నిరాచష్టే—సద్ధేతుకమితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—పరమార్థతస్త్వితి। ప్రసిద్ధం కార్యకారణత్వం యయా కయా చ ప్రక్రియయా ప్రతిపాదయితుముచితమన్యథా ప్రసిద్ధిప్రకోపాదిత్యాక్షిపతి—కథమితి। అనిర్వాచ్యం మాయామయం కార్యకారణత్వం ప్రతీతిమాత్రసిద్ధమయౌక్తికమధికృత్య ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యభిసన్ధాయాఽద్యం పాదం విభజతే—నాస్తీత్యాదినా। ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే—తథేత్యాదినా। తృతీయం పాదం వ్యాకరోతి తథా సచ్చేతి। చతుర్థపాదార్థమాహ—అసదితి। అస్తు తర్హి ప్రకారాన్తరేణ కార్యకారణభావ ఇత్యాశఙ్క్య యోగ్యానుపలబ్ధివిరుద్ధత్వాన్మైవమిత్యాహ—న చేతి॥౪౦॥

విపర్యాసాద్యథా జాగ్రదచిన్త్యాన్భూతవత్స్పృశేత్।

తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి॥౪౧॥

ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుత్వవాదినామ్।
జాతిస్తు దేశితా బుద్ధైరజాతేస్త్రసతాం సదా॥౪౨॥

పునరపి జాగ్రత్స్వప్నయోరసతోరపి కార్యకారణభావాశఙ్కామపనయన్నాహ। విపర్యాసాదవివేకతో యథా జాగ్రత్ జాగరితే అచిన్త్యాన్భావానశక్యచిన్తనీయాన్రజ్జుసర్పాదీన్భూతవత్పరమార్థవత్ స్పృశేత్ స్పృశన్నివ వికల్పయేదిత్యర్థః। కశ్చిత్ యథా తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధస్త్యాదీన్ధర్మాన్పశ్యన్నివ వికల్పయతి తత్రైవ పశ్యతి న తు జాగరితాదుత్పద్యమానానిత్యర్థః॥౪౧॥

యాఽపి బుద్ధైరద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితోపదిష్టా— ఉపలమ్భనముపలమ్భస్తస్మాదుపలబ్ధేరిత్యర్థః। సమాచారాద్వర్ణాశ్రమాదిధర్మసమాచరణాత్। తాభ్యాం హేతుభ్యామస్తివస్తుత్వవాదినామస్తి వస్తుభావ ఇత్యేవంవదనశీలానాం దృఢాగ్రహవతాం శ్రద్దధానానాం మన్దవివేకినామర్థోపాయత్వేన సా దేశితా జాతిః। తాం గృహ్ణన్తు తావత్। వేదాన్తాభ్యాసినాం తు స్వయమేవాజాద్వయాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి న తు పరమార్థబుద్ధయా। తే హి శ్రోత్రియాః స్థూలబుద్ధిత్వాదజాతేరజాతివస్తునః సదా త్రస్యన్త్యాత్మనాశం మన్యమానా అవివేకిన ఇత్యర్థః। ఉపాయః సోఽవతారాయేత్యుక్తమ్॥౪౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

తాన్ప్రత్యాహ— చతుర్థపాదేన। సద్ధేతుకమసత్కుత? ఇతి కార్యస్యోపాదానతాదాత్మ్యేన సత్వప్రసఙ్గాత్ కూటస్థస్య సతః చిదేకరసస్య వికారశక్త్యయోగాచ్చ। మాయాద్వారేణ బ్రహ్మ కారణమితి చేత్ న, తత్సఙ్గాభావే ద్వారత్వస్య వాఙ్మాత్రత్వాత్। తత్సఙ్గే చ అసఙ్గత్వాదిశ్రుతికోపః స్యాత్। మిథ్యాసఙ్గే న దోష ఇతి చేత్ న, విశేషణవైఫల్యాత్। కిఞ్చ మాయాఽపి కారణం నో వా? ఆద్యే నైకవిజ్ఞానేన సర్వంవిజ్ఞానమ్। అపి చ ద్వారశబ్దో వ్యర్థః। శూన్యకారణే చైకవచననిర్దేశో [విరుద్ధయేత] "యతో వా ఇమాని" ఇత్యాదికారణత్వమపి తస్యాః న, చేతనవర్గం ప్రతి విరోధాత్। న చ జడవర్గం ప్రతి అవశేషాత్। అన్త్యే ప్రకృతిశ్రుతివిరోధోఽకిఞ్చిత్కరత్వేన ద్వారత్వమపి న స్యాత్। కిఞ్చ మాయాపి ప్రకాశతే చేత్ చిదేవ న ప్రకాశతే చేత్ న వ్యవహారాఙ్గమ్। తస్మాత్తత్త్వదృష్ట్యా ప్రసిద్ధ ఏవ కార్యకారణభావః॥౪౦-౪౧॥

కథం తర్హి “జన్మాద్యస్య యత" ఇత్యాదిశ్రుతిః జగత్కారణం బ్రహ్మాసూసుచత్ సూత్రకారః। తత్రాహ— ఉపలమ్భాదితి ॥౪౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

స్వప్నజాగరితయోర్వస్తుతో నాస్తి కార్యకారణత్వమిత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ— విపర్యాసాదితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—పునరపీతి। అక్షరార్థం కథయతి— విపర్యాసాదిత్యాదినా। కశ్చిదిత్యస్య పూర్వేణ క్రియాపదేన సమ్బన్ధః। దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ—యథేత్యాదినా ॥౪౧॥

తత్త్వదృష్ట్యా కార్యకారణత్వస్యాప్రసిద్ధత్వే కథం జన్మాదిసూత్రప్రముఖైః సూత్రైర్జగత్కారణం బ్రహ్మ సూత్రితమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఉపలమ్భాదితి। అవివేకినాం వివేకోపాయత్వేన కార్యకారణత్వముపేత్య సూత్రకారప్రవృత్తిరిత్యర్థః। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే— యాఽపీత్యాదినా। అస్తి వస్తుభావో ద్వైతస్యేతి శేషః। కార్యకారణభావముపేత్య జన్మోపదిశతామద్వైతవాదినాం మన్దవివేకిషు వివేకదార్ఢ్యోపాయత్వేన కథం తదుపదేశః స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—తామితి। యదా బ్రహ్మణః సకాశాదశేషం జగద్భవతీత్యభ్యుపేతం తదా తదతిరేకేణ జగతోఽభావాద్బ్రహ్మైవ సర్వమితి నిశ్చితమ్। తద్విషయేషు చ వేదాన్తేషు పౌర్వాపర్యేణాఽఽలోచితేషు తదభ్యాసినాం తేషాం తదభ్యాసప్రసాదాదేవ కూటస్థాద్వితీయవస్తువివేకదార్ఢ్యం సేత్స్యతీత్యభిప్రేత్యాద్వైతవాదిభిర్జాతిరుపదిష్టా న తు ద్వైతస్య శ్రుతితో న్యాయతశ్చ నిరూపయితుమశక్యస్య పరమార్థత్వం గృహీత్వా జాతిరుపదిష్టేత్యజాతిరేవ పారమార్థికీత్యర్థః। చతుర్థపాదార్థమాహ—తే హ్యేతి। తేషాం వివేకోపాయత్వేన జాతిరుపదిష్టేత్యత్రోపక్రమమనుకూలయతి —ఉపాయ ఇతి ॥౪౨॥

అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే।
జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి దోషోఽప్యల్పో భవిష్యతి ॥౪౩॥

ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీ యథోచ్యతే।
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే॥ ४४॥

జాత్యాభాసం చలాభాసం వస్త్వాభాసం తథైవ చ।
అజాచలమవస్తుత్వం విజ్ఞానం శాన్తమద్వయమ్॥४५॥

యే చైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చాజాతేరజాతివస్తునస్తసన్తోఽస్తి వస్త్విత్యద్వయాదాత్మనో వియన్తి విరుద్ధం యన్తి ద్వైతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః। తేషామజాతేస్తసతాం శ్రద్ధధానానాం సన్మార్గావలమ్బినాం జాతిదోషా జాత్యుపలమ్భకృతా దోషా న సేత్స్యన్తి సిద్ధిం నోపయాస్యన్తి। వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్। యద్యపి కశ్చిద్దోషః స్యాత్సోఽప్యల్ప ఏవ భవిష్యతి। సమ్యగ్దర్శనాప్రతిపత్తిహేతుక ఇత్యర్థః॥ ४३॥

ననుపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్త్వితి। న। ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్। కథం వ్యభిచార ఇత్యుచ్యతే। ఉపలభ్యతే హి మాయాహస్తీ హస్తీవ హస్తినమివాత్ర సమాచరన్తి బన్ధనారోహణాదిహస్తిసమ్బన్ధిభిర్ధర్మైర్హస్తీతి చోచ్యతేఽసన్నపి యథా తథైవోపలమ్భాత్సమాచారాద్ద్వైతం భేదరూపమస్తి వస్త్విత్యుచ్యతే। తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారౌ ద్వైతవస్తుసద్భావే హేతూ భవత ఇత్యభిప్రాయః॥ ४४॥

కిం పునః పరమార్థసద్వస్తు యదాస్పదా జాత్యాద్యసదబుద్ధయ ఇత్యాహ। అజాతి సజ్జాతివదవభాసత ఇతి జాత్యాభాసమ్। తద్యథా దేవదత్తో జాయత ఇతి। చలాభాసం చలమివాఽఽభాసత ఇతి। యథా స ఏవ దేవదత్తో గచ్ఛతీతి। వస్త్వాభాసం వస్తు ద్రవ్యం ధర్మి తద్వదవభాసత ఇతి వస్త్వాభాసమ్। యథా స ఏవ దేవదత్తో గౌరో దీర్ఘ ఇతి। జాయతే దేవదత్తః స్పన్దతే దీర్ఘో గౌర ఇత్యేవమవభాసతే పరమార్థతస్త్వజమచలమవస్తుత్వమద్రవ్యం చ। కిం తదేవంప్రకారం? విజ్ఞానం విజ్ఞప్తిః। జాత్యాదిరహితత్వాచ్ఛాన్తమ్। అత ఏవాద్వయం చ తదిత్యర్థః॥ ४५॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నను—“ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి" "యే కే చాత్మహనో జనాః" "అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి” ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మణి వికారదర్శినాం భయప్రాప్త్యా ఆత్మహానిదోషాః శ్రూయన్తే। అతః శ్రోత్రియాః సూత్రకృతా నాన్వగ్రాహిషత తత్రాహ—అజాతేస్త్రసతాం తేషామితి। "న హి కల్యాణకృత్కశ్చిదుర్గంత తాత గచ్ఛతీ "త్యాదిస్మృతిభ్యో యద్యపి నాత్యన్త ఏవాధః పాతః స్యాత్। తథాపి నిన్దానుపపత్త్యా కశ్చిద్దోషః కల్ప్యతే తత్రాహ—దోషోఽప్యల్ప ఇతి। సమ్యగ్దర్శనాప్రాప్తిహేతుకో [గర్భం] వాసలక్షణ ఇత్యర్థః॥ ౪౩-౪౪-౪౫॥

ఆనన్దగిరిటీకా

“ఉదరమన్తరం కురుతే। అథ తస్య భయం భవతీ" త్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మణి వికారదర్శినాం భయప్రాప్తిః శ్రూయతే। తథా చ శ్రోత్రియాణామపి భేదదర్శినాం నానుగ్రాహ్యతేత్యాశఙ్కయాఽఽహ—అజాతేరితి। "న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతీ " తి స్మృతేస్తేషామాత్యన్తికపతనాభావేఽపి నిన్దానుపపత్త్యా కశ్చిద్దోషలేశః సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య సమ్యగ్దర్శనాప్రాప్తిప్రయుక్తం గర్భవాసాదిదోషమభ్యనుజానాతి— దోషోఽపీతి। అన్వయమాదర్శయన్పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి-యే చేత్యాదినా। చతుర్థపాదం వ్యాచ ష్టే— యద్యపీతి। కశ్చిన్నిన్దానుపపత్తిసూచిత ఇతి యావత్॥౪౩॥

యత్తు హేతుభ్యాం ద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తం తదూషయతి— ఉపలమ్భాదితి। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కామనూద్య దూషయతి—నన్విత్యాదినా। వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశఙ్కయ పరిహరతి-— కథమిత్యాదినా। ఉపలమ్భసమాచారౌ మాయామయే హస్తిని వస్తుత్వాభావేఽపి భవతః, తథా ద్వైతేఽపి న తయోరస్తి వస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి— తస్మాదితి॥౪౪॥

భూతదర్శనావష్టమ్భేన నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదన్తైః శ్లోకైర్విప్రపఞ్చితమ్। సమ్ప్రతి భూతదర్శనముపసంహరతి— జాత్యాభాసమితి। శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి—కిం పునరిత్యాదినా। గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యా దేవదత్తస్య గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం స్ఫుటీక్రియతే। పూర్వార్ధార్థానువాదేనాపరార్ధం యోజయతి—జాయత ఇత్యాదినా। విశేష్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి—కిం తదిత్యాదినా॥౪౫॥

ఏవం న జాయతే చిత్తమేవం ధర్మా అజాః స్మృతాః।
ఏవమేవ విజానన్తో న పతన్తి విపర్యయే॥౪౬॥

ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితం యథా।
గ్రహణగ్రాహకాభాసం విజ్ఞానస్పన్దితం తథా॥౪౭॥

అస్పన్దమానమలాతమనాభాసమజం యథా।
అస్పన్దమానం విజ్ఞానమనాభాసమజం తథా॥౪౮॥

ఏవం యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న జాయతే చిత్తమేవం ధర్మా ఆత్మానోఽజాః స్మృతా బ్రహ్మవిద్భిః। ధర్మా ఇతి బహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః। ఏవమేవ యథోక్తం విజ్ఞానం జాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వం విజానన్తస్త్యక్తబాహ్యైషణాః పునర్న పతన్త్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే విపర్యయే। "తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః" ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్॥౪౬॥

యథోక్తం పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయిష్యన్నాహ—యథా హి లోక ఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితముల్కాచలనం తథా గ్రహణగ్రాహకాభాసం విషయివిషయాభాసమిత్యర్థః। కిం తద్విజ్ఞానస్పన్దితమ్। స్పన్దితమివ స్పన్దితమవిద్యయా। న హ్యచలస్య విజ్ఞానస్య స్పన్దనమస్తి। అజాచలమితి యుక్తమ్॥౪౭॥

అస్పన్దమానం స్పన్దనవర్జితం తదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానమనాభాసమజం యథా తథాఽవిద్యయా స్పన్దమానమవిద్యోపరమేఽస్పన్దమానం జాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలం భవిష్యతీత్యర్థః॥౪౮॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

చైతన్యస్యాజత్వముపసంహృత్య సర్వజీవానాం తావన్మాత్రస్వభావత్వాదజబ్రహ్మైకాకారత్వమాహ— ఏవంధర్మా అజాః స్మృతా ఇతి। ఉక్తవస్తుజ్ఞానస్య ఫలమాహ— ఏవమేవేతి ॥౪౬॥

యదవాద్యజాచలం విజ్ఞానం జాత్యాభాసం చలాభాసం చేతి దృష్టాన్తేన ప్రపఞ్చయతి— ఋజువక్రాదికేతి ॥౪౭॥

అప్రచ్యుతప్రాచ్యస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసో వివర్తః స్పన్దితమ్। విజ్ఞానం శాన్తమిత్యుక్తం తత్ర దృష్టాన్తమాహ— అస్పన్దమానమితి ॥౪౮॥

ఆనన్దగిరిటీకా

బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాత్వముపపాదితముపసంహరతి ఏవం నేతి। చిత్ప్రతిబిమ్బానాం జీవానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ—ఏవమితి। ఉక్తబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ—ఏవమితి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి—ఏవమిత్యాదినా। కార్యకారణభావస్య దుర్వచత్వాదయో యథోక్తా హేతవః। చిత్తం చైతన్యం బ్రహ్మేతి యావత్। ఏవమితి। ప్రతిబిమ్బానాం బిమ్బమాత్రత్వం జీవానామపి ప్రతిబిమ్బకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యర్థః। అద్వయస్య బహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ధర్మా ఇతీతి। ఉత్తరార్ధం యోజయతి— ఏవమేవేతి। విజ్ఞానం విజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మేత్యర్థః। యథోక్తజ్ఞానే ముఖ్యాధికారిణో వ్యపదిశతి త్యక్తేతి। ఉక్తజ్ఞానవతాం సంసారసన్తానాభావే ప్రమాణమాహ—తత్రేతి ॥౪౬॥

విజ్ఞానమజమచలమేవ జాత్యాభాసం చలాభాసం చేత్యుక్తం తదిదానీం దృష్టాన్తేన ప్రపఞ్చయతి— ఋజువక్రాదికేతి। అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసో వివర్తస్తదత్ర విజ్ఞానస్య స్పన్దితత్వమ్। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—యథోక్తమితి। తత్ర దృష్టాన్తభాగం వ్యాచష్టే—యథా హీతి। దార్ష్టాన్తికం యోజయతి—తథేతి। కిమిత్యవిద్యామన్తరేణ ముఖ్యమేవ స్పన్దనం విజ్ఞానస్య నేష్యతే తత్రాఽఽహ—న హీతి।

నిరవయవస్య విభునో విజ్ఞానస్య వస్తుతశ్చలనవికలస్యావిద్యమానమేవ స్పన్దనమిత్యత్ర వాక్యోపక్రమానుకూల్యం కథయతి—అజేతి ॥౪౭॥

విజ్ఞానం శాన్తమిత్యుక్తం దృష్టాన్తే స్పష్టయతి— అస్పన్దమానమితి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి— అస్పన్దమానమిత్యాదినా। తథాऽవిద్యయేత్యత్రావిద్యయేతి చ్ఛేదః॥౪౮॥

అలాతే స్పన్దమానే వై నాऽऽభాసా అన్యతోభువః।
న తతోऽన్యత్ర నిస్పన్దాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే॥౪౯॥

న నిర్గతా అలాతాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః।
విజ్ఞానేऽపి తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతః॥౫౦॥

విజ్ఞానే స్పన్దమానే వై నాऽऽభాసా అన్యతోభువః।
న తతోऽన్యత్ర నిస్పన్దాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే॥౫౧॥

న నిర్గతాస్తే విజ్ఞానాద్ద్రవ్యత్వాభావయోగతః।
కార్యకారణతాభావాద్యతోऽచిన్త్యాః సదైవ తే॥౫౨॥

కిం చ తస్మిన్నేవాలాతే స్పన్దమాన ఋజువక్రాద్యాభాసా అలాతాదన్యతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతే నైవ భవన్తీతి నాన్యతోభువః। న చ తస్మాన్నిస్పన్దాదలాతాదన్యత్ర నిర్గతాః। న చ నిస్పన్దమలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే॥౪౯॥

కిం చ న నిర్గతా అలాతాత్త ఆభాసా గృహాదివ ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వమ్। తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః ద్రవ్యత్వాభావయోగతో

ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేర్వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః। వస్తునో హి ప్రవేశాది సమ్భవతి నావస్తునః। విజ్ఞానేఽపి జాత్యాద్యాభాసాస్తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతస్తుల్యత్వాత్॥౫౦॥

అలాతేన సమానం సర్వం విజ్ఞానస్య। సదాఽచలత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః। జాత్యాద్యాభాసా విజ్ఞానేఽచలే కింకృతా ఇత్యాహ। కార్యకారణతాఽభావాజ్జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచిన్త్యాస్తే యతః సదైవ। యథా—

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

దృష్టాన్తే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం నిరూపణాసహత్వేనేత్యాహ—అలాతే స్పన్దమాన ఇతి। దేశాన్తరాదాగమనస్యానుపలమ్భాత్ నాన్యతోభువ ఇత్యర్థః। తతో నిష్పన్దాదలాతాదన్యత్ర తే వర్తన్త ఇత్యపి వక్తుం న శక్యతేఽనుపలమ్భాదేవేత్యర్థః। నాలాతం ప్రవిశన్తి తే న లీయన్తే తత్రానుపాదానత్వాదలాతస్య। యది స్పన్దనం నిమిత్తమలాతముపాదానం తదా స్పన్దనాభావేఽపి ఋజ్వాద్యాకారా అలాతే స్యుః। నిమిత్తాభావమాత్రాన్నైమిత్తికాభావాదర్శనాదిత్యర్థః॥౪౯-౫౦॥

ఆనన్దగిరిటీకా

అలాతదృష్టాన్తే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశఙ్కాయాం నిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ—అలాత ఇతి। యదా ఖల్వలాత్తం స్పన్దమానమవతిష్ఠతే తదా తస్మిన్నన్యతో దేశాన్తరాదాగత్యాఽఽభాసా భవన్తీతి న శక్యం వక్తుమృజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానవగమాత్। యదా తదేవాలాతం నిస్పన్దనం స్పన్దనవర్జితం వర్తతే తదా తతోఽన్యత్రాఽఽభాసా భవన్తీత్యపి న యుక్తం వక్తుమనుపలమ్భావిశేషాత్। న చాఽఽభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయన్తే తదనుపాదానత్వాత్। యది హి స్పన్దనం నిమిత్తమలాతముపాదానం తదా నిమిత్తాభావమాత్రాన్నైమిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాః స్పన్దనాభావేఽప్యలాతే భవేయురిత్యర్థః। ఇతశ్చ దృష్టాన్తే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ—కిం చేతి। హేత్వన్తరమేవ స్పష్టయన్పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే—తస్మిన్నేవేతి। ఆభాసానాం

దేశాన్తరాగమనస్యానుపలమ్భో హేతుః కర్తవ్యః। అనుపలబ్ధిమేవ హేతూకృత్య తృతీయపాదార్ధమాహ—న చేతి। చతుర్థపాదార్ధమాహ—న చ నిస్పన్దమితి॥౪౯॥

ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దృష్టాన్తే నిర్గమనప్రవేశయోరసమ్భవం సాధయతి—నేత్యాదినా। దృష్టాన్తనివిష్టాభాసవద్దార్ష్టన్తికేఽపి జన్మాద్యాభాసా మిథ్యైవ భవేయురిత్యాహ—విజ్ఞానేఽపీతి। ఋజువక్రాద్యాకారేషు జన్మాద్యాకారేషు చాఽఽభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ—ఆభాసస్యేతి। ఇతరచ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ—కిం చేతి। తదేవ పూర్వార్ధయోజనయా విశదయతి నేతి। ఋజువక్రాద్యాభాసానాం వస్తుతోఽభావేఽపి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్కయాహ—వస్తునో హీతి। ద్వితీయార్ధం యోజయన్దార్ష్టాన్తికమాచష్టే—విజ్ఞానేఽపీతి॥౫౦॥

తుల్యత్వం సార్ధేనోత్తరశ్లోకేన సాధయతి— కథమిత్యాదినా। న హి తస్మిన్విజ్ఞానే యథా కథఞ్చిచ్చలనవతి తతోఽన్యస్మాత్కస్మాచ్చిదాగత్య జన్మాద్యాభాసాస్తత్ర భవితుమర్హన్తి తథాప్రథాభావాన్న చ తస్మాద్విజ్ఞానాదచలతయాఽవస్థితాదన్యత్రాఽఽభాసా భవితుముత్సహన్తే ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాన్నాపి తదేవ విజ్ఞానం ప్రవిశన్తి తస్య కేవలస్య తదుపాదానత్వానుపగమాత్। న చ తే విజ్ఞానే ప్రవేష్టుం సమర్థాస్తతో నిర్గన్తుం వా పారయన్తి। తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః। కథం తర్హి విజ్ఞానే ప్రథా తేషామిత్యాశఙ్క్య మృషైవేత్యాహ— కార్యేతి। ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య చ కార్యకారణతాయా

ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుః స్యాదన్యదన్యస్య చైవ హి।

ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే॥౫౩॥

అసత్స్వృజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే తథాఽసత్స్వేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్మృషైవేతి సముదాయార్థః॥ ౫౧-౫౨॥

అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం తత్ర యైరపి కార్యకారణభావః కల్ప్యతే తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః కారణం స్యాన్న తు తస్యైవ తత్। నాప్యద్రవ్యం కస్యచిత్కారణం స్వతన్త్రం దృష్టం లోకే। న చ ద్రవ్యత్వం ధర్మాణామాత్మనాముపపద్యతేఽన్యత్వం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

సంక్షేపతస్తాత్పర్యమాహ— అసతిస్త్విత్యాదినా॥౫౧-౫౨॥

ఇదానీం వైశేషికాదికల్పితకార్యకారణభావప్రయోజకస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాచ్చాజమేవ పరమార్థమిత్యాహ— ద్రవ్యమిత్యాదినా। అవయవిద్రవ్యస్యావయవద్రవ్యమేవ సమవాయికారణమ్। అన్యస్య చ కార్యద్రవ్యగతస్య గుణస్య కారణగతో గుణః వైశేషికాదిభిః। తత్ర నిర్గుణత్వాత్ నిష్క్రియత్వాచ్చేత్ న ద్రవ్యత్వం తర్హి అన్యోన్యాశ్రయత్వం యదేకస్వభావత్వాచ్చ విశ్వస్య న కస్యచిత్కుతశ్చిదన్యత్వం నిరూప్యమాణే సమ్భవతి। యచ్చోదయనాదినాఽగాది (జగద్భేద) స్వరూపభేదభిన్నానాం పరస్పరవ్యావృత్తిః కేవలవ్యతిరేకిణా। భేద ఇతి స్వరూపం కోఽర్థః? కిం నిర్విశేషణం వస్తు సవిశేషణం వా? ఆద్యే న వివాదః। అన్త్యే వ్యాఘాతః సవిశేషణం భేదస్వరూపఞ్చేత్ వస్తు, విశేషణస్య స్వరూపాదతిరేక ప్రసిద్ధేః। కిఞ్చ, సస్వభావస్య భేదః స్వరూపమ్? ఉత నిస్స్వభావస్య? ఆద్యే ద్వైరూప్యం తచ్చ విప్రతిషిద్ధమేకం ద్విరూపఞ్చేతి, ద్వితీయే న ప్రత్యక్షతా। న హి నిస్స్వభావస్య శశశృఙ్గాదేశ్చ స్వభావభేదః ప్రత్యక్షీకర్తుం శక్యః। కిఞ్చ, స్వరూపభేదభానం సప్రతియోగికమ్? ఉత నిష్ప్రతియోగికమ్? ఆద్యే న స్వరూపం భేదః సప్రతియోగిత్వాత్ దీర్ఘత్వవత్। ఇతరథా న ప్రతియోగ్యపేక్షం తద్భానం స్యాత్ ఇతరస్వరూపభానవత్। అన్త్యే న తద్భేదభానం నిష్ప్రతియోగికభానత్వాత్ ఇతరస్వరూపభానవత్।

కిఞ్చ, స్వరూపభానమేవ చేద్భేదభానం న విపర్యయః స్యాత్, తస్య తదభానహేతుకత్వాత్ తద్ధర్మనేన చ విపర్యయే అతిప్రసఙ్గః। కిఞ్చ, స్వమసాధారణం సర్వతో వ్యావృత్తం రూపం స్వరూపం యథా పృథుబుధ్నోదరాకారో ఘట ఇతి తస్య భేదత్వే ఘటో భేద ఇతి ప్రకాశేత న తు భిన్న ఇతి। న చాసర్వజ్ఞస్య ప్రకాశతే। సర్వత ఇతి చావధిత్వం భేదాగ్రహణే న గృహ్యతే ఇత్యన్యోన్యాశ్రయత్వమ్। కిఞ్చ, ఘటత్వజాత్యాధారో ఘట ఇతి సిద్ధే భేదే సిద్ధ్యతి। తతశ్చాన్యోన్యాశ్రయత్వం ఘటస్వరూపతయా భేదసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చ ఘటసిద్ధిరితి। యా చ వ్యావృత్తిః, సా కిం ఏకా వృత్తిః? అనేకా వృత్తిర్వా? ఆద్యే ఘటయోః

ఆనన్దగిరిటీకా

దుర్వచనత్వాదాభాసాః సర్వదైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాన్మాయామయాః సన్తో మిథ్యైవ భవన్తీత్యర్థః। సార్ధశ్లోకతాత్పర్యమాహ—అలాతేనేతి। తర్హి సక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్కయాఽఽహ— సదేతి। యది విజ్ఞానమచలమభీష్టం తర్హి తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశఙ్కయాన్తిమార్ధేన పరిహరతి—జాత్యాద్యాభాస ఇత్యాదినా। యతః సదైవాచిన్త్యా అతో మృషైవేతి శేషః। సంక్షేపతస్తాత్పర్యమాహ—యథేత్యాదినా॥౫౧-౫౨॥

యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే—ద్రవ్యమితి। అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానమ్। అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః। న చైవమాత్మనో ద్రవ్యత్వం యేన సమవాయిత్వమ్। న చ తద్రూపాణాం క్వచిదసమవాయిత్వం గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్య తస్మిన్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః। శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి— అజమిత్యాదినా। అవయవావయవివిభాగవిరహిత్వమజత్వమ్। ఏకత్వం గుణగుణిభావశూన్యత్వమ్। తత్రేత్యాత్మతత్త్వం పరామృశ్యతే। తత్ర కార్యకారణభావం దూషయితుం సామాన్యన్యాయమాహ—తేషామితి। అద్రవ్యస్యాపి రూపాదేస్తన్త్వాదిద్వారా పటశౌక్ల్యాదౌ కారణత్వం దృష్టమిత్యతో విశినష్టి— స్వతన్త్రమితి। అస్తు తర్హి ద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేన చాఽఽత్మని కార్యకారణత్వం నేత్యాహ—న చేతి। న హి తత్ర గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం నిర్గుణత్వాత్ నాపి సమవాయిత్వేన తథాత్వమన్యోన్యాశ్రయత్వ-

---

నాపి సమవాయిత్వేనేతి। సమవాయిత్వం సమవాయానుయోగిత్వం తదపి కార్యప్రతియోగికం ద్రవ్యస్యైవ, గుణకర్మణోర్గుణత్వకర్మత్వసమవాయానుయోగిత్వేఽపి తయోర్నిత్యత్వాత్। అన్యోన్యాశ్రయాదితి। సమవాయేన ద్రవ్యే పదార్థోత్పత్తౌ తస్య సమవాయానుయోగిత్వం సమవాయానుయోగిత్వే పదార్థోత్పత్తిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః। అన్యత్వం తు 'నేహ నానాస్తీ' త్యనేన శ్రుతినిషిద్ధం దుర్నిరూపం చ।

ఏవం న చిత్తాజ ధర్మాశ్చిత్తం వాఽపి న ధర్మజమ్।
ఏవం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి మనీషిణః॥౫౪॥

యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః।
క్షీణే హేతుఫలావేశే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః॥౫౫॥

వా కుతశ్చిద్యేనాన్యస్య కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపద్యేత।
అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కస్యచిత్కార్యం కారణం వాఽఽత్మేత్యర్థః॥౫౩॥

ఏవం యథోక్తేభ్యో హేతుభ్య ఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవ చిత్తమితి న చిత్తజా బాహ్యధర్మా నాపి బాహ్యధర్మజం చిత్తమ్। విజ్ఞానస్వరూపాభాసమాత్రత్వాత్సర్వధర్మాణామ్। ఏవం న హేతోః ఫలం జాయతే నాపి ఫలాద్ధేతురితి హేతుఫలయోరజాతిం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్త్యధ్యవస్యన్తి। ఆత్మని హేతుఫలయోరభావమేవ ప్రతిపద్యన్తే బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః॥౫౪॥

యే పునర్హేతుఫలయోరభినివిష్టాస్తేషాం కిం స్యాదిత్యుచ్యతే—ధర్మాధర్మాఖ్యస్య హేతోరహం కర్తా మమ ధర్మాధర్మౌ తత్ఫలం కాలాన్తరే క్వచిత్ప్రాణినికాయే జాతో భోక్ష్య ఇతి యావద్ధేతుఫలయోరావేశో హేతుఫలాగ్రహ ఆత్మన్యధ్యారోపణం తచ్చితేత్యర్థః। తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవో ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫలస్య చానుచ్ఛేదేన ప్రవృత్తిరిత్యర్థః। యదా పునర్మన్త్రౌషధివీర్యేణేవ గ్రహావేశో యథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోఽపతీతో భవతి తదా తస్మిన్క్షీణే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః॥౫౫॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వ్యావృత్తిరితి న స్యాత్। సంయోగాదేరివానేకవృత్తితాఽయోగాత్ వ్యావృత్తేరపి వస్తునోఽవ్యావృత్తత్వాదనవస్థాన్తరమ్। స్వపరనిర్వాహకత్వం చ పరిభాషామాత్రం వ్యావృత్త్యసిద్ధౌ స్వపరవిభాగస్యైవాసమ్భవాత్। ప్రయోగదూషణం చాప్రసిద్ధవిశేషణత్వం,

సన్దిగ్ధవిశేష్యత్వం చ పక్షస్యాబాదిభ్యో వ్యావృత్త్యనిశ్చయే పృథివీత్వనిశ్చయాభావాత్ పృథివీత్వజాతిసమవాయోఽపి వ్యావృత్త్యనిశ్చయే నిశ్చేతుమశక్యః। పృథివీజాతీయానాం చ వ్యక్తీనామానన్త్యాదేకేన ప్రమాణేన ధర్మత్వనిశ్చయాసమ్భవాదాశ్రయాసిద్ధిః। ప్రతియోగినాం చాబాదీనామానన్త్యాదేకేన ప్రమాణేన నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్ తదవచ్ఛిన్నవ్యావృత్తేరేవా (ఏకా) నిశ్చయాత్ సన్దిగ్ధానైకాన్తికమితి— అలం విస్తరేణ॥౫౩॥

చికీర్షితకుమ్భాది సంవేదనాత్ కుమ్భాదయో జాయన్తే। జాతాశ్చ కర్మతయా స్వసంవిజ్ఞనకా ఇత్యాదివ్యవహారోఽపి విద్వద్దృష్ట్యా కస్యచిదప్యన్యత్వాభావే న సమ్భవతీత్యాహ— ఏవం న చిత్తజా ఇతి। యశ్చ ధర్మాదేః శరీరాదేశ్చ కార్యకారణభావః ప్రాక్తత్వదృష్ట్యా ఖణ్డితః సోఽప్యన్యత్వాభావే సిద్ధ ఇత్యాహ—ఏవం హేతుఫలాజాతిమితి॥౫౪॥

న హేతుః జాయతే నాపి ఫలమితి పరమార్థముక్త్వా అధునా ముముక్షూణాం తదభినివేశవ్యావివృత్సయా తదభినివేశభావాభావయోః బన్ధమోక్ష హేతుత్వమాహ— యావద్ధేతుఫలావేశ ఇత్యాదినా॥౫౫॥

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రసఙ్గాత్। న చ తత్ర కుతశ్చిదన్యత్వం సర్వస్య సన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్। అతో న తత్ర కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపత్తుం శక్యమితి ఫలితమాహ— అత ఇతి॥౫౩॥

చికీర్షితకుమ్భసంవేదనసమనన్తరం కుమ్భః సమ్భవతి। సమ్భూతశ్చాసౌ కర్మతయా స్వసంవిదం జనయతీతి వ్యవహారోఽపి నోపపద్యతే। కస్యచిదపి విద్వద్దృష్ట్యనురోధేనానన్యత్వాదిత్యాహ— ఏవమితి। యశ్చ ధర్మాదేః శరీరాదేశ్చ కార్యకారణభావో విద్వద్దృష్ట్యా పురస్తాన్నిరస్తః సోఽప్యన్యత్వాభావే న సిధ్యతీత్యాహ— ఏవం హేత్వితి। తత్ర పూర్వార్ధం యోజయతి— ఏవమిత్యాదినా। ఆత్మస్వరూపస్య నిర్వికారత్వమద్రవ్యత్వమప్రసిద్ధత్వమిత్యాదయో యథోక్తా హేతవః। బాహ్యా ధర్మా ఘటాదయో నాఽఽత్మనః। న చ ధర్మంశబ్దితానాం జీవానాం చిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనో జన్మేతి యుక్తమ్। తేషాం ప్రతిబిమ్బకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— విజ్ఞానేతి। ఉత్తరార్ధం యోజయతి— ఏవం నేతి॥౫౪॥

న ఫలాద్ధేతుర్జాయతే నాపి ఫలం హేతోరితి తత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టమ్। ఇదానీం ముముక్షూణాం తదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థం తదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవానుద్భవౌ దర్శయతి—యావదితి। శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షా ప్రదర్శనపురఃసరం వివృణోతి—యే పునరిత్యాదినా॥౫౫॥

యావద్ధేతుఫలా వేశః సంసారస్తావదాయతః।

క్షీణే హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే॥౫౬॥

సంవృత్యా జాయతే సర్వం శాశ్వతం నాస్తి తేన వై।

సద్భావేన హ్యజం సర్వముచ్ఛేదస్తేన నాస్తి వై॥౫౭॥

ధర్మా య ఇతి జాయన్తే జాయన్తే తే న తత్త్వతః।

జన్మ మాయోపమం తేషాం సా చ మాయా న విద్యతే॥౫౮॥

యది హేతుఫలోద్భవస్తదా కో దోష ఇత్యుచ్యతే— యావత్సమ్యగ్దర్శనేన హేతుఫలావేశో న నివర్తతేఽక్షీణః సంసారస్తావదాయతో దీర్ఘో భవతీత్యర్థః। క్షీణే పునర్హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే కారణాభావాత్॥౫౬॥

నన్వజాదాత్మనోఽన్యన్నా స్త్యేవ తత్కథం హేతుఫలయోః సంసారస్య చోత్పత్తివినాశావుచ్యేతే త్వయా। శృణు। సంవృత్యా సంవరణం సంవృతిరవిద్యావిషయో లౌకికో వ్యవహారస్తయా సంవృత్యా జాయతే సర్వం తేనావిద్యావిషయే శాశ్వతం నిత్యం నాస్తి వై। అత ఉత్పత్తివినాశలక్షణః సంసార ఆయత ఇత్యుచ్యతే। పరమార్థసద్భావేన త్వజం సర్వమాత్మైవ యస్మాత్। అతో జాత్యభావాదచ్ఛేదస్తేన నాస్తి వై కస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః॥౫౭॥

యేఽయాత్మానోఽన్యే చ ధర్మా జాయన్త ఇతి కల్ప్యన్తే— త ఇతి ఏవంప్రకారా యథోక్తా సంవృతినిదిశ్యత ఇతి। సంవృత్త్యైవ ధర్మా జాయన్తే న తే తత్త్వతః పరమార్థతో జాయన్తే। యత్పునస్తత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం ధర్మాణాం యథోక్తానాం యథా మాయయా జన్మ తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యమ్। మాయా నామ వస్తు తర్హి। నైవమ్। సా చ మాయా న విద్యతే, మాయేత్యవిద్యమానస్యాఽఽఖ్యేత్యభిప్రాయః॥౫౮॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి— నన్వజాదాత్మన ఇత్యాదినా। యథా సర్పాభావం పశ్యన్ వివేకీ నాస్తి సర్పో రజ్జురియం కస్మాత్ వృథైవ బిభేషీత్యభిధత్తే। మూఢస్తు స్వాపరాధాదేవ సర్పం పరికల్ప్య బిభేతి పలాయతే చ। న తత్ర వివేక్యభిధానం మూఢదృష్ట్యా విరుధ్యతే ఇతి భావః॥౫౬-౫౭॥

సంవృత్త్యా జాయతే సర్వమిత్యేతత్ స్ఫుటయతి—ధర్మా య ఇతీత్యాదినా। ప్రసిద్ధావద్యోతక ఇతిశబ్దః సద్భావే॥౫౮-౫౯॥

ఆనన్దగిరిటీకా

అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవే కిం భవతి తదాహ—యావదితి। అభినివేశనివృత్త్యా తదనుద్భవే వా కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—క్షీణ ఇతి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వక పూర్వార్ధం యోజయతి—యదీతి। ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే— క్షీణే పునరితి॥౫౬॥

కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతా కుతో జన్మనాశౌ వ్యవహ్రియేతే తత్రాఽఽహ— సంవృత్యేతి। అవిద్యయా సర్వస్య జాయమానత్వే సత్యవిద్యావిషయే నిత్యం నామ నాస్త్యేవేత్యాహ—శాశ్వతమితి। పరమార్థతస్తు సర్వమజం కూటస్థమాస్థీయతే తేన కల్పనాం వినా వినాశో నాస్త్యేవ హేతుఫలాదేరిత్యాహ— సద్భావేనేతి। పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్కతే— నన్వితి। న తావదాత్మనో జన్మవినాశౌ తస్య కూటస్థత్వాన్నాపి తతోఽన్యస్య తౌ యుక్తౌ తస్యాద్వితీయత్వాత్। తథా చ హేత్వాదేర్బన్ధస్య జన్మనాశౌ న త్వయా వక్తవ్యావిత్యర్థః। ఉచ్యమానే సమాధానే మనః సమాధానమర్థయతే—శృణ్వితి। తత్ర పూర్వ భాగాక్షరార్థం

కథయతి— సంవృత్యేత్యాదినా। అవిద్యావిషయే నిత్యస్య వస్తునోఽభావే ఫలితమాహ—అత ఇతి। ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ—పరమార్థేతి। జాత్యభావో జన్మాదివిక్రియాభావస్తమేవోచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి—తేనేతి। యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవన్వివేకీ నాస్తి భుజఙ్గో రజ్జురేషా కథం వృథైవ బిభేషీతి భ్రాన్తమభిదధాతి। భ్రాన్తస్తు స్వకీయాదపరాధాదేవ భుజఙ్గం పరికల్ప్య భీతః సన్పలాయతే న చ తత్ర వివేకినో వచనం మూఢదృష్ట్యా విరుధ్యతే। తథా పరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనం వ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమితి భావః॥౫౭॥

సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి— ధర్మా ఇతి। తత్రాఽఽద్యం పాదం విభజతే—యేఽపీతి। ప్రసిద్ధావద్యోతకత్వమితిశబ్దస్య దర్శయతి—త ఇత్యేవంప్రకారా ఇతి। ఏవంప్రకారత్వమేవ స్ఫోరయతి—యథోక్తేతి। అనన్తరప్రకృతా సంవృతిరితిశబ్దేనోక్తా। తథా సంవృత్యైవ తే ధర్మా జాయన్తే న తు తేషాం తత్త్వతో జన్మాస్తీత్యర్థః। న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి—పరమార్థత ఇతి। సంవృత్యాఽపి జన్మ పారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి—యత్పునరితి। ప్రత్యేతవ్యం జన్మేతి శేషః। చతుర్థపాదార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి— మాయేత్యాదినా॥౫౮॥

యథా మాయామయాద్బీజాజ్జాయతే తన్మయోఽఙ్కురః।

నాసౌ నిత్యో న చోచ్ఛేదీ తద్వద్ధర్మేషు యోజనా॥౫౯॥

నాజేషు సర్వధర్మేషు శాశ్వతాశాశ్వతాభిధా।

యత్ర వర్ణా న వర్తన్తే వివేకస్తత్ర నోచ్యతే॥౬౦॥

యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా।

తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా॥౬౧॥

అద్వయం చ ద్వయాభాసం చిత్తం స్వప్నే న సంశయః।

అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥౬౨॥

స్వప్నదృక్ప్రచరన్స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్।
అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాఽపి జీవాన్పశ్యతి యాన్సదా॥౬౩॥

కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేత్యాహ। యథా మాయామయాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతే తన్మయో మాయామయోఽఙ్కురో నిత్యో న చోచ్ఛేదీ వినాశీ వాఽభూతత్వాత్తద్వదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా యుక్తిః। న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మ నాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః॥౫౯॥

పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతోఽశాశ్వత ఇతి వా నాభిధా నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। యత్ర యేషు వర్ణ్యన్తే యైరర్థాస్తే వర్ణాః శబ్దా న ప్రవర్తన్తేఽభిధాతుం ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః। ఇదమేవమితి వివేకో వివిక్తతా తత్ర నిత్యోఽనిత్య ఇతి నోచ్యతే। “యతో వాచో నివర్తన్తే "ఇతి శ్రుతేః॥౬౦॥

యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం పరమార్థతోఽద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య తన్మనసః స్పన్దనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి। ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ॥౬౧-౬౨॥

ఇతశ్చ వాగ్గోచరస్యాభావో ద్వైతస్య। స్వప్నాన్పశ్యతీతి స్వప్నదృక్ప్రచరన్పర్యటన్స్వప్నే స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్వర్తమానాఞ్జీవాన్ప్రాణినోఽణ్డజాన్స్వేదజాన్వా యాన్సదా పశ్యతీతి। యద్యేవం తతః కిమ్। ఉచ్యతే॥౬౩॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నహి అజం సర్వమిత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి— నాజేషు సర్వ ధర్మేష్వితి॥౬౦॥

యద్యాత్మా శబ్దాగోచరః కథం తర్హి వ్యాఖ్యాతృభిః ఆత్మశబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యత? ఇత్యాశఙ్కయ చిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసున్దరం తత్ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపమిత్యాహ—యథా స్వప్న ఇత్యాదినా। శ్లోకద్వయేన పౌనరుక్త్యఞ్చ నాశఙ్కనీయం శఙ్కాన్తరనిరాసాత్॥౬౧-౬౨॥

జీవాన్ పశ్యతి యానిత్యస్య యచ్ఛబ్దస్య తే న విద్యన్త ఇత్యుత్తరలోకస్థతచ్ఛబ్దేన సమ్బన్ధః॥౬౩-౬౪॥

ఆనన్దగిరిటీకా

జన్మ మాయోపమం తేషామిత్యుక్తం తదేవ దృష్టాన్తావష్టమ్భేన సాధయతి—యథేత్యాదినా। శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాం దర్శయన్యోజయతి— కథమిత్యాదినా॥౫౯॥

యదుక్తం సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి తత్ప్రపఞ్చయతి—నాజేష్వితి। ఆత్మని నిత్యానిత్యకథా నావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ—యత్రేతి। శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే—పరమార్థతస్త్వితి। ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి—యత్రేత్యాదినా। తత్రేతి ప్రకృతేషు ధర్మేష్వితి యావత్। ఆత్మసు నిత్యానిత్యకథాభావే శబ్దాగోచరత్వం హేతుస్తత్ర ప్రమాణమాహ— యత ఇతి॥౬౦॥

ఆత్మనః శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిః శబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యతామాచరతీత్యాశఙ్కయ చిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసున్దరం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపం ద్వైతమితి సదృష్టాన్తమాహ—యథేతి। స్వప్నే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్య చిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేఽపి జాగరితే కథం తథా స్యాదిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— అద్వయం చేతి। పౌనరుక్త్యం శ్లోకయోరాశఙ్కయ శఙ్కాన్తరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితి మన్వానః సన్నాహ— యత్పునరితి॥౬౧-౬౨॥

వాచో గోచరీభూతస్య ద్వైతస్యాసత్త్వం హేత్వన్తరమాచక్షాణో దృష్టాన్తమాచష్టే—స్వప్నదృగితి। యాన్పశ్యతి తే న విద్యన్తే పృథగిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—ఇతశ్చేతి। ఇతః శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయన్నక్షరాణి వ్యాచష్టే—స్వప్నానితి। న తే విద్యన్త ఇతి పూర్వవదన్వయః। స్వప్నదృశో విషయభూతానాం భేదానాం తత్ర

దృశ్యమానత్వేఽపి ద్వైతభేదమిథ్యాత్వే కిమాయాతమితి పృచ్ఛతి తదీతి।
ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమాహ—ఉచ్యత ఇతి॥౬౩॥

స్వప్నదృక్చిత్తాదృశ్యాస్తే న విద్యన్తే తతః పృథక్।

తథా తద్దృశ్యమేవేదం స్వప్నదృవిచత్తమిష్యతే॥౬౪॥

చరఞ్జాగరితే జాగ్రదిక్షు వై దశసు స్థితాన్।

అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాఽపి జీవాన్పశ్యతి యాన్సదా॥౬౫॥

జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తే న విద్యన్తే తతః పృథక్।

తథా తద్ద్వశ్యమేవేదం జాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే॥౬౬॥

ఉభే హ్యన్యోన్యదృశ్యే తే కిం తదస్తీతి చోచ్యతే।

లక్షణాశూన్యముభయం తన్మతేనైవ గృహ్యతే॥౬౭॥

స్వప్నదృశశ్చిత్తం స్వప్నదృక్చిత్తమ్। తేన దృశ్యాస్తే జీవాస్తతస్తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథఙ్న విద్యన్తే న సన్తీత్యర్థః। చిత్తమేవ హ్యనేకజీవాదిభేదాకారేణ వికల్ప్యతే। తథా తదపి స్వప్నదృక్చిత్తమిదం తద్దృశ్యమేవ, తేన స్వప్నదృశా దృశ్యం తద్దృశ్యమ్। అతః స్వప్నదృగ్వ్యతిరేకేణ చిత్తం నామ నాస్తీత్యర్థః॥౬౪॥

జాగ్రతో దృశ్యా జీవాస్తచ్చిత్తావ్యతిరిక్తాశ్చిత్తేక్షణీయత్వాత్స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్। తచ్చ జీవేక్షణాత్మకం చిత్తం ద్రష్టురవ్యతిరిక్తం ద్రష్టృదృశ్యత్వాత్స్వప్నచిత్తవత్। ఉక్తార్థమన్యత్॥౬౫-౬౬॥

'జీవచిత్తే ఉభే చిత్తచైత్యే తే అన్యోన్యదృశ్యే ఇతరేతరగమ్యే। జీవాదివిషయాపేక్షం హి చిత్తం నామ భవతి।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

దార్ష్టాన్తికం యోజయతి— చరఞ్జాగరిత ఇత్యాదినా॥౬౫-౬౬॥

జాగ్రత్పురుషో యాన్ జీవాన్పశ్యతీత్యత్ర జీవశబ్దేన కార్యకారణసఙ్ఘాతా ఉచ్యన్తే, న చేతనాః తేషాం దృశ్యత్వాభావాదితి చిత్తవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాశఙ్కయాహ— ఉభే హీతి। దృశ్యే సిద్ధే తదవచ్ఛిన్నదర్శనం సిధ్యతి తత్సిద్ధౌ చ తదవచ్ఛిన్నదృశ్యం సిధ్యతీతి అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్ న దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహి ప్రమాణమస్తి యేన బాధః స్యాదిత్యర్థః। సమ్భావనాయాం హి ప్రమాణప్రవృత్తిం వాఞ్ఛన్తి ప్రమాణకుశలాః సమ్భావనా చ దృశ్యదర్శనయోః నాన్యతరస్యాపి నైరపేక్ష్యేణ। అతోఽన్యోన్యాశ్రయదోషపురస్కారేణ సిధ్యన్ దృశ్యదర్శనభావః కల్పనైవ బాధశ్చ యౌక్తికో వర్ణదైర్ఘ్యాదావివ ప్రాదర్శి। విద్యత్ప్రత్యక్షబాధశ్చ రజ్జుసర్పాదావివాగాది। దూషణాన్తరవివక్షయా పృచ్ఛతి—కథమితి। ప్రామాణికస్యైవ భేదః ప్రామాణికః సమ్భవతి న దృశ్యదర్శనయోః స్వరూపే ప్రమాణమస్తీత్యాహ—లక్షణాశూన్యమితి।

ఆనన్దగిరిటీకా

శ్లోకాక్షరాణి యోజయన్కర్మధారయం వ్యావర్తయతి— స్వప్నేతి। జీవాదిభేదానాం స్వప్నే దృశ్యమానానాముక్తానాం చిత్తాత్పృథగసత్త్వం సాధయతి—చిత్తమేవేతి। తర్హి ద్రష్టా చిత్తం చేతి ద్వయం స్వప్నే స్వీకృతమ్, నేత్యాహ—తథేతి। తచ్ఛబ్దస్య చిత్తవిషయత్వం వ్యావర్తయతి— తేనేతి। స్వప్నావస్థస్య చిత్తస్య స్వప్నదృగ్విషయత్వే ఫలితమాహ—అత ఇతి॥౬౪॥

దృష్టాన్తనివిష్టమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి—చరన్నిత్యాదినా। జాగ్రదవస్థో హి పురుషో యాఞ్జీవాన్పశ్యతీత్యత్ర జీవశబ్దేన కార్యకారణసఙ్ఘాతా గృహ్యన్తే చేతనానాం దృశ్యత్వాభావాదితి ద్రష్టవ్యమ్। శ్లోకద్వయే వివక్షితమనుమానద్వయమారచయతి—జాగ్రత

ఇతి। అక్షరవ్యాఖ్యానం తు దృష్టాన్తవ్యాఖ్యానేనైవ స్పష్టత్వాన్న పృథగపేక్షితమితి వివక్షిత్వాఽఽహ—ఉక్తార్థమితి॥౬౫-౬౬॥

దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిహతం హేతుద్వయమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఉభే హ్యోతి। దృశ్యదర్శనే పరస్పరాపేక్షసిద్ధికే దృశ్యే సిద్ధే తదవచ్ఛిన్నం దర్శనం సిధ్యతి తస్య చ సిద్ధౌ తదవచ్ఛిన్నం దృశ్యం సిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్న దృశ్యం దర్శనం వా సిధ్యతీత్యతో విభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్న తద్బాధో హేతుద్వయస్యేత్యర్థః। కిం చ సమ్భావనాయాం ప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా। న చ దృశ్యదర్శనయోరన్యతరస్యాపి నైరపేక్ష్యేణ సమ్భావనా భవత్యన్యోన్యాశ్రయదోషాత్। తథా చ పరస్పరపురస్కారేణ సిధ్యేదుభయం కల్పితమేవ స్యాదితి మత్వాఽఽహ—కిం తదితి। తద్దృశ్యం దర్శనం వా కిమస్తీతి పృష్టే వివేకినా నాస్తీత్యేవోచ్యతే ప్రాగుక్తదోషాదిత్యర్థః। కిం చ ప్రామాణికస్యైవ ప్రామాణికో భేదః సమ్భవతి। న చ దృశ్యదర్శనయోః స్వరూపే ప్రమాణమస్తీత్యాహ—లక్షణేతి। కథం తర్హి ప్రమాణప్రమేయవిభాగో వాదిభిర్గృహ్యతే తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ—తన్మతేనేతి। తత్ర ప్రథమం పాదం విభజతే— జీవేతి। తే జీవచిత్తే ఇతి సమ్బన్ధః। అన్యోన్యదృశ్యత్వమితరేతరగ్రాహ్యత్వం తదేవ స్పష్టయతి—

చిత్తాపేక్షం హి జీవాది దృశ్యమ్। అత స్తే అన్యోన్యదృశ్యే। తస్మాన్న కిఞ్చిదస్తీతి చోచ్యతే చిత్తం వా చిత్తేక్షణీయం వా కిం తదస్తీతి వివేకినోచ్యతే। న హి స్వప్నే హస్తీ హస్తిచిత్తం వా విద్యతే తథేహాపి వివేకినామిత్యభిప్రాయః। కథమ్।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యది తావదజ్ఞాతార్థబోధకం ప్రమాణం న తత్ దృశ్యదర్శనయోః సమ్భవతి తయోర్జ్ఞాతత్వేఽజ్ఞాతత్వే చ। జ్ఞాతత్వే చాజ్ఞాతతాయాః ప్రమాతుమశక్యత్వాత్। ప్రమాణజ్ఞాతత్వానుపపత్త్యైవ ప్రాగజ్ఞాతత్వావగమే చాన్యోన్యాశ్రయతా।

యచ్చాగాది ఉదయనేన “తత్త్వానుభూతిః ప్రమా""ప్రమాసాధనం ప్రమాణమి"తి— తత్త్వావదసమ్భవపరాహతమ్। తత్త్వసాధనయోః అనుభూత్యతిరేకప్రకాశానుపపత్తౌ తత్సంసర్గాసిద్ధేః లక్షణప్రవృత్త్యయోగాత్। అనుభూతిసంసర్గాదేవ సా ప్రకాశత ఇతి చేత్ న, అప్రకాశమానయోః అనుభూతిసంసర్గాసాధకత్వదర్శనాత్। న చ తదనుభూతిరేవ స్వస్య తత్సంసర్గం సాధయతి। అన్యోన్యాశ్రయాత్। సిద్ధే తదనుభూతిత్వే తత్సంసర్గంసాధకత్వం తత్సంసర్గసిద్ధౌ చ తదనుభూతిత్వమితి। తదాకారేణానుత్పత్తేశ్చ। న చానుభూత్యన్తరం తత్సంసర్గసాధకం తస్మింస్తథాఽవభాసాయోగాత్। ఆద్యసామగ్రథా సముత్పన్నం చేత్? ఆద్యసమానవిషయం స్యాత్ సామగ్ర్యన్తరాత్సముత్పత్తౌ నాన్యవిషయావభాసః। తత్సంస్కారబలాచ్చేత్తదవభాసః తర్హి పూర్వానుభూతేః నష్టత్వాత్ న సంసర్గసిద్ధిః। కిఞ్చ తత్త్వశబ్దేనాత్యన్తాబాధ్యోఽర్థో వివక్షితః ప్రతిపన్నోపాధౌ సత్త్వం వా? ఆద్యే ఘటానుభూతావవ్యాప్తిః న హి ఘటోఽయమిత్యాద్యనుభూతౌ అత్యన్తాబాధ్యోఽర్థః ప్రకాశతే। తత్రాప్రకాశమానశ్చ న తదర్థోఽతిప్రసఙ్గాత్।

ద్వితీయేకః ప్రతిపన్నస్యోపాధిః? కాలో వా దేశో వా ఆశ్రయో వా, ఆద్యే న కాలస్య ప్రతిపన్నోపాధౌ సత్త్వమ్। ద్వితీయే నాకాశాదేః। తృతీయే న పరమాణ్వాదేః। అతః తదనుభూతావవ్యాప్తిః దిఙ్మోహాదినా విశేషభాగేషు చాసఞ్జాతబాధేషు నిధనేష్వప్యతివ్యాప్తిః బాధాభావే సత్త్వాభావాసిద్ధేః స్వతః సిద్ధ్యనఙ్గీకారాచ్చ ప్రతి షేధవిషయతయైవ తదసత్త్వసిద్ధిః, అతోఽన్యోన్యాశ్రయః సత్త్వావచ్ఛిన్నానుభూతిః ప్రమాఽవగన్తవ్యా ప్రమావగమాచ్చ సత్త్వావగమ ఇతి। కిఞ్చ ప్రతిపన్నోపాధౌ సత్త్వం నామ సత్తాసమవాయః? ఉత స్వరూపసత్త్వముత, భవనమ్? ప్రథమే సత్తాసమవాయాద్యనుభూతౌ అవ్యాప్తిః। మధ్యమే స్వరూపాణాం పరస్పరావృత్తేః తదవచ్ఛిన్నానుభూతేః అననుగమాదవ్యాప్తిః। ఉత్తమే చాఽఽత్మానుభూతావవ్యాప్తిః। కిఞ్చ, అస్మాకమనుభూతిశబ్దః సంవిత్పర్యాయః తత్ర స్మృతావతివ్యాప్తిః। న చానుభూతిజాత్యాధారః సంవిద్విశేషోఽనుభూతిః నిరుపాధికవ్యక్తిభేదాభానే జాతికల్పనాయోగాత్। అన్యథా ఘటాకాశాదావపి ప్రసఙ్గాత్। న చ సంస్కారాతిరిక్తకారణజన్యాఽనుభూతిః, తన్మాత్రజన్యా స్మృతిః ఇతి, తవ ఈశ్వరానుభూతేరననుభూతిత్వాపాతాత్। స్వతస్సిద్ధాయాశ్చ ప్రాగభావసాధకాభావాత్ స్మృతావపి సంయోగాదేః కారణత్వాత్। అతోఽవిచారితరమణీయమేతత్। యచ్చ యథార్థజ్ఞానం ప్రమాణమితి లక్షణాన్తరం తత్ర యథార్థత్వం నామ స్వకాలే జ్ఞానస్య విద్యమానార్థత్వం చేత్? తర్హి భూతాద్యనుమానేఽవ్యాప్తిః। కదాచిద్విద్యమానార్థత్వం చేత్ స్మృతావతివ్యాప్తిః।

యచ్చార్వణి లక్షణం కేవలవ్యతిరేక్యనుమానమితి। తదప్యసత్। ప్రమాణసామాన్యలక్షణాభావే తద్వ్యాప్తవిశేషాసిద్ధేః। పక్షాదిలక్షణమన్తరేణ చ వ్యతిరేక్యసిద్ధేః

స్వసిద్ధౌ స్వసిద్ధిరిత్యాత్మాశ్రయతాపత్తిః। తస్మాత్ ప్రమాణపదార్థస్య దుర్నిరూపత్వాత్ న దృశ్యాదిస్వరూపం ప్రామాణికమితి న తద్భేదః ప్రామాణిక ఇతి సూక్తమ్। నను న సచ్చేత్ప్రమాణం ప్రమేయం కథం తర్హి నైయాయికాదిభిః గృహ్యతే ఇతి। తత్రాహ— తన్మతేనైవేతి। యథా అసన్నపి క్షణికోఽర్థః సద్భావనాదోషేణ బౌద్ధేన గృహ్యతే సర్వశూన్యతావాదినా। ప్రాభాకరేణ నియోగః, భాట్టైః భావనా, కాముకైశ్చ స్త్రీపిణ్డోఽస్థిస్నాయ్వసృక్త్వఙ్మాత్రాద్యనేకాశుచినీడోఽపి తచ్చిత్తాదోషేణైవాసన్నపి విభాగః సన్మాత్రీ గృహ్యతే మూఢైరిత్యర్థః। విచారచతురాణాన్తు నాస్తి తద్గ్రహ ఇత్యాహ— న హీతి। ఘటః కుతః సిద్ధయతీతి పృష్టే ప్రమాణాదితి నోత్తరమ్, అతివ్యాపకత్వాత్ యథా శబ్దానిత్యత్వే కిం మానమితి పృష్టే పృథివ్యాద్యనిత్యం కార్యత్వాదితి। కిన్తు ఘటప్రమాణాదిత్యవాచ్యం తత్రాపి విశేషణీభూతో ఘటః కుతః సిధ్యతీత్యుక్తే ఘటప్రమాణాదిత్యేవ వాచ్యమిత్యనవస్థా మూకీభావే తు అప్రతిభేత్యర్థః। కిఞ్చ, ఘటప్రమాణాద్ఘటః సిధ్యతీత్యుక్తే

ఆనన్దగిరిటీకా

జీవాదీతి। ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే— తస్మాదితి। తదేవ స్ఫుటయతి-చిత్తం వేతి। కిం తదస్తీతి పృష్టే సతి న కిఞ్చిదస్తీత్యుచ్యతే వివేకినేతి యోజనా। ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన వివృణోతి— న హీతి। ఇహేతి జాగరితోక్తిః। ద్వితీయార్థం వ్యాచిఖ్యాసుతయా పృచ్ఛతి— కథమితి। తదేవావతార్య వ్యాకరోతి—లక్షణేత్యాదినా। యతస్తతో న తద్భేదస్య ప్రామాణికత్వమితి శేషః। కథం తర్హి లౌకికానాం పరీక్షకాణాం చ ప్రమాణప్రమేయ విభాగప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థ-

---

యథా స్వప్నమయో జీవో జాయతే మ్రియతేఽపి చ।

తథా జీవా అమీ సర్వే భవన్తి న భవన్తి చ॥౬౮॥

యథా మాయామయో జీవో జాయతే మ్రియతేఽపి చ।

తథా జీవా అమీ సర్వే భవన్తి న భవన్తి చ॥౬౯॥

యథా నిర్మితకో జీవో జాయతే మ్రియతేఽపి వా।
తథా జీవా అభీ సర్వే భవన్తి న భవన్తి చ ॥౭౦॥

న కశ్చిజ్జాయతే జీవః సమ్భవోఽస్య న విద్యతే।
ఏతత్తదుత్తమం సత్యం యత్ర కించిన్న జాయతే ॥౭౧॥

చిత్తస్పన్దితమేవేదం గ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయమ్।
చిత్తం నిర్విషయం నిత్యమసఙ్గం తేన కీర్తితమ్ ॥౭౨॥

లక్షణాశూన్యం లక్ష్యతేఽనయేతి లక్షణా ప్రమాణం ప్రమాణశూన్యముభయం చిత్తం చైత్యం ద్వయం యతస్తన్మతేనైవ తచ్చిత్తతయైవ తద్గృహ్యతే। న హి ఘటర్మాత ప్రత్యాఖ్యాయ ఘటో గృహ్యతే నాపి ఘటం ప్రత్యాఖ్యాయ ఘటమతిః। న హి తత్ర ప్రమాణప్రమేయభేదః శక్యతే కల్పయితుమిత్యభిప్రాయః ॥౬౭॥

మాయామయో మాయావినా యః కృతో నిర్మితకో మన్త్రౌషధ్యాదిర్నిష్పాదితః। స్వప్నమాయానిర్మితకా అణ్డజాదయో జీవా యథా జాయన్తే మ్రియన్తే చ తథా మనుష్యాదిలక్షణా అవిద్యమానా ఏవ విత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః ॥౬౮-౬౯-౭౦॥

వ్యవహారసత్యవిషయే జీవానాం జన్మమరణాదిః స్వప్నాదిజీవవదిత్యుక్తమ్। ఉత్తమం తు పరమార్థసత్యం న కశ్చిజ్జాయతే జీవ ఇతి। ఉక్తార్థమన్యత్ ॥౭౧॥

సర్వ గ్రాహ్యగ్రాహకవచ్చిత్తస్పన్దితమేవ ద్వయం చిత్తం పరమార్థత ఆత్మైవేతి నిర్విషయం తేన నిర్విషయత్వేన నిత్యమసఙ్గం కీర్తితమ్। "అసఙ్గో హ్యయం పురుషః" ఇతి శ్రుతేః। సవిషయస్య హి విషయే సఙ్గః। నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసఙ్గమిత్యర్థః ॥౭౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఘటాద్ఘటసిధ్యతీత్యాపద్యతే, యతో ఘటం ప్రత్యాఖ్యాయ న ఘటప్రమాణం సిధ్యతీత్యాహ— నాపీతి। కిఞ్చ ఘటప్రమాణాదబాధితో ఘటే వ్యవహారో భవతీతి తత్ర తత్ప్రమాణం చేత్తర్హి ప్రమాణేఽపి ఘటాధీనో వ్యవహార ఇతి ఘటస్తత్ర ప్రమాణం కిం న స్యాత్। తదా చ న వ్యవస్థేత్యాహ—న హి తత్రేతి ॥౬౭॥

దృశ్యా అణ్డజాదయో దర్శనాతిరిక్తాః న సిధ్యన్తీత్యనుమానస్య భేదగ్రాహిప్రమాణబాధః శశశృఙ్గాదిసమత్వే జన్మాద్యయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ—యథేత్యాదినా। సంవిద్వ్యతిరేకేణ పరమార్థసత్త్వాభావానుమానస్య న జన్మాదిప్రత్యయబాధః సత్త్వాభావేఽపి స్వప్నాదిషు జన్మాదివికల్పబాహుల్యోపలమ్భాదిత్యుక్తమ్ ॥౬౮-౬౯-౭౦॥

యస్తు జన్మాది సత్యమిత్యభిమన్యతే స ప్రాగేవ నిరస్త ఇతి స్మారయతి—న కశ్చిదితి ॥౭౧॥

సంవేదనస్య కల్పితతద్ధర్మోపరక్తరూపేణ దృశ్యత్వాన్న దృష్టివ్యతిరేకేణ సత్త్వమితి పూర్వం స్వప్నదృష్టాన్తేనోక్తమ్। ఇదానీం తత్త్వసంవేదనస్య విషయసఙ్గాభావాదాత్మైవ సమ్వేదనమిత్యాహ— చిత్తస్పన్దితమేవేదమితి ॥౭౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మాహ— తన్మతేనేతి। తదేవ ప్రపఞ్చయతి న హీతి। ఘటే కిం ప్రమాణమిత్యుక్తే జ్ఞానమిత్యనుత్తరమతిప్రసఙ్గాత్ నాపి ఘటజ్ఞానమన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాదతో న ఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావః సమ్భవతీత్యర్థః ॥౬౭॥

దృశ్యానామణ్డజాదీనాం దర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్య భేదగ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్య దర్శనాతిరేకేణ తేషామసత్త్వే జన్మాదిప్రత్యయబాధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి— యథేత్యాదినా। మాయామయస్య నిర్మితకస్య చ జీవస్య విశేషం బుభుత్సమానం ప్రత్యాహ—మాయేతి। సంవిదతిరేకేణాణ్డజాదీనాం పరమార్థతః సత్త్వాభావానుమానస్య న జన్మాదిప్రతిభాసబాధః। సత్త్వాభావేఽపి స్వప్నాదిషు జన్మాదివికల్పబాహుల్యోపలమ్భాదితి శ్లోకత్రయస్య తాత్పర్యమాహ— స్వప్నేత్యాదినా ॥౬౮-౭౦॥

యస్తు జన్మాది సత్యమితి మన్యతే తం ప్రతి ప్రాగుక్తం స్మారయతి—న కశ్చిదితి। వృత్తానువాదపూర్వకం శ్లోకతాత్పర్యమాహ—వ్యవహారేతి। అక్షరాణి న వ్యాఖ్యేయాని వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ— ఉక్తార్థమితి॥౭౧॥

సంవేదనస్య కల్పితదృశ్యోపహితరూపేణ దృశ్యత్వాన్న ద్రష్టుర్వ్యతిరేకేణ సత్త్వమితి స్వప్నదృష్టాన్తేనోక్తమిదానీం తత్త్వతః సంవేదనస్య విషయసమ్బన్ధాభావాదాత్మైవ సంవేదనమిత్యాహ— చిత్తేతి। అక్షరార్థం కథయతి— సర్వమిత్యాదినా। నిర్విషయత్వేనాసఙ్గత్వే సిద్ధే శ్రుతిమపి సంవాదయతి— అసఙ్గో హీతి। శ్రుతియుక్తి సిద్ధమసఙ్గత్వం సాధయతి— సవిషయస్యేతి॥౭౨॥

యోఽస్తి కల్పితసంవృత్యా పరమార్థేన నాస్త్యసౌ।

పరతన్త్రాభిసంవృత్యా స్యాన్నాస్తి పరమార్థతః॥౭౩॥

నను నిర్విషయత్వేన చేదసఙ్గత్వం చిత్తస్య న నిఃసఙ్గతా భవతి యస్మాచ్ఛాస్తా శాస్త్రం శిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్య విద్యమానత్వాత్। నైష దోషః। కస్మాత్। యః పదార్థః శాస్త్రాదిర్విద్యతే స కల్పితసంవృత్యా కల్పితా చ సా పరమార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన సంవృతిశ్చ సా తయా యోఽస్తి పరమార్థేన నాస్త్యసౌ న విద్యతే। జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తమ్। యశ్చ పరతన్త్రాభిసంవృత్యా పరశాస్త్రవ్యవహారేణ స్యాత్పదార్థః స పరమార్థతో నిరూప్యమాణో నాస్త్యేవ। తేన యుక్తముక్తమసఙ్గ తేన కీర్తితమితి॥౭౩॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

నను—ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాః షట్పదార్థాః ఇతి వైశేషికః। కథముచ్యతే సమ్విద్వ్యతిరిక్తోఽర్థో నాస్తీతి తత్రాహ—యశ్చ పరతన్త్రేతి। షట్సంఖ్యా పదార్థేభ్యోఽన్యా? అనన్యా వా? ఆద్యే పదార్థాతిరేకః। అన్త్యే సర్వానన్యత్వే సంఖ్యాయా అనేకరూపతాపాతః। ఏకైకానన్యత్వే ద్రవ్యాత్మకత్వేన గుణాదిషు వృత్తిర్న స్యాత్। కిఞ్చ

సామాన్యోపాధౌ సామాన్యానాం విశేషణాం చాపరిమితత్వాత్। న చ షడ్లక్షణాఽయోగః భావత్వాన్వితే నిషిధ్యత ఇతి వాచ్యం, తస్యాన్యత్వప్రమిత్యయోగాత్ ఇహ చేతరేతరాశ్రయాత్ మేలనాయోగాచ్చ। యత్ర హి పఞ్చలక్షణయోగస్తత్ర న తదయోగో యత్ర చ తదయోగో గుణాదౌ తత్ర న తద్యోగః। షణ్ణాం చ తే న భావత్వాన్వయో విధిప్రత్యయవిషయత్వఞ్చ శుక్తిరూప్యేఽప్యస్తి। లక్షణఞ్చ తవ వ్యతిరేక్యనుమానం న చ షడేవ వ్యతిరేక్యనుమానాది। పృథివ్యాదివ్యావృత్తి గోచరాణాం తేషాం బహులముపలమ్భాత్। కిఞ్చ, లక్షణం గుణాదిపఞ్చకవ్యావృత్తిసమర్థవిశేషణయుక్తం క్రియత ఇతి ప్రాగేవ గుణాదిపఞ్చకం లక్షణతః పరస్పరవ్యావృత్తం ద్రవ్యప్రమాతవ్యమ్। తల్లక్షణాని చ ద్రవ్యవ్యావృత్తిసమర్థవిశేషణయుక్తాని ప్రమాతవ్యానీతి ప్రాగేవ ద్రవ్యం లక్షణత ఇతరవ్యావృత్తం ప్రమాతవ్యమిత్యన్యోన్యాశ్రయాన్నైకమపి సిధ్యేత్। న చ లోకసిద్ధం ద్రవ్యాదిస్వరూపం భిన్నం లోకస్యాత్ర ఔదాసీన్యాత్। అనుమానవైయర్థ్యాచ్చ। సర్వఞ్చ పరోక్షమేవ తే భాసతే న చాతిరిక్తాభావః శక్యోఽసర్వజ్ఞేన జ్ఞాతుమ్। కపిలాదిభిః సర్వజ్ఞత్వాభిమతైః ప్రధానాదీనామపి ఉపలమ్భాత్ న చ కణాద ఏవైకస్సర్వజ్ఞ ఇతి కోశపానం వినా విశ్వస్యామః। న చ తేషామపి షత్స్వేవాన్తర్భావః కల్పనీయః। సత్యేవైకస్మిన్ తత్కల్పనస్య లఘీయస్త్వాత్ కిమనయా మూర్ఖశిష్యవృన్దప్రతారణయా। నిరాకారి విస్తరశష్షట్పదార్థాతిరిక్తకల్పనా తత్త్వాలోక ఇతి నేహ ప్రపఞ్చతే॥౭౩॥

ఆనన్దగిరిటీకా

నిర్విషయత్వేన చిత్తస్యాసఙ్గత్వం సఙ్గీతం తదసఙ్గతం శాస్త్రాదేర్విషయస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యోఽస్తీతి। నను పరమార్థతో వైశేషికాః షట్పదార్థాన్ద్రవ్యాదిసమవాయాన్తానాతిష్ఠన్తే తథా చ చిత్తస్య కథమసఙ్గత్వం తత్రాఽఽహ—పరేతి। వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేన పదార్థో యో ద్రవ్యాదిః సమవాయాన్తః స్యాన్న స పరమార్థతోఽస్తి కిం తు సంవృత్యా ప్రతిభాతి తస్మాదవిరుద్ధమసఙ్గత్వమిత్యర్థః। వ్యావత్యం చోద్యముత్థాపయతి—నన్వితి। తత్ర యస్మాదితి సామాన్యేనోక్తం హేతుం విశేషతో వ్యక్తి—శాస్త్రేతి। ఆదిశబ్దేన ప్రమాతా ప్రమాణం ప్రమేయమిత్యాది గృహ్యతే। అసఙ్గత్వాక్షేప పరిహరతి—నైష దోష ఇతి। తత్ర నిర్విషయత్వహేతుం ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వార్ధయోజనయా సాధయతి—కస్మాదిత్యాదినా। పరమార్థతో ద్వైతస్యాసత్త్వే వాక్యోపక్రమమనుగుణమాదర్శయతి—జ్ఞాత ఇతి। ద్వితీయాధం యోజయతి యశ్చేతి। న హి ద్రవ్యస్య లక్షణం గుణాదిపఞ్చకస్య చ తతో వ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమన్తరేణ ప్రకల్ప్యతే। తథా చ తల్లక్షణతస్తత్ప్రతిపత్తౌ తదితరప్రతిపత్తిః। తత్ప్రతిపత్తౌ చ తల్లక్షణతస్తద్వ్యావృత్తతత్తత్ప్రతిపత్తిరితి పరస్పరాశ్రయాన్న కిఞ్చిదపి వస్తుతః

సిధ్యేదిత్యర్థః। వస్తుతో నిర్విషయస్యైవ సిద్ధత్వాదసఙ్గత్వం చిత్తస్య ప్రాగుక్తం సఙ్గతమేవేత్యుపసంహరతి— తేనేతి ॥౭౩॥

అజః కల్పితసంవృత్యా పరమార్థేన నాప్యజః।

పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా సంవృత్యా జాయతే తు సః॥౭౪॥

అభూతాభినివేశోఽస్తి ద్వయం తత్ర న విద్యతే।

ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతే॥౭౫॥

యదా న లభతే హేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్।

తదా న జాయతే చిత్తం హేత్వభావే ఫలం కుతః॥౭౬॥

నను శాస్త్రాదీనాం సంవృతిత్వేఽజ ఇతీయమపి కల్పనా సంవృతిః స్యాత్। సత్యమేవమ్। శాస్త్రాదికల్పితసంవృత్త్యైవాజ ఇత్యుచ్యతే। పరమార్థేన నాప్యజః। యస్మాత్పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా పరశాస్త్రసిద్ధిమపేక్ష్య యోఽజ ఇత్యుక్తః స సంవృత్యా జాయతే। అతోఽజ ఇతీయమపి కల్పనా పరమార్థవిషయే నైవ క్రమత ఇత్యర్థః॥౭౪॥

యస్మాదసన్ ద్వైతవిషయస్తస్మాదసత్యభూతే ద్వైతేఽభినివేశోఽస్తి కేవలమభినివేశ ఆగ్రహమాత్రమ్। ద్వయం తత్ర న విద్యతే। మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః కారణం యస్మాత్తస్మాద్వయాభావం బుద్ధ్వా నిర్నిమిత్తో నివృత్తమిథ్యాద్వయాభినివేశో యః స న జాయతే॥౭౫॥

జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వజితైరనుష్ఠీయమానా ధర్మా దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ ధర్మాః। అధర్మ -

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పరమార్థేన నాప్యజ ఇతి వ్యపదేశః కైవల్యే అజోఽహమిత్యభిధానాభావాదిత్యర్థః। కుతస్తర్హి జన్మప్రాప్తిః యేన తత్ప్రతిషేధాయాజత్వవ్యపదేశస్తత్రాహ—యస్మాదితి। పరిణామవాదప్రసిద్ధ్యపేక్షయా యస్మాత్ప్రాప్తం జన్మాతోఽజ ఇత్యుక్తమ్। పరిణామవాద్యభిమతం జన్మ కీదృశమఙ్గీకృత్య నిషేధః కృతస్తత్రాహ—స సంవృత్త్యేతి। యతః కల్పితజన్మప్రతిషేధేనాజత్వోపదేశోఽతః ఇత్యుపసంహారః। యథా శుక్తేః స్వాభావిక అరూప్యత్వేఽపి మిథ్యారూప్యాభావేఽధ్యస్తజన్మనిషేధోఽవస్త్వేవేత్యర్థః।।౭౪।।

"సబాహ్యాభ్యన్తరో జోఽహమి"తి జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే సతి మిథ్యాత్వాన్నాపునరావృత్తిఫలసాధనత్వం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ—అభూతేతి। యది ద్వితీయః సంసారః సత్యః స్యాత్తదా తన్నివృత్తయే సాధనమపి వస్తు క్షమిష్యతే। మిథ్యాభినివేశమాత్రస్య మిథ్యోపాయజేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిః స్యాదిత్యర్థః॥౭౫॥

'నిర్నిమిత్తో న జాయత' ఇత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి— యదా న లభత ఇత్యాదినా॥౭౬॥

ఆనన్దగిరిటీకా

శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే తదధీనాఽఽత్మన్యజత్వకల్పనాఽపి సంవృతిసిద్ధైవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకరోతి—అజ ఇతి। కల్పితమాత్మన్య జత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ—పరతన్త్రేతి। పరిణామవాదప్రసిద్ధజన్మనా భ్రాన్త్యైవాఽఽత్మా జాయతే జన్మనశ్చ విభ్రమత్వే తన్నిషేధస్యాజత్వస్యాపి తథాత్వం యుక్తమిత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యామాహ—నన్వితి। శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రయుక్తమాత్మన్యజత్వమపి కల్పితం స్యాదిత్యర్థః। కిమజోఽయమాత్మేతి వ్యవహారస్య కల్పితత్వం కిం వా తదుపలక్షితస్య రూపస్యేతి వికల్ప్యాఽయమఙ్గీకరోతి—సత్యమితి। అజోఽయమిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః। కైవల్యావస్థాయామజోఽయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్య వ్యావర్త్య దర్శయతి—పరమార్థేనేతి। ఆత్మన్యజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన హేతుమాహ—యస్మాదితి। పరేషాం పరిణామవాదినాం శాస్త్రే యా పరిణామప్రసిద్ధిస్తామపేక్ష్య తన్నిషేధేన యోఽజ ఇత్యాత్మోక్తః స సంవృత్త్యైవ యతో జాయతేఽతశ్చ ప్రతియోగినో జన్మనః

సంవృతిసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమపి తాదృగేవేత్యర్థః। అజత్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వమ్। తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్। న చ కల్పితస్య శాస్త్రాదేరకల్పితే న ప్రమితిహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదౌ బిమ్బాదిప్రమితిహేతుత్వస్య సమ్ప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్॥౭౪॥

నను జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్నాపునరావృత్తిఫలసాధనత్వం తత్రాఽఽహ— అభూతేతి। యది ద్వితీయః సంసారః సత్యః స్యాత్తదా తన్నివృత్త్యర్థే సాధనమపి వస్తుభూతమభిధీయతే మిథ్యాభినివేశమాత్రస్య తు మిథ్యోపాయజన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిః సిధ్యతీతి శ్లోకార్థం కథయతి—యస్మాదిత్యాదినా॥౭౫॥

నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం తదేతత్ప్రపఞ్చయతి—యదేతి। ఉత్తమాన్హేతూన్విభజతే— జాతీతి। ఆశీర్వర్జితైః ఫలతృష్ణారహితైరధికారిభిరితి యావత్। దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టం జన్మ గృహ్యతే। కేవలత్వం ధర్మాణాం ప్రాధాన్యమ్।

అనిమిత్తస్య చిత్తస్య యాఽనుత్పత్తిః సమాఽద్వయా।

అజాతస్యైవ సర్వస్య చిత్తదృశ్యం హి తద్యతః॥౭౭॥

బుద్ధ్వాఽనిమిత్తతాం సత్యాం హేతుం పృథగనాప్నువన్।

వీతశోకం తథా కామమభయం పదమశ్నుతే॥౭౮॥

వ్యామిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా మధ్యమాః। తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణా ప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః। తానుత్తమ—మధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్యద్వైకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వకల్పనావర్జితం జానన్న లభతే న పశ్యతి యథా బాలైర్దృశ్యమానం గగనే మలం వివేకీ న పశ్యతి తద్వత్తదా న జాయతే నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్తమాధమమధ్యమఫలరూపేణ। న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే బీజాద్యభావ ఇవ సస్యాది॥౭౬॥

హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యేత ఇతి హ్యుక్తమ్। సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య కీదృశీత్యుచ్యతే। పరమార్థదర్శనేన నిరస్త ధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్యానిమిత్తస్య చిత్తస్యేతి యా మోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః స సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా నిర్విశేషాఽద్వయా చ। పూర్వమప్యజాతస్యైవానుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్యాద్వయస్యేత్యర్థః। యస్మాత్ప్రాగపి విజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యం న ద్వయం జన్మ చ తస్మాదజాతస్య సర్వస్య సర్వదా చిత్తస్య సమాఽద్వయైవానుత్పత్తిర్న పునః కదాచిద్భవతి కదాచిద్వా న భవతీతి। సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః॥౭౭॥

యథోక్తేన న్యాయేన జన్మనిమిత్తస్య ద్వయస్యాభావాదనిమిత్తతాం చ సత్యాం పరమార్థరూపాం బుద్ధ్వా హేతుం ధర్మాదికారణం

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

"తదా న జాయతే చిత్తమి"తి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వం ప్రాప్తమిత్యభిప్రేత్యాహ—కీదృశీతి। యథా రూప్యకల్పనాకాలేఽపి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం న వ్యభిచరతి తథా కాలకల్పనాకాలేఽపి సమ్విదో నిర్విశేషాద్వయబ్రహ్మరూపతా స్వాభావిక్యేవ జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ—సర్వదేతి॥౭౭॥

న కేవలం మోక్షాధీనమేవ చైతన్యస్యాజత్వం, కిన్తు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపి సర్వస్య చిత్ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వమితి సమైవేత్యాహ—అజాతస్యైవేతి। తత్ర హేతుః—యస్మాదితి। దృశ్యత్వాత్ రజ్జుసర్పవత్తత్త్వతో నాస్త్యేవ ద్వయం విషయవిషయ్యాఖ్యం జన్మ చ కదాచిదపీత్యర్థః। ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ న జాయత ఇత్యుక్తం తత్ప్రపఞ్చయతి—బుద్ధ్వేత్యాదినా॥౭౮॥

ఆనన్దగిరిటీకా

మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యన్తే। తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనాధమం జన్మ సంగృహ్యతే। వాక్యార్థజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం విశినష్టి—అవిద్యేతి। అవిదుషాం

ప్రతీయమానా హేతవో విదుషాం న ప్రతిభాన్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి—యథేతి। ఉక్తేఽర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే—న హీతి॥౭౬॥

తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి—అనిమిత్తస్యేతి। చిత్తస్య హి నిమిత్తవర్జితస్య నిత్యసిద్ధస్య యా సర్వదాఽనుత్పత్తిః సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ—అజాతస్యేతి। సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిత్తాఖ్యస్య స్ఫురణస్య జన్మాయోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః। ఉక్తమనూద్యాఽఽకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి—హేత్వభావ ఇత్యాదినా। యథా రూప్యకల్పనాకాలేఽపిశుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం తథా జన్మకల్పనాకాలేఽపి సంవిదో నిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ— సర్వదేతి। న కేవలం మోక్షావస్థస్యైవ చైతన్యస్యాజత్వం కిం తు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— సర్వావస్థాస్వితి। సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాఽఽహ— అద్వయా చేతి। తృతీయపాదార్థం కథయతి—పూర్వమపీతి। తత్ర హేతుమాహ—యస్మాదితి। తస్మాద్రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్॥౭౭॥

ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి—బుద్ధ్వేతి। ద్వైతాభావోపలక్షితాం సత్తామనాద్యనన్తాం పరమార్థభూతాం ప్రతిపద్య దేవాదియోనిప్రాప్తౌ ధర్మాదిహేతుమసాఙ్కర్యేణాననుతిష్ఠన్యదా విద్వానవతిష్ఠతే తదా సర్వసంసారకారణరహితం పదమశ్నువానో న పునః శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః। శ్లోకం వ్యాచష్టే—యథోక్తేనేతి। దృశ్యత్వాదినా హేతునా ద్వైతస్య రజ్జుసర్పాదివదేవ కల్పితత్వం యథోక్తో న్యాయస్తేన చైతన్యస్య జన్మని యద్వయం నిమిత్తం తస్యాభావతామభావోపలక్షితాం సత్తాం నిమిత్తాభావాదేవానాద్యనన్తాం తస్మాదేవ సత్యాం బుద్ధ్వేతి యోజనా। పృథగితి దేవతాదిప్రకృష్టజన్మ-

---

అభూతాభినివేశాద్ధి సదృశే తత్ప్రవర్తతే।

వస్త్వభావం స బుద్ధ్వైవ నిఃసఙ్గం వినివర్తతే॥౭౯॥

నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్య నిశ్చలా హి తదా స్థితిః।
విషయః స హి బుద్ధానాం తత్సామ్యమజమద్వయమ్॥౮౦॥

అజమనిద్రమస్వప్నం ప్రభాతం భవతి స్వయమ్।
సకృద్విభాతో హ్యేవైష ధర్మో ధాతుస్వభావతః॥౮౧॥

దేవాదియోనిప్రాప్తయే పృథగనాప్నువన్నుపాదదానస్త్యక్తబాహ్యైషణః సన్కామశోకాదిర్వాజతమవిద్యాదిరహితమభయం పదమశ్నుతే పునర్న జాయత ఇత్యర్థః॥౭౮॥

యస్మాదభూతాభినివేశాదసతి ద్వయే ద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశస్తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధి సదృశే తదనురూపే తచ్చిత్తం ప్రవర్తతే। తస్య ద్వయస్య వస్తునోఽభావం యదా బుద్ధవాంస్తదా తస్మాన్నిఃసఙ్గం నిరపేక్షం సద్వినివర్తతేఽభూతాభినివేశవిషయాత్॥౭౯॥

నివృత్తస్య ద్వైతవిషయాద్విషయాన్తరే చాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనేన చిత్తస్య నిశ్చలా చలనవర్జితా బ్రహ్మస్వరూపైవ తదా స్థితిర్యైషా బ్రహ్మస్వరూపా స్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా। స హి యస్మాద్విషయో గోచరః పరమార్థదర్శినాం బుద్ధానాం తస్మాత్తత్సామ్యం పరం నిర్విశేషమజమద్వయం చ॥౮౦॥

పునరపి కీదృశశ్చాసౌ బుద్ధానాం విషయ ఇత్యాహ—స్వయమేవ తత్ప్రభాతం భవతి నాఽఽదిత్యాద్యపేక్షం స్వయంజ్యోతిః-

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అనిమిత్తా చేత్ సత్యా కిం తర్హి చిత్తస్య ప్రవృత్తేర్నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అభూతాభినివేశాద్ధీత్యనేన। అస్మాకం శ్రేయో భవిష్యతీతి మిథ్యాభినివేశమాత్రాత్

స్వాభినివేశానురూపే చిత్తం ప్రవర్తతే, కస్యచిజ్జటాధారణాదౌ, కస్యచిత్కేశోల్లుఞ్చనాదౌ, కస్యచిత్తూలమూలమాలాదౌ, కస్యచిత్సురామాంసోపహారాదిభిః శర్క్యర్చనాదావిత్యర్థః। కుతస్తర్హి నివర్తత ఇత్యాహ— వస్త్వభావమితి। వ్యభిచారిత్వాదిహేతుభిః అన్వయాద్యదర్శనేన చ సాధ్యసాధనాఖ్యద్వయాభావః తం యదా బుద్ధవాన్ తదా వస్త్వభావం స బుద్ధ్వైవ నిస్సఙ్గచిత్తం యథా పునర్న ప్రవర్తతే తథా నివర్తత ఇత్యర్థః॥౭౯॥

అభయం పదమశ్నుత ఇత్యుక్తమత్ర హేతుమాహ— నివృత్తస్యేతి। విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాత్ కల్పనాతీతత్వాచ్చ సిద్ధం మోక్షస్యాభయాదివిశేషణమిత్యాహ— విషయ ఇతి॥౮౦॥

స్వయం ప్రభాతత్వే హేతుమాహ—సకృద్విభాత ఇతి। యత్ సత్తాయాం ప్రకాశం వ్యభిచరతి తత్పరాధీనప్రకాశమితి నిశ్చేతుం శక్యమ్। యథా ఘటాది చేతనస్తు న సత్తాయాం ప్రకాశం వ్యభిచరతి। అప్రకాశాదేః సాక్షిత్వాదతోఽపరాధీనప్రకాశ

ఆనన్దగిరిటీకా

ప్రాప్తయే ధర్మం మనుష్యత్వప్రాప్తయే ధర్మాధర్మౌ తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయే చాధర్మంమసాఙ్కర్యేణాననుతిష్ఠన్నితి యావత్। ప్రకృతస్య జ్ఞానవతో ధర్మాద్యనుష్ఠానాయోగే హేతుం సూచయతి— త్యక్త్వేతి। కార్యభూతసర్వానర్థంరాహిత్యముక్త్వా పునరభయమిత్యస్యార్థమాహ— అవిద్యేతి॥౭౮॥

యథోక్తపదప్రాప్తిః సదాఽస్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అభూతేతి। వ్యభిచారిత్వాదిహేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేన వా సాధ్యసాధనాత్మనో ద్వైతస్య వస్తునోఽభావం యదా పుమాన్బుద్ధవాంస్తదా వస్త్వభావం పురుషో బుద్ధ్వైవ నిఃసఙ్గం చిత్తం యథా పునర్న ప్రవర్తతే తథా తన్నివృత్తిమను నివృత్తో భవతీత్యర్థః। అక్షరాణి విభజతే— యస్మాదిత్యాదినా। యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపే చిత్తం ప్రవర్తతే తస్మాన్నిఃసఙ్గం నివర్తత ఇతి సమ్బన్ధః। అభూతాభినివేశమేవ విశదయతి— అసతీతి। అభినివేశస్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితి వక్తుం హీత్యుక్తమ్। తదనురూప ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాభినివేశో గృహ్యతే। తస్యేతి। అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః॥౭౯॥

అభయం పదమశ్నుత ఇత్యత్ర హేతుమాహ—నివృత్తస్యేతి। విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చ సిద్ధం మోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యాహ—విషయ ఇతి। అక్షరార్థ కథయతి—నివృత్తస్యేత్యాదినా॥౮౦॥

యో మోక్షో విదుషాం విషయో దర్శితస్తమేవ పునర్విశినష్టి—అజమితి। స్వయంప్రభాతత్వే హేతుమాహ— సకృదితి। కల్పితస్య సర్వస్య ధారణాద్ధర్మో నాసౌ కథమపి పరతన్త్రో భవితుమర్హత్యనవస్థానాదతః స్వయంజ్యోతిరిత్యాహ—ధర్మ ఇతి। కిం చ ధీయతే నిధీయతే సర్వం నిక్షిప్యతే సుషుప్తాదావస్మిన్నితి ధాతురాత్మోచ్యతే। తథా చ సర్వస్య జ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేఽపి సుషుప్తాదౌ సాక్షితయాఽఽత్మనః సిద్ధేః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ—ధాతురితి। కిం చాఽఽత్మత్వా-

---

సుఖమావ్రియతే నిత్యం దుఃఖం వివ్రియతే సదా।

యస్య కస్య చ ధర్మస్య గ్రహేణ భగవానసౌ॥౮౨॥

అస్తి నాస్త్యస్తి నాస్తీతి నాస్తి నాస్తీతి వా పునః।

చలస్థిరోభయాభావైరావృణోత్యేవ బాలిశః॥౮౩॥

స్వభావమిత్యర్థః। సకృద్విభాతః సదైవ విభాత ఇత్యేతత్। ఏష ఏవంలక్షణ ఆత్మాఖ్యో ధర్మో ధాతుస్వభావతో వస్తుస్వభావత ఇత్యర్థః॥౮౧॥

ఏవముచ్యమానమపి పరమార్థతత్త్వం కస్మాల్లౌకికైర్న గృహ్యత ఇత్యుచ్యతే—యస్మాద్యస్య కస్యచిద్ద్వయవస్తునో ధర్మస్య గ్రహేణ గ్రహణావేశేన మిథ్యాభినివిష్టతయా సుఖమావ్రియతేఽనాయాసేనాఽఽచ్ఛాద్యత ఇత్యర్థః। ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తం హి తత్రాఽఽవరణం న యత్నాన్తరమపేక్షతే। దుఃఖం చ వివ్రియతే ప్రకటీక్రియతే। పరమార్థజ్ఞానస్య దుర్లభత్వాత్। భగవానసావాత్మాఽద్వయో దేవ ఇత్యర్థః। అతో

వేదాన్తైరాచార్యైశ్చ బహుశ ఉచ్యమానోఽపి నైవ జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యర్థః। “ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోఽస్య లబ్ధా" ఇతి శ్రుతేః॥౮౨॥

అస్తి నాస్తీత్యాది—సూక్ష్మవిషయా అపి పణ్డితానాం గ్రహా భగవతః పరమాత్మన ఆవరణా ఏవ కిముత మూఢజనానాం బుద్ధిలక్షణా ఇత్యేవమర్థం ప్రదర్శయన్నాహ। అస్త్యాత్మేతి వాదీ కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే। నాస్తీత్యపరో వైనాశికః। అస్తి నాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికః। సదసద్వాదీ దిగ్వాసాః। నాస్తి నాస్తీత్యత్యన్తశూన్యవాదీ। తత్రాస్తిభావశ్చలః ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్। నాస్తిభావః స్థిరః సదాఽవిశేషత్వాత్। ఉభయం చలస్థిరవిషయత్వాత్సదసద్భావః, అభావోఽత్యన్తాభావః ప్రకారచతుష్టయస్యాపి। త్రైరేత్రైశ్చలస్థిరోభయాభావైః సదసదాదివాదీ సర్వోఽపి భగవన్తమావృణోత్యేవ బాలిశోఽవివేకీ। యద్యపి పణ్డితో బాలిశ ఏవ పరమార్థతత్త్వానవబోధాత్కిము స్వభావమూఢో జన ఇత్యభిప్రాయః॥౮౩॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఇత్యర్థః। కల్పితస్య సర్వస్య ధారణాత్ ధర్మః। [యది] కల్పితస్య సత్తాప్రతీత్యోః పరతన్త్రస్య ధారకోఽధిష్ఠానభూతః ఆత్మాపి పరతన్త్రస్తదాఽనవస్థా స్యాదతస్తత్పరిహారాయ మూలకారణం యథా వాదిభిరనాద్యభ్యుపగతం తథా స్వతస్సిద్ధ ఆత్మాఽభ్యుపేయ ఇతి భావః। ధీయతే సర్వం నిక్షిప్యతే సుషుప్తాదావస్మిన్నితి ధాతుః। అతః సకలజ్ఞానసాధనోపసంహారేఽపి సుషుప్తాదౌ సాక్షితయాఽఽత్మనః సిద్ధేః। అన్యథా పరామర్శాయోగాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి భావః। స్వభావత ఇతి।

ఆనన్దగిరిటీకా

దేవాఽఽత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమన్యథా ఘటవదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ—స్వభావత ఇతి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య తదక్షరాణి యోజయతి—పునరపీత్యాదినా। ధాతుస్వభావత ఇత్యేకం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే—వస్త్వితి। వివక్షితార్థస్తు పూర్వస్మాన్నాతిరిచ్యతే॥౮౧॥

ఆత్మా చేటుక్తలక్షణో వివక్షితస్తర్హి కిమిత్యసౌ శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టస్తథైవ సర్వైర్న గృహ్యతే తత్రాऽऽహ—సుఖమితి। మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపసుఖం సదైవాऽऽచ్ఛాద్యతే తస్మాదేవ వస్తుతోऽసదపి దుఃఖం సర్వదా ప్రకటీక్రియతే తేనాసౌ భగవానాత్మా శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోऽపి న విస్పష్టో భవతీత్యర్థః। శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి—ఏవమితి। స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్। తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి—ఉచ్యత ఇత్యాదినా। ద్వైతే గృహ్యమాణేऽపి కథమాత్మస్వరూపస్య సుఖరూపస్యానాయాసేనాऽऽచ్ఛాద్యమానత్వం తత్రాऽऽహ—ద్వయేతి। ఇతశ్చాऽऽత్మతత్త్వం యథావన్న ప్రతిభాతీత్యాహ—దుఃఖం చేతి। యథావదాత్మప్రథాభావే హేతుమాహ—పరమార్థేతి। దేవో యాథాతథ్యేన న భాతీతి శేషః।సుఖస్య విద్యమానస్యాऽऽవరణమవిద్యమానస్య దుఃఖస్య వివరణమితి స్థితే ఫలితమాహ—అత ఇతి। శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్య తాత్పర్యశూన్యత్వం వారయతి—బహుశ ఇతి। ఆత్మని ప్రవచనస్య పరిజ్ఞానస్య దుర్లభత్వే ప్రమాణమాహ—ఆశ్చర్య ఇతి॥౮౨॥

పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వే సతి లౌకికపురుషాభినివేశానాం తదావరణత్వం కిము వక్తవ్యమితి సాధయతి—అస్తీత్యాదినా। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—అస్తీతి। ప్రమాతా దేహాదివ్యతిరిక్తోऽస్తీత్యాదౌ వైశేషికాదిపక్షః। దేహాదివ్యతిరిక్తోऽపి నాసౌ బుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే క్షణికస్య విజ్ఞానస్యైవాऽऽత్మత్వాదితి ద్వితీయో విజ్ఞనవాదిపక్షః।తృతీయో దిగమ్బరపక్షః। చతుర్థే తు శూన్యవాదిపక్షే శూన్యస్యాऽऽత్యన్తికత్వద్యోతనార్థా వీప్సా। ద్వితీయార్ధ విభజతే—తత్రేత్యాదినా। అనిత్యేభ్యో ఘటాదిభ్యః సుఖాద్యాకారపరిణామితయా వైలక్షణ్యాదస్తిభావో యోऽయం ప్రమాతోక్తః స చలఃసవిశేషః సన్పరిణామీత్యర్థః। దేహాద్యతిరిక్తోऽపి ప్రమాతా బుద్ధయతిరిక్తో నాస్తీతి యో నాస్తిభావః స స్థిరీ నిర్విశేషత్వాత్తదభావస్యేత్యాహ—నాస్తిభావ ఇతి। ప్రకారచతుష్టయస్యాస్తిత్వస్య నాస్తిత్వస్యాస్తినాస్తిత్వస్య నాస్తినాస్తిత్వస్య చేతి యావత్। బాలిశత్వే సిద్ధే ఫలితం న్యాయముపసంహరతి—కిమ్వితి॥౮౩॥

కోటయశ్చతస్ర ఏతాస్తు గ్రహైర్యాసాం సదాऽऽవృతః।

భగవానాభిరస్పృష్టో యేన దృష్టః స సర్వదృక్॥౮౪॥

ప్రాప్య సర్వజ్ఞతాం కృత్స్నాం బ్రాహ్మణ్యం పదమద్వయమ్।

అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం కిమతః పరమీహతే॥౮౫॥

విప్రాణాం వినయో హ్యేష శమః ప్రాకృత ఉచ్యతే।
దమః ప్రకృతిదాన్తత్వాదేవం విద్వాఞ్శమం వ్రజేత్॥౮౬॥

కీదృక్పునః పరమార్థతత్త్వం యదవబోధాదబాలిశః పణ్డితో భవతీత్యాహ—కోట్యః ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాన్తా ఏతా ఉక్తా అస్తి నాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్రో యాసాం కోటీనాం గ్రహైర్గ్రహణైరుపలబ్ధినిశ్చయైః సదా సర్వదాఽఽవృత ఆచ్ఛాదిత స్తేషామేవ ప్రావాదుకానాం యః స భగవానాభిరస్తినాస్తీత్యాదికోటిభిశ్చతసృభిరప్యస్పృష్టోఽస్త్యాదివికల్పనావర్జిత ఇత్యేతత్। యేన మునినా దృష్టో జ్ఞాతో వేదాన్తేష్వౌపనిషదః పురుషః స సర్వదృక్సర్వజ్ఞః పరమార్థపణ్డిత ఇత్యర్థః॥౮౪॥

ప్రాప్యైతాం యథోక్తాం కృత్స్నాం సమస్తాం సర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యం పదం "స బ్రాహ్మణః" "ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య" ఇతి శ్రుతేః। ఆదిమధ్యాన్తా ఉత్పత్తిస్థితిలయా అనాపన్నా అప్రాప్తా యస్యాద్వయస్య పదస్య న విద్యన్తే తదనాపన్నాదిమధ్యాన్తం బ్రాహ్మణ్యం పదమ్। తదేవ ప్రాప్య లబ్ధ్వా కిమతః పరమస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే చేష్టతే నిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః। "నైవ తస్య కృతేనార్థః" ఇత్యాదిస్మృతేః॥౮౫॥

విప్రాణాం బ్రాహ్మణానాం వినయో వినీతత్వం స్వాభావికం యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం ఏష వినయః, శమోఽప్యేష ఏవ,

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

ఆత్మత్వాదేవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమన్యథాఽఽత్మత్వాభావప్రసఙ్గాత్ ఘటాదివదితి భావః। ఘటాదిభ్యోఽనిత్యేభ్యస్సుఖాద్యాకారపరిణామితయా వైలక్షణ్యాచ్చార్యం పరిణామీ సవిశేష ఇత్యర్థః। దేహాద్యతిరిక్తః ప్రమాతా నాస్తీతి నాస్తిభావస్థితేః, నిర్విశేషత్వాదభావస్యేత్యర్థః। ఆభిరస్పృష్టోఽస్త్యాదికల్పనాసాక్షిత్వాత్ కల్పనాధిష్ఠానత్వాచ్చేత్యర్థః॥౮౧-౮౪॥

పరమార్థతః పణ్డితస్యాపి యావజ్జీవాదిశ్రుతిచోదితమగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠేయమితి కేచిత్తాన్ప్రత్యాహ—ప్రాప్య సర్వజ్ఞతామితి। గార్హస్థ్యాభిమానిన ఏవ ప్రత్యవాయపరిహారాదిప్రయోజనం పశ్యతః ప్రవృత్తిః స్యాత్। న పరమార్థదర్శినః సర్వజ్ఞతయా విశేషాభిమానాభావాత్ప్రాప్తవ్యప్రయోజనాభావాచ్చేత్యర్థః। “స బ్రాహ్మణః కేన స్యాది"తి బ్రహ్మవిది బ్రాహ్మణపదప్రయోగాత్తస్య ప్రాప్యం కైవల్యం బ్రాహ్మణ్యం పదమిత్యర్థః। "ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యే"తి ధర్మాద్యస్పృష్టో మహిమా బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మణోఽభిహితస్తతో బ్రహ్మైవ బ్రాహ్మణ్యమితి స్వార్థే తద్ధితశ్చాతుర్వర్ణ్యమితివత్॥౮౫॥

యద్యపి బ్రహ్మవిదోఽగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తిరూపం కర్మ న ఘటతే తథాపి నివృత్తిరూపం శమదమాది నియోగతోఽనుష్ఠేయం భవిష్యతి కైవల్యానుగుణత్వాత్ బ్రాహ్మణమాత్రసమ్బన్ధితయా స్మరణాచ్చ।

ఆనన్దగిరిటీకా

ఆత్మనో యదావరణముక్తం తదుపసంహరతి—కోటయ ఇతి। యాసాం కోటీనాం పరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాం గ్రహైరభినివేశవిశేషైరాత్మా సదా సమావృతస్తాః ఖల్వేతాశ్చతస్రః కోటయః సన్తి। తథా చాఽఽత్మనో న యథావత్ప్రథనమిత్యర్థః। యది సదాఽఽత్మా సమావృతో న తర్హి తస్య జ్ఞానం జ్ఞానే వా నాస్తి నైరాకాఙ్క్ష్యం జ్ఞాతవ్యాన్తరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—భగవానితి। ఆత్మా హి వస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితో యేనోపనిషత్ప్రవణేన ప్రతిపన్నః స సర్వజ్ఞో జ్ఞాతవ్యాన్తరమపశ్యన్పరమార్థపణ్డితో నిరాకాఙ్క్షో భవతీత్యర్థః। శ్లోకనిరస్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి—కీదృగితి। కిమితి పరమార్థతత్త్వం జిజ్ఞాస్యతే, తజ్జ్ఞానాత్పాణ్డిత్యసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ— యదవబోధాదితి। తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి—ఆహేత్యాదినా। తేషామేవ ప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితి సమ్బన్ధః। యో భగవానుక్తవిశేషణః స యేనేతి యోజనా॥౮౪॥

జ్ఞానవతోఽపి యావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాది కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రాప్యేతి। యథోక్తాం చతుష్కోటివినిర్ముక్తామితి యావత్। సమస్తత్వం జ్ఞాతవ్యశేషశూన్యత్వం పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వమ్। తత్ర బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ—స బ్రాహ్మణ ఇతి। స విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మసతత్త్వః సన్ఫలావస్థో ముఖ్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యర్థః। బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మవిదో విద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వభావో మహిమేత్యుక్తో నిర్వికారో వృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపో

భవతీతి వాక్యాన్తరస్యార్థః। తదేవ పదం విశినష్టి— అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి। తద్వ్యాకరోతి—ఆదీతి। అన్వయం దర్శయన్నవశిష్టం వ్యాచష్టే—తదేవ ప్రాప్యేతి। జ్ఞానవాన్ఫలావస్థః సన్కృతకృత్యో న తస్య కిఞ్చిదస్తి కర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థే భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి—నైవ తస్యేతి॥౮౫॥

యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషో నాగ్నిహోత్రాది కర్తవ్యమిత్యుక్తమ్। ఇదానీం తస్యాపి నియోగతోఽస్తి కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—విప్రాణామితి। బ్రహ్మవిదాం బ్రాహ్మణానామేష వినయః స్వభావః అతో న నియోగాధీనాం

సవస్తు సోపలమ్భం చ ద్వయం లౌకికమిష్యతే।

అవస్తు సోపలమ్భం చ శుద్ధం లౌకికమిష్యతే॥౮౭॥

అవస్త్వనుపలమ్భం చ లోకోత్తరమితి స్మృతమ్।

జ్ఞానం జ్ఞేయం చ విజ్ఞేయం సదా బుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్॥౮౮॥

ప్రాకృతః స్వాభావికోఽకృతక ఉచ్యతే। దమోఽప్యేష ఏవ ప్రకృతిదాన్తత్వాత్స్వభావత ఏవ చోపశాన్తరూపత్వాద్బ్రహ్మణః। ఏవం యథోక్తం స్వభావోపశాన్తం బ్రహ్మ విద్వాఞ్శమముపశాన్తిం స్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపాం వ్రజేద్బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యర్థః॥౮౬॥

ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణాని రాగద్వేషదోషాస్పదాని ప్రావాదుకానాం దర్శనాని। అతో మిథ్యాదర్శనాని తానీతి తద్యుక్తిభిరేవ దర్శయిత్వా చతుష్కోటివర్జితత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదం స్వభావశాన్తమద్వైతదర్శనమేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతమ్। అథేదానీం స్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థ ఆరమ్భః—సవస్తు—సంవృతిసతా వస్తునా సహ వర్తత ఇతి సవస్తు। తథా చోపలబ్ధిరుపలమ్భస్తేన సహ వర్తత ఇతి సోపలమ్భం చ శాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదం గ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణం ద్వయం లౌకికం లోకాదనపేతం లౌకికం జాగరితమిత్యేతత్। ఏవంలక్షణం జాగరితమిష్యతే వేదాన్తేషు। అవస్తు సంవృత్తేరప్యభావాత్। సోపలమ్భం వస్తువదుపలమ్భనముపలమ్భోఽసత్యపి వస్తుని తేన

సహ వర్తత ఇతి సోపలమ్భం చ। శుద్ధం కేవలం ప్రవివిక్తం జాగరితాత్స్వప్నాలాలౌకికం సర్వప్రాణిసాధారణత్వాదిష్యతే స్వప్న ఇత్యర్థః॥౮౭॥

అవస్త్వనుపలమ్భం చ గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్ లోకోత్తరమ్। అత ఏవ లోకాతీతమ్। గ్రాహ్యగ్రహణవిషయో హి

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

శమో దమస్తపశ్శౌచం క్షాన్తిరార్జవమేవ చ।

జ్ఞానం విజ్ఞానమాస్తిక్యం బ్రహ్మకర్మ స్వభావజమ్॥ఇతి।

తత్రాహ— విప్రాణామితి। ఔద్ధత్యాద్యభావస్య స్వాభావికత్వాత్ న నియోగతోఽనుష్ఠేయత్వమిత్యర్థః। ఆధ్యాత్మిక ప్రవృత్త్యుపరమస్యాఽప్యన్వయవ్యతిరేకపరిహారేణాఽఽత్మమాత్రత్వాన్నానుష్ఠేయత్వం విద్వద్దృష్టయా। తదుక్తమ్— "నివృత్తిః కేవలాత్మతే"తి॥౮౬॥

వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకరణశేషస్య తాత్పర్యమాహ—ఏవమన్యోన్యేత్యాదినా। స్వప్రక్రియేతి। శిష్టస్యా రోపదృష్టిమాశ్రిత్య జాగ్రదాదిపదార్థశుద్ధిపూర్వకో బోధనప్రకార ఇత్యర్థః॥౮౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

కర్తవ్యతామధికరోతి। శమోఽపి స్వాభావికో న నియోగేన క్రియతే దమోఽపి స్వభావసిద్ధత్వాన్న నియోగమపేక్షతే। ఏవం కూటస్థమాత్మతత్త్వం విద్వాన్నుపమానశేషవిక్రియాశూన్యబ్రహ్మస్వరూపేణ తిష్ఠతీత్యర్థః। అక్షరార్థం కథయతి— విప్రాణామిత్యాదినా।తమేవ స్వాభావికం వినయం వివృణోతి—యదేతదితి। ఏష ఏవేత్యాత్మస్వభావో గృహ్యతే॥౮౬॥

పరమతనిరాకరణముఖేనాఽఽత్మతత్త్వమవధారితమ్। అధునా స్వప్రక్రియయాఽవస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపి తదవధారయితుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి—సవస్త్వితి। వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకరణశేషస్య తాత్పర్యం దర్శయతి—ఏవమితి। శిష్యస్యాధ్యారోపదృష్టిమాశ్రిత్య జాగ్రదాదిపదార్థంపరిశుద్ధిపూర్వకో బోధప్రకారః స్వప్రక్రియా తయా తస్యైవాఽఽత్మతత్త్వస్య ప్రదర్శనపరో గ్రన్థశేష ఇత్యర్థః। తత్ర జాగరితముదాహరతి—సవస్త్వితి। యద్ధి ప్రాతిభాసికం వ్యావహారికం చ స్థూలమర్థజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరిన్ద్రియైరుపలభ్యతే తజ్జాగరితమిత్యర్థః। ద్వయమిత్యస్యార్థమాహ—శాస్త్రాదీతి। తత్ర శ్లోకే లోకప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతే—లౌకికమితి। తద్వ్యాచష్టే—లోకాదితి। న కేవలమిదం జాగరితం లోకప్రసిద్ధమ్। కిం తు వేదాన్తేష్వపి పరమ్పరయా జ్ఞానోపాయత్వేన ప్రసిద్ధమియోజయతి—ఏవంలక్షణమితి। స్వప్నోపన్యాసపరముత్తరార్ధం యోజయతి—అవస్త్వితి। బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తో వ్యవహారః సంవృతిశబ్దార్థః సోఽపి స్థూలార్థవన్న స్వప్నే సమ్భవతి। తథా చ బాహ్యేషు కరణేషూపసంహృతేషు జాగరితవాసనానుసారేణ మనసస్తదర్థాభాసాకారావభాసనం స్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః। శుద్ధమిత్యస్య కేవలమితిపర్యాయం గృహీత్వా వివక్షితమర్థమాహ—ప్రవివిక్తమితి। తస్యాపి లోకప్రసిద్ధత్వం లౌకికమిత్యనేనోక్తం తద్వివృణోతి—సర్వప్రాణీతి ॥౮౭॥

సమ్ప్రతి సుషుప్తం దర్శయతి—అవస్త్వితి। స్థూల సూక్ష్మం చ వస్తు విషయభూతం యత్ర న విద్యతే తత్తథా। ఇన్ద్రియార్థ సమ్ప్రయోగజన్యో వా స్థూలార్థావగాహీ వాసనాత్మకో వా యత్రోపలమ్భో న సమ్భవతి తదశేషవిశేషవిజ్ఞానశూన్యం సుషుప్తమితి విశినష్టి—అనుపలమ్భం చేతి। నన్విదం కారణాత్మనా బుద్ధేరవస్థానమ్। న చ కారణం లోకే ప్రసిద్ధమ్। కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్య తథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—లోకోత్తరమితి। తస్య సాక్షిప్రసిద్ధత్వం వివక్షిత్వోక్తమ్— ఇతి స్మృతమితి।జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకావస్థాత్రయం తురీయం చ పరమార్థతత్త్వం విద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ—జ్ఞానమితి। శ్లోకగతం పదద్వయమనూద్య వివక్షితమర్థ కథయతి అవస్త్వితి। గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవజితత్వాదేవ కుతో లోకాతీతత్వమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ— గ్రాహ్యేతి।

జ్ఞానే చ త్రివిధే జ్ఞేయే క్రమేణ విదితే స్వయమ్।

సర్వజ్ఞతా హి సర్వత్ర భవతీహ మహాధియః ॥౮౯॥

హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః।

తేషామన్యత్ర విజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషు స్మృతః॥౯౦॥

లోకస్తదభావాత్సర్వప్రవృత్తిబీజం సుషుప్తమిత్యేతత్ ఏవం స్మృతం, సోపాయం పరమార్థతత్త్వం లౌకికం శుద్ధలౌకికం లోకోత్తరం క్రమేణ యేన జ్ఞానేన జ్ఞాయతే తజ్జ్ఞానం జ్ఞేయమేతాన్యేవ త్రీణి ఏతద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయానుపపత్తేః సర్వప్రావాదుకకల్పితవస్తునోఽత్రైవాన్తర్భావాద్విజ్ఞేయం పరమార్థసత్యం తుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః। సదా సర్వద్వైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాన్తం బుద్ధైః పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితమ్॥౮౮॥

జ్ఞానే లౌకికాదివిషయే। జ్ఞేయే చ లౌకికాదౌ త్రివిధే। పూర్వ లౌకికం స్థూలమ్। తదభావేన పశ్చాచ్ఛుద్ధం లౌకికమ్। తదభావేన లోకోత్తరమిత్యేవం క్రమేణ స్థానత్రయాభావేన పరమార్థసత్యే తుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయే విదిలే స్వయమేవాఽఽత్మస్వరూపమేవ సర్వజ్ఞతా సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చ సర్వజ్ఞస్తద్భావః సర్వజ్ఞతా। ఇహాస్మిఁల్లోకే భవతి మహాధియో మహాబుద్ధేః। సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవంవిదః సర్వత్ర సర్వదా భవతి। సకృద్విదితే స్వరూపే వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః। న హి పరమార్థవిదో జ్ఞానోద్భవాభిభవౌ స్తో యథాఽన్యేషాం ప్రావాదుకానామ్॥౮౯॥

లౌకికాదీనాం క్రమేణ జ్ఞేయత్వేన నిర్దేశాదస్తిత్వాశఙ్కా పరమార్థతో మా భూదిత్యాహ— హేయాని చ లౌకికాదీని

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

స్థానత్రయం వివిచ్య జ్ఞానాదిపదార్థాన్ వ్యాచష్టే—సోపాయమిత్యాదినా। పదార్థపరిశోధనాద్యుపాయపూర్వకం బ్రహ్మాత్మైకత్వం స్థానత్రయం చ క్రమేణ యేన మనోవృత్తిరూపేణ జ్ఞానేన జ్ఞాయతే తదిహ జ్ఞానం వివక్షితమిత్యర్థః। సర్వైః ప్రావాదుకైః ప్రవదనశీలైః శుష్కతర్కజల్పనాపరైః కల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపస్య వస్తునోఽవస్థాత్రయ ఏవాన్తర్భావాదిత్యర్థః॥౮౮॥

"ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వ విజ్ఞాతం స్యాది"తి యత్ శ్రుత్యోక్తం తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీత్యాహ—జ్ఞానే చేతి। జ్ఞానమాత్రం హి తత్త్వమర్థాకారేణ సర్వమితి కల్పనయా భానాత్ తత్సర్వం జ్ఞప్తిమాత్రమితి శ్రుత్యా ఆచార్యప్రసాదాత్ సకృద్విదితే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్ సదైవ సర్వజ్ఞప్తిరూపా సర్వజ్ఞతా భవతీత్యుక్తమ్। తత్ స్ఫుటయతి—నహీతి। బౌద్ధానాం జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్పూర్వవినాశోత్తరోత్పాదాన్తరాలే న జ్ఞానమస్తీతి న సర్వదా సర్వజ్ఞతా ముక్తస్య సమ్భవతి। మమ తు జ్ఞానస్య కౌటస్థ్యాత్ నోత్పాదవినాశావితి సర్వదా సర్వజ్ఞతేత్యర్థః॥౮౯॥

ఆనన్దగిరిటీకా

సుషుప్తం చేదలౌకికం కథం తదవగమ్యతామిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—సర్వప్రవృత్తీతి। అవస్థాద్వయబీజం సుషుప్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధం శాస్త్రవిదామిత్యాహ—ఏవమితి। అవస్థాత్రయమేవముక్త్వా జ్ఞానపదార్థం కథయతి—సోపాయమితి। జ్ఞానమత్ర మనోవృత్తిరూపం వివక్షితమవస్థాత్రయాతిరిక్తమపి పరీక్షక పరికల్పితం జ్ఞేయం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సర్వేతి। సర్వైరేవ ప్రావాదుకైః శుష్కతర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయే నియమేనాన్తర్భావాజ్జ్ఞేయాన్తరం నాస్తీత్యర్థః। జ్ఞేయమేవ విశేషేణ జ్ఞేయం విజ్ఞేయముచ్యతే తేన తదపి నావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్కయాఽఽహ—విజ్ఞేయమితి। ఉపాయోపేయభూతే యథోక్తేఽర్థే విదుషామభిమతిమాదర్శయతి—సదేతి॥౮౮॥

"ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీ"తి శ్రుత్యా యత్ప్రతిజ్ఞాతం తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీతి కథయతి—జ్ఞానే చేతి। జ్ఞానజ్ఞేయవేదనే వివక్షితం క్రమమనుక్రామతి—పూర్వమిత్యాదినా। యత్పునరవస్థాత్రయాతీతం తురీయం తత్పరిజ్ఞానే వివక్షితం క్రమం దర్శయతి—స్థానేతి। తుర్యే విదితే సతీతి సమ్బన్ధః। తస్య స్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ—అద్వయ ఇతి। జన్మాదిసర్వ విక్రియారహితత్వేన కౌటస్థ్యం కథయతి—అజ ఇతి। కార్యసమ్బన్ధస్తత్ర నాస్తీతి వక్తుం కారణభూతావిద్యాసమ్బన్ధాభావమభిదధాతి—అభయ ఇతి। యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్య పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానం ఫలమాహ—స్వయమేవేతి। జ్ఞానవతో యథోక్తం ఫలమచిరాదిమార్గాయత్తమితి శఙ్కాం వారయతి—ఇహేతి। ఉక్తజ్ఞానవతో మహాబుద్ధిత్వే హేతుమాహ-సర్వలోకేతి। జ్ఞానవతో యథోక్తం జ్ఞానం కదాచిద్భవదపి

కాలాన్తరేఽభిభూతమసత్కల్పం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏవంవిద ఇతి। శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితే స్వరూపే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతా విదుషో భవతీత్యుక్తం స్ఫుటయతి—న హీతి॥౮౯॥

అవస్థాత్రయస్య జ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి— హేయేతి। శఙ్కోత్తరత్వేన శ్లోకమవతార్య

ప్రకృత్యాఽఽకాశవజ్జ్ఞేయాః సర్వే ధర్మా అనాదయః।

విద్యతే న హి నానాత్వం తేషాం క్వచన కిఞ్చన॥౯౧॥

ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ సర్వే ధర్మాః సునిశ్చితాః।

యస్యైవం భవతి క్షాన్తిః సోఽమృతత్వాయ కల్పతే॥౯౨॥

త్రీణి జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేన రజ్జ్వాం సర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః। జ్ఞేయమిహ చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమ్।ఆప్యాన్యాప్తవ్యాని త్యక్తవాహ్యైషణాత్రయేణ భిక్షుణా పాణ్డిత్యబాల్యమౌనాఖ్యాని సాధనాని। పాక్యాని రాగద్వేషమోహాదయో దోషాః కషాయాఖ్యాని పక్తవ్యాని। సర్వాణ్యేతాని హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాని భిక్షుణోపాయత్వేనేత్యర్థః। అగ్రయాణతః ప్రథమతః తేషాం హేయాదీనామన్యత్ర విజ్ఞేయాత్ పరమార్థసత్యం విజ్ఞేయం బ్రహ్మైకం వర్జయిత్వా। ఉపలమ్భనముపలమ్భోఽవిద్యాకల్పనామాత్రమ్। హేయాప్యపాక్యేషు త్రిష్వపి స్మృతో బ్రహ్మవిద్భిర్న పరమార్థసత్యతా త్రయాణామిత్యర్థః॥౯౦॥

పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా స్వభావత ఆకాశవదాకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరఞ్జనసర్వగతత్వైః సర్వే ధర్మా ఆత్మానో జ్ఞేయా ముముక్షుభిరనాదయో నిత్యాః। బహువచనకృతభేదాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్నాహ— క్వచన కిఞ్చన కిచిదణుమాత్రమపి తేషాం న విద్యతే నానాత్వమితి॥౯౧॥

జ్ఞేయత్వాఽపి ధర్మాణాం సంవృత్త్యైవ న పరమార్థత ఇత్యాహ— యస్మాదాదౌ బుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్త్యైవ స్వభావత ఏవ యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపః సవితైవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః। సర్వే ధర్మాః సర్వ ఆత్మానః। న చ తేషాం నిశ్చయః కర్తవ్యో నిత్యనిశ్చితస్వరూపా ఇత్యర్థః। న సన్దిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి। యస్య ముముక్షోరేవం యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా బోధనిశ్చయనిరపేక్షతాఽఽత్మార్థం పరార్థం వా యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షః స్వార్థం పరార్థం చేత్యేవం భవతి క్షాన్తిర్బోధకర్తవ్యతానిరపేక్షతా సర్వదా స్వాత్మని సోఽమృతత్వాయామృతభావాయ కల్పతే। మోక్షాయ సమర్థో భవతీత్యర్థః॥౯౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

పాణ్డిత్యం—వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వమద్వితీయవస్తువిచారచాతుర్యమ్। బాల్యం—దమ్భదర్పాహఙ్కారాదిరాహిత్యమ్। మౌనం—మునేః కర్మ జ్ఞానాభ్యాసాదికమిత్యర్థః॥౯౦॥

జ్ఞేయాత్మస్వరూపతత్త్వం స్ఫుటయతి— ప్రకృత్యేతి॥౯౧॥

జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం నివర్తయతి— ఆదిబుద్ధా ఇతి॥౯౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

హేయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే—లౌకికాదీనామితి। తాన్యేవ త్రీణి విభజతే—జాగరితేతి। పాణ్డిత్యం—వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వమద్వితీయవస్తువిచారచాతుర్యపరినిష్పన్నం శ్రవణమ్। బాల్యం—దమ్భదర్పాహఙ్కారాదిరాహిత్యమ్, యుక్తితః శ్రుతార్థానుసన్ధానకుశలత్వమ్। మౌనం—మునేః కర్మ జ్ఞానాభ్యాసలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితమ్। తాన్యేతాన్యాప్తవ్యాని। యద్యపి జ్ఞేయస్య విజ్ఞేయత్వం యుక్తం తథాఽపి కథం హేయాదీనాం విజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఉపాయత్వేనేతి। తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమత ఇత్యుక్తమ్। ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే—తేషామితి। హేయాదీనాం రజ్జుసర్పవదవిద్యాకల్పితత్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వశఙ్కేత్యర్థః॥౯౦॥

యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమితి తదిదానీం స్ఫుటయతి—ప్రకృత్యేతి। బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషం ప్రత్యాదిశతి—విద్యత ఇతి। కల్పితభేదనిబన్ధనం బహువచనమిత్యర్థః। క్వచనేతి దేశకాలావస్థాగ్రహణమ్।అణుమాత్రమపీతి కార్యకారణభావస్యాంశాంశిభావస్య చోపాదానమ్॥౯౧॥

జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాన్ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి—ఆదిబుద్ధా ఇతి। యథోక్తరీత్యా సముత్పన్నస్య జ్ఞానస్య ఫలమాహ—యస్యేతి। ప్రథమపాదస్య తాత్పర్యమాహ—జ్ఞేయతాఽపీతి। ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి—యథేతి। పాదాన్తరస్యార్థం కథయతి—న చేతి। నిశ్చితస్వస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి—నేత్యాదినా। న ఖల్వాత్మా స్వసత్తాయామేవం నైవమితి సన్దిహ్యమానస్వరూపో భవితుమలమ్। తస్య స్ఫురణావ్యభిచారాత్తద్రూపత్వస్య ప్రాగేవ సాధితత్వాదిత్యర్థః। ద్వితీయార్థ వ్యాకరోతి—యస్యేత్యాదినా। ఆత్మస్వరూపస్య స్ఫురద్రూపత్వం యథోక్తప్రకారః। బోధాఖ్యో నిశ్చయో బోధనిశ్చయస్తస్మిన్నిరపేక్షత్వం స్వార్థమన్యార్థం వా యస్య భవతి సోఽమృతత్వాయ కల్పత ఇతి సమ్బన్ధః। తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి—యథేత్యాదినా। ఇతిశబ్దో యథేత్యనేన సమ్బధ్యతే॥౯౨॥

ఆదిశాన్తా ధనుత్పన్నాః ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః।

సర్వే ధర్మాః సమాభిన్నా అజం సామ్యం విశారదమ్॥౯౩॥

వైశారద్యం తు వై నాస్తి భేదే విచరతాం సదా।

భేదనిమ్నాః పృథగ్వాదాస్తస్మాత్తే కృపణాః స్మృతాః॥౯౪॥

అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః।

తే హి లోకే మహాజ్ఞానాస్తచ్చ లోకో న గాహతే॥౯౫॥

తథా నాపి శాన్తికర్తవ్యతాఽఽత్మనీత్యాహ—యస్మాదాదిశాన్తా నిత్యమేవ శాన్తా అనుత్పన్నా అజాశ్చ ప్రకృత్యైవ సునిర్వృతాః సుష్ఠూపరతస్వభావా ఇత్యర్థః। సర్వే ధర్మాః సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమాభిన్నా అజం సామ్యం విశారదం విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్మాత్తస్మాచ్ఛాన్తిర్మోక్షో వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః। న హి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కిఞ్చిదర్థవత్స్యాత్॥౯౩॥

యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాస్త ఏవాకృపణా లోకే, కృపణా ఏవాన్య ఇత్యాహ—యస్మాద్భేదనిమ్నా భేదానుయాయినః సంసారానుగా ఇత్యర్థః। కే। పృథగ్వాదాః పృథనానా వస్త్విత్యేవం వదనం యేషాం తే పృథగ్వాదా ద్వైతిన ఇత్యర్థః। తస్మాత్తే కృపణాః క్షుద్రాః స్మృతా యస్మాద్వైశారద్యం విశుద్ధిర్నాస్తి తేషాం భేదే విచారతాం ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా వర్తమానానామిత్యర్థః। అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః॥౯౪॥

యదిదం పరమార్థతత్త్వమమహాత్మభిరపణ్డితైర్వేదాన్తబహిష్టైః క్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ— అజే సామ్యే పరమార్థతత్త్వ ఏవమేవేతి యే కేచిత్స్త్ర్యాదయోఽపి సునిశ్చితా భవిష్యన్తి చేత్త ఏవ హి లోకే మహాజ్ఞానా నిరతిశయతత్త్వవిషయజ్ఞానా

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

"సోఽమృతత్వాయ కల్పత" ఇతి వచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రాప్తం యద్యపి తథాపీత్యాదిః। పాదత్రయోక్తమర్థం చతుర్థపాదేన సంక్షిప్యాహ—అజం సామ్యం విశారదమితి। ప్రతిబిమ్బకల్పానామనన్తానామపి జీవానాం బ్రహ్మైవ బిమ్బకల్పమేకం స్వరూపమితి సర్వేషాం నిత్యముక్తత్వాది సిద్ధమిత్యర్థః। ఉక్తస్వరూపానఙ్గీకారే త్వపురుషార్థత్వం మోక్షస్యాపద్యత ఇత్యాహ—నహీతి। సంసారదుఃఖపరమణం సుఖజన్మ వా కృతకం చేత్ క్షయిష్ణు స్యాదిత్యర్థః॥౯౩॥

ముముక్షుప్రరోచనాయావిద్వన్నిన్దాం విద్వత్స్తుతిఞ్చ వ్యవహారదృష్ట్యా కరోతి శ్లోకద్వయేన— వైశారద్యన్త్విత్యాదినా॥౯౪॥

పద్వైషిణో దేవా అపి జ్ఞానినః ప్రాప్యపదరహితస్య మార్గే ముహ్యన్తి। దేవానామపి పరిచ్ఛిన్నదృష్టిత్వాదనవగాహ్యోఽసౌ మార్గ ఇత్యర్థః। "శకునీనామివాకాశే జలే వారిచరస్య చ। పదం యథా న దృశ్యేత తథా జ్ఞానవతాం గతిః॥" ఇత్యాదిదుర్లక్ష్యత్వస్మరణాదజం సామ్యం ప్రమేయం తద్విషయే న ప్రమాతార ఇతి॥౯౫॥

ఆనన్దగిరిటీకా

"సోఽమృతత్వాయే "త్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి—ఆదిశాన్తా ఇతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమక్షరార్థ చ నిర్దిశతి—తథా నాపీత్యాదినా। ఉక్తమేవార్థం చతుర్థపాదేన సంక్షిప్య దర్శయతి— అజమితి। శ్లోకార్థముపసంహరతి—విశుద్ధమితి। ఉక్తరూపతానఙ్గీకారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్యాదిత్యాహ—నహీతి। సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్మ వా యది క్రియేత తదా కృతకస్యానిత్యత్వమవశ్యమ్భావీత్యర్థః॥౯౩॥

ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిన్దాం దర్శయతి—వైశారద్యం త్వితి। శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి—యే యథోక్తమితి। ఉత్తరార్ధమాదౌ యోజయతి—యస్మాదితి। తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బన్ధః। ప్రథమార్ధముక్తేఽర్థే హేతుత్వేన వ్యాచ ష్టేయస్మాదిత్యాదినా। సమనన్తరోక్తస్య యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి—అత ఇతి॥౯౪॥

ఏవమవిద్వన్నిన్దాం ప్రదర్శ్య విద్వత్ప్రశంసాం ప్రసారయతి—అజ ఇతి। కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషామసమ్భావనావిపరీతభావనావిరహి నిర్ధారణరూపం విజ్ఞానం సమ్భావనోపనీతమస్తి తే హి వ్యవహారభూమౌ మహతి నిరతిశయే తత్త్వే పరిజ్ఞానవత్త్వాన్మహానుభావా భవన్తీత్యర్థః। నను తత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారణత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసా ప్రస్తూయతే తత్రాఽఽహ— తచ్చేతి। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—యదిదమితి। యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయమ్। అమహాత్మత్వం క్షుద్రహృదయత్వమ్। తత్ర హేతుః—అపణ్డితైరితి। అపాణ్డిత్యం వివేకరహితత్వమ్। తత్ర హేతుర్వేదాన్తేత్యాదినా సూచ్యతే। తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచనాపరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః। విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థంవిభాగావగమశూన్యత్వమాహ—అల్పప్రజ్ఞైరితి। తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేషామేవ మనీషా సమున్మిషేదిత్యా శఙ్కయ యేషాం కేషాఞ్చిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ—యే కేచిదితి। స్త్ర్యాదీనాముపనిషద్ద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేఽపి ద్వారాన్తరప్రయుక్తస్తదధికారః

సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తమ్। తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య చేదిత్యుక్తమ్। చతుర్థపాదం

అజేష్వజమసంక్రాన్తం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే।

యతో న క్రమతే జ్ఞానమసఙ్గం తేన కీర్తితమ్॥౯౬॥

అణుమాత్రేఽపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః।

అసఙ్గతా సదా నాస్తి కిముతాఽఽవరణచ్యుతిః॥౯౭॥

ఇత్యర్థః। తచ్చ తేషాం వర్త్మ తేషాం విదితం పరమార్థతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాహతే నావతరతి న విషయీకరోతీత్యర్థః।

"సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వభూతహితస్య చ।

దేవా అపి మార్గే ముహ్యన్తి హ్యపదస్య పదైషిణః॥

శకునీనామివాఽఽకాశే గతిర్నైవోపలభ్యతే।" ఇత్యాదిస్మరణాత్॥౯౫॥

కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ—అజేష్వనుత్పన్నేష్వచలేషు ధర్మేష్వాత్మస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే సవితరీవౌష్ణ్యం ప్రకాశశ్చ యతస్తస్మాదసంక్రాన్తమర్థాన్తరే జ్ఞానమజమిష్యతే। యస్మాన్న క్రమతేఽర్థాన్తరే జ్ఞానం తేన కారణేనాసఙ్గః తత్కీర్తితమాకాశకల్పమిత్యుక్తమ్॥౯౬॥

ఇతోఽన్యేషాం వాదినామణుమాత్రేఽల్పేఽపి వైధర్మ్యే వస్తుని బహిరన్తర్వా జాయమాన ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితోఽవివేకినోఽసఙ్గతాఽసఙ్గత్వం సదా నాస్తి కిముత వక్తవ్యమావరణచ్యుతిర్బన్ధనాశో నాస్తీతి॥౯౭॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

వస్తునః పరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—అజేష్వితి। కూటస్థానాం జీవానాం స్వరూపమేకం జ్ఞానం కూటస్థం దేశాద్యనవచ్ఛేదాత్ బ్రహ్మోచ్యతే। అతోఽర్థాన్తరభూతబ్రహ్మవిషయత్వాభావాత్ న తత్త్వవిదాం మహాజ్ఞానిత్వహానిః। అజ్ఞానసంశయపరిచ్ఛేదభ్రమాదినివృత్తేః సునిశ్చితబ్రహ్మవిత్త్వముపచర్యత ఇతి భావః। కిఞ్చ అస్మన్మతే జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమపి సిధ్యతి, విషయాభావాదేవ, అతో "ముక్త్యై నిర్విషయం మన" ఇతి మనువచనమప్యవిరుద్ధమిత్యాహ—యస్మాన్న క్రమత ఇతి ॥౯౬॥

అజబ్రహ్మాత్మకం విశ్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసఙ్గ సిధ్యతీత్యుక్తమ్। మతాన్తరే తు విషయసద్భావాదసఙ్గతా న ప్రసిధ్యతీత్యాహ— అణుమాత్రేఽపీతి ॥౯౭॥

ఆనన్దగిరిటీకా

వ్యాచష్టే—తచ్చేతి। జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యేషామనవగాహ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ—సర్వభూతేతి। సర్వేషాం భూతానాం బ్రహ్మాదీనాం స్తమ్బపర్యన్తానామాత్మా పరం బ్రహ్మ తద్భూతస్య విదుషః సర్వత్రాఽఽత్మభూతస్య సర్వేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పరమసుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవా విద్యావన్తోఽపి పదమన్వేషమాణా వివిధం మోహముపగచ్ఛన్తీత్యర్థః। మహాత్మనో జ్ఞానవతో గన్తవ్యపదరహితస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగన్తుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి—శకునీనామితి ॥౯౫॥

అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం తద్విషయనిశ్చయాత్ప్రమాతా ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— అజేష్వితి। అజా ధర్మాశ్చిత్ప్రతిబిమ్బా జీవా వివక్ష్యన్తే। తేష్వజం జ్ఞానం కూటస్థదృష్టిరూపం బిమ్బకల్పం బ్రహ్మాచలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే। తథా చ మానమేయాదిభావస్య కల్పితత్వేఽపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్జ్ఞానవతాం మహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః। కిం చాస్మన్మతే జ్ఞానస్య యదసఙ్గత్వమఙ్గీకృతం తదపి విషయాభావాదేవ సిధ్యతి। తతశ్చ "ముక్త్యై నిర్విషయం మన" ఇతి యదుచ్యతే

తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ— యతో నేతి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి— కథమిత్యాదినా। ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే— యస్మాన్నేతి। నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాఽఽత్మనోఽసఙ్గత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ— ఆకాశేతి॥౯౬॥

కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసఙ్గం సిధ్యతీత్యుక్తమ్। మతాన్తరే పునః సవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమసఙ్గతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ—అణుమాత్రేఽపీతి। అవిద్వద్దృష్ట్యా కస్యచిదపి పదార్థస్య జన్మాఙ్గీకారే జ్ఞానస్య తదనుషఙ్గిత్వేనాసఙ్గత్వాయోగే బన్ధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ— కిముతేతి। శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి—ఇత ఇతి। విద్వానద్వైతవాదీ పఞ్చమ్యా పరామృశ్యతే॥౯౭॥

అలబ్ధావరణాః సర్వే ధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః।

ఆదౌ బుద్ధాస్తథా ముక్తా బుధ్యన్త ఇతి నాయకాః॥౯౮॥

క్రమతే న హి బుద్ధస్య జ్ఞానం ధర్మేషు తాయినః।

సర్వే ధర్మాస్తథా జ్ఞానం నైతద్బుద్ధేన భాషితమ్॥౯౯॥

తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాం స్వసిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతం తర్హి ధర్మాణామావరణమ్। నేత్యుచ్యతే। అలబ్ధావరణాః। అలబ్ధమప్రాప్తమావరణమవిద్యాదిబన్ధనం యేషాం తే ధర్మా అలబ్ధావరణా బన్ధనరహితా ఇత్యర్థః। ప్రకృతినిర్మలాః స్వభావశుద్ధా ఆదౌ బుద్ధాస్తథా ముక్తా యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః। యద్యేవం కథం తర్హి బుధ్యన్త ఇత్యుచ్యతే। నాయకాః స్వామినః సమర్థా బోద్ధుం బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః। యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపోఽపి సవితా ప్రకాశత ఇత్యుచ్యతే యథా వా నిత్యనివృత్తగతయోఽపి నిత్యమేవ శైలాస్తిష్ఠన్తీత్యుచ్యతే తద్వత్॥౯౮॥

యస్మాన్న హి క్రమతే బుద్ధస్య పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం విషయాన్తరేషు ధర్మేషు ధర్మసంస్థం సవితరీవ ప్రభా। తాయినః, తాయోఽస్యాస్తీతి తాయీ, సన్తానవతో నిరన్తరస్యాఽఽకాశకల్పస్యేత్యర్థః। పూజావతో వా ప్రజ్ఞావతో వా, సర్వే ధర్మా ఆత్మానోఽపి తథా

జ్ఞానవదేవాఽఽకాశకల్పత్వాన్న క్రమన్తే క్వచిదప్యర్థాన్తర ఇత్యర్థః। యదాదావుపన్యస్తం జ్ఞానేనాఽఽకాశకల్పేనేత్యాది తదిదమాకాశకల్పస్య తాయినో బుద్ధస్య తదనన్యత్వాదాకాశకల్పం జ్ఞానం న క్రమతే క్వచిదప్యర్థాన్తరే। తథా ధర్మా ఇతి। ఆకాశమివాచలమవిక్రియం నిరవయవం నిత్యమద్వితీయమసఙ్గమదృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతం బ్రహ్మాత్మతత్త్వమ్। "న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే" ఇతి శ్రుతేః। జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్న బుద్ధేన భాషితమ్।

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

అజ్ఞానద్యవరణం సిధ్యతి న తత్త్వవిద్ద్వష్ట్యేత్యభిప్రేత్యాహ— అలబ్ధమప్రాప్తమితి। ముఖ్యక్రియాకర్తృవాచకత్వం ప్రకృతిప్రత్యయోర్న నియతమిత్యభిప్రేత్యోదాహరణమాహ— తథేతి॥౯౮॥

కస్మాన్ముఖ్యం బోద్ధృత్వం నేష్యత ఇతి—విద్వద్ద్ఱష్ట్యా జ్ఞానస్య విషయసఙ్గాభావాదిత్యాహ— క్రమతే న హీతి। కిఞ్చ జీవానాం బ్రహ్మరూపేణ విభుత్వాదాకాశవత్ క్రియాసమవాయిత్వం న ఘటతే। అతోఽపి న ముఖ్యం బోద్ధృత్వమిత్యాహ—సర్వే ధర్మాస్తథేతి। నను జ్ఞానమాత్రం పరమార్థః జ్ఞాతృజ్ఞేయాదిభావస్తత్ర కల్పిత ఇతి సుగతమతమేతత్ బ్రహ్మవిద్భిః స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ—జ్ఞానం నైతదితి। భేదాఙ్గీకారాదిత్యర్థః। తదిదమత్రోపసంహృతమితి శేషః। తత్కథయతి— అద్వయేత్యన్తేన॥౯౯॥

ఆనన్దగిరిటీకా

న చేదావరణచ్యుతిరిష్యతే తర్హి స్వీకృతమావరణమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అలబ్ధేతి। బోద్ధృత్వం తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్య బోధనశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ—బుధ్యన్త ఇతి। శఙ్కోత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి—తేషామిత్యాదినా। అవిద్వద్దృష్ట్యైవావిద్యావరణం సిధ్యతి న తత్త్వదృష్ట్యేత్యభిప్రేత్య వ్యాచష్టే—- అలబ్ధేతి। ఉక్తేఽర్థే హేతుకథనార్థం విశేషణత్రయమిత్యాహ-- యస్మాదితి। తస్మాద్బన్ధనరహితా ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః। ఆత్మనో యథోక్తస్వభావత్వే బోద్ధృత్వం న సిధ్యతీత్యాక్షిపతి— యద్యేవమితి। పాదాన్తరేణోత్తరమాహ—

ఉచ్యత ఇతి। ముఖ్యావేవ క్రియాకర్తారౌ ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశఙ్కయ నియమముదాహరణాభ్యాం నిరస్యతి— యథేత్యాదినా॥౯౮॥

కిమితి ముఖ్యే బోద్ధత్వే సమ్భావితే తదేవ నేష్టమిత్యాశఙ్కయ జ్ఞానస్య విద్వద్ధృష్ట్యా విషయసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ—క్రమత ఇతి। కిం చ జీవానాం బ్రహ్మాత్మనా విభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్న ముఖ్యం బోద్ధృత్వం—సేద్ధుమలమిత్యాహ—సర్వ ఇతి। జ్ఞానమాత్రం పారమార్థికం తత్రైవ జ్ఞాతృజ్ఞేయాది కల్పితమితి సౌగతమతమేవ భవతాఽపి సంగృహీతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— జ్ఞానమితి। తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి—యస్మాదితి। యద్ధి పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం తన్న విషయాన్తరేషు క్రమతే కిం తు సవితరి ప్రకాశవదాత్మన్యేవ ప్రతిష్ఠితం యస్మాదిష్యతే తస్మాన్నాస్మిన్ముఖ్యం బోద్ధృత్వం సేద్ధుమహంతోత్యర్థః। పరమార్థదర్శినో విశేషణమ్— తాయిన ఇతి। తద్వ్యాచష్టే—తాయోఽస్యేత్యాదినా। ఆత్మనో ముఖ్యస్య బోద్ధృత్వస్యాభావే హేత్వన్తరమ్—సర్వే ధర్మాస్తథేతి। తద్విభజతే—సర్వ ఇత్యాదినా। ప్రకరణాదావుక్తమేవ కిమర్థ పునరిహోచ్యతే తత్రాఽఽహ—యదాదావితి। తదిదమిహోపసంహృతమితి శేషః। క్రమతే న హీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి— ఆకాశకల్పస్యేతి। సర్వే ధర్మాస్తథేత్యస్యార్థం నిగమయతి—తథేతి। ధర్మా న క్రమన్తే క్వచిదపీతి శేషః। తథా చ నాఽఽత్మని ముఖ్యం బోద్ధృత్వం కిం త్వౌపచారికమితి ప్రకృతముపసంహర్తుమితిశబ్దః। పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ—ఆకాశమితి।

దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజం సామ్యం విశారదమ్।

బుద్ధ్వా పదమనానాత్వం నమస్కుర్మో యథాబలమ్॥౧౦౦॥

ఇతి శ్రీగౌడపాదాచార్యకృతా మాణ్డూక్యోపనిషత్కారికాః సమ్పూర్ణాః

యద్యపి బాహ్యార్థనిరాకరణం జ్ఞానమాత్రకల్పనా చాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తమ్। ఇదం తు పరమార్థతత్త్వమద్వైతం వేదాన్తేష్వేవ విజ్ఞేయమిత్యర్థః॥౯౯॥

శాస్త్రసమాప్తౌ పరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థం నమస్కార ఉచ్యతే। దుర్దశం దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శమ్। అస్తి నాస్తీతి చతుష్కోటివర్జితత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః। అత ఏవాతిగమ్భీరం దుష్ప్రవేశం మహాసముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః। అజం సామ్యం విశారదమ్। ఈదృపదమనానాత్వం నానాత్వవర్జితం బుద్ధ్వాఽవగమ్య తద్భూతాః సన్తో నమస్కుర్మస్తస్మై పదాయ। అవ్యవహార్యమపి వ్యవహారగోచరమాపాద్య యథాబలం యథాశక్తీత్యర్థః॥౧౦౦॥

అజమపి జనియోగం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతి చ గతిమత్తాం ప్రాపదేకం హ్యనేకమ్।

వివిధవిషయధర్మగ్రాహిముగ్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహన్తు బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥౧॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

భాష్యకారోఽపి ప్రతిపాదితం బ్రహ్మ శాస్త్రసమాప్తౌ సంస్మరతి—అజమపీతి। ప్రణతానాం తదైక్యం ప్రతిపన్నానాం సంసారభయవిహన్తృ యత్ బ్రహ్మ తన్నమస్యే అజ్ఞప్రసిద్ధ్యైవ। కథంభూతం? యదజమపి జనియోగం కార్యావస్థాం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాత్ మాయాప్రతిబిమ్బితత్వేన ఈశ్వరభావాపత్త్యా జగత్కారణమభవదిత్యర్థః। కూటస్థతయా విభుతయా చాగతి గతివర్జిమపి గతిమత్తాం ప్రాపత్ బ్రహ్మలోకాదిభావాపత్త్యేత్యర్థః। యదేకమపి స్వతోఽనాద్యవిద్యాసు ప్రతిబిమ్బభావాదనేకజీవభావం ప్రాప్తం

ఆనన్దగిరిటీకా

జ్ఞానమిత్యాది వ్యాచష్టే—జ్ఞానేతి। సకలభేదవికలం పరిపూర్ణమనాదినిధనం జ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యం తత్త్వమిహ ప్రతిపాద్యతే। మతాన్తరే తు నైవమితి కుతో మతసాఙ్కర్యాశఙ్కాఽవకాశమాసాదయేదిత్యర్థః॥౯౯॥

ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్య శాస్త్రస్యాఽఽదావివాన్తేఽపి పరదేవతాతత్త్వమనుస్మరంస్తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణం సమ్పాదయతి—దుర్దర్శమితి। దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్వా విశినష్టి—అతిగమ్భీరమితి। ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసమ్బన్ధవిధురత్వం హేతుత్రయమభిప్రేత్యాఽఽహ—అజమిత్యాదినా। విశేషణత్రయం

తర్హి కుతశ్చిదనవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తమ్, ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యోపనిషద్భిర-తద్ధర్మాధ్యాసాపాకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ—పదమితి। తత్ర తర్హి సకలవిభాగవికలే కుతో నమస్కారక్రియా స్వీక్రియామర్హతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అనానాత్వమితి। యద్యపి వస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వం నావకల్పతే తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలమ్బ్య కాల్పనికం నానాత్వమనుసృత్య నమస్కారక్రియా ప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః। శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ—శాస్త్రేతి। యది పరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్యాఽఽదావివాన్తేఽపి నమస్క్రియతే తదా తస్యాఽఽద్యన్తమధ్యేష్వనుసన్ధేయతయా స్తుతిః సిధ్యతి। తేన తదర్థమాదావివావసానేఽపి ప్రహ్వీభావస్తద్విషయశ్లోకేనోపదిశ్యతే। తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణో మహామహిమత్వం సమధిగతమిత్యర్థః। దుర్దర్శత్వముక్తం వ్యక్తి—అస్తీతి। సర్వేషామేవ యథోక్తే పరమార్థతత్త్వే ప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య సమ్ప్రదాయరహితానాం తథాత్వేఽపి తద్వతాం నైవమిత్యాహ—అకృతేతి। కోటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేవ పదత్రయమనువదతి— అజమితి। ఉక్తం వేదాన్తైకగమ్యం తత్త్వం ద్వైతాభావోపలక్షితమిత్యాహ—ఈదృగితి। యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా జ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మీభూతశ్చేదాచార్యస్తర్హి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే। న హి పరిపూర్ణ వస్తు వస్తుతో వ్యవహారగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అవ్యవహార్యమితి। పరమార్థతో వ్యవహారాగోచరత్వేఽపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహారగోచరతాం పరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః॥౧౦౦॥

ఇదానీం భాష్యకారోఽపి భాష్యపరిసమాప్తౌ శాస్త్రప్రతిపాదితపరదేవతాతత్త్వమనుస్మృత్య తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణమాచరతి—అజమపీతి। యద్బ్రహ్మాశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథా పరిచ్ఛేదరహితం తదహం ప్రత్యగ్భూతం నమస్యే (నతోఽస్మి) తద్విషయం ప్రహ్వీభావం కరోమీతి సమ్బన్ధః। ప్రణామప్రబ్రహ్మణి—ప్రణతేతి। యే హి ప్రణతా బ్రహ్మణి ప్రహ్వీభూతాస్తన్నిష్ఠాస్తిష్ఠన్తి తేషాం యదవిద్యాతత్కార్యాత్మకం భయం తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫలకారూఢం బ్రహ్మైవ హన్తి। న ఖలు జడా

ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోఽన్తరస్థం

భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే సముద్రే।

కారుణ్యాదుద్ధధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం భూతహేతో-

ర్యస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురుమముం పాదపాతైర్నతోఽస్మి॥౨॥

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

కేషాం దృష్ట్వా వివిధవిషయధర్మగ్రాహిముగ్ధేక్షణానాం న తత్త్వదృశాం వివిధాశ్చ తే విషయధర్మాశ్చ తద్గ్రాహితయా ముగ్ధం విపర్యస్తమీక్షణం యేషాం తేషామితి విగ్రహః॥౧॥

యత్ప్రణీతాగమో వ్యాఖ్యాయి తం నమస్కరోతి గ్రన్థప్రణయనప్రయోజనకీర్తనపూర్వకమ్— మత్పూజ్యస్య మద్గురోరతిశయేన పూజ్యమత ఏవ పరమగురుం నతోఽస్మి। కథం? తదీయపాదయోః స్వశిరః పాతైః। యః కారుణ్యాదుద్ధధారామృతమిదం జ్ఞానాఖ్యం దేవైరపి దుర్లభమ్ భూతోపకారాయ। కిం దృష్ట్వా కారుణ్యమభూదిత్యాహ— భూతాన్యాలోక్యమగ్నాని సముద్రేఽబ్ధావాపారే। సంసారేఽవిరతం సన్తతం జననమేవ గ్రాహాః జలచరాః। కస్యాన్తః స్థితమమృతం కుతః సకాశాదుద్ధృతవానిత్యాహ—ప్రజ్ఞైవ మన్థాః తస్య వేధః క్షేపస్తేన క్షుభితశ్చాసౌ జలనిధిర్వేదనామా తస్యాన్తరస్థం తదేవోద్ధృతవాన్ స్వప్రజ్ఞామన్యనక్షేపేణ వేదోదధిమాలోడ్య సారమద్వైతజ్ఞానామృతముద్ధృతవాన్ క్షీరాబ్ధేరివ నారాయణ ఇత్యర్థః॥౨॥

ఆనన్దగిరిటీకా

వృద్ధివృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానం సకార్యమపనేతుమలమ్। బుద్ధీర్ద్ధో బోధో బోధేద్ధా వా బుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః। తస్యైవ బ్రహ్మణః సమ్ప్రతి తటస్థలక్షణం వివక్షతి— అజమిత్యాదినా। యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే తథాఽపి తదైశ్వర్యేణ తదీయశక్త్యాత్మకేనానిర్వాచ్యాజ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసమ్బన్ధం ప్రాప్య జగతో నిదానమితి వ్యపదేశభాగ్భవతి తథా చ శ్రుతిసూత్రయోర్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః। యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థతయా విభుతయా చ గతివర్జితమవతిష్ఠతే తథాఽపి యథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం గన్తవ్యతాం బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే తదాహ—అగతి చేతి। యద్యపి చేదం బ్రహ్మ వస్తుతో నిరస్త-సమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే తథాఽపి జీవో జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్యదనాద్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ—ఏకమితి। కేషాం దృష్ట్వా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే తదాహ— వివిధేతి। వివిధాశ్చ తే

విషయధర్మాశ్చ తద్ధాహితయా ముగ్ధం విపర్యస్తం వివేకవికలమీక్షణం యేషాం తేషాం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీర్న తు తత్త్వతః, శాస్త్రదృష్ట్యా తు తస్మిన్నైకత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః॥౧॥

సమ్ప్రతి గ్రన్థప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూనాగమశాస్త్రస్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాన్ప్రణమతి—ప్రజేతి। యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూత హేతోస్తదుపకారార్థముద్ధార తం పరమగురు నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధః। అముమితి తస్య పురోదేశే సన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వం సూచితమ్। పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురూణామతిశయేన పూజ్యత్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ—పూజ్యేతి। నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి—పాదపాత్రైరితి। పాదౌ తదీయౌ పాదౌ తయోః స్వకీయస్యోత్తమాఙ్గస్య పాతా భూయో భూయో నమ్రోభావాస్త్రైరితి యావత్। ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథంభూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తమ్—అన్తరస్థమితి। కస్యాన్తరస్థమితి వివక్షాయామాహ— వేదేతి। కథమిత్యత్రాఽఽహ—ప్రజ్ఞేతి మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వైశాఖో మన్థాస్తస్య వేధో వేధనం క్షేపణం తేన క్షుభితో విలోడితో జలనిధిర్వేదనామా తస్యాన్తరేఽభ్యన్తరే స్థితమిదమమృతమితి యావత్। ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య ప్రసిద్ధాదమృతాదవాన్తరవైషమ్యమాదర్శయతి—అమరైరితి। యద్ధి భగవతా నారాయణేన క్షీరసాగరాన్తరవస్థితమమృతం సముద్ధృతం తదేవ కథఞ్చిదమరా లేభిరే। ఇదం తు తైరనాయాసలభ్యం న భవతి। జ్ఞానసామగ్రీసమ్పన్నైరేవ లభ్యత్వాదిత్యర్థః। యది కారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేభూతోపకారార్థముద్ధృతం కథం తర్హి కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—భూతానీతి। యోఽయం సముద్రవద్దురుత్తారః సంసారస్తస్మిన్నవిరత మనవరతం సన్తతమేవ యాని జననాని విగ్రహభేదగ్రహణాని తాన్యేవ గ్రాహా జలచరాస్త్రైర్ఘోరే క్రూరే భయఙ్కరే మగ్నాని భగ్నసఙ్కల్పాని పరవశాని భూతాన్యుపలభ్య కారణమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్। తతశ్చేదమృతముద్ధృత్య భూతేభ్యో దత్త్వా తాని రక్షితవానిత్యర్థః॥౨॥

యత్రప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమోహాన్ధకారో

మజ్జోన్మజ్జంశ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోదన్వతి త్రాసనే మే।

యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమవినయప్రాప్తిరగ్ర్యా హ్యమోఘా

తత్పాదౌ పావనీయౌ భవభయవినుదౌ సర్వభావైర్నమస్యే ॥౩॥

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శఙ్కరభగవతః కృతౌ గౌడపాదీయాగమశాస్త్రవివరణేఽలాతశాన్త్యాఖ్యం చతుర్థప్రకరణం సమాప్తమ్

అనుభూతిస్వరూపాచార్యటీకా

యత్ప్రసాదాత్స్వస్య జ్ఞానమభూత్తం స్వగురుం నమస్యతి— యేషాం ప్రజ్ఞైవాలోకః తన్నిర్గతా భాః అస్మత్తత్త్వబుద్ధిః। తయా యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా మమ స్వాన్తం మోహాన్ధకారప్రతిహతిమగమత్ తత్పాదౌ నమస్యే ఇతి సమ్బన్ధః। స్వాన్తోఽవచ్ఛేదో బ్రహ్మణో మమాభూత్ యస్మాచ్చిత్తభ్రాన్త్యానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానాత్ తత్స్వాన్తం మోహాన్ధకారం తత్కార్యఞ్చ మజ్జనోన్మజ్జనం వినాశమగమదసకృదుపజన ఏవోదన్వాన్ సముద్రస్తస్మిన్ పునః పునః బన్ధనం జన్మమరణబన్ధాధిరోహణం న కేవలం మమ నష్టం, యత్పాదావాశ్రితానామన్యేషామపి శ్రుతస్య శాస్త్రస్య జ్ఞానస్య శమస్య సకలసంశయోచ్ఛేదస్య వినయస్య బ్రహ్మణ్యేవ నమ్రీభావస్య ప్రవేశస్య ప్రాప్తిరగ్రయా సర్వశ్రేష్ఠాఽమోఘా సఫలా భవతి। తేషాం పాదౌ జగతః పావనీయౌ, సంసారనివర్తకౌ సర్వభావైః వాఙ్మనఃకాయప్రణిధానైః నమస్కరోమీత్యర్థః॥౩॥

సత్యం బ్రహ్మాస్మ్యజం శుద్ధం నిర్భయం భేదవర్జితమ్। నానవాప్తం మయా కిఞ్చిత్ కర్తవ్యం వా తదాత్మనా॥౧॥

ఇతి శ్రీమదనుభూతిస్వరూపాచార్యవిరచితే గౌడపాదీయటిప్పణే చతుర్థం ప్రకరణమ్

ఆనన్దగిరిటీకా

అథాధునా స్వగురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గత్వమఙ్గీకృత్య తదీయపాదసరసీరుహయుగలం ప్రణమతి—యత్ప్రజ్ఞేతి। తేషామస్మద్గురూణాం పాదౌ సర్వభావైర్వాఙ్మనోదేహానాం ప్రహ్వీభావైనమస్యే నమ్రీభవామీతి సమ్బన్ధః। తౌ చ జగతః సర్వస్యాపి పావనీయౌ పవిత్రతయా పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణాతే తౌ చ స్వసమ్బన్ధినాం సర్వేషాం భవః

సంసారస్తత్ప్రయుక్తం భయం స్వకారణేన సహాపనుద్య పురుషార్థపరిసమాప్తిం కుర్వతే। తానేవ గురున్విశినష్టి—యత్ప్రజ్ఞేతి। మే మమ స్వాన్తమన్తః కరణం తస్మిన్మోహో వ్యాకులతాహేతురవివేకస్తస్య కారణం యదనాద్యజ్ఞానం తద్యేషాం ప్రజ్ఞైవాఽఽలోకస్తస్య భా దీప్తిస్తయా ప్రతిహతిం వినాశమగమద్గతవత్తత్పాదావితి సమ్బన్ధః। న కేవలమజ్ఞానమేవాఽఽచార్యప్రసాదాదపగచ్ఛతుచ్ఛీభవతి కిం తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివృత్తౌ స్థితిమలభమానమాభాసీభవతీత్యాహ—మజ్జోన్మజ్జదితి। అసకృదనేకశో దేవతిర్యగాదియోనిషు యోఽయముపజనో నానావిధదేహభేదసంగ్రహోఽసావేవోదన్వానుదధిస్తస్మిన్నతిత్రాసనే భయావహే కదాచిద్యథోక్తమజ్ఞానం కార్యరూపేణ మజ్జదనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే తదేవ చావస్థావిశేషే తద్రూపేణోన్మజ్జదభివ్యక్తమనర్థకరం పరివర్తతే। తదేవమతిక్రూరే సంసారసాగరే పరివర్తమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః। న కేవలమేకస్య మమైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదావిరభూత్కిం తు తచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపి భూయసామిత్యాహ—యత్పాదావితి। యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపి శిష్యాణాం తదీయశుశ్రూషాప్రణయిమనీషాజుషాం శ్రుతిమంననిదిధ్యాసనసహకృతం శ్రవణజ్ఞానమ్। శమః శాన్తిరిన్ద్రియోపరతిః। వినయోఽవనతిరనౌద్ధత్యం తేషాం ప్రాప్తిరగ్రయా శ్రేష్ఠా ప్రతిష్ఠితా సిధ్యతి। యస్మాదమోఘా సఫలా శ్రవణాదీనాం ప్రాప్తిస్తస్మాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సమ్భావ్యతే। తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాం చ బహూనాం పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామైరాచరణీయమిత్యర్థః॥౩॥

విష్ణుం కృష్ణం స్వమాయావిరచితవివిధద్వైతవర్గం నిసర్గాదుత్ఖాతానర్థసార్థం నిరవధిమధురం సచ్చిదేకస్వభావమ్। ఆజ్ఞాయాఽఽత్మానమేకం విధిముఖవిముఖం నేతి నేతీతి గీతం వన్దే వాచాం ధియాం చాపదమపి జగతామాస్పదం కల్పితానామ్॥౧॥

గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాతృసంమతా।

సంమితా నిర్మితా సేయమర్పితా పురుషోత్తమే॥౨॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం గౌడపాదీయభాష్యటీకాయామలాతశాన్త్యాఖ్యం చతుర్థప్రకరణమ్